

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА Л. А. КОВАЛЕНКА

Кам'янець-Подільський
2017

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 30 серпня 2017 р.)

Рецензенти:

О. Є. Лисенко – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ);

Р. М. Постоловський – кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Редакційна колегія:

В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (головний редактор);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

І. І. Боровець, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

С. В. Віднянський, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;

О. Б. Головко, доктор історичних наук;

Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

В. А. Смодій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;

О. М. Федьков, кандидат історичних наук, доцент.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – Випуск 6: На пошану професора Л. А. Коваленка. – 344 с.

У шостий випуск збірника, присвячений 110-річчю від дня народження професора Коваленка, увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЄ.

УДК 94(4)(082)

ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 6

IN HONOUR OF PROFESSOR L. A. KOVALENKO

Kamianets-Podilsky
2017

Reviewers:

- O. J. Lysenko** – Doctor of historical sciences, professor, director of the Department of the history of World War II of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv);
- R. M. Postoplovsky** – Candidate of historical sciences, professor, rector of Rivne State University of Humanities (Rivne).

Editorial college:

- V. S. Stepankov** – Academician of the UAHS, Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
- S. A. Kopylov** – Doctor of historical sciences, professor (*deputy editor-in-chief*);
- I. I. Borovets** – Candidate of historical sciences, associate professor (*assistant editor*);
- S. V. Vidniansky** – Corresponding member of the NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
- V. P. Gazin** – Doctor of historical sciences, professor;
- O. B. Holovko** – Doctor of historical sciences;
- Y. A. Mytsyk** – Doctor of historical sciences, professor;
- V. A. Smoliy** – Academician of the NAS of Ukraine, Doctor of historical sciences, professor;
- O. M. Fed'kov** – Candidate of historical sciences, associate professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe : collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (*editor-in-chief*) and others]. – Kamianets-Podilsky : Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, 2017. – Issue 6: In honour of professor L. A. Kovalenko. – 344 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific, interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the sixth issue of collection of scientific papers, which is prepared to professor Kovalenko's 110th birthday.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, st. Tatarska 14.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЮВІЛЯРА

Копилов Сергій, Степанков Валерій. Подвижник
(до 110-річчя від дня народження професора
Леоніда Антоновича Коваленка)..... 7

Завальнюк Олександр. Л. А. Коваленко: талант вченого –
науці й людям (до 110-річчя від дня народження) 40

Калитко Сергій. Леонід Антонович Коваленко: доля
українського вченого в умовах радянського тоталітаризму 54

Поп Іван. Професор Леонід Антонович Коваленко:
штрихи до портрету вчителя..... 67

**Матеріали конференції «ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ, УКРАЇНА
ТА КРИМ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ»**

Acar Serkan. Struggle for Power
in Desht-i Qipchag in the 15th Century 78

Işik Mustafa. Turla Basin as Northern Route
in Ottoman Geopolitical System 85

Черкас Борис. Турецько-угорське протистояння в 20-х рр.
XVI ст. як одна з тем литовсько-кримських відносин..... 95

Дмитрук Анастасія. Особливості управління
кримськотатарським військом XVI-XVII ст. 98

Ковальчук Марія. Канун-наме як основне джерело з вивчення
суспільно-політичного устрою Османської імперії у XVI ст..... 104

Брехуненко Віктор. Від Очакова до Білгорода:
українські козаки в турецьких фортецях Північного
Причорномор'я (XVI – середина XVII ст.)..... 108

о. Мицик Юрій. Збірник 3037 фонду «Архів Замойських»
АГАД як джерело до історії відносин України,
Криму і Османської імперії XVI-XVII ст..... 117

Степанков Валерій. Османський чинник в українській
революції XVII ст.: дискусійні й нез'ясовані проблеми..... 123

Kiliç Orhan. Administrative Division of the Ottoman
Empire's Dominions in Eastern Europe..... 130

Чухліб Тарас. Ранньомодерна Україна у протистоянні
Османської імперії з державами Європи:
історико-геополітична складова..... 146

Мацьков Олександр. Роль і місце кримського чинника
у Чуднівській кампанії 1660 року: постановка проблеми..... 154

Калакура Ярослав, Туранли Фергад Гардашкан Оглу. Кам'янець-Подільська воєнна кампанія султана Мехмеда IV та гетьмана Петра Дорошенка: історіографія та джерела	161
Kavak Nuri. The Chyhyryn Campaign in the Context of the Balance of Power in Eastern Europe	183
Öztürk Yücel. Logistics and Diplomatic Pillars of Eastern European Turkish Geopolitical System: Case of Kamaniçe Expeditions (1680-1681).....	191
Старенький Ігор, Нечитайло Павло. Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст. з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському ...	207
Topsakal Pyas. Russia-Turkey Relations in the Ottoman Period ...	214
Topaktaş Nacer. Ottoman Allowance (Tayinat) Practices for the Polish Envoys in the 18 th Century	227
İnbaşı Mehmet. Khotin Sanjak From Strategical Perspective (1750-1800).....	235
Özcan Azmi. Observations on the Ottoman Political Vision in the Eastern Europe	247
Каюк Світлана. Російське vs османське діловодство: козацькі прикордонні питання у політичному протистоянні імперій наприкінці XVIII ст.	250
Бачинська Олена. Глобальне та локальне в політиці: Задунайська Січ між трьома імперіями – Османською, Російською, Австрійською (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)	257
Гончарук Тарас. «Одеський транзит» початку XX ст. як ланка економічних зв'язків Центральної Європи та сходу часів «Континентальної блокади»	266
Öztürk Mustafa. Turkey and Ukraine During the First World War ...	272
Грачов Артем. Дарданельська морська операція 1915 року: спроба здійснення та причини провалу	282

ТЕМАТИЧНІ РОЗВІДКИ

Олійник Сергій. Австрійсько-французька війна 1809 року: український вимір	289
Кравчук Олександр, Михайлов Артем. Ю. І. Поп як дослідник проблем історії Чеських земель початку XX ст. ..	297
Вишка Peter. Telovýchova na Podkarpatskej Rusi v období prvej Československej republiky.....	305
Маланий Зіновій. Відгомін габсбурзьких управлінських практик в суспільній свідомості мешканців південно-східних воєводств Польської держави (1919-1939).....	309
Кравчук Олександр. Національна політика президента Чехословаччини Т. Г. Масарика у другій половині 1920-х рр....	318
Слесаренко Андрій. Марсель Стрико та кошицьке андеграундне середовище у Словаччині	334
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	341

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЮВІЛЯРА

УДК 001:94(477)(092)

Сергій Копилов, Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ПОДВИЖНИК (до 110-річчя від дня народження професора Леоніда Антоновича Коваленка)

У статті розкриваються основні віхи життя та творчий шлях відомого українського історика Л.А. Коваленка, розглядаються його педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, наукові досягнення. Докладно проаналізовано монографії, підручники та статті ювіляра.

Ключові слова: Коваленко Леонід Антонович, історик, історіографія, цькування, педагог, професор, кафедра, інститут.

Установи, особливо освітні (на відміну від інших, убитих формально-холодним бюрократизмом, як правило, «живі»), як і люди, мають свою долю: щасливу, буденно-невиразну, драматично-гірку чи навіть трагічну. Трапляється й так, коли їх, сповнених внутрішньої духовної величі, свідомо й цинічно вбивали тільки за те, що вони ставали для обездоленого народу світочами відродження духовності, пробудження історичної пам'яті й свідомості, формування національної самоповаги й самоідентичності, вогнищами освіти й культури, будителями від віковичної сплячки духу, внутрішнього рабства й темряви мовчазної покори, провісниками людської гідності та свободи. Така лиха доля спіткала перший в Україні, власне український Кам'янець-Подільський державний університет, народжений у жовтні 1918 р. – у вихорі революційних змагань українців за незалежність. Вирок йому винесла більшовицька (комуністична) влада, утверджена російськими багнетами. 3-го вересня 1920 р. нарком освіти маріонеткового радянського уряду В. Затонський розіслав в освітні установи країни телеграму, в якій підкреслювалося: «Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають у полоні петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? – Авт.). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівичі і поповичі (? – Авт.). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладав там

фінансове право (? – Авт.). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на Захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу»¹.

І розправа не загаялася! В лютому наступного року університет було знищено. Його реорганізували у два самостійних інститути: народної освіти і сільськогосподарський. Правонаступником університету став Інститут народної освіти², якому вже в статусі педагогічного інституту 1968 р. урядом присвоюється ім'я В.П. Затонського. І покоління викладачів, котрі викладали у ньому, і студентів, які навчалися тут, і гадки не мали про славні витоки свого вишу, а хто і знав – помовчував, боячись наразитися на обвинувачення в поширенні ідеології українського «буржуазного націоналізму». Так і функціонував, а радше скнів у районному центрі, міцно «закріпившись» на нижніх щаблях рейтингу ВНЗ республіки. Однак, як і в долях людей трапляються чудодійні метаморфози, що докорінно змінюють на краще їхнє життя, так і в долях вишів бувають випадки їх «воскресіння». І, як правило, у другому випадку воно відбувалося виключно внаслідок подвижницьких зусиль відданих йому осіб.

На щастя таке диво, породжене діяльністю професора Леоніда Антоновича Коваленка, сталося і в Кам'янець-Подільському педінституті. Він розпочав викладати у ньому восени 1961 р. Усі, хто мав щастя слухати його лекції, не кажучи уже про тих, кому випала нагода працювати з ним, завжди підкреслювали (а хто ще продовжує торувати свій земний шлях підкреслює і нині) його провідну роль у формуванні історичного факультету. Це абсолютна правда! Але й донині ніхто належним чином не поцінував значимості цієї видатної особистості для майбутніх (уже після смерті вченого) трансформацій вишу. Не тому, що проігнорували чи свідомо замовчали. Просто не помітили зв'язку між ним і змінами, що почали відбуватися з кінця ХХ ст. А він був не опосередкований, а безпосередній, генетичний. Справа у тому, що, зваливши на свої плечі важку і відповідальну ношу офіційного промотора формування кадрового потенціалу викладацького складу факультету, Леонід Антонович, за активної підтримки декана доцента Анатолія Олексійовича Копилова й завкафедри історії СРСР професора Іона Ізраїльовича Винокура, зумів витворити ядро (переважно з випускників), яке з часом і спромоглося домогтися відновлення історичної справедливості, а саме: статусу національного університету.

Згадуючи його образ, у нашій уяві постає літня, середнього зросту сивочола повнотіла людина з дещо круглявим обличчям, що випромінювало щирість, доброту і спокій. Вражав погляд світло-сірих (з ледь помітним синім відтінком) глибоко посаджених очей: легкий, ясний, прямий і, як у дітей, допитливий (з цікавинкою). Надовго його не затримував, але й поспішно не відводив, а під час спілкування намагався не бентежити співрозмовника пильним поглядом у вічі, а тому спрямовував його на нижню частину обличчя або дещо в бік від нього. Розмовляв надзвичайно спокійно, неголосно, неквапливо, зважаючи кожне сло-

во, по-суті питання. Не вдавався до багатослів'я, явно уникаючи довгих діалогів і монологів. Спілкувався виключно українською мовою, справді солов'їною, джерельної чистоти, багато увінчаною переливом приповідок, прислів'їв, метафор. Украй рідко згадував своє минуле життя, тому мало що знали про нього. Ніколи не був звався участю у подіях Другої світової війни. Викликав також подив у багатьох осіб той факт, що залишався безпартійним.

Дивували усіх скромність і надзвичайно висока інтелігентність (аристократизм духу): ніколи не підвищував голосу, не дався, ніхто ніколи не чув від нього матірнього слова, хоча у чоловічому товаристві ніхто б і не здивувався, знаючи його фронтове минуле. Єдиним «лайливим» словом у лексиконі «діда Леоніда» (так з повагою і любов'ю називали вченого між собою колеги, співробітники і студенти) було «філька», що охоплювало надзвичайно широкий діапазон відтінків сутності поняття: від нейтрально-поблажливого до саркастично-зневажливого. Сердився рідко, а, висловлюючи невдоволення, промовляв кілька фраз, після яких або замовкав, відмовляючись від продовження розмови, або виходив. Воднораз у разі необхідності не боявся наполягти на своєму, наводячи «залізни» аргументи на користь власної позиції, що змушували опонента «капітулювати». «Божий дар» стратегічного мислення, винятково високий професіоналізм й енциклопедизм знань, помножені на благородні людські якості стали фундаментом формування безумовного авторитету не тільки у факультетському колективі, але й вишівському. І, мабуть ніхто й не здогадувався, який тернистий шлях довелося йому подолати до переїзду в Кам'янець-Подільський.

Він народився 12 березня 1907 р. у с. Ступична Черкаської області у сім'ї вчителя початкової школи. З семи років залишився без батька, а згодом – і без матері. Деякий час проживав у сім'ї родича (селянина-бідняка) у с. Щербашинці Київської області. І вже у підлітковому віці почав заробляти на шмат хліба – працював різноробом. 1925 р. вступив до лав ВЛКСМ, членом якої залишався до 1939 р. З наступного року почав працювати у різних установах: бібліотекарем у Медзіні, завідуючим райсільбудом у Володарці, а з початку 1930 р. – співробітником газети «Радянська нива» (м. Біла Церква). Одночасно наполегливо і старанно вчився. «Навчання набирало виразно гуманітарного ухилу, – згадував Леонід Антонович у своїй автобіографії. – На 1930 р. я вже мав фактично гуманітарну середню освіту й після певних перевірок був прийнятий на випускний курс робітфаку, де вже фактично і юридично завершив середню освіту»³. 1931 р. вступив на історичний факультет Київського державного університету. Матеріальні нестатки спонукали його з 1935 р. викладати історію на різних курсах, у школах і технікумах Києва. Наступного року успішно захистив дипломну роботу з всесвітньої історії на тему: «Класи і партії в Англійській революції XVII ст.». Одержав диплом фахівця з історичних дисциплін з правом викладати їх у старших класах, виконувати обов'язки асистента у ВНЗ та молодшого наукового працівника в науково-дослідних інститутах⁴. Обравши шлях науки, 1939 р. Леонід Антонович вступив до аспірантури Київського університету, навчання в якій призупинила війна.

З червня 1941 по березень 1944 р. воював у діючій армії на Південному і III-ому Українському фронтах. Дослужився до командира мінометного взводу в званні лейтенанта. Після важкого поранення у праву руку майже півроку лікувався у військовому шпиталі, а в серпні 1944 р., як інваліда 2-ї групи, демобілізували з армії. Як справжній фронтовик, котрому доводилося не один раз зазирати у вічі смерті, надзвичайно скромно оцінював свою роль у воєнних подіях: «У роки війни нічого видатного не зробив, а воював, як усі»⁵. Поновившись восени 1944 р. на навчання в аспірантурі, під керівництвом видатного вченого М. Петровського (доробок якого належним чином непоцінований і нині) почав працювати над кандидатською дисертацією «Україна в кінці XVIII ст. і Французька буржуазна революція», яку успішно захистив влітку 1945 р. У цей час уже працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР⁶.

Як це інколи трапляється у житті, безжальний удар сліпої долі трапився саме тоді, коли молодий дослідник менше всього того очікував – на самому початку злету наукової творчості. У 6-му номері часопису «Вітчизна» 1946 р. з'явилася його стаття «Поет, новатор і патріот», присвячена висвітленню ролі І. Котляревського в українському національному відродженні. Автор змалював його видатним діячем національного масштабу, палким патріотом України, котрий наважився написати «Енеїду» рідною мовою. Проте вона побачила світ у вкрай лихі часи, коли комуністичний тоталітаризм перейшов у наступ на «ідеологічному фронті», обрушивши репресії проти ліберально налаштованої інтелігенції. З'явилися постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» й «Ленинград», «Про кінофільм «Большая жизнь» та ін. Традиційно українська партійна номенклатура, намагаючись засвідчити Москві свою вірність й непримиренність у боротьбі з «лютим ворогом» – «українським націоналізмом», розгорнула репресивну кампанію у ще більших масштабах, ніж у Росії. Поява кількох постанов ЦК КП(б)У (серед них «Про журнал «Вітчизну») стала ідеологічним підґрунтям для розправ над українськими патріотами. До списку оголошених «ворогів» (Ю. Яновський, М. Рильський, О. Дорошевич, М. Ткаченко й ін.) потрапив і Леонід Антонович.

У пресі піднялася хвиля пошуку й шельмування «ворогів», посилалися доноси. Не випадково ВАК Міністерства вищої освіти СРСР на 25 місяців затримала видачу його диплома кандидата історичних наук. Шквал критики, неприязне ставлення керівництва установи, відчуженість більшості колег морально надомили молодого вченого. Він, фронтовик, котрий пролив кров, захищаючи Вітчизну, змушений тепер був (аби врятуватися, уникнути потенційної загрози тюремного ув'язнення) каятися у «гріхах» супроти суспільства й влади, яких не вчиняв. Неодноразово у публічних виступах, включаючи збори колективу АН УРСР, засвідчував «справедливість» гострої критики його творчості з боку керівництва компартії України⁷. Мало цього, до активного політично-психологічного тиску на Леоніда Антоновича вдалися співробітники органів державної безпеки, котрі змушували його вдавати-

ся до самовідречень, славослів'я на адресу режиму та доносів. Цей жаклиивий коток на певний час майже розчавив його морально і психологічно, але, на щастя, не випалив дощенту душі, хоча вона дуже обгоріла. Збереглося ядро (людяність, доброта, щирість, любов до науки й України), що з роками відродило її. Пережитий шок у боротьбі за збереження життя не перетворив його у маріонетку й прислужника режиму (у 60-70-х рр. у делікатній формі відхиляв неодноразові пропозиції місцевого партійного керівництва вступити до лав КПРС), але назавжди у глибинах свідомості посіяв страх, що проявлявся у надмірній обережності у висловлюваннях і діях. На закиди колег щодо зайвості перестраховки (мовляв тепер не сталінські часи) або промовчував, або промовляв без коментарів наступну фразу: «Ви не куштували жареного їжака». Саме тому, щоб уникнути зайвих питань і не спокушати долі, у подальшому в жодному зі списків своїх наукових праць ніколи не поміщав назви праці, через яку так багато вистраждав.

Не витримавши цькувань, у вересні 1947 р. залишив Київ і подався на роботу до Житомирського педінституту, де спочатку обійняв посаду доцента, а згодом – завкафедри загальної історії. Викладав курс нової історії зарубіжних країн. У лютому 1950 р. одержав атестат доцента. Наступного року паралельно з викладацькою роботою почав працювати на посаді старшого наукового співробітника нещодавно відкритого відділу історіографії та фондів Інституту історії АН УРСР⁸. Саме у стінах Житомирського педінституту Леонід Антонович започаткував дослідження регіональної історії, підготувавши нарис про історію Житомира, що для багатьох читачів виявилось «свого роду прозрінням» про минуле рідного міста⁹.

Проте влітку 1956 р. історичний факультет закривається, через що він змушений був переїхати на роботу до Ужгородського державного університету, де почав працювати доцентом кафедри загальної історії, викладаючи нову історію й спецкурс з історії міжнародних відносин. У 1958-1959 рр. започаткував читання спецкурсу з історіографії загальної історії й історії Угорщини¹⁰. Продовжував наполегливо працювати над текстом докторської дисертації, присвяченої дослідженню демократичних течій в українській історіографії XIX ст., обговореної на засіданні кафедри у травні 1961 р. Однак, минуле продовжувало цупко тримати його у своєму поліні. Окремі працівники обкому партії й інших структур ініціювали нову кампанію шельмування вченого, вдаючись до «шантажу, погроз, залякування» й звинувачень у «націоналізмі» (посилаючись на уже згадану статтю у «Вітчизні»). Намагання Леоніда Антоновича доступними засобами захистити своє добре ім'я успіху не мали. Відповіді на його лист до секретаря ЦК КПУ А. Скаби не надійшло, а відтак зрозумів, що цькування тут не припиниться¹¹.

Тому, за власним бажанням звільняється з роботи й переїздить до Кам'янця-Подільського, де з 1 жовтня 1961 р. став працювати у педінституті доцентом кафедри загальної історії, яку очолив з початку 1962 р. У червні наступного року Рада інституту обрала його професором кафедри та її завідувачем. На час по-

яви у нашому виші Леонід Антонович уже був відомим істориком, автором 37 друкованих праць і мав 3-х підготовлених кандидатів наук. За спогадами тодішнього студента А. Гаврищука: «Тільки й було розмов серед студентів про його ерудицію, своєрідне бачення історичних процесів, демократизм і доступність... Стаючи за кафедру, Леонід Антонович мав текст лекції, але заглядав до нього в окремих випадках (зачитував план, літературу, цитати, наводив приклади тощо). Він зачитував питання і зразу ж розкривав його. Не прагнув до особливого зовнішнього ефекту. Студентів вражали його ґрунтовне знання кожної теми, глибокий аналіз літератури та історичних процесів, оригінальне і широке мислення.

Нам студентам, які поряд із спеціальністю вчителя історії одночасно здобували і другу – філолога, особливо імпонувало те, що Л.А. Коваленко у кожній лекції широко використовував твори західноєвропейських письменників. Захоплювала нас багата, гарна, чиста, барвиста українська мова лектора, що була насичена вдалими афоризмами, влучними порівняннями, дотепним гумором. Студенти до сліз сміялись, коли Леонід Антонович використовував різні цікаві епізоди, уривки з пісень, жарти, прислів'я та приказки.

Ми з першої лекції звернули увагу на те, що викладач на дошці робить записи лівою рукою. Запитувати не наважувались, та одного разу він сам сказав, що це наслідки Великої Вітчизняної війни. Згодом дізнались про те, що перебуваючи на фронті, Леонід Антонович був поранений у праву руку. Поранення залишило сліди на все життя: піднести руку було важко, щоправда писав правою рукою.

Леонід Антонович вів також семінарські заняття і спецсеминар. Уважно вислуховував відповіді, був доброзичливим і тактовним, ніколи не підвищував голос. Умів розібратись у знаннях студентів, хоч і допускав поблажливості до них»¹².

Новий завідувач кафедри відразу ж завоював великий авторитет серед колег і співробітників факультету своїм надзвичайно високим рівнем професіоналізму, людяністю, привітністю, щирістю, працелюбністю й рішучим несприйняттям інтриг, підлабузництва та ябедництва, які безжалісно викоринював у зародку. Не випадково саме йому випала світла доля стати промотором формування кадрового складу не лише кафедри, але й історичного факультету в цілому, розробки його стратегічного курсу розвитку, віссю, навколо якої вирувало життя колективу, прикметними рисами якого ставали демократизм відносин, взаємодопомога, відчуття цінності власної гідності, повага до особистості кожного, незалежно від наукових ступенів і звань. Сповна поділяємо міркування доктора історичних наук, професора А. Філінюка, що «девiзом професора було гасло – жодного дня без праці. Завiдувач кафедри володiв рiдкiсним вмiнням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім порадиником, завжди проймався долями та болями інших працівників і студентів. Привітна усмішка, душевна простота, шанобливе ставлення до всіх незалежно від років і звань, створювали сприятливий соціально-психологічний клімат, атмосферу демократизму, діловитості, поваги і доброти. А вони, в свою чергу, задавали тон клімату всього колективу інституту.

Як завідувач кафедри Л.А. Коваленко ніколи не був адміністратором. Сповідував виключно демократичні методи управління. На підлеглих впливав силою своїх переконань, глибокими знаннями справи, винятковою компетентністю, життєвою мудрістю, добротою та іншими високими моральними і людськими чеснотами.

Авторитетний вчений і педагог схвалював усі цікаві починання, які лягали в основу якісної підготовки студентів до учительської праці, удосконалення кваліфікації вчителів, пошуків ефективних методів навчання. За його підтримки на історичному факультеті були створені шкільний кабінет історії і постійно діюча виставка студентських саморобних об'ємних посібників, лабораторія педагогічних досліджень¹³. Додамо також, що саме з його ініціативи вперше в Україні Міністерство освіти УРСР дозволило студентам пединститутів захист дипломних робіт на держекзамені¹⁴.

Успішно захистивши у лютому 1965 р. докторську дисертацію у стінах рідного йому Київського державного університету, він доклав максимуму зусиль аби на базі історико-філологічного факультету в квітні 1968 р. було утворено два самостійних факультети: історичний (декан доцент А. Копилов) та філологічний (декан доцент І. Гнатенко). А в жовтні 1969 р. на основі кафедри історії виникають кафедри історії СРСР і УРСР (завідувач доцент І. Винокур) і загальної історії, яку очолив Л. Коваленко. Він беззмінно керував нею майже до самої смерті – (до 16 листопада 1983 р.), а помер 22 червня 1985 р.

Важко переоцінити його роль у сприянні написання кандидатських дисертацій викладачами факультету. Відомо, що вже у перші роки роботи у виші консультував О. Степенка на завершальному етапі підготовки до захисту дисертації «Питання про походження слов'ян Русі і боротьба з норманізмом в українській історіографії кінця XVIII – першій половині XIX ст.». Як завідувач кафедри, всіляко допомагав А. Копилову в написанні дисертації, присвяченої дослідженню утворення Вітчизняного фронту Болгарії та його ролі у встановленні в країні народно-демократичної влади. Погодившись стати науковим керівником, майже щодня контролював процес підготовки тексту. Як згадував пізніше сам дисертант, «обговорення її окремих аспектів інколи затягувалося далеко за північ, а вже о сьомій ранку професор приходив до нього на квартиру і прохав показати, що він зробив за ніч»¹⁵.

Важливою була роль Л. Коваленка у становленні сучасного видатного українського історика, директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В. Смолія. Адже саме він запропонував йому тему дипломної роботи «Воз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави», яку той під його керівництвом успішно захистив 1970 р. І саме у свого вчителя майбутній академік отримав найважливіші для наукового зростання основи професійного вишколу. І в наступні роки Л. Коваленко залишався для нього порадиником і помічником у вирішенні багатьох життєвих ситуацій¹⁶.

Назавжди вдячний Л. Коваленку за підтримку у скрутний час «Одіссеї» із захистом дисертації В. Степанков. Оскільки де-юре він

залишився без наукового керівника (О. Апанович, внаслідок репресій супроти патріотично налаштованої інтелігенції восени 1972 р., була звільнена з роботи у відділі історії феодалізму) Леонід Антонович перед захистом дисертації увійшов у його становище і погодився ним стати. Внаслідок чого у травні 1980 р. вона була успішно захищена¹⁷. Надавав він також допомогу порадами під час навчання в аспірантурах і написання дисертацій Л. Баженову, О. Григоренку, І. Козловій, О. Котоній, В. Нечитайлу, С. Трубочанінову й ін.

Професор привніс у діяльність кафедри історії (з 1968 р. – загальної історії) таку форму наукової роботи як обговорення й рецензування авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, рецензентами яких виступали він і члени кафедри. Систематично обговорювалися також рецензії й відзиви на монографії дослідників.

Важко переоцінити значимість його зусиль у справі відродження краєзнавчих досліджень з історії Поділля. Разом з молодими колегами І. Винокуром та А. Копиловим стали фундаторами утворення першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства, що об'єднало у своїх лавах як учених, так й аматорів-краєзнавців. 22 лютого 1965 р. відбулися організаційні збори й проводиться Перша Подільська історико-краєзнавча конференція, в роботі якої взяли активну участь науковці вишів області, музеїв, архівів, учителі¹⁸. Крім цього, з метою стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів й інших археологічних пам'яток Хмельниччини Л. Коваленко ініціював утворення цього ж року при історичному факультеті Подільської археологічної експедиції, яку очолив відомий в СРСР учений член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков, а його заступником став доцент кафедри історії І. Винокур. Її функціонування сприяло якісному піднесенню рівня студентської педагогічної практики¹⁹.

Мало хто знає про активну участь завкафедри у вдосконаленні методики викладання історичних дисциплін у ВНЗ та середніх школах. Зокрема, у середині 30-х рр. він долучився до впровадження у навчальний процес на історичних факультетах вишів України програмового навчання. Ним передбачалося застосування компоненту хронологічних таблиць і пакетів контрольних запитань з провідних тем курсу. Експериментальне використання цієї методики, за спостереженням Леоніда Антоновича, допомогло студентам «систематизувати свої знання, чітко уявляти собі не просто «історичну арифметику», а глибше зрозуміти саму суть історичних процесів»²⁰.

У 1966 р. Л. Коваленко ініціював започаткування систематичного вивчення студентами III-IV курсів нової і новітньої історії зарубіжних слов'ян (ця навчальна дисципліна викладалася тільки в університетах). Вона читалася істориком-славістом А. Копиловим і принесла позитивний результат у підготовці вчителів історії. З часом слов'янська тематика стає також важливою складовою курсових і дипломних робіт²¹.

Одним з основних напрямів його науково-методичної діяльності була розробка курсів історіографії у виші. Одним з перших науково-педагогічних працівників ВНЗ України в 1964 р. опублікував

«Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.». Невипадково від одного з метрів радянської історичної науки професора І. Галкіна одержав запрошення взяти участь у написанні одного з розділів підручника з історіографії нового часу країн Європи і Америки, над якими відразу ж розпочав роботу. З його ж ініціативи в лютому 1967 р. на базі Кам'янець-Подільського педінституту проводиться науково-методична конференція історичних факультетів педінститутів України власне з проблем викладання історіографії²². А з середини 70-х рр. уже розпочав читати новий курс «Історіографія нової і новітньої історії». Водночас для допомоги студентам в його опануванні підготував методичний посібник, акцентувавши увагу на найважливіших темах теоретичного курсу й семінарських заняттях²³.

Досвід кафедри загальної історії у викладанні «історіографії нової і новітньої історії» Леонід Антонович узагальнив на всесоюзній конференції викладачів історіографії, що відбулася у Калінінському державному університеті у вересні 1976 р. У своєму виступі зауважував, що «використання студентами методвказівок допомагає їм краще орієнтуватися в матеріалі предмета...»²⁴. В наступні роки інтенсивно працював над розробкою методичних посібників і методпорад студентам. Так, у 1983 р. виходить з друку посібник «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції». Виступив також співавтором «Хрестоматії з нової історії: Навчальний посібник» для учнів середніх шкіл. Разом з І. Винокуром і Б. Кушніром, на замовлення Міністерства освіти, склали проект програми та проект посібника «Історичне краєзнавство Української РСР». Визнанням визначної ролі Л. Коваленка у науковій та навчально-методичній сферах функціонування українських вишів стало проведення у Кам'янці-Подільському (травень 1983 р.) спільного засідання кафедр загальної історії Вінницького, Київського, Івано-Франківського і Кам'янець-Подільського педінститутів з метою обговорення актуальних питань викладання дисциплін кафедри для вдосконалення вищої історичної освіти. Леонід Антонович виступив на ньому з доповіддю «Підготовка учителів історії до викладання проблематики історії міжнародних відносин на початку XX ст. у 9 класі». Її обговорення обумовило прийняття ухвали щодо направлення листа до редакції загальносоюзного журналу «Преподавание истории в школе» з пропозицією передбачити у «новому підручнику спеціальний розділ, присвячений цій проблемі»²⁵.

У першій половині 80-х рр. його здоров'я почало помітно погіршуватися. Тому в листопаді 1983 р. звернувся до ректора із проханням звільнити його від виконання обов'язків завкафедри (їх став виконувати доцент М. Кукурудзяк), залишивши на посаді професора кафедри²⁶. Він продовжував читати лекції, але тепер на першому поверсі навчального корпусу історичного факультету (ауд. 3). В силу можливостей працював над завершенням монографії з проблем української історіографії XIX ст. («Прогресивна та демократична течія в історіографії України XIX ст.» (35 др. арк.))²⁷. 9 квітня 1985 р. останній раз взяв участь у засіданні кафедри. 22 черв-

ня серце видатного вченого України, її справжнього громадянина і патріота, перестало битися. Похований на центральній алеї нового цвинтаря Кам'янця-Подільського.

Аналіз наукової спадщини Леоніда Антоновича промовляє, що пріоритетним напрямком його творчого пошуку були проблеми історіографії України та всесвітньої історії²⁸. Вагомим доробком у цій сфері стала стаття «Історичні погляди О.М. Радіщева», в якій спромігся з'ясувати ключові моменти його концепції історії. На думку автора, він «першим в Росії і один з перших в Європі виступив зі спробою сформулювати закономірності суспільного розвитку»²⁹. В 1951 р. вперше у радянській історіографії зробив спробу з'ясувати історичні погляди Т. Шевченка. По-перше, довів, що геніальний поет був обізнаний з тогочасними працями українських і зарубіжних істориків, що дозволяло йому «виявляти глибину знань і широкий політичний кругозір у потрактуванні історичних фактів». По-друге, вияснив, що він особливо цікавився «Історією Русів» аноніма, історичні концепції якого широко використовував у своїх творах. По-третє, встановив: Т. Шевченко розглядав історію України як боротьбу «проти рабства за свободу», в якій провідну роль відігравали козаки. Позитивно оцінюючи діяльність Б. Хмельницького, різко засуджував колоніальну політику царизму³⁰. Вельми позитивно Л. Коваленко охарактеризував творчий доробок видатного історика А. Лазаревського, котрий ґрунтовно дослідив соціально-економічні відносини Гетьманщини XVIII ст. На переконання автора, саме він розкрив складний процес закріпачення селян й спромігся у монографії «Опис старої Малоросії» «подати живих людей». В цілому ж на цьому поприщі «ніхто в українській історіографії не зробив так багато»³¹.

Важко переоцінити внесок вченого у вивчення наукової спадщини геніального мислителя, письменника, поета й історика І. Франка. Він встановив, що останній розробив власну концепцію історичного розвитку людства, що передбачала виокремлення таких стадій розвитку як первісне суспільство, середньовіччя, буржуазний лад. Вони змінювали одна одну як шляхом еволюції, так і революційних стрибків³². Леонід Антонович одним з перших дослідників присвятив спеціальну працю аналізу поглядів І. Франка на середньовічну історію України. Це дозволило йому довести, що український мислитель розглядав процес утвердження феодальних відносин в Україні як невід'ємну складову їхнього розвитку у Східній Європі, що за своєю суттю був аналогічним західноєвропейському. Недвозначно стверджував: «Франко перший в українській історіографії ставить питання про феодалізм, насамперед як соціально-економічний лад, єдиний у своєму змісті (кріпосництва) як для Західної, так і для Східної Європи»³³.

Л. Коваленко цілком слушно виокремив в окрему наукову проблему висвітлення доробку І. Франка у вивченні української історіографії. Першою з її пам'яток він вважав «Повість временних літ», пройняту в окремих місцях «поетичним вимислом» та драматизмом. Характеризуючи літописи XV – першої половини XVII ст., І. Франко, на думку Леоніда Антоновича, справедливо піддавав їх

критиці за «ідейне зубожіння» та «убогість»³⁴. Хоча, висвітлюючи літературу середини й другої половини XVII ст., автор констатував факт появи значної кількості праць, проте обмежився їх стислою характеристикою, акцентуючи увагу на «Синописі». З праць XVIII ст. виділяв літописи Г. Граб'янки та С. Величка, «нав'яних гарячою любов'ю до України»³⁵.

Л. Коваленко, оцінюючи внесок І. Франка у вивчення історіографії XIX ст., підкреслив той факт, що автор з-поміж істориків виділив значимість праць М. Костомарова й П. Куліша, хоча обох критикував за «лібералізм», а останнього ще й за безпринципний компроміс з польськими авторами³⁶. Відзначив Леонід Антонович й важливу роль у його творчості дослідження проблеми історії слов'янських народів, якою займалися не тільки професійні вчені, але й аматори з-поміж свідомого українства. Він встановив дві теми, що виявилися в епіцентрі наукового пошуку: історія Польщі та слов'янські відносини у період нового часу. При цьому зазначав, що І. Франко заперечував прогресивне значення визвольної боротьби поляків у 40-60-х рр. XIX ст. за «всякі замахи реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу», вітаючи водночас ідею відродження її незалежності як демократичної держави у своїх етнічних кордонах³⁷.

Найважливішим доробком Леоніда Антоновича у 50-х рр. XX ст. стали підготовлені ним тексти розділів з історіографії України XIX ст. у багатотомному академічному виданні «Нариси історії історичної науки в СРСР» (Москва, 1955. Т. 1; Москва, 1960. Т. 2). Відзначимо, що у першому томі автор наважився висловити цілком справедливе міркування, що обставина відсутності власної держави українського народу й обумовила «спільність суспільно-політичного та ідеологічного життя Росії та України...»³⁸, себто відсутність незалежної концепції національного історичного буття українців.

Цілково зрозуміло, що потрапивши у другій половині 40-х рр. під прес ідеологічного міркування, Л. Коваленко аж ніяк не міг дозволити собі проявляти український національний лібералізм і тому вельми часто «дмухав і на холодну воду», вживаючи для означення (інколи у занадто гострій і в'їдливій формі) методологічних засад видатних українських істориків існуючі ідеологічні штампи комуністичного тоталітаризму на кшталт «націоналістичні погляди», «український буржуазний націоналізм» тощо. Це правда! Але правда і те, що вони подавалися не як наукові судження чи умовисновки, що випливали з аналізу змісту праць вчених, а «сакралізовані» чупердала для віддякування «злих духів» «українського націоналізму». Й уважний читач не міг не помітити цієї смислової роздвоєності (суперечливості), а відтак і збагнути, що автор вдається до них не з власних наукових переконань, а зі страху за своє життя. В сиау чого витворені ним оцінки доробку анонімного автора «Історії Русів», М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша й інших науковців відзначалися дволикістю. З одного боку, подавалися їхні позитивні аспекти, з другого – лунала критика згадуваного гатунку³⁹.

У нарисі в другому томі Леонід Антонович позитивно оцінив наукову спадщину С. Подолинського за його аналіз розвитку бур-

жуазних відносин 60-70-х рр. XIX ст. на теренах України. Схвально охарактеризував доробок О. Лазаревського, О. Єфименко, І. Новицького та О. Левицького у сферах вивчення соціально-економічних процесів у Лівобережжі XVII-XIX ст., функціонування сільської общини, еволюції козацької старшини у російське дворянство, життя і побуту правобережного селянства тощо. Як і раніше, високо оцінив складові концепції історії України І. Франка. Торкнувся висвітлення поглядів представників ліберального напрямку української історіографії – Д. Багалія, М. Драгоманова й І. Лучицького. Водночас піддав гострій критиці науковий доробок видатного вченого В. Антоновича, котрого назвав «лідером буржуазно-націоналістичної історіографії», за те, що, мовляв, той обстоював ідеї демократизму українського народу та «вічності української нації». Критикував також представників «великодержавної буржуазної історіографії» – В. Владимировського-Буданова, П. Голубовського, П. Іванова, Г. Карпова й інших⁴⁰.

У третьому томі «Нарисів історії історичної науки в СРСР» Л. Коваленко написав розділ, присвячений українській історіографії 1895-1917 рр. У ньому чималу увагу приділив показу концепцій революційних демократів – І. Франка, П. Грабовського та Л. Українки, котрі начебто «викривали» погляди «буржуазних націоналістів» М. Костомарова та М. Грушевського. Торкаючись характеристики спадку останнього, підкреслював хибність його твердження, що сутністю народних рухів було прагнення розв'язати національне питання. Водночас наголошував на науковій цінності використаного М. Грушевським фактичного матеріалу у багатоманітній «Історії України-Руси».

На основі згаданих розділів Л. Коваленко вперше в Україні підготував для студентів методичний посібник «Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.», що складався з 5 лекцій, і мав передувати вивченню курсу історіографії СРСР⁴².

Звичайно, найбільш вагомим доробком вченого став захист докторської дисертації «Демократичні течії в історіографії України XIX ст.» (1965). Для її виконання використав новаторський елемент у методиці проведення дослідження. Він полягав у поєднанні «персоніфікованого» (подієвого) та структурного чинників. При цьому останній з них об'єднував у собі соціокультурні, інтелектуальні та інституційні умови функціонування історичної науки в конкретний історичний час. Звертає увагу на себе фактор критичності, під лупу якого поставив як праці істориків, що аналізувалися, а також неопубліковані й опубліковані джерела з історії України. Вивчення праць дослідників демократичного напрямку дозволило автору зробити ґрунтовні висновки, а саме:

- вони активно вивчали найактуальніші проблеми вітчизняної історії, починаючи від утворення Давньоруської держави й включно з подіями Визвольної війни середини XVII ст.;
- історики сформулювали низку нових проблем, які намагалися розв'язати: функціонування первіснообщинного ладу, соціально-економічні процеси, що відбувалися в Україні у XVIII ст. і розвиток буржуазних відносин у XIX ст.⁴³.

Необхідно віддати належне доробку Леоніда Антоновича у вивченні наукової спадщини П. Куліша. Чи не вперше у повоєнній історіографії він спробував виокремити головні ідеї його історичної концепції історії України XVI-XVIII ст., критикуючи водночас хибні уявлення. По-перше, слухно зауважив, що погляди П. Куліша формувалися в умовах боротьби різних течій тогочасної історіографії. По-друге, відзначив цінність джерельного матеріалу (переважно етнографічного характеру), використаного у «Записках про Південну Русь», хоча у тлумаченні причин і змісту Визвольної війни та повстання 1768 р. припущався помилкових міркувань. По-третє, вітаючи обширність використаних джерел і наукової літератури у фундаментальних монографіях «Історія возз'єднання Русі» та «Відпадняння Малоросії від Польщі», критикував П. Куліша за довільне поводження з документами і фактами, негативну оцінку ним ролі козацтва й Запорозької Січі в історії України, «очорнення» дій гайдамацьких загонів, ідеалізацію політики Польщі на українських землях тощо⁴⁴.

Кидається у вічі ґрунтовне дослідження творчості М. Гоголя як історика України. Насамперед Л. Коваленко вияснив, що на становлення його поглядів вирішальний вплив здійснили ідеї просвітництва й романтизму. Поділяємо висловлене ним міркування, що геніальний письменник широко залучав «як джерела для вивчення історії історичні пісні та думи», які «впливали на формування історичних понять Гоголя, складання його історичного світогляду загалом»⁴⁵. Леонід Антонович спромігся з'ясувати основні проблеми, що найбільше цікавили його: події XIV-XVI ст., історія козацтва та народні рухи початку XVII ст. Найголовнішою з-поміж них була проблема козацтва, народженого потребами боротьби українського народу проти загарбників: «Це була земля жаху: і тому в ній міг утворитися лише народ войовничий». Попри певну романтизацію й ідеалізацію ролі Січі, як підкреслював Л. Коваленко, М. Гоголь популяризував «серед широких читацьких мас героїчний і в основному правдивий образ козацької республіки»⁴⁶.

Упродовж 70-х – початку 80-х рр. XX ст. він опублікував 16 робіт історіографічного характеру. Відзначимо головніші з них. Так, у статті «Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст.» автор вперше у радянській історіографії порушив проблему вивчення минулого слов'янських народів українськими істориками цього часу. З'ясував, що саме М. Бантиш-Каменський започаткував дослідження історії Польщі в аспекті польсько-українських відносин. Встановив також, що основні слов'янознавчі центри сформувалися в Харкові, Одесі, Києві та Львові⁴⁷. Не втратила й понині своєї наукової цінності праця Леоніда Антоновича, присвячена аналізу історичних поглядів відомого вченого М. Максимовича. Вияснив, що його сильною стороною, як дослідника, був критичний аналіз джерел, уточнення фактів, намагання домогтися встановлення наукової істини. На цій основі розробив власну концепцію історії України, в якій важливе місце займали критика норманської теорії походження Давньоруської держави, висвітлення походження козацтва та його ролі в українській історії, характеристика подій Визвольної війни та з'ясування сутності Коліївщини⁴⁸.

Помітне місце у творчості А. Коваленка займають розроблені ним методичні рекомендації і навчальний посібник з історіографії історії України. Адже вони стали першими серед навчальних видань з історіографії і, зрозуміло, сприяли опануванню студентами цієї навчальної дисципліни у вишах. 1983 р. вийшов з друку посібник «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції», написаний на основі лекцій спецкурсу, що викладався студентам Кам'янець-Подільського педінституту разом із нормативним курсом «Історіографія історії СРСР»⁴⁹.

Помітний інтерес становлять й неопубліковані (в силу багатьох обставин) праці автора. Серед них особливо важливе місце посідає робота «Проблеми історіографії України в працях польських істориків 19 ст.» (57 с.), ймовірно написана на початку 60-х рр. ХХ ст. Маємо підстави висловити міркування, що саме вона започаткувала дослідження цієї тематики, що стала предметом спеціальних досліджень тільки у кінці ХХ – перші десятиріччя ХХІ ст. Автор з'ясував чинники інтересу польських науковців до історії України, погляди А. Нарушевича й Т. Чацького, що вчинили помітний вплив на концепції істориків першої третини ХІХ ст., фактори формування у польській літературі течії, відомої як «української школи», й визначив прикметні риси історичних конструкцій її представників, зокрема С. Гошчинського, котрий намагався збагнути справжню, а не вигадану, історію польсько-українських взаємин⁵⁰. Дослідники 30-50-х рр. ХІХ ст. (М. Грабовський та інші) уже почали визнавати, що український народ «дійсно окрема і самобутня нація», але, як і їхні попередники, намагалися «довести», що польська шляхта виступала носієм культури у «диких степах України». Особливо велику увагу приділив характеристиці наукової спадщини Й. Лелевеля, котрий позитивно оцінював козацтво за його демократизм й, на відміну від решти польських колег-істориків, трактував події Визвольної війни «повстанням народу» за право «на свободу та існування»⁵¹. Вивчаючи доробок польської історіографії 60-90-х рр. ХІХ ст., окреслив існування серед неї трьох напрямів (краківської, варшавської та львівської шкіл). Їхні представники, попри існуючі методологічні розбіжності, у «трактуванні питання історії України» виступили «із зворушливою однастайністю, без дискусій і з тим же горезвісним «Польща від моря до моря». Підкреслював особливо яскраву антиукраїнську спрямованість праць К. Шайнохи, Ф. Равіти-Гавронського, А. Яблоновського тощо»⁵².

Значно скромніше місце у дослідженнях Леоніда Антоновича посідає висвітлення історіографії проблем всесвітньої історії. З-поміж низки праць відзначимо значимість його доробку у з'ясуванні історіографії таких тем як «Україна і Велика французька буржуазна революція» та яacobинський рух в Угорщині під час революції 1848-1849 рр.⁵³ Чималий інтерес викликає написана, але неопублікована, праця «Питання загальної історії в працях українських істориків у пореформенний період» (37 с.). Ймовірніше всього автор працював над нею на початку 60-х рр. (десь відразу ж після переїзду до Кам'янця-Подільського). Де-факто вона стала не тільки од-

нією з найбільш оригінальних історіографічних робіт Л. Коваленка, але й важливою віхою у розвитку вітчизняної історіографії всесвітньої історії. Її значимість полягає у тому, що вчений з'ясував масштаби впливу московського професора Т. Грановського на посилення інтересу українських вчених до вивчення проблем загальної історії. По-друге, довів вагому роль О. Бодяньського та Ю. Венеліна у вивченні «історії і культури слов'ян», розкрив вагомність доробку М. Костомарова у вивченні історії Польщі, а Ф. Леонтовича та Т. Флоринського – минулого південних слов'ян. По-третє, визначив наукову цінність праць М. Міщенка й В. Бузескула у дослідженні античної історії, І. Лучицького – нової історії Центральної й Західної Європи, Драгоманова – Давнього Риму. І, нарешті, по-четверте, переконливо довів «колосальний» характер внеску І. Франка у з'ясування важливих проблем історії і літературознавства слов'янських народів, у першу чергу польського⁵⁴.

Підводячи підсумки творчих досягнень Леоніда Антоновича у вивченні вітчизняної і зарубіжної історіографії (переважно XIX ст.) відзначимо найголовніші з-поміж них:

- витворення цілісної картини розвитку історіографічного процесу в Україні з кінця XVIII й до початку XX ст. на сторінках фундаментального академічного багатотомного видання «Нариси історичної науки в СРСР»;
- вперше в історіографії ґрунтовно дослідив наукову спадщину демократичних течій української історіографії XIX ст.;
- у спеціальних статтях ґрунтовно дослідив науковий доробок таких відомих істориків як М. Максимович, П. Куліш, О. Лазаревський, І. Франко, а також реконструював історичні погляди геніальних Т. Шевченка й М. Гоголя;
- висвітлив питання історії України у французькій історіографії останньої третини XVIII ст.;
- окреслив нові напрямки історіографічних студій, а саме: питання історії слов'янських народів в українській історіографії XIX ст.; проблеми всесвітньої історії у вітчизняній історіографії другої половини XIX ст.; стану вивчення історії України XVI-XVIII ст. у польській історіографії XIX ст.;
- публікація навчальних посібників з української історіографії та історіографії нової і новітньої історії для студентів історичних факультетів українських вишів.

Оцінюючи роль і місце Леоніда Антоновича у розвитку історичної науки упродовж середини 40-х – першої половини 80-х рр. XX ст., слід пам'ятати, що його становлення як історіографа проходило на міцному фундаменті фахових знань української історії XVIII-XIX ст., які і визначали дух і концептуальні засади його історіографічної концепції. Не слід ігнорувати й того факту, що переорієнтація наукових уподобань з проблем вітчизняної історії до історіографічних сюжетів була вимушеним компромісом вченого з державними структурами тоталітарного режиму. Як нами уже зазначалося, у 1944-1945 рр. він, повернувшись з фронту, активно працював над дисертацією, що передбачала вивчення змісту і масштабу впливу Французької революції на українське суспіль-

ство кінця XVIII – початку XIX ст. Вперше в історіографії (включаючи і зарубіжну) він зробив успішну спробу показати канали поширення революційних ідей у різних регіонах України й реакцію на них розмаїтих груп місцевого населення.

Паростки нового бачення початкового етапу епохи українсько-го відродження, що почали зароджуватися в автора під час роботи над дисертацією, дозволили йому в значній мірі подолати вульгарно-догматичний підхід оцінювання діяльності осіб виключно через прицил класових інтересів. Це виразно продемонструвала невеличка стаття «Поет, новатор і патріот», опублікована 1946 р. у часописі «Вітчизна». Характеризуючи постать І. Котляревського, Л. Коваленко слушно зобразив його видатним діячем національного масштабу, котрий, будучи щирим патріотом, написав її живою українською мовою⁵⁵. І, як уже нами відзначалося, за прояв об'єктивності у таумаченні сутності діяльності цього українського письменника й поета та відхід від ідеологічних штампів у зображенні українського просвітеля й патріота Леоніда Антоновича зазнав репресій і цькування.

Тим часом у першій половині 1947 р. побачила світ його друга стаття «Про вплив Французької буржуазної революції на Україну», написану на основі тексту дисертації. Використавши обширну джерельну базу, переконливо показав, що частина французьких революціонерів розраховувала «на Україну як свого можливого союзника». А тому вона вважала за необхідне «відродити в цієї нації почуття свободи, аби вона змогла знищити його, під яким зникає і щоб дерево свободи розцвіло у Києві»⁵⁶. Вивчаючи сприйняття громадськістю Лівобережної України ідеї революції, автор встановив наступне: переважна більшість українського дворянства вороже поставилася до революції, підтримуючи політику російського уряду, проте «передова українська дворянська інтелігенція співчувала ідеям французької революції», у світлі чого розкрито діяльність гуртка О. Паліцина на Слобожанщині, братів Капністів, В. Каразіна й інших осіб. Вияснив також, що на Правобережжі революційні ідеї «викликали співчутливий відгук» у невеликого прошарку інтелігенції. Обґрунтованим є висновок про те, що під їх впливом серед західноукраїнського населення посилювалося прагнення «до возз'єднання України», доповнений, зрозуміло, ідеологічним пасажем «і до союзу з великим руським народом»⁵⁷.

Звертає на себе увагу стаття «Про приєднання Правобережної України до Росії» (1959), у якій Л. Коваленко довів посилення тут соціального й національно-релігійного гноблення поспільства у другій половині XVIII ст. Висловив слушне зауваження, що неспроможність польського панівного прошарку провести реформування політичного устрою Речі Посполитої й перетворення у сфері соціально-економічних відносин, стала основною причиною ненависті українців до польських порядків, появи у нього проросійських настроїв. Водночас мала місце ідеалізація політики Московії⁵⁸.

Лібералізація комуністичного режиму наприкінці 50-х – початку 60-х рр. позитивно вплинула на еволюцію методологічних засад наукової творчості вченого. Вона стала помітною у статті, присвяченій з'ясуванню впливу подій Французької революції на роз-

виток громадсько-політичної думки в Україні. Зокрема, відмовився у ній від традиційної критики на дану проблему «буржуазно-націоналістичних» істориків (насамперед М. Грушевського) й не так яскраво педалював на значимості класової боротьби. Нерідко у завуальованій формі (натяками, недомовками) підштовхував читача до думки про антиукраїнську спрямованість політики Москви після 1654 р. У порівнянні з попередніми працями значно глибше проаналізував погляди В. Капніста та В. Каразіна, котрі зробили помітний внесок «у розвиток прогресивного напрямку громадсько-політичної думки на Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.»⁵⁹. Справедливо зауважував, що анонімний автор «Історії Русів» осуджував «класовий егоїзм української козацької старшини», котра в надії отримання маєтків у XVIII ст. залишила свою «націю ожити обетованія Отча свьше»⁶⁰. Кидається також у вічі глибина роздумів з приводу поглядів І. Котляревського, ідеал якого «сформувався як відбиток народних уяв про соціальну справедливість, впертого прагнення до неї... Це були ідеї європейського просвітительства XVIII ст.». До честі Леоніда Антоновича він, попри надмірну обережність, не обійшов мовчанкою ролі «Енеїди» у розвитку національної самосвідомості українців, коли виникали «передумови для вищої форми національної консолідації, для переходу від народності до нації». Її новаторство полягало в тому, що І. Котляревський написав твір «мовою народних мас (українською розмовною мовою полтавського діалекту), розкривши величезні поетичні скарби та художні можливості мови свого рідного народу». В силу чого «Енеїда» «звучала як заклик вивчати, поважати свої демократичні, національні традиції, культуру та історію українського народу»⁶¹.

Наважився тепер Л. Коваленко й відзначити існування національної спрямованості у діяльності В. Капніста та О. Паліцина. Зокрема, наголошував на тому, що перший із них в «Оді на рабство» мав на увазі не лише існування соціального гноблення у формі кріпацтва, але й «гніту національно-державного». Ініціатива гуртка О. Паліцина щодо відкриття Харківського університету й запропонований ним проект навчального плану засвідчували, що вони розглядали цю справу й «у певному національному аспекті», вважаючи наступне – університет мав стати «центром розвитку науки і культури на Україні»⁶².

У другій половині 60-х – на початку 70-х рр. учений наполегливо працював над вдосконаленням змісту монографії про вплив Французької революції на українське громадсько-політичне життя. Вона побачила світ 1973 р., коли в Україні лютувала реакція на все прогресивне, українське й серед інтелігенції проходив активний пошук «буржуазних націоналістів» (виявилися репресованими такі дослідники як О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира, О. Компан та ін.). Як засвідчив подальший плін життя вченого, ця праця стала останнім масштабним дослідженням з української історії. Відразу ж зазначимо: вдало обрана ним структура дозволила органічно поєднати сюжетні лінії у цілісний панорамний образ, а відтак реконструювати різні форми як сприйняття громадськістю України ідей і духу Французької революції, так і реакцію на них різних груп суспільства.

Новими барвами творчості видатного історика заграли чітко сформульовані ним міркування, що засвідчували помітну еволюцію поглядів у бік дрейфу від офіційних догм, що панували в історіографії. Так, уже у «Вступі» автор одним із перших радянських науковців поставив під сумнів верхні хронологічні рамки власне самої Французької революції: замість загальноприйнятої дати 1794 р. пропонував використовувати 1799 рік – події 18 брюмера⁶³. У ньому ж звів до мінімуму критику поглядів українських істориків XIX – першої половини XX ст., відмовившись від використання ідейно-політичних штампів і догм та навішування на багатьох з них обвинувачувальних ярликів. Показово – жодним словом не обмовився про реакційну роль творчого доробку «буржуазно-націоналістичних» істориків! Мало цього, наважився (вперше) побачити у працях буржуазних істориків і раціональне зерно, стверджуючи: «буржуазна історіографія ігнорувала події французької революції як об'єкт дослідження і як матеріал, що становить важливу сторінку в житті українського народу. Та було б помилкою вважати, що українські буржуазні історики XIX ст. не займались цим питанням зовсім. Навпаки, історики та літературознавці України, які деякою мірою вивчали питання соціально-економічного, громадсько-політичного і культурного життя України 90-х років XVIII ст., незмінно наводять факти і матеріали, що свідчать про вплив Великої французької буржуазної революції на Україну. Проте у працях цих істориків факти подаються коротко і до того ж у зв'язку з викладом чи дослідженням іншої теми (виділено нами – авт.)»⁶⁴. Отже, мала місце цілком виважена критика поглядів опонентів.

У першому розділі монографії висвітлюються різні форми боротьби прогресивної громадськості України проти кріпацтва у 90-х рр. XVIII ст. у зв'язку із впливом на неї революційних ідей. У порівнянні з попередніми роботами, помітно позитивніше А. Коваленко охарактеризував погляди В. Капніста та розмах поширення відомостей про революцію серед західноукраїнської громадськості. Так, на його думку, «Ода на рабство» перегукувалася з ідеями «Подорожі» Радіщева «і була співзвучною з французькою революцією». Вчений вияснив, що деякі семінаристи Полтавської семінарії, студенти і викладачі Київської академії також співчутливо сприймали відомості про французькі події⁶⁵. Констатував факт поширення «серед найширших кіл населення Західної України» звісток про революцію, що доходили «навіть у глухі закутки». Розмови про неї точилися як серед греко-католицького духовенства, так і серед викладачів і студентів Львівського університету⁶⁶. Значно глибше, у порівнянні з попередніми працями, автор осягнув значимість поглядів В. Каразіна, зокрема з'ясував чинники формування його світогляду, в якому стала домінувати ідея скасування кріпацтва та рівності станів у суспільстві. Проекти й дії В. Каразіна, спрямовані на звільнення селян у Кручиках, знайшли вельми позитивну оцінку історика, бо «набули значного звучання в громадсько-політичному житті України не стільки своїми безпосередніми наслідками (для се-

лян с. Кручики), а як документ політичної думки, де було сформульовано положення про необхідність ліквідації кріпацтва»⁶⁷.

Показово, що наступний розділ автор присвятив показу впливу революційних ідей на український національно-визвольний рух. Слушно зауважував: «Увагу до національних проблем визначала та обставина, що довгий час український народ був роз'єднаний і зазнавав жорстокого національного гноблення... Ось чому ідеї національної свободи і патріотизму, проголошені Великою французькою революцією, досить чутливо сприймалися в колах тогочасної української інтелігенції і громадських діячів...»⁶⁸. Саме під таким кутом зору проаналізував ідейну спрямованість «Енеїди» та «Оди на рабство». Не можна не погодитися з висновками Леоніда Антоновича, що названа праця І. Котляревського «яскраво декларувала увагу до національних проблем», а в «Оді на рабство» В. Капніст висловлював протест проти посилення національного гніту в Україні, проти колоніальної політики царизму⁶⁹.

Розглядаючи вплив ідей революції на визвольний рух населення Правобережжя, Л. Коваленко констатував позитивну роль православно-духівництва, представник якого розробив «Меморіал» до Чотирилітнього сейму. Анонімний автор справедливо зазначав, що власне релігійна політика польського уряду призводила до повстань українців й мріяв «про Польську республіку на засадах права власності, недоторканості особи, рівності перед законом». Сподівався, що врешті-решт у «демократичній Польщі поляки й українці могли б співробітничати»⁷⁰. У західноукраїнських землях під впливом звісток про французькі революційні події, як з'ясував автор монографії, окреслилося зростання інтересу місцевого населення до Наддніпрянської України та Росії, куди почалася міграція представників інтелігенції, зокрема закарпатців М. Балудянського, В. Кукольника, П. Лодія та інших⁷¹.

У третьому розділі книги розглядається низка питань про розвиток просвітництва, бо «Програма освіти і просвітництва, проголошена революцією, знайшла своє відображення у громадсько-політичному житті України»⁷². Так, вивчення поглядів О. Паліцина й діяльності створеного ним гуртка у с. Попівка дозволило Л. Коваленку зробити наступний висновок: він захоплювався прогресивними ідеями доби, в яку жив, ґрунтовно знав події Французької революції, перекладав російською мовою праці Вольтера й Руссо. Його, як й інших членів «Попівської академії», непокоїла проблема відставання Росії від Західної Європи. Тому вони схилилися до розуміння необхідності проведення у ній реформ аби подолати його, вбачаючи в освіті «головний засіб до здійснення прогресу людства». Керуючись цим мотивом, сформулювали ініціативу «щодо заснування Харківського університету»⁷³. Аналіз проєктів В. Каразіна дав підстави вченому зробити висновок наступного змісту: по-перше, у його розумінні «новий університет має служити засобом до ліквідації станового поділу»; по-друге, у ньому мав домінувати природничий цикл наук і, по-третє, університет мислився як центр «розробки української культури і науки»⁷⁴.

Останній розділ присвячувався висвітленню майже не досліджуваної в історіографії проблеми, а саме: ставлення французької громадськості до України. Вдалося виявити, що французькі державні діячі цікавилися нею з політичних міркувань, вбачаючи потенційного союзника у боротьбі з Росією. Виношувалися плани організації тут антиросійського повстання («відновити історію Пугачова»), тому, не виключено, що на її терени направлялися агенти⁷⁵.

«Висновки» монографії відзначаються чіткістю формулювання думок, стислістю, новизною та глибиною осягнення сутності наукової проблеми. Доцільно відзначити наступні з них:

- події Французької революції «були широко відомі на Україні і мали помітний вплив на прогресивну громадську думку, ідеологічну боротьбу навколо центральних проблем тогочасного соціально-політичного та національного життя українського народу»;
- революційні ідеї ставали в Україні здобутком свідомості частини дворянської інтелігенції, посилюючи її виступи проти кріпацтва, свавілля адміністративно-бюрократичного апарату царизму, «здійснюваного ним національного гноблення України, підкорення частини українського народу феодалам Польщі та Австрії»;
- саме з настроїв «великої весни» 90-х років XVIII ст., зігрітої полум'ям революції у Франції, ідейні зв'язки ведуть до майбутнього руху декабристів⁷⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що Леонід Антонович став першим радянським ученим, котрий ґрунтовно дослідив вплив Французької революції кінця XVIII ст. на українську громадсько-політичну думку.

Необхідно зазначити також, що одним із важливих напрямків наукової творчості вченого виявилася проблематика нової історії європейських країн, що й спрямовувала його педагогічну діяльність у вишах – викладання курсу історії нового часу Європи та Америки. У центрі уваги перебували три головних проблеми: Французька революція (масштаби її впливу на громадсько-політичне життя України нами уже висвітлено), криза феодално-кріпосницьких відносин в Угорщині й піднесення національно-визвольної боротьби угорців кінця XVIII – середини XIX ст. та окремі сюжети історичної полоністики.

Упродовж 60-х рр. XX ст. Л. Коваленко опублікував кілька статей, присвячених окремим аспектам Французької революції. Одна з них приурочувалася 175-й річниці від її початку. У ній слушно підкреслював, що «з багатьох буржуазних революцій епохи утвердження буржуазного суспільного ладу саме 1789 рік, час початку буржуазної революції у Франції, виступає визначальною віхою світової історії». Автор правомірно поставив під сумнів істинність тверджень окремих радянських істориків, що «ніби французька революція була революцією мануфактурного періоду». На його переконання, «при вивченні соціально-економічних передумов французької революції слід приділити належну увагу процесам початку промислового перевороту, його зв'язкам та впливам на Францію кінця XVIII ст.»⁷⁷. Заслугою вченого стало об'єктивне вияснення пи-

тання її хронологічних меж. Піддавши критиці утверджену в радянській історіографії думку, що «кінцем революції став термідо-ріанський переворот», наголошував на тому, що вона, попри суперечливі політичні процеси, продовжувалася: «без сумніву, часи термідору і Директорії відрізняються від попереднього п'ятиріччя, оскільки революція йшла на спад». А завершилася подіями 18 брюмера 1799 р., тобто тривала з 1789 по 1799 рр. включно⁷⁸.

Опублікував також дві статті про вплив поглядів Ж.-Ж. Руссо на суспільно-політичну думку України. Вбачаючи у ньому «лідера» лівої течії французького просвітництва, зауважував, що його творчість викликала суперечки серед сучасників, які підсилювали «громадське звучання його радикальних міркувань». З'ясував, що з його творами були ознайомлені й представники прогресивної української інтелігенції, зокрема Я. Козельський, І. Богданович, І. Котляревський, О. Паліцин, В. Каразін та інші. Вельми цікавим є зроблене ним спостереження про «перегук з ідеями Ж.-Ж. Руссо мотивів деяких творів Т. Шевченка»⁷⁹.

Окреме місце у науковому доробку М. Коваленка займає вивчення історії Угорщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зацікавленість цією проблематикою виникла під час його викладацької роботи в Ужгородському університеті 1956-1960 рр. Так, узяв безпосередню участь у підготовці колективної монографії «Нариси нової і новітньої історії Угорщини», до якої написав 2 розділи: «Криза феодално-кріпосницької системи. Розвиток капіталізму і піднесення національно-визвольної боротьби (1790-1847 рр.)» та «Революція 1848-1849 рр.». Під час роботи над ними використав багату джерельну базу: подорожні записки російських мандрівників, щоденники й спогади учасників революції 1848 р. М. Танчича й Ш. Петефі, статистичні описи Угорського королівства й інші, включаючи архівні матеріали.

У першому з них автор основну увагу зосередив на висвітленні наступних проблем: вплив Французької революції кінця XVIII ст. на угорське громадсько-політичне життя, республіканський і реформаторський рухи, піднесення національно-визвольної боротьби у 1815-1847 рр. Він обґрунтував важливе теоретичне положення про перетворення угорського дворянства під впливом французьких революційних ідей в серйозну «опозиційну силу монархії». Проте його соціальні й групові інтереси виявилися сильнішими за національні (прагнення до незалежності), чим вдало скористався австрійський уряд для придушення опозиційних настроїв. І все ж, як з'ясував дослідник, «проблеми, висунуті учасниками республіканського руху (національна незалежність, республіка, ліквідація кріпосного ладу, свобода національних меншин), так чи інакше займали угорське суспільство в наступні десятиріччя і були об'єктом жорстокої класової боротьби і кривавих битв 1848-1849 рр.»⁸⁰.

Яскраво описані події боротьби угорського дворянства з політикою Габсбургів у 20-30-х рр. XIX ст. Зокрема, ґрунтовно розкрито розгортання потужного руху за впровадження угорської мови у школах й державних установах. І так трапилося, що саме питання мови

стало «трапатором боротьби за незалежність». Леонід Антонович довів, що боротьба, яка точилася у Державній раді 1832-1836 рр., спрямовувалася на розв'язання двох важливих для угорського суспільства проблем – скасування кріпацтва й досягнення незалежності країни. Ґрунтовно висвітлив діяльність революціонерів-демократів, зокрема проаналізував програму Л. Кошута, що передбачала буржуазну перебудову угорського суспільства. Підводячи підсумок, слушно підкреслював, що «помилки діячів угорського революційного руху в національному питанні використав Відень, розпалюючи національну ворожнечу, і перш за все нацьковуєчи слов'ян проти угорців»⁸¹.

У наступному розділі аналізуються події розгортання революційних подій 1848-1849 рр. в Угорщині. Розглянувши хід народних заворушень у Пешті, селянські заворушення й діяльність Угорських державних зборів, автор висловив слушне міркування, що гегемоном революції виступала не буржуазія, а середнє дворянство. Детально з'ясовано хід революційних виступів упродовж безрезняквітня, які охопили всі міста. Не залишалися осторонь революції й селяни. Встановлено, що селянський рух охопив, окрім Угорщини, Трансильванію, Хорватію, Словаччину й Закарпаття. Вважаємо справедливим зауваження вченого, що власне помилки угорського уряду у національному питанні стали фатальними для долі революції. «Угорській реакції вдалося, – підкреслив Л. Коваленко, – використати хорватів, сербів і словаків безпосередньо проти революційної Угорщини, а енергія демократів – румун, закарпатських українців далеко не в повній мірі спрямовувалася в інтересах революції»⁸². Намагаючись збагнути причини її поразки та історичне значення, аргументував наступні висновки:

- повстала Угорщина навесні 1849 р. «становила собою революційне вогнище у Європі», тому проти неї «ополчилися всі сили міжнародної реакції», що об'єдналися «в єдиному прагненні погасити останні вогні революції в Європі». І виконання «ганебної ролі» її душителя взяла на себе царська Росія;
- капітуляція угорської армії поблизу Вілагоша була підготовлена внутрішньою контрреволюцією, на бік якої перейшла більшість середньомаєткового дворянства, що перетворилося «із рушійної сили революції в її гальмо»;
- поразка революції надовго загальмувала соціально-економічний і національний прогрес Угорщини;
- революція завдала відчутного удару по феодално-кріпосницькій системі⁸³.

Огляд наукової спадщини Леоніда Антоновича, присвяченої вивченню зарубіжної історії, виявиться неповним, якщо проігнорувати нечисленні праці з полоністики. Так, він опублікував кілька робіт, які торкаються вивчення біографії відомого діяча польського національно-визвольного руху Я. Домбровського. З'ясував, що той належав «до тієї безпомісної шляхти, для якої єдиним джерелом існування була служба». Навчаючись у Петербурзькій Академії генерального штабу, встановив зв'язки з «революційно-демократичними групами поляків» (І. Огризком, З. Сераковським й

ін.). Одержавши призначення для проходження служби у Варшаві, тут 1862 р. увійшов до керівництва таємного Центрального національного комітету. Він обстоював ідеї доцільності передачі землі до рук селянських громад, а також визнання права українського народу на самовизначення, виступаючи таким чином проти відновлення незалежності Польщі у кордонах 1772 р. У серпні 1862 р. його арештували й суд виніс вирок – 15 років каторги, від якого врятувала втеча⁸⁴. До «Радянської енциклопедії історії України» підготував нарис про С. Ворцеля, котрий взяв участь у польському повстанні 1830-1831 рр. й був депутатом повстанського Сейму від Волині. Після придушення цього виступу став одним із ідеологів лівого крила польської еміграції, керував такими демократичними організаціями як «Люд польський», «Об'єднання» та «Демократичне товариство». Високо оцінював Коліївщину як народний рух⁸⁵.

Як нами уже зазначалося, Леонід Антонович відіграв важливу роль в організаційному оформленні краєзнавчого руху на теренах Хмельницької області. Водночас немає жодних підстав недооцінювати значимості його творчого доробку у розвитку історичного краєзнавства (регіональної історії) Поділля й Волині. Входить до складу оргкомітетів I-V-ої Подільських краєзнавчих конференцій. 1966 р. побачила світ брошура «Ізяслав» (пригадаймо, першою працею автора з краєзнавства став нарис 1951 р. з історії Житомира). У ній змальював цілісну панораму історії міста з часів його виникнення і до середини 60-х рр. XX ст., тобто тогочасного сьогодення. Заслугою вченого стала подача ним різних поглядів дослідників на час появи міста. Як промовляє зміст розмірковувань автора, сам він схилився до версії про його заснування у другій половині XII ст. князем Ізяславом Мстиславовичем по течії р. Гуска біля сучасного села Городище, а після зруйнування 1241 р. монголами місто уже відроджується на р. Горинь, де перебуває і нині⁸⁶. У добі середньовіччя виділяє час його входження до складу Галицько-Волинського князівства (друга половина XIII ст.) та перетворення у типове «власницьке» місто (друга половина XV ст.)⁸⁷.

Дослідник слушно виділяє в історії Ізяслава період першої половини й середини XVII ст. Встановлено, що у цей час він належав до найбільших міст Волині (за даними подимного реєстру 1629 р., у ньому налічувалося 875 димів) і швидко розвивався як торговоремісничий центр округи. Тут проходили щотижневі торги та річні ярмарки. Підкреслюючи існування національно-релігійних утисків українського православного населення, Л. Коваленко у світлі тогочасних концептуальних засад «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» вкрай негативно оцінював діяльність князів Заславських: «Ізяславський замок – типове гніздо розбійників, звідки Заславські здійснювали наскоки на своїх же сусідів феодалів, а головне, грабували селян»⁸⁸. Відзначивши факт участі ізяславських міщан у Визвольній війні, Л. Коваленко звернув увагу на трагічні наслідки воєнних дій та епідемії, що супроводжували їх, для міста. Воюючі сторони, підкреслював він, «взаємно винищили чимало груп населення міста (поляків, українців, євреїв). Більшість

будівель міщан і селян Ізяслава була спалена. В 1652 р. в місті лютувала епідемія чуми. Ізяслав належав до тих міст Волині, що особливо зазнали лиха у ті роки. Населення різко зменшується. Уже в 1650 р. в місті лишався 301 дим, а в 1653 р. — лише 45⁸⁹.

На початку 70-х рр. XVII ст. власниками міста стали князі Сангушки, котрі, аби уникнути переселення міщан на терени Поділля, на початку XVIII ст. проголосили «свободи» для нових мешканців Ізяслава. 1754 р. король дарував йому магдебурзьке право. Проте очікуваного піднесення ремісничого виробництва й торгівлі не спостерігалось внаслідок посилення феодалного гноблення міщан і селян передмістя (останні змушені були виконувати трьохденну панцидну). Історик зробив наступний обґрунтований висновок: у кінці XVIII ст. «місто виразно деградувало в господарському відношенні. Перепис 1797 р. засвідчив, що у ньому проживало тільки 11 ковалів, 3 шкіряники, 27 винокурів та 4 мельники (і це на 4566 осіб)⁹⁰.

Із входженням до складу Росії Ізяслав став центром повіту, а відтак у ньому почали функціонувати відповідні державні установи, хоча продовжував залишатися у володінні Сангушки. Упродовж першої половини XIX ст., як з'ясував дослідник, поволі, але все ж зростала чисельність жителів (у 1861 р. вона становила уже 8039 осіб). У ньому діяла суконна мануфактура, функціонувало 10 майстерень, працював 351 ремісник⁹¹. Реформи 60-70-х рр. XIX ст. посприяли його розвитку. Відкривається залізнична станція, з'являються перші невеличкі фабрики, зникають середньовічні винокурні тощо. І все ж економічне життя міста відставало від рівня розвитку сусідніх Шепетівки й Славути. Явно переважав аграрний сектор, який представляли 600 селянських господарів. Міщани й селяни взяли участь у революційних подіях 1905 р., зокрема звільнили ув'язнених мешканців с. Путриниць, страйкували. Наступного року вперше взяли участь у відзначенні 1 травня⁹².

Події 1917-1920 рр., зрозуміло, висвітлювалися автором скрізь призму існуючих ідеологічно-теоретичних постулатів. А відтак чорною фарбою змальовувалися події національно-визвольних змагань українців за незалежність, діяльність Центральної Ради, Гетьманату й Директорії. Звісно, також, що ідеалізувалася «революційна діяльність» комуністів. Правда, А. Коваленко наважився вказати на недоліки у діяльності утвореного влітку 1919 р. повітвиконкому: поспішність в утворенні радгоспів, «що не могло не ускладнити взаємин зі селянством». Також, описуючи успіхи соціалістичних перетворень, обережно натякнув на репресивні заходи влади, посилаючись на постанову райкому партії (1932 р.), в якій зазначалося «про незаконні арешти і обшуки та побиття громадян»⁹³. Ґрунтовно розкрито діяльність комуністичного підпілля у роки Другої світової війни й оволодіння містом підрозділами радянської армії 5 березня 1944 р. Повоєнний період розвитку міста з'ясовано схематично — увагу звернено тільки на вихові для нього події⁹⁴.

Даний нарис мав важливе не тільки пізнавальне, але й наукове значення у сфері регіональної історії, бо давав цілісне уявлення про минуле типового районного міста, а відтак міг слугу-

вати своєрідним взірцем для написання поселень такого типу. І вчасно! Бо в Україні розпочиналася підготовка фундаментального видання «Історія міст і сіл УРСР». І Леонід Антонович активно включився у цю вкрай важливу, але дуже складну роботу. Упродовж 1966-1971 рр. виконував обов'язки одного із редакторів тому «Хмельницька область», сповна проявляючи «свій науковий талант, організаторські здібності у роботі з авторським колективом та краєзнавцями»⁹⁵. Окрім цього плідно займався написанням нарисів про Ізяслав, Білогородку та Кам'янець-Подільський. Попри те, що в нього уже існувала публікація про Ізяслав, історик вніс до його змісту низку доповнень і змін. Наприклад, стрункішою стала структура матеріалу з епохи середньовіччя міста, уточнюється чисельність ремісників і перекупників на 1629 р., забирається з тексту характеристика замку Заславських як «типового гнізда розбійників», уточнюється статус міста у 90-х рр. XVIII ст., доповнюються дані щодо торгівлі міщан та їх чисельності у середині XIX ст. З'явилися нові дані про утвердження більшовицької влади у 1918-1920 рр., життя міщан у роки німецької окупації, конкретизовано перебіг боїв за Ізяслав у березні 1944 р., заповнюється лакуна про його розвиток у 50-х – 60-х рр. тощо⁹⁶.

У співавторстві з А. Мамалигою автор підготував нарис про с. Білогородку Ізяславського району. Вони з'ясували, що перша згадка про поселення припадає на 1450 р. Вдалося їм також вияснити повинності тяглих і напівтяглих селян у XVI ст. Зазнавало село й татарських нападів, внаслідок одного з них (1618 р.) виявилось знищеним. Не обійшли його й трагічні події середини й другої половини XVII ст. Дослідники вияснили, що наприкінці цього ж століття поселення стає містечком і на початку XVIII ст. потрапляє до володінь уже згадуваних вище Сангушків. У ньому функціонувало 2 філярки, а міщани і селяни виконували 3-х денну панщину. Входження до складу Росії не внесло позитивних змін у життя мешканців, а реформа 1861 р. не припинила процесу здрібнення селянських господарств, зростання питомої ваги безкінних селян. Тому взяли активну участь у революційних подіях 1905 р.⁹⁷.

Ґрунтовно розкрито утвердження радянської влади, соціалістичних перетворень у 20-30-ті роки (створення органів влади та їх функціонування, партійного осередку, колективізації, внаслідок якої виникло три колгоспи тощо). Відзначено факт руйнування села окупантами перед відступом (1944 р.) та розстріл ними 49 осіб⁹⁸. Детально висвітлено повоєнну історію Білогородки, причому змальовувалася вона, як і всі подібні нариси, відповідно до тогочасних методологічних засад, що неухильно вимагали зображувати лише успіхи розбудови соціалізму і комунізму, себто творення лакового (ідеального) образу. В силу чого завищувалися успіхи у зборі урожаїв, тваринництві, механізації виробництва, житловому будівництві, здобутків у сферах медицини, культури, освіти тощо. А реальні проблеми, що стали уже очевидними у другій половині 60-х рр., недоліки і прорахунки, факти практики «окозамилювання» замовчувалися⁹⁹.

Саме Л. Коваленко очолив групу науковців (М. Александра, І. Винокур та ін. – всього 5 осіб), яка мала працювати над створенням нарисів про Кам'янець-Подільський. Оскільки доробок кожного з них визначити неможливо (про це не має даних у бібліографічному описі праці), припускаємо, що Леонід Антонович безпосередньо займався (разом із І. Винокуром) з'ясуванням середньовічної та ранньомодерної історії міста. Автори довели тяглість заселення його теренів племенами Черняхівської культури (II-V ст. н.е.) та існування давньоруського (нині можемо сказати – давньоукраїнського) городища XI-XIII ст. Висловлювалася думка (дискусійного характеру) про перетворення існуючого поселення «у феодальне місто»¹⁰⁰. Вперше в історіографії, опираючись на зібрані археологічні пам'ятки, вчені обґрунтували думку, що споруджена в останній третині XVI ст. фортеця, постала «на місці укріплень, що існували ще до монголо-татарської навали». На жаль, під впливом домінуючих у радянській історіографії поглядів, явно недооцінювалася ними значимість для функціонування середньовічного Кам'янця отриманого ним у 1374 р. Магдебурзького права¹⁰¹.

Сильною стороною праці є показ основних віх розвитку 3-х міських громад (української, вірменської та польської), ремесел і торгівлі, боротьби Польської Корони і Великого князівства Литовського за володіння Західним Поділлям та Кам'янцем-Подільським, що завершилася перемогою першої з них у 30-х рр. XV ст. Відзначено перебудову фортеці І. Претвичем, зведення у 20-50-х рр. XVI ст. гідротехнічних споруд, пов'язаних з Руською і Польською брамами, що мали шлюзи для регулювання рівня води у каньйоні. Цікавими виглядали дані про існування у 1570 р. у Кам'янці 614 дерев'яних та 30-ти дво- й триповерхових кам'яних будинків, у яких проживало понад 3 тис. осіб. Про високий рівень розвитку ремесл промовляло функціонування 16 цехів, які об'єднували бл. 300 ремісників. Не випадково місто славилось як центр ремісничого учнівства (щороку на навчання сюди прибували учні з-понад 100 поселень)¹⁰².

Фрагментарніше висвітлено історію Кам'янця середини XVII-XVIII ст. Слушно відзначено наявність національно-релігійних утисків представників української громади (1670 р. скасовується її самостійність). Відзначено спроби українського війська під проводом Б. Хмельницького оволодіти ним у 1652 і 1655 рр. Не обійдений мовчанкою і той факт, що у другій половині XVII ст. місто занепадає, зменшується чисельність населення, скорочуються ремісниче виробництво й обсяги торгівлі. Проте автори помилково поклали відповідальність за ці негативні процеси лише на турецьку сторону (нагадаємо, що восени 1672 р. укладається Бучацький договір, за яким Кам'янець разом з Подільським воеводством увійшов до складу Туреччини. – Авт.). Адже воєнні дії велися з обох сторін і польські корогви, блокуючи місто, неодноразово розоряли околиці, а відтак також несли відповідальність за його деградацію. Помітно менша увага приділена висвітленню розвитку Кам'янця у XVIII – першій половині XIX ст. Згадано про перебудовання у ньому декабриста В. Раєвського, знаного бунтівника У. Кармалюка, Т. Шевченка, С. Руданського й А. Свидницького¹⁰³.

Розкрито процес розбудови міста у другій половині XIX – початку XX ст. (з'явилося Нове місто, зв'язане зі Старим мостом через р. Смотрич), розвиток ремесла, промислового виробництва й торгівлі. 1913 р. у ньому уже діяло 28 підприємств напівкустарного типу, де трудилося 200 осіб, та 312 ремісничих майстерень, в яких працювало 880 осіб. І все ж, попри те, що Кам'янець був центром Подільської губернії, за рівнем розвитку промисловості й торгівлі займав у ній лише четверте місце (після Вінниці, Проскурова й Дунаєвця). Правда, у сферах культури й освіти мав вагомі здобутки. Так, у ньому діяли 8 середніх навчальних закладів, 5 училищ, 6 церковно-парафіяльних шкіл, 4 бібліотеки, театр, 3 клуби¹⁰⁴.

Кидається у вічі занадто велика увага авторів до з'ясування революційного руху, очолюваного більшовиками, соціальних виступів робітників при одночасному очорненню й замовчуванні ролі міста у подіях національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., зокрема перебування у статусі столиці УНР, відкриття і функціонування у ньому першого власне українського державного університету тощо. Детально розкрито процес утвердження тут радянської влади, проведення соціалістичних перетворень, перебування під німецькою окупацією, здобутки економічного, соціального й культурного розвитку у 50-60-х рр. XX ст.¹⁰⁵ І все ж, незважаючи на названі недоліки й інші погрішності, цей нарис став першим у радянській історіографії Кам'янця-Подільського дослідженням, в якому подавалася цілісна картина буття міста від його витоків і до початку 70-х рр. XX ст.

Л. Коваленко взяв участь і в роботі Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції (1967), присвятивши виступ аналізу подій Коліївщини на Поділлі. У співавторстві з О. Наумцем він був опублікований у її «Матеріалах», що побачили світ наступного року. У ньому справедливо підкреслював той факт, що Коліївщина – це «велике народне повстання», а не епізод гайдамацького руху. Наводилися дані про участь подолян у повстанні 1768 р., називалися прізвища деяких з них. Висловлювалося цікаве спостереження, що «наймит Галайда з поеми Т.Г. Шевченка «Гайдамаки» не лише літературний образ, а й історичний тип, так вдало відзначений Шевченком-істориком»¹⁰⁶.

Насамкінець зробимо спробу пунктирно окреслити головні підсумки життя і діяльності Леоніда Антоновича Коваленка, визначити прикметні риси його особистості:

I. Він належав до того покоління українських учених і педагогів, на долю котрих випало пережити усі страхиття комуністичного тоталітаризму, включаючи Голодомор й події Другої світової війни. Як і більшість із тих, хто щиро любив Україну, не сприймав ні серцем, ні розумом влади, яка безжально розчавлювала все, що торкалося сфери українства й українського патріотизму, душила у зародку найменші прояви свободи особистості, коли вони виходили за межі, дозволені офіційною ідеологією.

II. Він не став борцем супроти системи (ними були одиниці), а відтак не входив до безсмертної когорти дисидентів-патріотів.

Воднораз, і це дуже важливо за тих обставин, коли потрапив під коток ідеологічного цькування, не перетворився у її прислужника. Це правда, що одержана від неї «чорна мітка» поселила назавжди у його душі відчуття страху, яке спонукало час від часу йти на компроміси, що суперечили його сумлінню і переконанням, і на які б ніколи не наважився у нормальній атмосфері побутового й суспільного життя. Проте правдою є і те, що Леонід Антонович так і не зрікся своїх поглядів, за які постраждав, а заховав їх дуже глибоко у душі й серці. Ніколи не приховував поваги до України та її минулого, не запобігав перед владою (під різними приводами відмовлявся від пропозицій вступити до лав КППС), не став кар'єристом, не озлобився, а завжди залишався, попри складнощі свого характеру, порядною, доброю, чуйною, виваженою і мудрою Людиною. Поза сумнівом, належав до тієї плеяди української інтелігенції, котра мовчазно співіснувала, а не співпрацювала з чужим для її світоглядних і ментальних засад режимом. І ця її мовчазність не була проявом байдужості до долі Батьківщини, вона слугувала єдино можливою легальною формою протесту проти існуючих порядків.

III. Змушений працювати у провінційних містах, які не могли бути центрами науки, все ж зумів досягти найвищих вершин фахового професіоналізму, а відтак заслужити визнання й поваги серед учених всього СРСР.

IV. Зосередившись на дослідженні різноманітних аспектів української історіографії, він став першим вченим, котрий спромігся реконструювати цілісну панораму її розвитку упродовж кінця XVIII – початку XX ст. Попри всі існуючі огріхи й помилки в оцінках творчого доробку суб'єктів історіографічного процесу (зумовлених переважно хибними засадами домінуючої марксистсько-ленінської методології інструментарію проведення наукових досліджень), автор окреслив (часто вперше) значимість і місце кожного з них у з'ясуванні минулого України. Саме йому належить заслуга у закладенні підмурку з'ясування процесу становлення і розвитку демократичних течій української історіографії.

V. У жодному випадку не можна ігнорувати доробку вченого у започаткуванні нових напрямків історіографічних досліджень. Адже, по суті, саме А. Коваленко став одним із ініціаторів вивчення проблематики історії слов'янських народів в українській історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Він порушив питання стану з'ясування проблем всесвітньої історії в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.

VI. Вагомим виявився вклад вченого й у вивчення історії України. Він започаткував і ґрунтовно висвітлив проблему впливу ідей Французької революції на розвиток політичної свідомості української громадськості. Глибоко (як на той час) дослідив погляди В. Капніста, І. Котляревського, В. Каразіна, О. Паліцина й ін. осіб, намагаючись об'єктивно розкрити як їх сильні, так і слабкі сторони.

VII. Важливе значення мали його наукові студії у сфері регіональної історії. Вони започаткували відродження історичного краєзнавства на Житомирщині, Волині й Поділлі. Важко пере-

оцінити значимість зусиль вченого в організаційному оформленні краєзнавчого руху на Поділлі.

VIII. Яскраво виражений талант ученого органічно поєднався в особі Леоніда Антоновича з талантом педагога. Розроблені лекційні курси відзначалися глибиною змісту, новизною, ясністю міркувань, виваженістю й аргументованістю висновків. Як лектор, уміло володів студентською аудиторією, лекції читав дохідливо, винятково українською мовою, час від часу пересипаючи оповідь цікавими фактами, дотепами, прислів'ями, притчами. Усвідомлюючи важливість методичного забезпечення навчального процесу, першим на історичному факультеті Кам'янець-Подільського педінституту вдався до розробок посібників і методичних порад. З його легкої руки започатковується написання кращими студентами дипломних робіт.

IX. Ставши одним із фундаторів історичного факультету (поряд з деканом А. Копиловим та завкафедри історії СРСР і УРСР І. Винокуром), він відіграв вирішальну роль у формуванні атмосфери культу науки, поваги до особистості, доброзичливості, демократичності взаємин, політичного лібералізму. Батьківська опіка «діда Леоніда» обдарованих студентів і молодих викладачів відкрила шлях у науку десяткам осіб, забезпечила високий творчий потенціал колективу історичного факультету, який з часом перетворився в один із найкращих факультетів гуманітарних вишів України.

Примітки:

1. Цит. за: Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 35.
2. Там само. – С. 35-39.
3. Коваленко Леонід Антонович [Автобіографія] // Кам'янець-Подільський міський архів (далі – К-ПМА), ф. Р-6371, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
4. Там само, арк. 1; Копія диплома Л.А. Коваленка // Там само, арк. 8.
5. Головін М. Професор Л.А. Коваленко / М. Головін // Радянський студент. – 1971. – 4 березня.
6. Коваленко Леонід Антонович [Автобіографія], арк. 1.
7. Лист Л. Коваленка до секретаря ЦК КПУ А.Д. Скаби // К-П МА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Копія трудової книжки Л. Коваленка // Там само, спр. 3, арк. 64, 70.
8. Коваленко Леонід Антонович // Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 146, 557.
9. Крутяк Б.А. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Крутяк // АCADEMIA на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч. 1. Історичні дослідження. – С. 48.
10. Характеристика доцента кафедри загальної історії Ужгородського державного університету Л.А. Коваленка // Архів Кам'янець-Подільського національного університету (далі – АКПНУ). – Особова справа Л.А. Коваленка, арк. 9.
11. Заява Л. Коваленка ректору Ужгородського держуніверситету І.І. Ленарському // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 5, арк. 18; Лист Л. Коваленка до секретаря ЦК КПУ А.Д. Скаби // Там само, арк. 15.

12. Гавришук А.П. Талановитий, мудрий, простий і доступний / А.П. Гавришук // АCADEMIA... – С. 16-17.
13. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 171.
14. Щербина П.Ф. Л.А. Коваленко – визначний український історик / П.Ф. Щербина // АCADEMIA... – С. 6.
15. 3 усних спогадів професора А.О. Копилова.
16. Лист В. Смоля до Л.А. Коваленка від 26 серпня 1971 р. // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 21, арк. 77; Лист В. Смоля до Л.А. Коваленка від 21 листопада 1971 р. // Там само, арк. 91; Лист В. Смоля до Л.А. Коваленка від 9 травня 1972 р. // Там само, Арк. 100; Лист В. Смоля до Л.А. Коваленка від 27 лютого 1973 р. // Там само, арк. 108 та ін.
17. Завальнюк О.М. Валерій Степанков: портрет історика-професіонала / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 8.
18. Коваленко Л.А. Хмельницьке історико-краєзнавче товариство / Л.А. Коваленко, І.С. Винокур // Український історичний журнал. – 1964. – №3. – С. 154; Коваленко Л.А. Подільська історико-краєзнавча конференція / Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1965. – №11. – С. 155-156.
19. Коваленко Л.А. Науково-дослідна робота на історичному факультеті за 50 років / Л.А. Коваленко // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 6, арк. 89-90.
20. Його ж. З досвіду програмування навчального матеріалу з історії // Український історичний журнал. – 1965. – №2. – С. 79-87.
21. Його ж. В Каменец-Подольском педагогическом институте // Советское славяноведение. – 1969. – №1. – С. 126.
22. Його ж. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1964. – 88 с.; Лист І.С. Галкіна до Л.А. Коваленка б/д [1966 – автори] // К-ПМА, ф. Р-6371, оп. 1, спр. 20, арк. 55; Петляк Ф.А. Кузня педагогічних кадрів: Рукопис / Ф.А. Петляк. – Кам'янець-Подільський, 1968. – С. 107-107 зв. // Музей Кам'янець-Подільського національного університету.
23. Коваленко Л.А. Методические указания для студентов исторического факультета по изучению тем историографии новой и новейшей истории / Л.А. Коваленко ; ред. А.А. Копылов. – Каменец-Подольский, 1976.
24. Его же. Из опыта преподавания курса историографии новой и новейшей истории на истфаках пединститутов // XXV съезд КПСС о задачах преподавания исторической науки. – Калинин, 1979. – С. 140-141.
25. Протокол спільного засідання кафедр загальної історії Вінницького, Київського, Івана-Франківського і Кам'янець-Подільського державних педагогічних інститутів від 11 травня 1983 р. // Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р. 302, спр. 813, арк. 27.
26. Заява Л.А. Коваленка від 16 листопада 1983 р. // АКПНУ. – Особова справа Л.А. Коваленка, арк. 62.
27. Протокол засідання кафедри загальної історії від 9 квітня 1985 р. // ДАХО, ф. Р. 302, оп. 1, спр. 1044, арк. 28.
28. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко ... – С. 174.
29. Коваленко Л.А. Історичні погляди О.М. Радишева / Л.А. Коваленко // Вісник Академії Наук УРСР. – 1949. – №9. – С. 57.
30. Його ж. Історичні погляди революціонера-демократа Т.Г. Шевченка // Вісник АН УРСР. – 1951. – №3. – С. 15-25; Його ж. Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г. Шевченко // Вопросы истории. 1951. – №7. – С. 26-44.
31. Його ж. До питання про історичні погляди О.М. Лазаревського // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С. 96-107.

32. Його ж. Історичні погляди І.Я. Франка // І.Я. Франко як історик: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1956. – Т. 8. – С. 3-33.
33. Його ж. Іван Франко про історію феодально-кріпосницької епохи на Україні // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1957. – Т. 25. – С. 75-95.
34. Його ж. Історичні погляди І.Я. Франка... – С. 19-21.
35. Там само. – С. 22.
36. Там само. – С. 25-27.
37. Його ж. Іван Франко – історик-славист // УІЖ. – 1966. – №8. – С. 53-61.
38. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СССР / под ред. М.Н. Тихомирова (гл. ред.). – Москва, 1955. – Т. 1. – С. 599.
39. Там само. – С. 602-608.
40. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СССР / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.). – Москва, 1960. – Т. 2. – С. 696-715.
41. Його ж. Істориография Украины // Очерки истории исторической науки в СРСР / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.). – Москва, 1963. – Т. 3. – С. 641-656.
42. Його ж. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. (На правах рукопису). – Кам'янець-Подільський, 1964.
43. Його ж. Демократические течения в историографии Украины XIX века : автореф. ... дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1964. – С. 3-31.
44. Його ж. П.О. Куліш як історик // УІЖ. – 1969. – №8. – С. 68-71.
45. Його ж. Микола Васильович Гоголь. – історик України (конспект лекції). – Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 8-15.
46. Його ж. М.В. Гоголь – історик України (До 160-річчя від дня народження) // УІЖ. – 1969. – №4. – С. 3-25.
47. Його ж. Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. // Істориографічні дослідження в Українській РСР. – Київ, 1973. – Вип. 6. – С. 116-120.
48. Його ж. Исторические взгляды М.А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30-50-х годов XIX века) // История и историки. Историографический ежегодник 1972 / ред. кол. М.В. Нечкина (отв. ред.) и др. – Москва, 1973. – С. 238-258.
49. Його ж. Істориографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції: Навчальний посібник. – Київ, 1983. – 118 с.
50. Його ж. Проблемы историографии Украины в работах польских историков XIX века // К-ПМА, ф. 6371, оп. 1, спр. 9, арк. 62-75.
51. Там само. – С. 76-86.
52. Там само. – С. 88-114.
53. Його ж. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – Київ, 1973. – С. 5-10; Його ж. До історіографії яacobинського руху в Угорщині // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. – Київ, 1965. – Вип. 1. – С. 150-156.
54. Його ж. Вопросы всеобщей истории в трудах украинских историков в дореформенный период // К-ПМА, ф. P-3371, оп. 1, спр. 9, арк. 1-28.
55. Його ж. Поет, новатор і патріот... – С. 152-158.
56. Його ж. О влиянии Французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории. – 1947. – №2. – С. 81.
57. Там само. – С. 82-86.
58. Його ж. Про приєднання Правобережної України до Росії // Наукові записки Житомирського педінституту. – Житомир, 1950. – Т. 1. – С. 41-68.

59. Його ж. Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні // Из истории якобинской диктатуры. Труды межвузовской научной конференции по истории якобинской диктатуры. – Одесса, 1962. – С. 156-168.
60. Там само. – С. 169-170.
61. Там само. – С. 177-179.
62. Там само. – С. 181-195.
63. Його ж. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – Київ, 1973. – С. 4-5.
64. Там само. – С. 7.
65. Там само. – С. 44-46.
66. Там само. – С. 48-66.
67. Там само. – С. 76-83.
68. Там само. – С. 95.
69. Там само. – С. 99.
70. Там само. – С. 117-119.
71. Там само. – С. 131-135.
72. Там само. – С. 136.
73. Там само. – С. 137-141.
74. Там само. – С. 142-145.
75. Там само. – С. 148-155.
76. Там само. – С. 164-165.
77. Його ж. 175 років Французької революції // УІЖ. – 1964. – №4. – С. 130.
78. Там само. – С. 30-31.
79. Його ж. Жан-Жак Руссо і суспільно-політична думка на Україні // Питання нової і новітньої історії. – К., 1966. – Вип. 3. – С. 132-144; Його ж. Жан-Жак Руссо і Україна (До 255-річчя з дня народження) // УІЖ. 1967. – № 5. – С. 135-136.
80. Його ж. Кризис феодально-абсолютистской системы. Развитие капитализма и подъем национально-освободительной борьбы (1790-1847 гг.) // Очерки новой и новейшей истории Венгрии / ред. кол. А.И. Пушкин (отв. ред.), С.Г. Заволжский, И.М. Гранчак. – Москва, 1963. – С. 65-69.
81. Там само. – С. 88-92.
82. Там само. – С. 98-106.
83. Там само. – С. 113-115.
84. Його ж. До біографії польського революціонера Ярослава Домбровського // Наукові записки Житомирського педінституту. – Житомир, 1956. – Т. 3. – С. 232-280; Його ж. До біографії Ярослава Домбровського // Історичні зв'язки слов'янських народів: Наукові записки Інституту історії. – Київ, 1956. – Т. 7. – С. 285.
85. Його ж. Ворцель Станіслав // Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1969. – Т. 2. – С. 361-362.
86. Його ж. Ізяслав Хмельницької області (Історичний нарис). – Львів, 1966. – С. 3-4.
87. Там само. – С. 4-5.
88. Там само. – С. 5.
89. Там само. – С. 6-7.
90. Там само. – С. 8-9.
91. Там само. – С. 9-10.
92. Там само. – С. 11-14.
93. Там само. – С. 15-22.
94. Там само. – С. 23-27.
95. Баженов А.В. Професор А.А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / А.В. Баженов // Academia на пошану ... – С. 10.

96. Коваленко Л.А. Ізяслав / Л.А. Коваленко // Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Хмельницька область. – Київ, 1971. – С. 263-274.
97. Коваленко Л.А. Білогородка / Л.А. Коваленко, А.І. Мамалига // Історія міст і сіл ... – С. 274-277.
98. Там само. – С. 278-280.
99. Там само. – С. 281-284.
100. Александра М.Ф. та ін. Кам'янець-Подільський // Історія міст і сіл... – С. 297-298.
101. Там само. – С. 298.
102. Там само. – С. 299-301.
103. Там само. – С. 301-304.
104. Там само. – С. 304-308.
105. Там само. – С. 305-323.
106. Коваленко Л.А. Поділля у повстанні 1768 року / Л.А. Коваленко, О.М. Наумець // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 7-11.

Sergiy Kopylov, Valeryi Stepankov

SELFLESS

(to Leonid Antonovych Kovalenko's 110th birthday)

The author shows in the article the basic stages of life and creative way of the known Ukrainian historian L.A. Kovalenko. His scientific achievements and pedagogical activity in Kamianets-Podilskiy pedagogical institute is examined. Authors also analyses in detail monographs, study textbooks and articles of hero of an anniversary.

Key words: Kovalenko Leonid Antonovych, historian, historiography, persecution, teacher, professor, department, university, publicism.

Сергей Копылов, Валерий Степанков

ПОДВИЖНИК

(к 110-летию со дня рождения Леонида Антоновича Коваленка)

В статье раскрываются основные вехи жизни и творческий путь известного украинского историка Л.А. Коваленка, рассматриваются его педагогическая деятельность в Каменец-Подольском педагогическом институте, научные достижения. Подробно проанализированы монографии, учебники и статьи юбилера.

Ключевые слова: Коваленко Леонид Антонович, историк, историография, травля, педагог, профессор, кафедра, университет, публицистика.

Отримано: 23.08.2017.

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

Л. А. КОВАЛЕНКО: ТАЛАНТ ВЧЕНОГО – НАУЦІ Й ЛЮДЯМ (до 110-річчя від дня народження)

Висвітлюються окремі питання науково-педагогічної і громадської діяльності, людського потенціалу відомого вченого, інтелектуала, гуманіста, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, улюбленця багатьох поколінь студентів-істориків – Леоніда Антоновича Коваленка.

Ключові слова: *Леонід Антонович Коваленко, історичний факультет, кафедра всесвітньої історії, науково-дослідний процес, академічні лекції, студентська молодь, виховна робота.*

Кожна сучасна інтелігентна, гарно освічена людина неминуче усвідомлює великий / вирішальний вплив на формування її світогляду, професійних і моральних якостей, а також життєвої долі людей, які, за волею обставин, стали учителями, наставниками, старшими товаришами, провідниками у майбутнє. Про різні за тривалістю і змістом зустрічі та контакти, незамінне спілкування та більш-менш систематичну співпрацю з ними, від якої йшли сильні імпульси для власного інтелектуального росту, духовного збагачення, вироблення сміливих творчих планів, нарешті, у великій мірі забезпечили перші, найбільш важкі і складні кроки з їх поступової реалізації, можна говорити як про вкрай необхідні, доленосні, спричинені незбагненими, але такими необхідними і благодатними силами, що рухають людство, вибудовують траєкторію його близького і далекого майбутнього.

У контексті цих суджень із власної пам'яті виринає унікальний, незабутній образ величній, добропорядної, гуманної, розумної і відданої українству людини, яка незламним і притягальним стрижнем свого багатогранного активного життя обрала служіння людям, історичній науці й освіті, вищеві, який став для нього другим, великим і комфортним, домом, де його щиро любили, поважали, цінували за вміння вислухати, готовність допомагати і молоді, і старшим. Це – Леонід Антонович Коваленко (1907-1985), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

Про життєвий і професійний шлях цього діяча відомо чимало. У зв'язку з його 60-річчям (1967) на це активно відгукнулася газета Кам'янець-Подільського педінституту, вмістивши замітки колег та звіт про відзначення ювілею. Авторитетний «Український історичний журнал» опублікував статтю доцентів І.С. Винокура і О.Д. Степенка про вченого¹. У 1968-1970 рр. замітки про Л.А. Коваленка з'явилися у біобібліографічних довідниках «Учені вузів Української РСР» і «Історики-слависти СРСР», а також у «Радянській енциклопедії історії України» (в останньому виданні помилково стверджувалося, що він очолює кафедру історії України. Насправді, вона з'явилася у вищій лише 1990 року)².

Утім справжній дослідницький інтерес до зазначеної постаті виявили у добу незалежної України: до 85-річчя від дня його народження (1992) професор М.Г. Кукурудзяк³ виголосив доповідь на 12-й Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції, а доцент Б.А. Кругляк⁴ – ще одну – на II-й регіональній науковій конференції «Велика Волинь» у Луцьку; наступного року про вченого як краєзнавця опублікував замітку Л.В. Баженов⁵, а з нагоди 90-річчя вченого (1997) вийшла низка цікавих розвідок істориків А.О. Копилова⁶, М.Г. Кукурудзяка⁷, П.Ф. Щербини⁸, Л.В. Баженова⁹, А.Г. Філінука¹⁰, Б.А. Кругляка¹¹, А.О. Гуменюка¹², Б.М. Кушніра¹³, А.П. Гаврищука¹⁴, С.О. Борисевича¹⁵, О.К. Котоній, М.І. Алещенко і В.П. Заборовського¹⁷, у яких окреслено різноманітні аспекти діяльності вченого: наукову, зокрема історіографічну й джерелознавчу, освітньо-викладацьку, громадську та гуманітарну складові. У цей же час ім'я вченого прикрасило довідковий видання Інституту історії України НАН України і Закарпаття¹⁸. До 85-річчя з часу заснування Кам'янець-Подільського державного університету (2003) ґрунтовну синтетичну статтю про Л.А. Коваленка опублікував А.Г. Філінюк¹⁹, наголосивши, що вчений «відзначався світлим розумом, великою ерудицією та інтелекгентністю, великою працелюбністю, невичерпною енергією, безкорисливістю та проникненням любов'ю до людей і їх долі», «умів безпомилково виявляти талановитих викладачів, учителів й обдарованих студентів»²⁰. А у 2007 р. найголовніші відомості про нього подала унікальна десяти-томна «Енциклопедія історія України»²¹.

Але найбільший внесок у з'ясування ролі вченого щодо розвитку історичної науки в Україні у 1940-1980-х рр., становлення і зростання історичної освіти в Подільському регіоні, підготовку науково-історичних і педагогічних кадрів зробили два відомі доктори історичних наук, професори – С.А. Копилов і В.С. Степанков – у своїй спеціальній монографії «Леонід Коваленко: вчений, педагог, особистість», виданій до 100-річчя від його дня народження²².

На цьому інтерес до постаті історика не вичерпався. Відомо, що науковий спадок вченого, інші важливі аспекти вже зацікавили одного із молодих подільських дослідників, який взявся за виконання присвяченої Л.А. Коваленку дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Однак, попри чималий, уже введений у науковий обіг матеріал, зокрема і мемуарного характеру, чимало фактів, штрихів і відтінків, пов'язаних з цією непересічною особистістю, які ніде не зафіксовані, залишаються ще невідомими, зберігаються у «фондах» усної історії, які, на жаль, щороку зменшуються через втрату фізичних носіїв. Тож варто не припиняти роботи із накопичення свідчень про вченого, бо, наприклад, із 65 випускників історичного факультету (денна форма навчання) 1972 року 17 вже пішли із життя, так і не зумівши опублікувати про нього свої суб'єктивні враження. Не краща ситуація із колишніми колегами Л.А. Коваленка. У різний час (після 1985 року) не стало щонайменше 50 вчених різних спеціальностей, які працювали з ним у Кам'янці-Подільському і могли багато цікавого розповісти про невідомі чи маловідомі сторінки його біогра-

фії, додати до цього образу чимало сутнісних рис. Настав час зафіксувати невідомі, але реальні факти про мою творчу співпрацю з вченим, до якого завжди ставився з підвищеним пієтетом, широко синівською любов'ю. З метром познайомився у перший день своєї студентської біографії – 1 вересня 1968 р., коли він, як найбільш авторитетний і досвідчений на історичному факультеті, прочитав нам, першокурсникам, лекцію зі вступу до спеціальності. Випромінював спокій, виваженість, професіоналізм. Про історію як об'єкт і науку говорив зрозуміло і переконливо, даючи нам перші цінні ази щодо розуміння мети, завдань і значення історичної науки, об'єктивного відображення нею багатогранного історичного процесу взагалі. Не проминув і нашої майбутньої професії учителя історії та суспільствознавства; висловлювався чітко, зрозуміло, без пафосу (це підтверджують і мої однокурсники), зупиняючись на її основних рисах і наголошуючи на величезній ролі вчителя у житті суспільства, підрастаючих поколінь.

Після лекції задав вченому запитання, що стосувалося його науково-педагогічної діяльності, на що він якось загадково відповів: «Про це дізнається на третьому курсі». Довелося роздумувати над тим, що приховує цей поважний, професійно обдарований викладач (мені і на думку не спадало, що ця тема для нього є важкою і болючою, адже у свій час був звинувачений комуністичною владою в українському «буржуазному» націоналізмі, вимушено змінював місце роботи – від Києва до Ужгорода. І лише у Кам'янці-Подільському «осів» більш як на два десятиліття, які були останніми в його житті²³). Незабаром «студентський телеграф» надав нам довідки про кожного наставника і, зокрема, Л.А. Коваленка. Відгуки старшокурсників, які стосувалися цього професора, були оптимістичними, одними з найкращих – простий, неквапливий, без прикрих амбіцій, «сильно підкований» як науковець, ніколи не кривдить студентів, більше того, іноді допомагає їм матеріально. Такі оцінки, як потім ми переконалися, були справедливими, хоча і неповними.

Третьокурсником цілий академічний рік слухав лекції Л.А. Коваленка з нової історії країн Європи і Америки. Усі ми залюбки заглиблювались у ретельно підібраний і ґрунтовно осмислений професором лекційний матеріал, який виносив на наш суд розмірним, але не сильним, голосом. Конструкція його кожної наукової за змістом лекції була сильною, надійною, переконливою, доказовою, вибудовувалась з використанням як документальної, так й історіографічної складових, у незаперечному причинно-наслідковому зв'язку, з виваженими прикінцевими висновками. Десятки відомих європейських історичних постатей він оцінював відповідно до їх об'єктивного внеску, зробленого, наприклад, у ході конкретних революцій (Англійська, французькі, Австрійська та ін.), забезпечення становлення парламентської демократії чи надійного збройного захисту своїх країн – то як незаперечних лідерів, видатних політиків чи просто безталанних, у якійсь мірі недолюблених, діячів.

Леонід Антонович умів привернути увагу студентів до складних теоретичних питань, роз'яснював вживаний ним термінологіч-

ний апарат, для підтримки інтересу до теми, що вивчалася, нерідко використовував заготовлені суто наукові і розвивальні цікавинки, дотепний гумор, що усім нам подобалося і запам'ятовувалося на довгі роки (за це професор отримував від вдячної аудиторії, умовно кажучи, додаткові рейтингові бали, хоча офіційного рейтингування якості праці, особистостей самих викладачів тоді не практикували). На перерві після завершення заняття найбільш допитливі з нас обступали професора, який не встигав відійти від кафедри, засипали різними запитаннями, на які він охоче відповідав, радіючи, що пробудив інтерес до теми лекції. Іноді пропонував пройтися з ним від аудиторії №24, де відбувалися наші заняття, до лекторської кімнати (якихось 8-10 метрів), і, повільно рухаючись з жовтим шкіряним портфелем і лижовою палицею, на яку опирався, продовжував відповідати на поставлене запитання, привертаючи увагу тих, хто траплявся на шляху.

На семінарських заняттях підтримував нашу увагу і активність, був свого роду модератором, даючи змогу висловитися усім бажаним, вчив бачити розбіжності у поглядах різних істориків з тих чи інших питань навчальної програми, задував до дискусії, з обов'язковою умовою висловлювати власне бачення, давати оцінку почутому від товаришів. Така модель вивчення основних проблем навчальної дисципліни (нам її прищеплювали ще з I-ого курсу) подобалася лідерам академічної праці, усім, хто хотів знати більше і досконаліше історію зарубіжних країн (до Європи і Америки ми, зрозуміло, не збиралися, хоча в добу незалежної України кілька наших однокурсників таки опинилися у тому світі).

Вчитися у професора Л.А. Коваленка було цікаво. Щораз отримували нові знання, засвоювали окремі особисті міркування і оцінки вченого, які все-таки не суперечили тодішнім загальноприйнятим ідеологічним схемам. Інтерес до нової історії, прищеплений улюбленим викладачем, проявився, зокрема, у замовленні і отриманні через московський магазин «Книга-поштою» низки новітніх монографічних праць з його лекційного курсу. Видання демонстрував професорові, не раз ставив йому запитання, що стосувалися їх змісту, отримував належні відповіді, коментарі. Іноді він просив дати йому ту чи іншу працю для опрацювання, оскільки у вишівській бібліотеці її ще не було. Повертаючи, дякував, наголошував на значенні видання, підтримував мій інтерес до новітньої наукової літератури.

Як земляка (ми обоє походили з Черкащини) і допитливого юнака-гуртківця, що під керівництвом доцента П.Ф. Щербини працював над дипломною роботою про висвітлення царських реформ 1860-х років «Колоколом» О.І. Герцена та у вересні 1970 р. опрацював значний масив дореволюційної і радянської літератури у бібліотеці Академії наук УРСР у Києві, через що пропустив кілька лекцій у професора, Леонід Антонович одного разу запросив мене до себе додому (подивитися у його домашній бібліотеці деякі дореволюційні видання). Квартира знаходилася у великому триповерховому цегляному будинку в центрі міста, зведеному ще до Другої світової війни (в народі його називали «гене-

ральським»). Візит у післяобідній час, коли професор, як правило, відпочивав, затягнувся на кілька годин. У замало освітленому кабінеті-бібліотеці привернули увагу масивний робочий стіл, бібліографічні ящики індивідуальної роботи, заповнені картками (після смерті метра один із них дістався мені через посередників, і сьогодні служить в науковому повсякденні), стелажи з сотнями і сотнями книг, які заповнили високу стіну у кабінеті, а у невеликому коридорі – багата колекція київських й московських історичних журналів за десятиліття. Побачив чимало раритетних видань з історії України та Росії. Про «Колокол» О.І. Герцена літератури було небагато (значно менше ніж в інститутській бібліотеці).

Розмова розвивалася на різні теми, зокрема про студентські науки дослідження, необхідність глибше пізнавати історію своєї країни. Наводив приклад найбільш успішної своєї співпраці зі студентом / випускником нашого факультету 1970 року В.А. Смолієм (Л.А. Коваленко керував підготовкою його дипломної роботи і вважав її чи не найкращою у власній інститутській практиці). Закінчивши з відзнакою наш виш, юнак виріс до асистента Ніжинського педінституту, аспіранта академічного інституту (з 1975 р. Валерій Андрійович в Інституті історії України НАН України: спочатку молодший, потім старший науковий співробітник, із 1986 р. – завідуючий відділом історії феодалізму, у 1975 р. захистив кандидатську дисертацію за темою дипломного дослідження, через десять років став доктором історичних наук, з 1991-го – заступник директора з наукової роботи, з 1993-го – директор інституту; Заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, дійсний член Національної академії наук України, член Правління НАН України²⁴). Було над чим подумати.

Через якийсь час підвів до професора свого товариша, який хотів проконсультуватися щодо теми студентської наукової роботи (йому радили досліджувати події кінця 1920-1922 рр. на території Поділля, який радянська історіографія кваліфікувала як «політичний бандитизм»). Після цього отримав ще одне запрошення в гості (без товариша). Вчений не схвалив запропонованої теми, радив взятися за щось «нейтральне», добре розуміючи, що у той час правдиво дослідити політичні процеси в регіоні початку 1920-х років було зовсім неможливо. В результаті запропонував іншу тему – «Кам'янецький повіт Подільської губернії в 1795-1861 рр. (розклад феодально-кріпосницьких відносин і визрівання кризи кріпосницького ладу в Україні)».

Згодом відбулися третій, четвертий і наступні візити. Очевидно, я викликав у господаря довір'я, бо він, між іншим, почав розповідати про специфіку утвердження радянської влади в Україні, голодомор 1932-1933 рр., криваві сталінські репресії проти української інтелігенції, словом, про те, чого і близько не міг прочитати у навчальній і науковій літературі. І це тоді, коли серед студентів республіки знаходилися такі, хто таємно доносив працівникам КДБ на своїх учителів (на щастя, за чотири роки навчання на факультеті про такі випадки не чув).

Найбільший урок, отриманий під час того спілкування, полягав у тому, що нас вчать не тієї історії. Але поділитися цим сумнівом з батьками-учителями, близькими друзями не міг, розуміючи, чим це може загрожувати і професорові, і його слухачеві. Тож на цю інформацію наклав рішуче персональне табу. З цим жив довго, згадуючи добрим словом мудрого наставника. Про ці довірливі розмови, які привертали увагу до «білих», небезпечних з погляду влади, плям історії, зміг розповісти колегам лише в період незалежної України, коли припинилися покарання за антирадянщину. Тоді ж отримав від мого факультетського товариша і колеги-історика І.В. Рибака (у нього науковим керівником був П.Ф. Щербина) інформацію про те, що Л.А. Коваленко і його не раз запрошував до себе в гості, вів з ним розмови щодо наукової роботи, надавав цінні поради щодо майбутніх досліджень, рекомендував для подальшої співпраці істориків, що мешкали у різних містах України²⁵. Свої візити до наукового керівника робив і той, кого я порекомендував на дипломника. Згодом він розповідав, що професор цікавився його родоводом, працею батьків у когоспі, економічними показниками колективного господарства, чи вистачає стипендії на харчування, проїзд, інші потреби.

Через більш як десятиліття після смерті професора один із його дипломників – доцент С.В. Трубочанінов – згадував, що однокурсники, які хотіли отримати в Леоніда Антоновича поглиблені консультації або просто поспілкуватися на різні теми, приходили до нього додому. «Чимало годин за розмовами в квартирі професора по вул. Московській, – наголосив Сергій Васильович, – провів і я. Тематика бесід була далекою від теми моєї роботи (нею фактично опікувався доцент В.С. Степанков [через загострення хвороби вченого. – О.З.]), головним чином це були спроби дати оцінку діяльності тих чи інших істориків минулого. Я дізнався чимало цікавого про наукове життя Києва 30-40-х років ХХ ст. Запам'яталися розповіді про репресії української інтелігенції (нападки на члена-кореспондента АН УРСР М.Н. Петровського та ін.). Леонід Антонович лише побіжно згадував, що переслідування торкнулися і його»²⁶. Дипломниця Л.А. Коваленка О.К. Котоній також згадувала, що не раз відвідувала свого «шефа» у його квартирі, де він давав їй консультації²⁷. Словом, вчений любив українську студентську молодь, охоче спілкувався з нею, підтримував, намагався передати їй свої багаті знання і уміння. Як свідчив Б.М. Кушнір, унікальними книгами з історії його домашньої бібліотеки досить часто користувалися викладачі, студенти, учні шкіл»²⁸.

На нашому курсі професор керував підготовкою чотирьох дипломних робіт, виконавцями яких були Г.В. Бондаренко (згодом стане кандидатом історичних наук, професором, проректором із заочного навчання, завідувачим кафедри Східно-Українського (Волинського) національного університету імені Лесі Українки²⁹), Р.Й. Заремський, М.М. Дуцик, мій близький товариш О.І. Стецюк³⁰. Три із запропонованих вченим тем стосувалися функціонування Шепетівської і Кам'янецької округ Подільської губернії та еволю-

ції житлового будівництва у селі Княжпіль Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, одна, як вже зазначалося, – дореволюційної доби. Усі вони у значній мірі були маловивченими або зовсім недослідженими, стосувалися краєзнавства або мікроісторії, відкривали простір для реалізації творчих здібностей хлопців. Г.В. Бондаренко навесні 1972 р. разом з іншими однокурсниками взяв участь у Всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт з історії, здобувши диплом III ступеня.

Розстаючись з факультетом у зв'язку з його успішним закінченням, придбав у книгарні доступний за ціною набір методичної і хрестоматійної літератури для вчителя історії та суспільствознавства загальноосвітньої школи. У цьому комплекті одним із неземних видань була «Хрестоматія з нової історії (ч. II)», одним з укладачів якої був Л.А. Коваленко³¹. З серпня 1972 р. працював учителем історії на Рівненщині, листувався з П.Ф. Щербиною. Від нього дізнався, що моє дослідження обсягом у два авторських аркуші, яке навесні того ж року брало участь у всесоюзному конкурсі студентських наукових робіт з історії, стало переможцем. На початку листопада того ж року прибув до вищу для отримання першої у моєму житті наукової нагороди – Диплома I-ого ступеня. Мій науковий керівник категорично не радив продовжувати роботу над темою, пов'язаною з «Колоколом» О.І. Герцена, мотивуючи це тим, що суспільно-політичним рухом в Росії 1850–1860-х рр. займалися переважно елітні московські та лєнінградські історики (моваєв, маловідомого хлопця з України навряд чи допустять до цього кола). Хотів проконсультуватися в цьому питанні у Леоніда Антоновича, але тоді не вдалося за браком часу.

І все ж, незабаром доля дала можливість ще не раз поспілкуватися з метром, але вже в інших ситуаціях. Після служби в армії, з вересня 1974 р. працював в Орининській школі-інтернат Кам'янець-Подільського району. Склавши усі іспити кандидатського мінімуму в Київському педінституті ім. О. Горького, робив спробу обрати тему для кандидатської дисертації, у зв'язку з чим навідувався до Державного архіву Хмельницької області, який тоді знаходився у Кам'янці-Подільському (там працював син Л.А. Коваленка – Сергій Леонідович), на рідний факультет, щоб ознайомитися з новинками наукової літератури. Якось випадково зустрівся з Л.А. Коваленком. Привітав його з виходом у світ монографії «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.» (Київ, 1973), яку нещодавно придбав у книгарні. Він запросив до розмови біля навчального корпусу, розпитав про мету візиту, досягнення за неповних три роки з часу закінчення факультету, похвалив за цілеспрямованість і бажання займатися наукою. Третім співрозмовником став доцент М.Ф. Довгань (викладав студентам історію радянського суспільства), який саме виходив з факультету і проходив повз нас. В результаті було висловлено дві пропозиції щодо теми майбутньої кандидатської дисертації: 1. «Міста Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.» (її порадив Л.А. Коваленко) і 2. «Сільське господарство Хмельниччини в умовах аграрної реформи середини 1960-х рр.» (М.Ф. Довгань).

Подякував обом вченим, але не поспішав пристати до жодної із запропонованих тем (взяв паузу), бо на той час обмірковував питання про дослідження селянських організацій Правобережжя у 1917-1920 рр. Прощаючись, Леонід Антонович промовив багатобічно: «До побачення».

Що за цим приховувалося, здогадатися було непросто. Утім трохи пізніше стало відомо, що наприкінці 1975-1976 навчального року він висловив керівництву факультету й інституту пропозицію запросити мене на посаду асистента очолюваної ним кафедри. Можливо, ця ідея й реалізувалася б, якби не несподівана телефонна розмова з проректором А.О. Копиловим, в ході якої отримав пропозицію вступати до цільової аспірантури Київського педагогічного інституту ім. О.Горького, що функціонувала на кафедрі історії СРСР і УРСР. Наприкінці розмови мій колишній улюблений декан порекомендував не погоджуватися на пропозицію професора Л.А. Коваленка зайняти посаду асистента на кафедрі загальної історії через те, що при великому річному академічному навантаженні (1000 годин) виконати дисертаційну роботу буде дуже складно, і на це потрібно буде багато років³².

Ставши аспірантом, спочатку треба було обрати тему дисертації. З цим виникли певні проблеми, бо мої пропозиції спочатку не схвалювалися. На початку листопада 1976 р. прибув на короткий час до батьків, і у Кам'янці-Подільському зустрівся з Леонідом Антоновичем. Розмовляли довгенько. Вислухавши мої чималі аргументи на користь теми про селянський аграрний рух на Правобережній Україні з березня 1917 по січень 1918 рр., професор підтримав її, наголосивши, що треба рішучіше відстоювати свій вибір, попросив написати йому листа про те, як вирішиться справа. Через півмісяця, виконуючи обіцянку, повідомив про те, що це питання, на жаль, поки що не розв'язалося³³. Прорив відбувся у другій половині грудня того ж року.

Про це та інші складові моєї тодішньої біографії довелося звітуватися у квітні наступного року, коли прибув до Кам'янець-Подільського педінституту, щоб взяти участь в урочистостях з нагоди 70-річчя від дня народження Л.А. Коваленка. Розмова відбулася до початку святкового дійства (ювіляр не зважав на заповнений зал), додала мені впевненості у дисертабельній вартості обраної теми. Від нього також почув, що страждає від кількох хвороб, для яких бракує дефіцитних ліків. Пообіцяв дізнатися про них у Києві. (Згодом один із потрібних медичних препаратів ми, аспіранти, які раніш вчилися у професора, змогли роздобути і доставити йому).

У своєму короткому привітанні, яке базувалося на підготовленій від колективу історичного факультету Київського педінституту ім. О. Горького вітальній адресі, наголосив на багатьох чеснотах ювіляра, які шанує значний сегмент наукового загалу України, усі, хто вчилися у Леоніда Антоновича, отримували під його керівництвом не лише знання, а й уміння самостійно здобувати їх, бути патріотом професії, носієм справжньої інтелігентності, любити і завжди шанувати простих людей, на яких три-

мається наше суспільство. Окремо сказав і про своє захоплююче, високо людське, вдячне ставлення до особистості вченого, якого завжди сприймав як справжнього учителя, мудрого наставника, який відігравав чималу роль у моєму становленні як молодого науковця. (Цікаво, що трибуна на подіумі актової зали, з якої він шував професора, мені вже була знайома. У травні 1971 р. звідси виголошував свою 15-хвилинну доповідь на підсумковому пленарному засіданні звітної наукової конференції викладачів і студентів вишу, а у президії серед еліти сидів Л.А. Коваленко).

Слухаючи виступи усіх промовців – ректора, проректора, декана, колег, гостей, півдесятка дзвінких студентів різних курсів історичного факультету, все більше переконувався у видатних якостях дуже простої, залюбленої в історію й освітні справи людини, яка для багатьох стала взірцем служіння науці й людям. Разом з тим помітив, що ювіляр ставиться до похвал на свою адресу занадто по-простому, навіть нігілістично, супроводжуючи їх дотепними репліками, які викликали відповідну реакцію залу, втомлюється від них, що, на моє переконання, свідчило про його виняткову скромність і відсутність самозакоханості, притаманної відомим на той час представникам академічної науки, і не тільки. Зрештою, це довелося бачити й раніше, під час захисту дипломних робіт у червні 1972 р., коли на подяку хлопців йому за якісне наукове керівництво і надану допомогу майже не реагував.

Повернувшись до столиці після згаданого ювілею, прозвітувався про виконання своєї місії перед завідуючим кафедрою історії СРСР і УРСР, професором, науковим керівником Миколою Даниловичем Березовчуком, який завжди тепло відгукувався про Л.А. Коваленка як вченого, колегу (у першій половині 1960-х рр. він працював у Кам'янець-Подільському педінституті) і виняткову людину. Переказав привітання від ювіляра, вдячність за поздоровлення. Було досить приємно ще раз почути високі відгуки про свого професора, якого поза очі усі ми називали «дідом Леонідом» (насправді, він тоді не мав внуків, але за віком був найстаршим на факультеті).

1979 року завершив навчання в аспірантурі, отримав направлення Міністерства освіти УРСР на посаду асистента кафедри історії СРСР і УРСР Кам'янець-Подільського педінституту. До роботи треба було приступити не 1 вересня, як зазвичай, а 1 жовтня (отримав місячну неоплачувану відпустку у зв'язку з рекомендацією дисертації до захисту). Прибув до ректора А.О. Копилова, який привітав із успішним завершенням навчання і наближенням до захисту дисертаційної роботи. Після вирішення житлового питання, за вказівкою шефа направився на кафедру, де молодий доктор історичних наук І.С. Винокур швидко, бо поспішав, познайомив мене із майбутнім академічним навантаженням, дав два примірники індивідуального робочого плану викладача, який треба було негайно заповнити.

Несподівано потрапив на очі Леоніду Антоновичу (наші кафедри знаходилися поруч). Передусім привітав мене з виходом статті у дуже престижному «Українському історичному журналі» (інформація була сюрпризом, бо у роздрібну торгівлю це періодичне видання

надходило із запізненням на місяць, а підписувачі, до яких належав і професор, отримали свіже, 8-е, число «УІЖу» за 1979 р. наприкінці серпня, тобто напередодні нашої зустрічі). При цьому наголосив, що у цьому журналі друкуються далеко не всі доктори наук, тож мені випала велика честь потрапити до «вибраних» авторів (коли у журналі друкувалися мої наступні статті, то не раз згадував ці слова, так і не відчувши себе приналежним до зазначеного кола осіб).

Побачивши у моїх руках два великі за розмірами друкарські зшитки «Плану», то, зрозумівши, чим мені доведеться займатися у найближчий час, взявся детально пояснювати, як заповнювати відповідні клітинки цифрами, дотепно наголосивши, що дуже часто у колег, які виконують таку роботу, виходить своєрідний «свинський баланс» (за його роз'ясненням, цей термін взятий із гуморески про те, що у масі свиней кількість їх ніг не співпадає із кількістю наявних голів, тобто має місце об'єктивна невідповідність у статистиці). У зв'язку з цим порадив заповнювати план спочатку олівцем, щоб через ймовірні неточності можна було уникнути різного роду прикрих виправлень, на які звертають увагу контролери-управлінці (як показали мої перші кроки з формалізації асистентської роботи, настанови метра виявилися дуже доречними).

Л.А. Коваленко був одним із перших, хто привітав мене із захистом кандидатської дисертації, порадив не зупинятися на досягнутому, йти вперед і з часом взятися за виконання докторської роботи. З ним бачилися по кілька разів на тиждень, у лекторській, куди стікалися усі викладачі, і не тільки історики, які відповідно до розкладу занять приходили на роботу зі студентами різних курсів. Улюбленою локацією професора був старий диван, обтягнутий дешевим чорним дерматином (коли у цій кімнаті розмістили ще й зал засідання вченої ради факультету, то цей меблевий раритет перенесли на кафедру, де у свій час працював Леонід Антонович, на згадку про нього). Сидячи тут і відчуючи певний комфорт, розмовляв з колегами, брав участь у міні-дискусіях, які не раз сам і розпочинав, висловлював свої публічні міркування з приводу різноманітних вишівських, місцевих, республіканських і загальносоюзних подій, давав різні поради молодшим, заряджаючи їх своєю творчою енергією, неспокою, націлюючи на невпинну роботу із самовдосконалення, підвищення свого загальнокультурного, наукового і методичного рівня. Тоді він почувався не тільки старшим товаришем, а неофіційним «батьком» факультету, який, за власним розумінням, мав повне право оцінювати кожного, вникати у різноманітні процеси колективу, сприяти його вдосконаленню, турбуватися про всіх, особливо молодих (А.Г. Філінюк відзначив, що професор «володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім радником, завжди проймався долями та болями інших працівників та студентів»³⁴). І дійсно, його мудрість і величезний життєвий та професійний досвід ставали у пригоді багатьом. І навіть тоді, коли його не стало, раз по раз у тій же лекторській кімнаті звучала меморіальна фраза: «А що з цього приводу сказав би «дід Леонід?»»

Леонід Антонович брав постійну участь у засіданнях вчених рад факультету й інституту, методологічного семінару, роботі секції історії звітної наукової конференції викладачів, усляких регіональних наукових форумах. Виступав лаконічно, але змістовно, вносив конкретні пропозиції щодо вирішення різних питань життя підрозділу. На конференціях наполягав, щоб першими виступали молоді колеги, позитивно сприймав їх доповіді, підтримував морально. Не раз підкликав мене після виступу і робив блиц-рецензію, яка мала загалом доброзичливий, конструктивний і позитивний характер. Звертав увагу на питання, які варто розробляти надалі. І досі пам'ятаю його теплу репліку, сказану сам на сам: «Ми у Вас не помилилися».

Після проведення обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля» (1982) запросив мене взяти участь в очолюваній ним групі науковців для аналізу цього заходу, який мали намір надіслати для друку в «УЖ». Працювати з маститим вченим було цікаво і повчально. Познайомившись з підготовленим мною матеріалом, уважно прочитав і прийняв його з першого разу, без зауважень, наголосивши, що науково-дослідною роботою треба займатися постійно. Згодом наша інформаційна стаття вийшла з друку³⁵, додавши усім трьом авторам приємних миттєвостей. Траплялося, що професор, прочитавши шойно опубліковані наші невеликі за обсягом конференційні матеріали (а сподіватися на друк об'ємних статей для переважної більшості тоді було нереально), зацікавлено розпитував про використані джерела (у тих міні-статтях вони зовсім не зазначалися), зміст надрукованого, робив різного роду прогнози.

Одного разу підкликав мене, і запропонував повернутися до раніш розпочатої розмови про обрання теми для виконання докторської дисертації, наголосивши, що це навантаження мені під силу. Оскільки кандидатська робота була пов'язана з українським селянством, то метр запропонував продовжувати вивчення селянської проблематики, тільки в іншому аспекті та у змінених хронологічних рамках. У підсумковому вигляді тема майбутньої роботи формулювалася так: «Громадсько-політичне життя українського доколгоспного села (1921-1929 рр.)», що мені спочатку припаало до душі (згодом про це повідомив «УЖ»). Професор вважав, що дослідження варто розпочинати прийняттям нової економічної політики, а завершувати ухвалою листопадового пленуму ЦК ВКП(б), після якого розпочалася суцільна колективізація індивідуальних селянських господарств. До пропозиції прислухався і взявся за опрацювання наукової літератури, якої було досить в інститутській і моїй домашній книгозбірнях. Робив багато виписок, групував їх, потрохи визначався зі структурою майбутньої дисертації. На темпи цієї роботи не кращим чином вплинула моя нова посада – заступник декана історичного факультету, яка щоденно забирала дуже багато часу. Коли-не-коли звітувався перед моїм науковим консультантом, який, добре розуміючи моє становище, не наполягав на прискоренні дослідження, задля якого треба було обов'язково опрацювати сотні і сотні справ як у центральних, так і обласних державних та партійних архівах. Зрештою, розпочата справа успіхом не завершилася.

Вже після смерті метра, коли набрала обертів політика союзно-го центру щодо гласності державного, суспільного життя і частково

відкрилися колись недоступні архівні фонди, в науковій, партійній і масовій періодиці з'явилися багато сотень документів про злочини комуністичної партії, її лідерів, більшість яких продовжували шанувати на офіційному рівні, про насильницьку колективізацію, голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр., жахливий сталінський терор проти сотень тисяч українців, то бажання працювати над запропонованою темою відверто зникло. Великий паперовий мішок з багатьма сотнями виписок відніс до пункту прийому макулатури, де взаємн отримав з доплатою пригондницьку художню літературу. Розумів, що перед пам'яттю наставника завинив, тож під час одного із візитів на кладовище, де він спочиває, попросив вибачення за те, що свідомо зійшов з дистанції і таким чином не виправдав довір'я. А коли взявся за іншу тему, доведена до логічного завершення, то після захисту докторської дисертації побував коло дорогої моїй пам'яті могили і прозвітувався про це. Вірю, що метр почув, пробачив і благословив мене.

1983 року факультетський бомонд вігав Леоніда Антоновича з виходом у світ його багатотраждального навчального посібника «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Київ, 1983. 118 с.), якому ідеологічні контролери чинили певний час різні перешкоди. Відверто радів цьому успіху, подарував нам по примірнику, очевидно окреслював нові творчі плани. І досі зберігаю у домашній бібліотеці це видання, час-від-часу використовую його у своїй науковій роботі.

Як заступник декана, який займався плануванням загальнофакультетської навчальної роботи з підготовки фахівців та контролем за виконання навчального плану спеціальності, не раз спілкувався з Леонідом Антоновичем як викладачем і завідуючим кафедрою, виконував його побажання щодо розкладу його лекцій та семінарських занять. Усі ми помічали, що стан його здоров'я потроху погіршується. Саме через це професор вирішив передати завідування кафедрою загальної історії 45-річному доценту М.Г. Кукурудзяку (на це вчена рада вищу не погодилася, продовживши завідування на п'ять наступних років, вважаючи його одним із найбільш яскравих символів історичної освіти у вищі). Оптимізму хворому вченому цей крок, на жаль, не додав. Ходити стало важче. Для проведення занять виділяли йому аудиторію на першому поверсі, щоб не ускладнювати рух кам'яними східцями на вищі поверхи. З квітня 1985 р. професор вже не міг повноцінно виконувати свої професійні обов'язки, а 22 червня, в пік літньої лекційно-екзаменаційної сесії студентів-заочників, його не стало. Вмиг осиротали і його сім'я, і його колеги, і члени наукової школи, і теперішні та колишні студенти, вдячні за науку. У ті траурні дні на факультеті, який змушений був продовжувати свою роботу, запанувало якесь дивне, неусвідомлене суб'єктивне відчуття безповоротної втрати, несподіваної гнітючої порожнечі. З цим довелося жити ще якийсь час. Але цей моральний негатив компенсувався сотнями теплих спогадів, які не припиняються і досі, про людину з великим, добрим і ніжним серцем, палкого поборника об'єднуючої ідеї, щиро зацікавленого у всезростаючому науковому рості колективу як запоруки підвищення якості підготовки фахівців-істориків, постійного росту рейтингу факуль-

тету, який створив для нього чи не найкращі в його житті умови для праці і загалом неповторний, справді цивілізований морально-психологічний клімат. Зрештою, одним із незабутніх творців цього клімату і був Леонід Антонович Коваленко – визнаний вчений-історик, учитель, наставник, гуманіст, інтелегент-улюбленець, гідний пошанування як в минулому, так і нині, через понад три десятиліття після його відходу у інший світ.

Досить часто доводиться проводити заняття зі студентами-четвертокурсниками в меморіальній аудиторії історичного факультету, де розміщені портрети двох десятків колег, які, на жаль, пішли з життя. Найчастіше поглядаю на моїх учителів, і зокрема Л.А. Коваленка, бачу спокійний, зосереджений, розумний погляд коротко підстриженої, посивілої людини, за яким криються сильний, урівноважений характер і позитивна енергетика. Цей застиглий, увічнений, образ завжди виринає з пам'яті, коли доводиться в різних групових ситуаціях чи на самоті згадувати це гарне і тепле ім'я.

Вічна пам'ять Тобі, Учителю!

Примітки:

1. Винокур І.С. 60-річчя професора Л.А. Коваленка / І.С. Винокур, О. Степенко // Український історичний журнал. – 1967. – №5. – С. 160.
2. Коваленко Леонід Антонович // Учені вузів Української РСР. – Київ, 1968. – С. 207; Коваленко Леонид Антонович // Историки-слависты СССР: библиографический справочник. – Харьков, 1969. – С. 36; Коваленко Леонід Антонович // Енциклопедія історії України / редколегія: А.Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – Київ : АН УРСР, Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 403-404.
3. Див.: Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 81-92.
4. Див.: Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 21-24.
5. Коваленко Леонід Антонович // Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 232-233.
6. Копилов А.О. Л.А. Коваленко як історик Угорщини / А.О. Копилов // АСА-ДЕМА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч.1. – С. 192-194.
7. Кукурудзяк М.Г. Науково-педагогічна діяльність професора Л.А. Коваленка / М.Г. Кукурудзяк // Там само. – С. 3-5.
8. Щербина П.Ф. Л.А. Коваленко – визначний український історик / П.Ф. Щербина // Там само. – С. 6-8.
9. Баженов Л.В. Професор Л.А. Коваленко – дослідник історії Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / Л.В. Баженов // Там само. – С. 9-12.
10. Філінюк А.Г. Історична школа професора Л.А. Коваленка / А.Г. Філінюк // Там само. – С. 33-35.
11. Кругляк Б.А. Л.А. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Кругляк // Там само. – С. 47-49.
12. Гуменюк А.О. Питання соціально-економічної історії м. Ізяслава (1861-1914 рр.) у творчій спадщині Л.А. Коваленка / А.О. Гуменюк // Там само. – С. 102-104.
13. Кушнір Б.М. Л.А. Коваленко – учений і педагог / Б.М. Кушнір // Там само. – С. 13-15.

14. Гавришук А.П. Талановитий, мудрий, простий і доступний [Л.А. Коваленко] / А.П. Гавришук // Там само. – С. 16-19.
15. Борисевич С.О. Особовий фонд Л.А. Коваленко у філіалі Державного архіву Хмельницької області / С.О. Борисевич // Там само. – С. 23-25.
16. Котоній О.К. Мої спогади про Леоніда Антоновича Коваленка / О.К. Котоній // Там само. – С. 20-22.
17. Асценко М.І. Питання історіографії Визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в працях професора Л.А. Коваленка / М.І. Асценко, В.П. Заборовський // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. : матеріали Всеукр. іст.-краєзн. конф., 19 верес. 1998 р. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 95-97.
18. Див.: Вчені Інституту історії України: бібліографічний довідник. – Київ, 1998. – Вип. 1; Діячі історії, науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. – Ужгород : ВАТ «Патент», 1997. – С. 54.
19. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т.1. – С. 168-184.
20. Там само. – С. 170.
21. Брега Г.С. Коваленко Леонід Антонович / Г.С. Брега, П.Г. Боднарчук // Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / голова педради В.М. Литвин; Голова редколегії В.А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2007. – Т.4. – С. 381.
22. Копилов С.А. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість: наукове видання / С.А. Копилов, В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 192 с.: іл.
23. Там само. – С. 8-10.
24. Матях В.М. Смолій Валерій Андрійович / В.М. Матях // Енциклопедія історія України : [у 10 т.] / голова педради В.М. Литвин ; голова редколегії В.А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 672-674.
25. Див.: Завальнюк О.М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір: наукове видання. / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 336.
26. Трубочанінов С.В. Л.А. Коваленко. Доля українського інтелігента / С.В. Трубочанінов // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1998. – Т.1. – С.226.
27. Котоній О.К. Вказ. праця. – С. 21.
28. Кушнір Б.М. Вказ. праця. – С. 14.
29. Рибак І.В. Геннадій Васильович Бондаренко / І.В. Рибак // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 706-713.
30. Копилов С.А., Степанков В.С. – Вказ. праця. – С. 140.
31. Хрестоматія з нової історії : навч. посіб. / упоряд.: В.А. Жебокрицький (ред.), Л.А. Коваленко, В.В. Зайцев. – Київ : Рад. школа, 1972. – 176 с.
32. Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка ; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – С. 50-51.
33. Копилов С.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 175.
34. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко... – С. 171.
35. Коваленко Л.А. Наукова конференція «Проблеми історичної географії Поділля» / Л.А. Коваленко, М.Г. Кукурудзяк, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1983. – №1. – С. 86.

Alexander Zavaľnyuk

**L. A. KOVALENKO: TALENT OF SCIENTIST – TO SCIENCE AND PEOPLE
(to 110th birthday)**

The author lights up the separate questions of scientifically-pedagogical and public activity, human potential of doctor of historical sciences, professor, manager of department of world history of Kamyanets-Podilsky state pedagogical institute Leonid Antonovych Kovalenko. He was the known scientist, intellectual person, humanist, favorite of many generations of students-historians.

Keywords: Leonid Anton Kovalenko, historical faculty, department of world history, research process, academic lectures, student young people, educate work.

Александр Завальнюк

**Л. А. КОВАЛЕНКО: ТАЛАНТ УЧЕНОГО – НАУКЕ И ЛЮДЯМ
(к 110-летию с дня рождения)**

Освещаются отдельные вопросы научно-педагогической и общественной деятельности, человеческого потенциала известного ученого, интеллектуала, гуманиста, доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой всемирной истории Каменец-Подольского государственного педагогического института, любимца многих поколений студентов-историков – Леонида Антоновича Коваленко.

Ключевые слова: Леонид Антонович Коваленко, исторический факультет, кафедра всемирной истории, научная исследовательская процесс, академические лекции, студенческая молодежь, воспитательная работа.

Отримано: 18.08.2017.

УДК 001:94(477)(092)

Сергій Калитко
(Вінниця)

**ЛЕОНИД АНТОНОВИЧ КОВАЛЕНКО: ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО
ВЧЕНОГО В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ**

У статті проаналізовано життєвий та творчий шлях відомого історика професора Л. Коваленка. Основна увага приділена характеристичі його наукової та викладацької діяльності в контексті суспільно-політичного розвитку України у період другої половини 40-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. Автор довів, що радянська тоталітарна система стала гальмуючим фактором реалізації його наукового потенціалу. Проте і в таких складних умовах вчений здійснив вагомий внесок у розвиток української історіографії та сформував чисельну власну наукову школу.

Ключові слова: Л. Коваленко, радянський тоталітаризм, українська історіографія, викладацька діяльність, методична робота, наукова школа.

Створення наукової історії української історіографії як неперервного процесу, вимагає, зокрема, вивчення діяльності вчених істориків радянської доби, їх взаємин з владою. До відомих

науковців-істориків належить Леонід Антонович Коваленко – доктор історичних наук, професор.

Відомості про його життєвий шлях, наукові здобутки та їх оцінка містяться у чисельних енциклопедичних виданнях¹, а також у працях і спогадах М. Алещенка і В. Заборовського², Л. Баженова³, С. Борисевича⁴, І. Винокура та О. Степенка⁵, О. Григоренка⁶, А. Гуменюка⁷, І. Колесник⁸, А. Копилова⁹, С. Копилова¹⁰, Б. Крутляка¹¹, М. Кукуруджяка¹², С. Трубочанінова¹³, А. Філінука¹⁴, П. Щербини¹⁵, В. Яремчука¹⁶, Б. Кушніра¹⁷, А. Гаврищука¹⁸, О. Котоній¹⁹. Найбільш повно життя та творчість визначного українського історика висвітлено у монографії С. Копилова та В. Степанкова «Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість»²⁰.

Мета статті – стисло охарактеризувати наукову і педагогічну діяльність Л. Коваленка з акцентом на умови радянських реалій.

Народився Л. Коваленко 12 березня 1907 р. в с. Ступична, нині Катеринопільського району Черкаської області, у родині вчителя початкової школи. З семи років осиротів, його прихистили родичі – селяни-бідняки. З малих літ займався сільською працею, прагнув до освіти та самостійного життя.

У 1926-1930 рр. був сільським бібліотекарем, завідувачем районного будинку культури, співробітником районної газети. Водночас використовував усі можливості для навчання. У 1926-1927 рр. навчався у річній радянсько-партійній школі у м. Новоград-Волинський, у 1930-1931 рр. – на робітничому факультеті у м. Біла Церква, у 1931-1936 рр. – на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Для поліпшення матеріального становища в 1934-1939 рр. викладав історію у школах, технікумах, на різних курсах м. Києва²¹.

У 1939 р. вступив до аспірантури Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, навчання перервала війна. З червня 1941 р. по березень 1944 р. знаходився на фронтах. У серпні 1944 р. демобілізований як інвалід 2 групи (важке поранення правої руки).

У жовтні 1944 р. продовжив навчання в аспірантурі. 24 листопада 1945 р. захистив кандидатську дисертацію «Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. і Україна», виконану під керівництвом члена-кореспондента Академії наук УРСР М. Петровського²².

Починаючи з травня 1945 р. обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР.

Повоєнні часи видалися важкими. До об'єктивних чинників – руйнація народного господарства внаслідок війни, долучилися суб'єктивні – дії сталінського керівництва. Сталін прагнув повернутись до управління післявоєнною країною звичним методами політичних репресій. Щоправда, вже не йшлося про масові розстріли, адже людські втрати на війні були страшними, робочих рук, особливо на територіях де точилися бойові дії, не вистачало. Проте важливо було відновити в суспільстві атмосферу страху перед владою, підозру до громадян щодо їх політичної лояльності тощо.

Для влади це було важливим, адже фронтовики побували за межами СРСР. Там, в Європі, вони на власні очі побачили життя, яке багато в чому відрізнялося від того, як його висвітлювала

радянська пропаганда. Порівняння з радянською дійсністю часом було не на користь останньої.

Становище в Україні ускладнювалося голодом 1946-1947 рр., спричиненого посухою та вилученням державою мізерного урожаю. В західному регіоні відбувалась збройна боротьба УПА проти радянської влади.

Починаючи з 1946 р. і до початку 50-х рр. ЦК ВКП(б) видав низку постанов що стосувалися духовного життя суспільства – від літератури до симфонічної музики. Український ЦК відповідно ухвалював свої постанови, в яких головним і незнищеним ворогом був «український буржуазний націоналізм». У постанові ЦК КП(б)У від 1 жовтня 1946 р. «Про журнал «Вітчизна» у цьому звинуватили Л. Коваленка, поряд з редактором Ю. Яновським та іншими відомими діячами літератури і мистецтва. Підставою слугувала стаття «Поет, новатор, патріот» у №6. У ній Л. Коваленко відзначав, що написання українською мовою поеми «Енеїда» «виносило твір за межі суто літературного життя і літературних інтересів і робило «Енеїду» Котляревського значною подією в галузі ідеологічного життя України в кінці XVIII ст.»²³. Кримінал, на думку цекістських наглядачів за ідеологічною цнотливістю, полягав у відсутності класового підходу, прояві націоналістичної теорії безкласовості історичного процесу.

Пам'ятаючи, чим закінчувались такі звинувачення наприкінці 30-х рр., Л. Коваленко виступив з каяттям. Місця для праці у Києві для нього більше не було. У середині вересня 1947 р. він переїхав до Житомира, де працював доцентом, а згодом завідувачем кафедри загальної історії педагогічного інституту, водночас у 1951-1954 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР.

У 1956 р. було припинена підготовка учителів історії у низці педагогічних інститутів, зокрема Житомирському. В зв'язку з цим Л. Коваленко переїздить до Ужгорода, де працює доцентом кафедри загальної історії державного університету. Окрім суто обов'язків викладача він входив до університетських редакційно-видавничої та бібліотечної рад. Це не заважало йому продовжувати наукові дослідження.

Л. Коваленко завершив докторську дисертацію «Демократична течія в історіографії України», яка була обговорена на кафедрі у травні 1961 р.²⁴. І знову в компартійних та гребістських структурах згадали про звинувачення 1946 р., посилаючись на постанову ЦК КП(б)У. Позапартійний Л. Коваленко 18 жовтня 1961 р. у листі до секретаря ЦК КПУ А. Скаби висловив прохання зняти з нього ці звинувачення. Зокрема він вказував, що його критикували у 1946 р. за суперечності окремих положень статті про І. Котляревського з теорією мовознавця М. Марра. На початок 60-х рр. погляди Марра були відхилені як науково неспроможні, а, звинувачення проти Коваленка залишалися. Відповіді з ЦК не було²⁵. Тому до смерті вчений жив у радянському суспільстві з тавром українського буржуазного націоналіста.

Л. Коваленко був змушений вкотре змінювати місце проживання, з 1 жовтня 1961 р. розпочавши працю у Кам'янець-

Подільському державному педагогічному інституті. «Кам'янецький період», на нашу думку, можна вважати одним з найкращих у його житті. У місцевому педагогічному інституті викладачі-історики традиційно велику увагу приділяли науковій діяльності. Л. Коваленко відразу «вписався» в інститутську спільноту, користувався великою повагою колег і студентів за свої людські якості, наукову ерудицію, високий фаховий рівень. Кам'янець-Подільський являв собою місце на кшталт своєрідного університетського кампусу. Життя в цьому компактному, з багатьма архітектурними пам'ятками, з перевагами урбаністичної організації території міста, позбавленому метушні, галасливості, тривалих щоденних переїздів та інших ознак великих промислових агломерацій, створювало умови для плідної наукової творчості. Не останнє значення у існуванні комфортного мікроклімату в інституті відіграла віддаленість від обласних владних установ, що знаходились у м. Хмельницький.

У Кам'янці Л. Коваленко виконував обов'язки завідувача кафедри історії педагогічного інституту з 16 січня 1962 р. Після викремлення історичного факультету в окрему структурну одиницю, він очолив кафедру всесвітньої історії, якою керував до листопада 1983 р. Одночасно з 27 червня 1963 р. і до смерті – 22 червня 1985 р., перебував на посаді професора цієї кафедри²⁶.

15 лютого 1965 р. у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка відбувся захист докторської дисертації «Демократичні течії в історіографії України XIX ст.». Серед багатьох, що позитивно відгукнулись на дисертацію, доктори історичних наук, професори М. Кравець зі Львова та І. Шульга з Ужгорода. Згодом вони переїхали на Поділля, працювали у Вінницькому державному педагогічному інституті (нині університеті) і підтримували тісні творчі контакти з Л. Коваленком²⁷.

Л. Коваленко відзначався багатогранністю наукових зацікавлень. Як завідувач кафедрою всесвітньої історії вивчав історію зарубіжних країн. У 1963 р. у Москві було видано нарис історії Угорщини, в якому розділи про події соціально-економічної та політичної історії кінця XVIII ст. – середини XIX ст. написані Л. Коваленком. Дану працю науковець розпочав ще в Ужгороді.

У сфері його наукових інтересів залишалися проблеми історії Великої Французької революції. Дослідник обрав аспект проблеми, пов'язаний із впливом революції на громадсько-політичне життя в українських землях. Така постановка питання свідчить, на наш погляд, про патріотизм та громадянську мужність вченого. Адже радянська концепція відводила Україні місце однієї з частин «Отечества», яка певний час підпорядковувалася іншим державам, але впродовж століть окремими частинами була повернута назад під руку «старшого брата – російського народу». Л. Коваленко у низці статей та монографії «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.» розглядав історію України у контексті всесвітньої історії, вказуючи на значення поширення ідей просвітництва і революції на формування світогляду передових представників українського суспільства в

межах етнічних земель українського народу. Також дослідник подав докладну історіографію проблеми, висловив свої міркування з питання хронологічних меж революції та ін.²⁸.

У монографії докладно проаналізовано проникнення ідей Французької революції в різні верстви суспільства українських земель та їх вплив на світогляд і діяльність громадських діячів. Л. Коваленко, зокрема, використовує праці не дуже шанованих радянським офіціозом істориків – М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфіменко, М. Максимовича, М. Слабченка, Д. Багалія, широко цитує працю І. Борщака, видану у Львові у 1937 р. Привертає увагу розділ праці про відомості та уявлення французької громадськості кінця XVIII ст. про Україну. Автором охарактеризовано відповідні праці Вольтера, дипломата К. Карломана де Руміє, якобінця Фегорана та інших, що пронизані думкою про окремішність України і Росії. Л. Коваленко цитує Ф. Горана, твір якого він вводить до наукового обігу вперше, про те, що Україна «... була відкрита з усіх боків для набігів татар, литовців, поляків, росіян, що без кінця сперечалися за неї»²⁹. Отже, вказано на загарбницький характер політики російської держави щодо України.

Висвітлюючи плани та окремі дії французьких правлячих кіл щодо України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., дослідник вживає термін «український ринок»³⁰, хоча у радянській історіографії українські землі розглядалися як невіддільна частина «всеросійського ринку».

Водночас, у монографії значне місце займають сюжети про позитивний вплив передових російських діячів на розвиток суспільної думки України.

Головне місце у творчому доробку Л. Коваленка належить працям з української історіографії. Окрім тексту названої дисертації, науковцем у 1949-1972 рр. у київських та московських виданнях було опубліковано низку статей про історичні погляди Т. Шевченка, І. Франка, В. Антоновича, П. Куліша, М. Максимовича та інших. Найбільш повно Л. Коваленко цю проблематику висвітлює у перших трьох томах московського видання «Очерки истории исторической науки в СССР» (1955, 1960, 1963 рр.)³¹ та навчальних посібниках «Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.» – (Кам'янець-Подільський, 1964) та «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції», (1980)³². Саме ці праці привертають увагу сучасних дослідників.

При ознайомленні з цими працями насамперед необхідно враховувати історіографічну ситуацію, в якій вони видавалися. Л. Коваленко розпочав свою дослідницьку діяльність за часів диктатури Сталіна, продовжував в 60-х – середині 80-х рр., в умовах лібералізації, згодом стагнації суспільства. Останній період в Україні отримав назву «ери маланчукізму», коли відбувалося згортання всіх проявів національного, специфічно-українського³³. При цьому застосовувалися репресивні методи від позбавлення можливості займатися професійною діяльністю до ув'язнення.

З тавром українського буржуазного націоналіста Л. Коваленко був приречений дотримуватися офіційної концепції, з притаман-

ним її російсько-центричним та російсько-апологетичним характером³⁴. Також до обов'язкових складових наукових праць належала критика буржуазних «фальсифікацій» історії та буржуазних дослідників³⁵. Академік НАН України Я. Ісаєвич вказував, що йому доводилось в цьому плані іноді навіть виходити за межі можливих поступок власним переконанням задає публікації праць³⁶.

Звинувачуючи Л. Коваленка в дотриманні ним офіційної схеми, сучасні науковці водночас визнають його спробу легальними засобами зберегти українську історіографію як дисципліну наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.³⁷.

Саме так, на наш погляд, варто розглядати посібник «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтєвої соціалістичної революції». Це був єдиний посібник повоєнних радянських часів, в якому називались імена та праці істориків ХІХ ст. – початку ХХ ст., часу, коли творилась національна концепція української історії. Зрозуміло, що імена В. Антоновича, М. Грушевського та інших тогочасних істориків згадуються лише вкупі з низкою політичних та ідеологічних ярликів, з тавруванням цих вчених як агентів, прислужників міжнародного імперіалізму. Проте автор не обмежився політичними закляттями. Хай дуже стисло, Л. Коваленко наводив історичні погляди, зазначав певні наукові здобутки цих «ворогів українського народу». До кінця 80-х рр. ХХ ст. тільки таким чином можна було легально ознайомитися із науковою спадщиною цих українських істориків, звісно, якщо ігнорувати при читанні політичну лайку.

Цю обставину відзначила І. Колесник і визначила її як «парадокс Коваленка». Дослідниця вказала, що «в умовах цілеспрямованої русифікації української культури і науки, ідеологізації праці історика, конформізм української історичної науки (як засіб виживання) виявлявся у спробах самоствердитися, зберегти елементи національної специфіки в такій «елітарній сфері, як українська історіографія»³⁸.

В. Яремчук заперечує таку оцінку, вважаючи, що книга сприяла утриманню та формуванню офіційного уявлення про історію української історіографії³⁹. Можливо, що оцінка діяльності Л. Коваленка пов'язана з особистим досвідом дослідників. І. Колесник здобувала вищу освіту і перебувала в аспірантурі за часів СРСР, а В. Яремчук – в роки «перебудови» та в незалежній Україні.

На наш погляд, рацію має І. Колесник. Окрім іншого, Л. Коваленко, не побоявся звернутися до цієї тематики попри політичні звинувачення, що тяжіли над ним до смерті. Кар'єрних мотивів доктор історичних наук професор не мав.

Також, на наш погляд, не зовсім коректною без зауваг та застережень, видається оцінка Я. Калакурою посібника та вищезазначених статей як таких, що «просякнуті ідеологічним підходом до трактування української історіографії», «з графаретними інсинуаціями». Я. Калакура зазначає, що Л. Коваленко «був змушений визнати» позитивне значення окремих праць, зокрема «Історії України – Руси»⁴⁰. Шановному доктору історичних наук, професору Я. Калакурі як колишньому працівникові ЦК КПУ, а згодом

секретарю партійного комітету Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка достеменно відомі умови та можливості публікацій з вказаної тематики в ті часи. Сам Я. Калакура у 70-х – першій половині 80-х рр. видавав праці з історіографії історії КПРС, зокрема періоду «розвинутого соціалізму», які у більшості випадків мали публіцистичний, а не науковий характер. Щодо власної персони, то він визнає це помилкою⁴⁰, іншим, за звичкою, залишає ярлики.

Серед наукових інтересів вченого були й проблеми історичного краєзнавства. У 1951 р. ним видано історичний нарис про Житомир, публікуються статті про події Визвольної війни XVII ст. на Східній Волині, про постать Я. Домбровського.

На Поділлі Л. Коваленко повернувся до вивчення цієї проблематики. В 1966 р. у брошурі «Ізяслав» висвітлено історію міста з часу заснування (друга половина XII ст.) до середини 60-х рр. XX ст. Згодом нарис, створений на її основі, разом з нарисами про с. Білогородка Ізяславського р-ну та про Кам'янець-Подільський увійшли до видання «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1972 р.). У написанні нарису про історію Кам'янця Л. Коваленко очолював авторський колектив з 5 осіб⁴².

Л. Коваленко належав до фундаторів першого в Україні Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, яке об'єднувало вчених та краєзнавців, подвижників вивчення історії рідного краю. Він був членом оргкомітетів I-V Подільських історико-краєзнавчих конференцій, виступав з доповідями про історіографію Поділля; погляди І.Я. Франка на історію краю; повстання 1768 р. в регіоні; становище Кам'янецького повіту у 1795-1861 рр. (у співавторстві) та міста Кам'янець-Подільський у 1672 р. Неодноразово публікував разом з І. Винокуром повідомлення про діяльність товариства та проведення вказаних конференцій в «Українському історичному журналі»⁴³.

Загалом, список наукових і методичних праць Л. Коваленка, враховуючи дипломну роботу, кандидатську та докторську дисертації, налічує 144 позиції⁴⁴.

Л. Коваленко дуже відповідально ставився до обов'язків викладача. Він не належав до тих викладачів, які хизуються перед студентами своїми знаннями, набутими впродовж тривалого часу і, мимоволі, а іноді й свідомо, цим принижують молоді. Адже студенти лише починають свою фахову освіту і невідомо якого рівня вони досягнуть в подальшому, іноді перевершуючи своїх наставників. Свої принципи педагогічної роботи у виші Л. Коваленко виклав письмово, наголошуючи на необхідності викладача постійно підвищувати свій фаховий рівень та шанувати гідність студента. Водночас він виступав проти чиновницького підходу оцінювання праці викладача паперотворчістю: «Я посилено і багато працював над удосконаленням курсів, прагнути забезпечити високий теоретичний та методичний рівень. Я вважав і вважаю, що студентську аудиторію слід поважати... Моя методична практика, зокрема полягала в тому, що кожен навчальний рік я майже заново готував курс лекцій. Ось чому мені здається, що виготовлення фондів лекцій для багаторічного користуван-

ня себе не виправдовує»⁴⁵. Повага до студентів, допомога їм в оволодінні знаннями, доброзичливість, тактовність, доступність обертали ся у почуття любові студентів до свого професора.

Л. Коваленко активно займався написанням методичної літератури, рецензував навчальні посібники, брав участь у дискусії щодо підготовки підручника зі всесвітньої історії. Він був одним із укладачів хрестоматії з нової історії.

Прагнучи удосконалити навчальний процес підготовки учителів історії, піднести науковий рівень їх кваліфікації, Л. Коваленко у 1966 р. ініціював вивчення на факультеті дисципліни «Історія південних та західних слов'ян». У 1968 р. Міністерство освіти УРСР за його пропозицією дозволило написання дипломних робіт студентам-історикам педагогічних інститутів. В середині 60-х рр. брав участь у експериментах із використанням тогочасних комп'ютерів для контролю, перевірки, оцінки знань студентів. Також виступав з пропозиціями щодо змін навчальних планів педагогічних інститутів зі спеціальності «історія»⁴⁶.

Досвід науково-педагогічної діяльності Л. Коваленка та очолюваної ним кафедри, переймали інші виші. Так, у травні 1983 р. у Кам'янці-Подільському відбулося спільне засідання кафедр загальної історії місцевого, Вінницького, Івано-Франківського, Київського педагогічних інститутів з питань поліпшення історичної освіти у педагогічних вишах⁴⁷.

По-батьківському Л. Коваленко піклувався про студентів, які мали хист і виявили бажання спробувати свої сили на науковій ниві, та молодих науковців. В Ужгородському університеті він на громадських засадах консультував молодих викладачів з підготовки кандидатських дисертацій. У Кам'янці-Подільському завідувач кафедри чимало часу та зусиль віддавав цій справі, не дотримуючись так би мовити, територіального чи відомчого принципів⁴⁸. Про це свідчить доктор історичних наук, професор Ужгородського національного університету О. Мазурок. У передмові до своєї монографії він пише: «Вдячний професору Л. Коваленку, Людині й Педагогу вищої школи від Бога, кумира істориків-шістдесятників УжДУ, який вчив нас не тільки професії, але й житейської мудрості»⁴⁹. Л. Коваленко суттєво допоміг йому з вибором подальшої теми дослідження. Після захисту кандидатської дисертації, в 1972 р. О. Мазурок розпочав вибір теми докторської дисертації, пов'язаної з періодом другої половини XIX ст. Він згадував: «Скажу відверто: в Ужгороді не було з ким порадитися, оскільки тут панувала «школа» класовиків-боротьбистів, які «досліджували» історію регіону лише після 1918 р.»⁵⁰. Л. Коваленко, вже з Кам'янця, першим дав пораду щодо теми і він же остаточно її сформулював. Коли виникло питання про дублювання теми «Соціально-економічний розвиток міст в Західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.» з дослідженням іншого науковця, О. Мазурок приїхав до Кам'янця. Там мудрий Леонід Антонович, вислухавши його, із властивим житейським досвідом і добрим гумором (це знає тільки той, хто з ним спілкувався) сказав: «Чого Ви панікуєте? Нехай Ваша тема залишається про міста, але посуньте хронологічні рамки на кінець XIX – початок XX сто-

літь, тобто в епоху імперіалізму»⁵¹. Дослухавшись поради О. Мазурок виконав і успішно захистив дисертаційне дослідження.

Л. Коваленко безпосередньо керував написанням кандидатських дисертацій у 5 здобувачів, які захищалися у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, у Дніпропетровському державному університеті⁵² та надавав суттєву допомогу у підготовці кандидатських дисертацій іншим пошукачам.

Л. Коваленко виступав опонентом на захисті кандидатських дисертацій в Інституті історії України АН УРСР та у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка⁵³.

Л. Коваленко був одним із тих вчених Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, завдяки яким постала потужна когорта науковців-істориків у alma mater, Києві, Хмельницькому та в інших містах України. Серед них – академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій; доктори історичних наук, професори – Л. Баженов, О. Григоренко (м. Хмельницький), О. Завальнюк (тривалий час ректор КІНУ імені Івана Огієнка), В. Лозовий (Інститут стратегічних досліджень НАН України), В. Марчук (м. Івано-Франківськ), В. Нечитайло, В. Прокопчук, В. Степанков, А. Філінюк; доктор філософських наук І. Козлова; кандидати історичних наук, професори – А. Копилов (тривалий час ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту), Р. Постоловський (ректор Рівненського державного гуманітарного університету), І. Рибак; кандидати історичних наук доценти – М. Алещенко, Г. Бондаренко (м. Луцьк), А. Гуменюк (м. Хмельницький), М. Петров, В. Романюк, В. Савчук, С. Трубчанінов, О. Федьков, Ю. Хоптяр; кандидат політичних наук М. Вавринчук⁵⁴. Також до цієї плеяди належать В. Байдич (м. Хмельницький), О. Журба, В. Петренко (м. Вінниця), В. Щербина та багато інших.

Л. Коваленко був знайий у колах вчених-істориків. Академік В. Смолій вказував на творчі контакти Л. Коваленка з найбільш відомими в той час діячами історичної науки в Україні – С. Бібіковим, М. Брайчевським, І. Гранчаком, І. Гуржієм, К. Джеджулою, В. Дядиченком, В. Жебокрицьким, П. Калиниченком, А. Касименком, М. Ковальським, В. Котовим, І. Крип'якевичем, П. Лавровим, Ф. Лосем, М. Марченком, І. Мишком, М. Петровським, К. Петряєвим, В. Пихалом, Л. Полухіним, Д. Похилевичем, В. Сарбеєм, С. Сідельниковим, М. Трояном, Ф. Шевченком, Я. Штернбергом та в Росії – М. Алпатовим, І. Галкіним, В. Іллерицьким, В. Мавродіним, А. Манфредом, Ю. Марголісом, М. Нечкіною, А. Пушкашем, М. Тихомировим і багатьма іншими⁵⁵.

Л. Коваленко прожив непросте життя. Обдарований блискучим аналітичним розумом, він був змушений у своїй науковій діяльності постійно йти на компроміси, не виходити за жорстко означені межі історичної схеми, визначеної офіційною компартійною ідеологією. Висловлене ним на початку шляху в науці власне розуміння проблеми цербери тоталітарної системи сприйняти як небезпечну для неї і погрожували вченому впродовж всього життя. Проте Л. Коваленко в таких умовах зберіг людську гідність, завдяки власним зусиллям

досяг знаних наукових висот. Він виховав покоління істориків, які повсюди самовіддано служать науці та Україні.

Примітки:

1. Аксенова Є.П. Коваленко Леонід Антонович / Є.П. Аксенова // Славяноведение в СССР. Изучение южных и западных славян: Библиографический словарь. – Нью-Йорк ; Москва, 1996. – С. 230-231; Баженов Л.В. Коваленко Леонід Антонович / Л.В. Баженов // Енциклопедія сучасної України – К., 2013. – Т. 13. – С. 446; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 76, 232-233; Брега Г. Коваленко Леонід Антонович / Г. Брега, П. Бондарчук // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Серія: «Українські історики». – К., 1998. – Вип. 1. – С. 132-133; Брега Г.С. Коваленко Леонід Антонович / Г.С. Брега, П.М. Бондарчук // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 381; Коваленко Леонід Антонович // Историки-слависты СССР: Библиографический словарь-справочник. – М. : Наука, 1981. – С. 88; Коваленко Леонід Антонович // Историки-слависты СССР: Библиографический справочник. – Харьков, 1969. – С. 36; Коваленко Леонід Антонович // Вчені Хмельниччини : біобібліографічний покажчик. – Хмельницький, 1988. – С. 95-98; Коваленко Леонід Антонович // Радянська енциклопедія історії України. – [К.]. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1970. – Т. 2. – С. 402-403; Олашин М.В. Історичний факультет Ужгородського національного університету : біобібліографічний довідник / М.В. Олашин. – Ужгород : Гражда, 2010. – С. 140-142; Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття : малий енциклопедичний словник / Г.В. Павленко – Ужгород : ВАТ «Патент», 1997. – С. 54.
2. Алещенко М.І. Питання історіографії визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в працях професора Л.А. Коваленка / М.І. Алещенко, В.П. Заборовський // Поділля і Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст. : матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції. 19 вересня 1998 р. – Стара Синява : Поділля, 1998. – С. 95-97.
3. Баженов Л.В. Професор Л.А. Коваленко – дослідник Волино-Подільського краю, діяч краєзнавчого руху / Л.В. Баженов // Academia на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження) / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Ч. 1. – С. 9-11.
4. Борисевич С.О. Особистий фонд Л.А. Коваленка у філіалі Державного фонду Хмельницької області / С.О. Борисевич // Academia, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка... – С. 23-25.
5. Винокур І.С. 60-річчя професора Л.А. Коваленка / І.С. Винокур, О.Д. Степенко // Український історичний журнал. – 1967. – №5. – С. 160.
6. Григоренко О.П. Л. Коваленко – організатор краєзнавчих досліджень на Поділлі / О.П. Григоренко // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» : наукові доповіді та повідомлення : у 2 ч. – Київ ; Харків, 1997. – Ч. 1. – С. 109-111.
7. Гуменюк А.О. Питання соціально-економічної історії м. Ізяслав (1861-1914 рр.) у творчій спадщині професора Л.А. Коваленка / А.О. Гуменюк // Academia, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка... – С. 102-104.
8. Колесник І. Українське історіописання 1960-1980-х рр.: культурні розриви та метаморфози / І. Колесник // Світло й тіні українського радянського історіописання. – К., 2015. – С. 169-175.

9. Копилов А.О. Л. Коваленко як історик Угорщини / А.О. Копилов // *Academia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 102-104.
10. Копилов С.А. Професор Л. Коваленко як історіограф (із неопублікованої наукової спадщини) / С.А. Копилов // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 351-362.
11. Кругляк Б.А. Л. Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Кругляк // *Akademia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 47-49; Кругляк Б.А. Л. Коваленко і його учні-дослідники історії Волині і Житомирщини / Б.А. Кругляк // *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: Історія, здобутки, перспективи* : тези доповідей і повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1992. – С. 21-24.
12. Кукурудзяк М.Г. Науково-педагогічна діяльність професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Л.А. Коваленка / М.Г. Кукурудзяк // *Тези доповідей 12-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції* – Вінниця, 1993. – С. 81-82; Кукурудзяк М.Г. Науково-педагогічна діяльність професора Леоніда Антоновича Коваленка / М.Г. Кукурудзяк // *Academia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 3-5.
13. Трубочанінов С.В. Л. Коваленко: Доля українського інтелігента / С.В. Трубочанінов // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.* – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 226-230.
14. Філінюк А.Г. Історична школа професора Л.А. Коваленка / А.Г. Філінюк // *Akademia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка... – С. 33-35; Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // *Кам'янець-Подільський державний університет в особах.* – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – С. 168-184; Філінюк А.Г. Яскравий слід видатного педагога і талановитого вченого / А.Г. Філінюк // *Освіта, наука і культура на Поділлі.* – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 3-15.
15. Щербина П.Ф. Л. Коваленко – визначний український історик / П.Ф. Щербина // *Akademia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 6-8.
16. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту Острозька академія, 2009. – 526 с.; Яремчук В. Трактатування діяльності М. Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середини 1950 – початку 1970-х рр.) / В. Яремчук // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Луцьк : Вежа, 2007. – С. 376-383.
17. Кушнір Б.М. Л. Коваленко – учений і педагог / Б.М. Кушнір // *Akademia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 13-15.
18. Гавришук А.П. Талановитий, мудрий, простий і доступний / А.П. Гавришук // *Academia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка... – С. 16-19.
19. Котоній О.К. Мої спогади про Леоніда Антоновича Коваленка / О.К. Котоній // *Akademia*, на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка ... – С. 23-25.
20. Копилов С.А. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість / С.А. Копилов, В.С. Степанков – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – 192 с.
21. Копилов С.А. Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 67; Олашин М.В. Історичний факультет Ужгородського національного університету: Біобібліографічний довідник... – С. 140.

22. Брега Г.С., Бондарчук П.М. Коваленко Леонід Антонович... – С. 381; Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 7; Олашин М.В. Історичний факультет Ужгородського національного університету : біобібліографічний довідник... – С. 140.
23. Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 8.
24. Там само. – С. 9-10, 126-127.
25. Там само. – С. 153-155.
26. Там само. – С. 11, 13, 23.
27. Там само. – С. 12, 38-40, 128, 160-161.
28. Там само. – С. 53-59, 61-64, 128-130, 132.
29. Коваленко Л.А. Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. / Л.А. Коваленко. – К. : Видво Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1973. – С. 161.
30. Там само. – С. 149-150.
31. Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 126-128.
32. Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Л.А. Коваленко. – К. : Вища школа, 1983. – 120 с.
33. Колесник І. Українське історіописання 1960-1980 рр.: культурні розриви та метаморфози... – С. 169, 176.
34. Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні / В. Яремчук // Світло й тіні українського радянського історіописання. – К., 2015. – С. 45.
35. Удод О. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» / О. Удод // Світло й тіні українського радянського історіописання. – К., 2015. – С. 165.
36. Портнов А. Історії істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов – К. : Критика, 2011. – С. 215.
37. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І.І. Колесник – К. : Генеза, 2000 – С. 94-96; Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби... – С. 451-453.
38. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття)... – С. 95.
39. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби... – С. 453.
40. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К. : Генеза, 2012. – С. 44, 372, 374.
41. Там само. – С. 397.
42. Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 84-92.
43. Там само. – С. 83-84, 128-133.
44. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття)... – С. 46-53, 57-60, 134-136.
45. Там само. – С. 11.
46. Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 16-19, 188-190.
47. Там само. – С. 22.
48. Там само. – С. 10, 166-175, 177-179.
49. Мазурок О.С. Міста Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848-1918 рр.): етносоціальний та економічний аспекти / О.С. Мазурок. – Ужгород : Карпатська вежа, 2012. – Т. 1. – С. 9.

50. Там само. – С. 11.
51. Там само. – С. 11, 15.
52. Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість... – С. 138-139.
53. Там само. – С. 138.
54. Там само. – С. 5, 13, 168.
55. Там само. – С. 4-5.

Sergiy Kalytko

LEONID ANTONOVYCH KOVALENKO: FATE OF UKRAINIAN SCIENTIST UNDER THE CONDITIONS OF SOVIET TOTALITARIANISM

The author of the articles analyses the life and career of the known historian professor L. Kovalenko. He pays basic attention to description of Kovalenko's scientific and teaching activity in the context of social and political development of Ukraine in the period from the second half of 40th to first half 80th of XX Century. An author proved that the soviet totalitarian system was the braking factor for realization of Kovalenko's scientific potential. But scientist carried out a weighty contribution to development of Ukrainian historiography and he formed numeral own scientific school, despite such difficult conditions.

Key words: L. Kovalenko, soviet totalitarianism, Ukrainian historiography, teaching activity, methodical work, scientific school.

Сергей Калитко

ЛЕОНИД АНТОНОВИЧ КОВАЛЕНКО: СУДЬБА УКРАИНСКОГО УЧЕНОГО В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОГО ТОТАЛИТАРИЗМА

В статье проанализирован жизненный и творческий путь известного историка профессора Л. Коваленко. Основное внимание уделено характеристике его научной и преподавательской деятельности в контексте общественно-политического развития Украины в период второй половины 40-х – первой половины 80-х гг. XX века. Автор доказал, что советская тоталитарная система стала тормозящим фактором реализации его научного потенциала. Однако и в таких сложных условиях ученый осуществил весомый вклад в развитие украинской историографии и сформировал численную собственную научную школу.

Ключевые слова: Л. Коваленко, советский тоталитаризм, украинская историография, преподавательская деятельность, методическая работа, научная школа.

Отримано: 16.08.2017.

Іван Поп
(Хеб, Чеська Республіка)

ПРОФЕСОР ЛЕОНІД АНТОНОВИЧ КОВАЛЕНКО: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ВЧИТЕЛЯ

Автор, на основі власних спогадів, характеризує ужгородський період життя і науково-педагогічної діяльності відомого українського історика, професора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Леоніда Антоновича Коваленка.

Ключові слова: А. Коваленко, Ужгород, університет, проблемне навчання, «справа В.К.», цькування, перлюстрація.

Не люблю повертатись у думках до минулого, навіть студентського. Інші вважають його найвеселішим періодом свого життя, бо були молоді, любили і любили їх і, здавалось, що все подолають, доможуться свого. Я бачу той час якимсь сірим і невтішним, бо саме студентський період у мене закінчився так би мовити трагічно. Я потрапив, не за своєю волею чи провиною, до лабет КДБ, був виключений з комсомолу, з університету напередодні державних випускних екзаменів і став на три роки ізгоєм того суспільства. Саме цей найсумніший у моєму житті період був пов'язаний з Вчителем, професором Леонідом Антоновичем Коваленком.

Леонід Антонович приїхав до Ужгороду як викладач нової історії у буремному 1956 році. У сусідів, в Угорщині, а це 20 км. від Ужгороду, вибухнула народна революція, яку ми мали називати контрреволюцією. Пошепки велися дискусії, адже закарпатці тисячу років були в складі Угорського королівства, на особистому рівні вони були і в ХХ ст. тисячами ниток родинних зв'язків тісно пов'язані з Угорщиною. Місцеві угорці, а їх у нас на Закарпатті більш ніж 150 тисяч, виставляли у вікна радіоприймачі, з яких Радіо ім. Кошута з Будапешту передавало вісті свободи. Ця ейфорія тривала недовго, бо під вікнами моєї рідної домівки через кілька днів гуркотіли «танки наши быстрые» Прикарпатського військового округу – вперед на Будапешт! Батько безнадійно махнув рукою – «кінець мадярської революції» – і суворо наказав тримати язик за зубами. Він мав рацію, бо невдовзі двох студентів п'ятого курсу В.К. і К.Н. з великим розголосою на всіх зборах і «бюрах» виключили з університету із заборонаю працювати у навчальних і виховних установах тільки за те, що вони вжили слово «революція» щодо подій в Угорщині. Видав їх свій же однокурсник Ю.Д., який через три роки допитував мене уже як працівник КГБ. Звісно, «стукач» у системі «імперії зла» був винагороджений матеріально вигідною функцією. Я послухався перестороги батька, та все ж відгомін подій цих днів через декілька років негативно зачепив мене та Вчителя.

До якого вишу приїхав Леонід Антонович? УЖДУ був молодю установою, демонстративно відкритою у 1945 р. Такі його факультети як медичний, хімічний, фізико-математичний, біоло-

гічний мали вже в 50-х рр. авторитет солідних наукових установ. Щоправда, суто аграрна область потребувала швидше спеціалістів аграрників, знавців лісового господарства, гірського (полонинського) тваринництва, професійних педагогів. Та ці спеціальності ніколи не були відкриті в УжДУ (нині – УжНУ). Зате чомусь побудували атомний реактор у самому центрі старого міста у дворі колишньої єпископської резиденції і відповідний інститут атомних досліджень, станцію стеження за космічними апаратами, сплели в краї павутину всіляких антен і радарів, адже край межує з чотирма державами – Румунією, Угорщиною, Словаччиною і Польщею.

Історико-філологічному, а згодом історичному, факультету похвалитися не було чим. На його кафедри «спускали», як правило, «списаних» партійців, когорту викладачів із ліквідованої у тому ж 1956 р. обласної партшколи. Ці люди глобальної історії не знали, читали, в прямому розумінні, із сірених партшкільних брошурок «спецкурси», оті всі «боротьби», бо у них всі мали «боротись». З того часу не люблю це слово, хоча воно саме по собі невинне. Пізніше я дізнався, що і Леонід Антонович не любив цей засмальцьований совецькою пропагандою термін. Він казав, що люди, в яку б епоху вони не жили, перш за все забезпечують свою сім'ю, народжують дітей, ростять їх. Вони не мають просто часу на «боротьбу», вони просто живуть. На кафедрі всесвітньої історії, на яку прийшов Леонід Антонович, чисельна перевага була на користь партійних кадрів, але він їх ігнорував. Зате швидко встановив дружні відносини з випускниками Карлового університету в Празі – М.М. Лелекачем, що читав античну історію, та Ф.М. Потушняком (читав археологію і етнографію). Це були європейськи всебічно освічені вчені, поліглоти. Обидва знали десяток мов, використали у Празі, яка в 20-30 рр. перебрала від Відня роль центральноєвропейської культурної метрополії, всі можливості для знайомства з найновішими методами дослідження історії, етнології, літературознавства.

Лелекач в студентські роки був організатором Союзу підкарпатських студентів, членом редколегії часопису української радикальної молоді в Празі «Пробоем», в період війни був вченим секретарем Подкарпатського Общества Наук – своєрідної крайової Академії наук, яку створили «окупанти», себто угорська адміністрація. Потушняк брав активну участь в житті літературного авангарду Праги, сам був поетом-символістом, етнологом регіону Карпат. Не випадково саме він, який аж ніяк не симпатизував угорському режиму регента М. Горті, назвав цей, воєнний до речі, період культурним відродженням краю.

Вони свої твори друкували на сторінках 16 часописів, які в той час фінансували знову ж таки «окупанти». М.М. Лелекач і Ф.М. Потушняк були мобілізовані до угорської армії влітку 1944 р. За першої ж нагоди перейшли лінію фронту і стали служити в штабах Червоної армії як перекладачі, адже володіли багатьма мовами. Як не парадоксально, але саме дякуючи службі в радянській армії вони залишились живими. Натомість доля їх колег з числа закарпатської інтелігенції була трагічною. СМЕРШ і НКВД відразу ж

після визволення влаштували в Закарпатті 6 концтаборів. В найбільшому з них – Свалявському – ув'язнили близько 25 000 осіб. В ніч на 19 листопаду 1944 р. «смершівці» і «енкаведисти» влаштували в цілому краї «зачистку тылов», арештували всю інтелігенцію, політичних діячів чехословацького і угорського періодів, технічних спеціалістів, чоловіків угорської та німецької національностей. Списки неблагонадійних «допомагали» складали місцеві комуністи. Всі арештовані були проголошені фашистами або їх співниками, відправлені до кінця року в концтабори на Донбасі на відбудову шахт. В 1957 р. одиниці з них повернулись додому.

Леонід Антонович відразу пройнявся симпатією до Лелекача і Потушняка, довідався, що їх постійно шельмують «парткадри». Потушняка змусили давати «на рецензію» у партбюро конспекти лекцій з археології і етнографії! Лелекач мав «консультуватись» з питань історії античності! В кадровому плані обидва були дискриміновані. В 1946 р. їм присвоїли звання доцентів, але вони не мали кандидатського ступеня і це при тому, що надрукували десятки статей. Леонід Антонович пояснив їм, що це треба зробити якнайшвидше, бо вже виростали совецькі молоді кадри в аспірантурах у Києві і ось-ось мали заявити свої претензії на місце в УжДУ. Коваленко допоміг їм оформити із уже опублікованих ними статей і книг кандидатські дисертації, його приятелі в Києві сприяли в організації захистів.

З перших днів Леонід Антонович взявся також керувати студентським науковим гуртком. Одним із перших зголосився до нього і я. Моїм першим завданням від керівника гуртка було з'ясувати, в якому стані книги з бібліотеки єпископства греко-католицької церкви після її розпуску, вірніше розгрому і вбивства останнього її єпископа Т. Ромжі. Рукописний фонд було передано в щойно створений музей, а книги вкинуті до підвалу резиденції єпископа, переданої університетській бібліотеці. Леонід Антонович домігся допуску мене до цього книжного «фонду». В промерзлом, вологому підвалі я побачив гору книг і серед них якісь дивні за формою книги, продовгасті, надруковані на шероховатому папері з латинським текстом. Виносити книги я не міг і тільки описав Леоніду Антоновичу, що там побачив. Він висловив припущення, що це інкунабули – першодруки. Пізніше я з'ясував, що це були першодруки XVI-XVII ст. – полемічні трактати угорських діячів контрреформації. Леонід Антонович моє завдання конкретизував, наказавши описати книги німецькою, чеською, словацькою і польською мовами. Для себе я відкрив фантастичну красу краєзнавчої енциклопедії Австро-Угорщини (*Österreich-Ungarische Monarchie im Wort und Bild*). В її п'ятому томі були вміщені опис природи і пам'яток комітатів, що складають зараз територію Закарпатської області та перший нарис «Русини» (*Ruthenen*) засновника угорської славістики А. Годинки про слов'янське населення краю. Відкриттям для мене стали і знайдені тут два випуски в чотирьох солідних томах наукового журналу «Зоря» (*Hajnal*), про який не прийнято було навіть згадувати у вчених університетських колах через те, що вони були видані «окупантами». До речі, в їх підготовці в 1942-1944 рр. брали

участь вище згадувані Лелекач і Потушняк. Не згадували про журнал тому, що видані університетські сірєнькі зошити, гучно названі «Науковими записками», не витримували ніякого порівняння ні за формою, ні за змістом з публікаціями, що вийшли в період «окупації». Леонід Антонович порадив мені звузити свій інтерес до історії чехословацької кризи 1938 р., матеріали (газети, журнали) про яку були як у згадуваному підвальному «фонді», так і в Закарпатському обласному архіві. Пораду Вчителя я проніс аж до кандидатської дисертації, доповнивши, звичайно, ужгородські матеріали документами з чехословацьких і угорських архівів і поступово матеріалізував цю пораду у 6 своїх книгах, виданих російською, чеською, словацькою, русинською і німецькою мовами.

Лекції Леоніда Антоновича різко відрізнялись від лекцій його попередників і колег. Останні обмежувались хронікою подій, «коли було, що було», але для пояснення «чому було саме так, а не інакше» брали трафарети марксизму. Лекції ж Леоніда Антоновича були присвячені кардинальним проблемам, як от «Формування владної абсолютистської системи і її суть», «Просвітництво як переддень революції XVIII ст.». Його улюбленою темою були перипетії Великої Французької революції і подальших революцій у Франції, їм він присвятив низку лекцій і семінарських занять. На жаль я не зберіг конспекти цих лекцій, бо після допитів у КДБ в 1959 р. і в подальші роки, я ніяких рукописних матеріалів не зберігав.

На семінарах Леонід Антонович вимагав проблемного розуміння, а не викладу хроніки подій. Тут у нас, вчорашніх школярів, незвичних до такого підходу, спочатку виникали проблеми. Особливо невдоволені були офіцерські нащадки, запас знань яких був більш ніж скромний, а мислення і поготів. Їх додавали в УжДУ радянські гарнізони в Угорщині і НДР. Відверто невдоволені були дівчата цієї когорти, до того ж вони не розуміли української мови. Леонід Антонович це знав тому, як й інші викладачі, мусив цих «студентів» толерувати. Та все ж інколи не міг втриматись і якимось спересердя кинув: «та це ж фільки, їм головне школярськи перейти «з класу в клас».

Нам же, зацікавленим викладом проблем, подобався його неординарний підхід. Так про абсолютизм він почав виклад з того, що ця система в Західній Європі ніколи «абсолютною» не була. Ми мали відповісти чому і як, але що ми знали? В радянських підручниках годі було шукати відповіді на це питання. «А що церква?» – запитував Леонід Антонович і сам пояснював, що католицька церква як найбагатший феодал, незалежний від королівської влади, дозволяв собі контролювати її, а у Франції навіть бути при владі (кардинали Рішельє, Мазаріні). При тому тогочасна церква була зацікавлена у твердій централізованій владі після сумного досвіду громадянських війн у Франції в XVI-XVII ст. Хтось зі студентів з цього приводу зауважив: «А ось Дюма і його мушкетери...». Він не встиг закінчити, як Леонід Антонович сердито сказав: «Дюма – брехун, свої романи писав, не заглянувши у книги славних французьких істориків, яких взяли собі у підмогу навіть Маркс і Енгельс! Так звані «історичні романи» не мають

нічого спільного з наукою історією. Не читайте їх, ними нехай займаються літературознавці. Читайте художні твори, які є дзеркалом відповідної епохи, хоча не претендують на історичність».

Я читав багато, але часто нерозбірливо і, набравшись хоробрості, почекав одного вечора, коли Леонід Антонович ішов на прогулянку і попросив дозволу йти з ним. Тоді в Ужгороді ще жив старий звичай, коли «все місто» йшло на прогулянку по набережній, вздовж красивої кілометрової довжини липової алеї з кущами троянд, що цвіли майже цілий рік. Я спитав Вчителя, що читати, щоб це не були «історичні романи» і в той же час відтворювали епоху. Леонід Антонович виявив у відповіді глибоку і широку начитаність.

В цей час, період хрущовської відлиги, московське видавництво художньої літератури почало масово видавати в серії «Зарубежний роман ХХ века» літературу, про яку ми не мали уявлення, бо вона була для нас аж до того часу як «занепадницька» під сімома замками. Наші знання західної літератури обмежувались класикою: Сервантес, Гюго, Стендаль, Діккенс та ін. Леонід Антонович порадив мені прочитати роман французького письменника Р.М. дю Гара «Сім'я Тібо». Він йому дав найвищу оцінку і як літературному творові, і як «дзеркалу» епохи. В бібліотеці мені дали два товстезні томи, недарма цей твір дістав ще характеристику як останній великий європейський роман. В романі дихала жива історія на фоні широкої панорами французького суспільства перших десятиріч ХХ ст. включно зі світовою війною і післявоєнним десятиліттям. Я відразу поринув у життєві перипетії героїв роману у Франції, її колоніях, їх поневірянь в бруді окопів війни, отруйних газів, особистих трагедій.

Далі Леонід Антонович радив мені перечитати романи письменників «втраченого покоління» (Е.М. Ремарк, Р. Олдінгтон, Дж. Дос Пасос, Е. Гемінгвей, С. Цвейг, А. де Сент-Екзюпері, А. Моруа, П. Пазоліні), а також «Пригоди Швейка» Я.Гашека, романи Ільфа і Петрова. Про них він сказав, що перший є енциклопедією вмирання колись великої імперії, а романи двох радянських авторів – енциклопедією совєцького НЕПу. Недарма, казав професор, режим їх довго замовчував, і вони були видані лише в період хрущовської відлиги. Там було і є багато паралелей із актуальною ситуацією в СРСР. Професор знав навіть окремі сцени з цих романів і не раз до них повертався. Глибокий зміст бачив у сцені встановлення діагнозу Швейкові світлими австрійської психіатрії. Згадайте, казав, що викрикнув Швейк, як увійшов до палати: «Слава королю і імператору Францу Йосипу II!». Не змовляючись, психіатри відразу ж визнали Швейка психічно хворим. Ця сцена, пояснював Леонід Антонович, якнайкраще характеризувала стан Австро-Угорської монархії, її агонії. Бо кричати «слава!» старечому правителю вмираючої імперії на думку її інтелектуалів уже могла тільки розумово відстала особа. До цієї сцени Леонід Антонович повертався і пізніше, коли ми стали відверті, після того, як мене виключили з комсомолу і вигнали з університету за відмову фальшиво свідчити у процесі, сфабрикованому КГБ. Він сцену із Швейка застосував до характеристики тодішнього хрущовського ре-

жиму. Леонід Антонович казав, що ситуація ще не така, щоб визнали дебілом того, хто крикне «слава КПРС!». Але просто ясно всім, що це шкурник-кон'юнктурист. Проте «слава Хрущову» уже ніхто не кричить, його оточують швейківські типи. «Ви знаєте – спитав він – прізвища його головних ідейно-програмових консультантів? Це професори парткадемії Кучкін і Обічкін! Сама природа наділила їх такими прізвищами, які характеризують мізерність духовного табору «вождів». Дійшли до ікони режиму, Островського і його роману «Як гартувалась сталь». На моє питання як він його оцінює, Леонід Антонович безнадійно махнув рукою: «Він все видумав, про участь у громадянській війні, мабуть, теж». Дійсно сьгоднішні російські історики літератури встановили, що він насправді на війні не був, й у нього був туберкульоз кісток. «Я фронтовик – підкреслив Коваленко, – і знаю, що таке поранення спини, це або смерть відразу, або негайний параліч і теж для того часу смерть». Він продовжив: «сцени з громадянської війни мізерні, дійсності не відповідають. Також ніякої страдницької побудови вузькоколійки до Києва, яку він там розписує, не було, це я знаю як сучасник».

Одного разу Леонід Антонович був у дуже доброму настрої і спитав мене чи знаю я поета Олександра Олеса. Такого я не знав. І тут він продекламував його вірша «Чари ночі» і назвав його гімном кохання, що немає собі рівних у світовій поезії. Особливу увагу звернув на образність вірша уже в перших словах – «Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди». «Це геніальні образи, при цьому побудовані на протилежному – «сміються-плачуть», «б'ють піснями» – казав Леонід Антонович. Проте він невисоко цинив українську прозу: «якась вона надто сентиментальна».

Ужгород відомий своєю особливою школою живопису. Я сам любив малювати і хотів стати художником, але батько мене не пустив у художню школу. Йому, людині від землі, така професія здавалась жебрачою. «Краще бути вчителем, вони завжди потрібні» – казав він. Мій потяг до живопису обмежився неодноразовим відвідуванням усіх виставок. Там також зустрічав Леоніда Антоновича і дозволив собі з ним навіть дискутувати (юнацька зарозумілість!). Закарпатська школа живопису пейзажна, при цьому, в період, коли Закарпаття входило до Чехословаччини, ввібрала досвід найновіших мистецьких напрямів Західної Європи – імпресіонізму, постімпресіонізму, експресіонізму. Їх представники (Бокшай, Ерделі, Грабовський, Манайло і ін.) не загубились і на надзвичайно багатій мистецькій сцені тодішньої Чехословаччини. Адже ужгородські художники в міжвоєнні роки виставляли свої картини в Празі, Будапешті, Парижі, Мюнхені. «Як свіжо сприймалися у нас (відразу після війни – *Авт.*) роботи Ерделі, Коцки, Манайло, Шолтеса, Глюка, Бокшая! – згадувала лауреат майже всіх премій відома художниця Т. Яблонська. Вона підкреслювала: «Який живий струмінь вони вили в наше мистецтво! Як активно стали виступати на наших виставках! Але дуже швидко і по їх головах пройшлася дубина ждановських постанов. Аж ось почалася «віддига»... Настало освіжіння в мистецтві. Відчула і я потребу

у активній творчості. Помогло Закарпаття, його надзвичайно цікава школа живопису. На мене дуже вплинуло їх мистецтво, особливо коли я ясно відчула необхідність вибратись із тупика».

«Відлига» відчинила шлязи літературі про мистецтво Європи другої половини XIX – початку XX ст. Я поглинав статті про імпресіонізм і постімпресіонізм і став прибічником тези, що завданням живопису є зображення моменту (impression), а не жанрових сцен, а ще гірше, на мій погляд, сцен історичних. Я вважав це ілюстративністю, що належить літературі, слову, а не пензлю. Цю проблему ми обговорювали і на семінарських заняттях з історії культури Франції XIX ст. Леонід Антонович дозволив мені висловити мій загал, але коли я напав і на російських передвижників, то тут він дав мені прочухана. Він вважав, що творчість передвижників не можна оцінювати тільки з мистецького погляду. Їх картини, вважав він, виконували важливе суспільне завдання і були майже єдиним засобом до пробудження широких верств, до розуміння становища низів. Адже в Росії на той час не було ні ліберальної преси, ні безцензурної публіцистики, літератури, а словесна агітація народників провалилась, бо селяни самі здавали агітаторів поліції.

Наші дискусії на вказані вільні теми раптово припинилися 23 листопада 1959 р. В цей день прямо під час лекцій на факультеті був арештований агентами КГБ мій однокурсник В.К., з яким ми 3 роки жили у гуртожитку в одній кімнаті. Звичайно, нас вважали приятелями, отож агенти КГБ в той же день «прихопили» і мене, хоча прокуратура ордеру на мій арешт їм не дала. Уже в цьому, на думку Леоніда Антоновича, «відлига» справила позитивний вплив. Можливо й так, але тоді я цього не відчув, бо мене безперервно 12 годин тягали довгими коридорами від одного свіжого слідчого до іншого. На ніч відпускали в гуртожиток.

В чому ж була провина мого горе-приятеля? Він вів щоденник усі п'ять студентських років, де записував усі наші дискусії. А про що тільки не дискутують студенти, та ще в такий переломний період! Біда була в іншому. Сім'я цього студента була під наглядом КДБ від 1945 р. і він про це мав здогадуватись. Його батько під час окупації, щоб вижити, зголосився служити в поліції. Після визволення був мобілізований до Червоної армії, бо, як нам потім розповідав В.К., особливих гріхів за ним не було. Але в 1945 р. «органи» згадали і про нього. Він не чекав коли його арештують і дезертирував із армії. Переховувався всі повоєнні десятиліття. Сім'я часто переїжджала, наївно вважаючи, що таким шляхом загубиться з поля зору «органів», батько навідувався до них. Та ось восени 1959 р. його черговий «візит» закінчився арештом – видала сусідка.

Під час обшуку під постіллю знайшли десяток зошитів із записами не лише наших дискусій, але і політичних поглядів автора, які були однозначно національно-радикальними, українськими. Між зошитами знайдена була і антирадянська листівка на чеській мові, яку, як потім зізнався В.К., він переховував з 1956 р. Такі листівки надсилали із Західної Німеччини балонами. Дивно лишень, що призначена для чехів, вона опинилась із балоном аж в Черкаській

області. В радянські часи як писання щоденника, й особливо зберігання листівки не могло не призвести до біди і це було безперечно необачним, шкідливим вчинком студента В.К.

На першому ж допиті мені інкримінували сприяння розповсюдження контрреволюційного матеріалу (листівки), бо я володів чеською мовою. Даремно я доводив, що чеську мову вивчив пізніше, ніж в нашому гуртожитку з'явилася злощасна листівка. Також слідчі впевнено стверджували, що я знав про щоденник, а відповідно і його зміст, бо ми жили 3 роки в одній кімнаті. Слідчим було все ясно, хоча «слідство» вони тягнули півроку. Мета була зрозуміла – розчавити нас морально. До «групи» обвинувачених включили ще двох – студента В.П. і дівчину, що симпатизувала арештованому.

Від нас відразу всі відсахнулись, як небезпечно хворих. Викладачі на семінарах і екзаменах говорили з нами сухо офіційно, крізь зуби. Ультравірні комуністи шукали жертви серед викладачів. Парадоксально, але один із них пройшов пекало ГУЛАГу, проте вважав, що всі там були винні, тільки він один – вірний більшовик. Другий був секретарем партгруп факультету, пізніше,десь через 10 років, його впізнав земляк зі Східної України і розповів про його активне співробітництво з окупантами. Закінчив самогубством. Та під час слідства ці два «вірні» накинулись на уже згаданого Ф.М. Потушняка і довели його до інфаркту і смерті.

Не так себе повів Леонід Антонович. Спілкувався з нами як і раніше. Більше того, дав мені знати, що хоче зустрітись, чим страшенно ризикував, адже на моєму місці міг бути і провокатор. Під час зустрічі запитав мене про суть справи, адже про щоденник і листівку говорилось тільки в будові КДБ. Я розповів про цю писанину В.К., вилаяв його як лише міг. Леонід Антонович мене не переривав, на завершення бесіди наважився навіть дати мені пораду, як вести себе на допитах: «все, що написано в щоденнику, навіть коли його автор нібито цитує мене, відправляти на його адресу, не ви це писали, питайте у автора щоденника». Я так і робив.

Суд відбувся 9 квітня 1960 р. Я був учасником процесу як свідок. Моїми свідченнями прокурор був страшенно невдоволений, адже він хотів, щоб я вказав на В.К. як українського націоналіста, агітатора. Я ж підкреслював, що В.К. людина мовчазна і ніякої агітації від нього я не чув. В.К. отримав 5 років. Незважаючи на те, що виглядав розчавленим, зумів взяти себе в руки і написав касаційну заяву в суд республіки. В той же день після суду я «випадково» зустрів Леоніда Антоновича. Він жваво розпитував про перебіг суду і поведінку В.К. Відзначив лише, що В.К. молодий і переживе це. Однак додав, що важкі часи чекають й мене.

Так і сталося. Мене почали тягати по всяких «бюрах», виключили з комсомолу і університету із заборонною працювати у навчальних і виховних установах. Вночі комсомольські «командос» викинули мене з гуртожитку, ніч я провів на лавочці набережної і знову «випадково» зустрів Леоніда Антоновича. Він порадив негайно шукати роботу, що було не просто, бо я інвалід з дитинства. Від комсомолу дістав наказ іти працювати на будівництво моло-

діжного табору. Виконроб був дуже здивований коли я йому дав «направленіє». Там я витримав півроку, але самовільно залишив «робоче місце». За це був покараний й засланий в Карпати на лісорозробки, де в осінньо-зимові місяці був там обліковцем.

Ситуація зі «справою В.К.» змінилась на краще, бо касаційний суд зменшив йому термін до 6 місяців, які він уже фактично відбув. Леонід Антонович дуже радів з цього і казав, що ХХ-ий з'їзд все таки щось зробив і порадив мені негайно написати заяву в прокуратуру, щоб з мене зняли всі обвинувачення. Я це зробив, але в прокуратурі мені сказали, що вони ніякого стосунку до мене не мають, бо я був покараний громадськими організаціями, а не судовими. Леонід Антонович був розчарований і відзначив, що система таки не змінилась.

Через рік я залишив лісорозробки і попросив Леоніда Антоновича допомогти мені знайти роботу десь далі в Україні. Він це зробив. Завдяки його турботам на літні місяці я влаштувався в експедицію Археологічного інституту. Керівником був доброї пам'яті Василь Йосипович Довженок, співпрацівниками Р.О. Юра і П.П. Толочко. Останній – нині широко відомий вчений і політичний діяч. Та час літа швидко збіг, треба було повертатись і я знову звернувся до Леоніда Антоновича по допомогу. Він порадив іти до тих, які реально керують країною, тобто до вищих партійних органів. І я пішов по коридорах ЦК КПУ. Як не дивно, вони були відчинені. Від мене відмахувались, але один молодий чиновник із ідеологічного секретаріату мене вислаухав і велів вийти в коридор. Я не зачинив щільно двері і чув телефонну розмову з його підлеглим у Ужгороді. Він вилаяв його, що ви, мовляв там робите, із бідного хлопця формуєте антисовєтчика, невже у вас заповнені всі місця в гірських школах? Після цієї розмови закликав мене і сказав, що мене чекає місце в гірському селі в школі. Згідно його пояснень історію я викладати не міг, бо не мав ще диплома (!), але викладанням німецької мови можу зайнятися. Хоча диплома з німецької мови я теж не мав.

За останніх два роки це була для мене найкраща подія. Леонід Антонович не тільки щиро радів такому розвитку подій, але якось і втратив обережність. Став зрідка листуватися із винуватцем всієї справи, В.К. Влітку 1961 р. лікувався у санаторії, в горах і звідти у відповідь на відчайдушний лист В. К., що скаржився на свій стан ізгоя, відповів своїм листом вважаючи, що тут за ним не стежать. В цьому листі він вжив вираз, що страждали як ізгої і такі, як Чернишевський, над яким була зламана шабля на знак морально-суспільної смерті. Але він став таки національним героєм. Цього листа, як і всі інші попередні, перлюструвало КДБ. Порівняння якогось В.К. з Чернишевським вони не витримали і висунули ректору вимогу негайно звільнити Леоніда Антоновича з роботи. Ректор не міг не виконати їх наказу, але повів себе як порядна людина. Запропонував Леоніду Антоновичу написати самому заяву про звільнення, чим уникав негативного запису в трудову книжку. З цим Леонід Антонович погодився, як з кращим варіантом. Так він приїхав у Кам'янець-Подільський.

Після завершення археологічної експедиції я приїжджав до Леоніда Антоновича. Він дуже радів, читав мені своє ессе, яке мало робочу назву, як він казав, «Я і Маркс». Перш за все він розгромив т. зв. «трудова теорія» Маркса – відомий постулат марксизму, що додатковий продукт створює тільки робітник, пролетарій, всі інші в цьому процесі тільки паразитують. Він дивувався, як міг з цим погодитись Енгельс, адже він був підприємцем, знав весь ланцюг, який проходив товар від сировини (адже і ту спочатку треба було виростити, або віднайти і добути як руду, вугілля і т. д.).

Говорили ми і про характер режиму, який створив Ленін. Він його бачив як терористичний із самого початку. Але ідея такого режиму, казав, була висловлена уже Енгельсом. В одній із «теоретичних розмов» Маркса-Енгельса постало питання місця і ролі технічної інтелігенції в будівництві соціалізму-комунізму, адже пролетаріат інтелігенції не має. Енгельс, за словами Леоніда Антоновича, вирішав проблему просто: та частина інтелігенції, яка буде лояльна, куплялася, а інша – ліквідувалася. «От вам – казав Леонід Антонович, – зародок усіх конфіскацій, колективізацій і т. д.»

Різко критикував Коваленко економічний детермінізм Маркса у розвитку суспільства. Надавав великої уваги духовному розвитку, вказував при цьому на епоху відродження в Італії, Німеччині, філософські школи в Англії, енциклопедистів у Франції. «Ну, а де був духовний переддень російських революцій» – запитував я. Тут він відповів словами письменника Шишкова: «А был ли мальчик?»

Ми як завжди поспішали, перестрибували від теми до теми. Болючою темою для Коваленка був період української історії XVII ст. Вважав трагедією союз із Московією, але за його словами, у Богдана іншого виходу не було. Я запитав: «Коли до Богдана дійшло, що це не той союз». Леонід Антонович відповів: «Уже в Переяславі. Пам'ятаєте, що він сказав, коли прийняли присягу на вірність царю?». Цього я не знав. Коваленко пояснив: «Богдан сказав боярину Бутурліну, як головному в московській делегації, нехай поклянеться від імені царя. Той дуже здивувався і сказав, що цар своїм підданам не клянеться, він сам – вищий авторитет». «Тут – продовжив Леонід Антонович – зіткнулися дві несумісні системи, деспотично-азійська московська і республіканська європейська. В останній виростала козацька старшина». Свідчення цього Леонід Антонович навіть бачив у відмінностях словникової системи російської і української мов. «Уже тоді – підкреслював Леонід Антонович – в українській мові були повнокровні поняття «суспільний», «суспільство», «громада», «громадський». Російська ж мова до сьогоднішнього дня має тільки два поняття – «общество», «общественный». Вона «громаду» як самоуправлінську, автономну одиницю не знала і не знає. А що вже говорити про самоуправління міст. Такого російські міста так і не пізнали». Леонід Антонович наголошував на абсолютних відмінностях в народній культурі росіян і українців. Рекомендував порівняти селянські садиби в сусідніх селах на межі областей.

Мені дозволили скласти державні іспити через три роки. Одержавши нарешті диплом, я знов радівся із Леонідом Антоновичем,

як бути далі. Вчителем семирічки високо в горах я залишитись не хотів. Він порадив вступати до аспірантури одного із інститутів у Москві. Коваленко зазначив: «Ідїть туди, може там на якийсь час загубитесь від всевидячого ока, або їм набридне, там же повинні мати серйозніші справи, ніж щоденник В.К.». Він був провідцем, я дійсно вступив до Інституту слов'янознавства АН СРСР.

Останній раз ми особисто зустрічалися в Москві, коли Леонід Антонович приїздив у ВАК на вручення диплому професора. І знову ми проговорили цілий день. Радів моїм успіхам, з радістю зустрічав появу моїх книг, особливо тих, що написані були поза інститутським планом. Казав не хизуватись ними в інституті, бо такого столичні не прощають людині із провінції. Його слова виявилися пророчими, я написав і видав три книги поза планом, але захисту докторської дисертації мусив чекати 20 років, до «перестройки». Ось такі мої спогади про мого незабутнього Вчителя, професора Леоніда Антоновича Коваленка.

Ivan Pop

**PROFESOR LEONID ANTONOVYCH KOVALENKO:
STROKES TO PORTRAIT OF TEACHER**

An author characterizes on the basis of own memories the uzhgorod period of life and scientifically-pedagogical activity of the known Ukrainian historian, professor of Kamyanets-Podilsky pedagogical institute Leonid Antonovych Kovalenko.

Key words: L. Kovalenko, Uzhgorod, university, problem teaching, «Cause of V.K.», persecution, interception.

Иван Поп

**ПРОФЕССОР ЛЕОНИД АНТОНОВИЧ КОВАЛЕНКО:
ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ УЧИТЕЛЯ**

Автор, на основе собственных воспоминаний, характеризует ужгородский период жизни и научно-педагогической деятельности известного украинского историка, профессора Каменец-Подольского педагогического института Леонида Антоновича Коваленко.

Ключевые слова: Л. Коваленко, Ужгород, университет, проблемное обучение, «дело В.К.», травля, перлюстрация.

Отримано: 14.03.2017

Матеріали конференції «ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ, УКРАЇНА ТА КРИМ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ГЕОПОЛІТИЦІ»

Serkan Acar

(İzmir, The Republic of Turkey)

STRUGGLE FOR POWER IN DESHT-I QIPCHAG IN THE 15TH CENTURY

Following the death of Genghis Khan, the Golden Horde, which took its place on the stage of history as one of the successors of the Mongol Empire, dominated most of Eastern Europe as of the middle of 13th century. Like the other successors of the Mongol Empire, which were founded in Turkestan, China and Iran, the ruling class of the Golden Horde was also composed of an aristocratic class that descended from the line of Genghis. This state, which was built on the Turkish-Mongolian state order and incorporated the local elements of the Desht-i Qipchaq area, converted to the religion of Islam during the reign of Berke Khan. The state, with the official conversion to this celestial religion, went through a remarkable alternation, especially with regard to its administrative and legal structures.

While, mostly, the ancient steppe traditions exclusive to Turks and Mongols were practised up until the mentioned date, now, the administrative style and organisation, which had already reached a certain stage in Islamic states, began to be implemented. It is quite possible to argue that the Arab-Persian procedures of rule, which were the distinctive signs of Islamic states, demonstrated a development to the disadvantage of the Turko-Mongols tradition, as a result of this change that came with the conversion to the new religion at issue. Nevertheless, the Golden Horde did not completely lose its nomadic characteristics, however, inevitably a dualistic structure emerged in its administrative organisation.

Nogai, who, after Berke Khan's death, acted as a real ruler for a long time even though he was not in the office of the khanate, became an absolute authority in the political life of the Golden Horde until the year 1299. Actually, according to Rukn al-Din Baibars, «Nogai assumed the role of ruler in the country for a long time. He kept the Berke family under his dominion, throned and dethroned khans that he chose as he wished».

A while after Nogai's dictatorial regime and the period of puppet khans were finally over, Uzbek Khan (1313-1341) sat on the throne. From the beginning of his reign, he pursued a politics that was powerful and strict. In a short time, he outclassed his opponents and enemies. He accelerated the process of Islamization, which became a state policy in the time of Berke Khan. As a matter of fact, the following was written in a letter sent to the Mamluk sultan al-Malik al-Nasir Muhammad in the time of Uzbek Khan: «There was only one non-Muslim community left in his country. When he became the khan, he forced them to choose between converting to the religion of Islam and war, and when they resisted, he defeated them by war, eradicated them by killing and capturing them»². Aleksandr Yurevich Yakubovskii (1886-1953), the eminent scholar of the history of the Golden Horde, who deals with this historical record from a critical point of view, rightly evaluated as follows: «There is no doubt that this did not fit the real situation. Uzbek Khan took only the ruling classes into consideration, not the masses of people and nomads»³.

As for the issues of Eastern Europe and Russia, a politics based on effective and sound foundations could not be produced. Essentially, Uzbek Khan, who did not wish for the establishment of a unified and powerful Russian state, followed a balance politics between Russian principalities in accordance with his thought. He, especially, tried to maintain the balance between the Grand Duchy of Moscow and the Principality of Tver⁴. However, the positive results of the politics mentioned were not seen in the long term. Indeed, according to Charles J. Halperin, who evaluates this topic, the Golden Horde, despite being at the top its power during the reign of Uzbek Khan, the politics pursued regarding Moscow was far from being foresighted. Moreover, he did not manage to use the Russian principalities well⁵.

The main event that shook the foundations of the Golden Horde and diminished its power was the Toktamysh-Timur war. Because the turmoil that occurred in the field of Desht-i Qipchaq affected Turkistan directly, Timur Beg (1370-1405) sent Toktamysh, who had taken refuge under his protection, to his country and had him sit on the throne as the khan of the country, thus, putting an end to the turmoil. As Zeki Velidi Togan expressed in a unique way; «Instead of reinstating the fallen influence of the Golden Horde among its Eastern European Christian subjects, Toktamysh Khan (1379-1396) entered Azerbaijan with an immense army of ten divisions and destroyed Shenb-i Gazan by demolishing the cities of Tabriz and Maragha at the beginning of 1385»⁶. After this date, the Golden Horde, which had been subjected to the continuous impacts of Timur Beg for more than ten years, lost its political force and economic importance and lost its power of sanction to dissolve.

In the initial phase of the 15th century, the Golden Horde severely lost its dominance over its subject clans and there was a significant reduction that was observed in the income of the state. The population who were obliged to pay taxes did not know who would make the tax collection, due to the disappearance of political stability and internal conflicts. In particular, the areas of agriculture and production constantly changed hands, the struggle for power led to problems of security, and the people

gradually became poorer. Furthermore, the transit trade between Desht-i Qipchaq, Turkistan and China came to an end. On the other hand, the balance of forces in Central Russia changed in favour of the Grand Duchy of Moscow. Indeed, even though they spoke the same language, believed in the same religion and had the same traditions, the Russian people started to unify and become politically homogenous. Besides, Russians, who were under the rule of Turko-Tatar for many years, learnt their weaknesses as well. The Polish-Lithuanian Kingdom, which constituted another important wing of the 15th century Eastern European politics, showed an effort to spread against the Grand Duchy of Moscow. Thus, the decadence of the Golden Horde had slightly delayed⁷.

The Golden Horde, which was devastated in the course of Toktamysh-Timur war, as mentioned earlier, could not be saved by Edigü, the famous statesman who died in 1419 and was distinguished by his talents and intrigues, either. Indeed, as István Vásáry suggests appropriately: «Edigü, the talented non-Genghisid head of the Mangit tribe could only slow down but not halt the decentralising tendencies and economic decay of the empire. The century after 1419 witnessed the secession of the peripheral territories and their formation into new Tatar power centres»⁸.

Essentially, there were two main reasons for the internal conflicts, which flared up and heated gradually in the Golden Horde as from the second half of the 14th century, to reach the highest level. The first of these was the fact that «kara kişiler» (common people or ordinary people) struggled to pursue the khanate, and the second was the reaction showed by the «honourable khans» who were members of the Mongol aristocracy⁹.

By the midst of the 15th century, the glorious days of majesty during the reign of Uzbek Khan had been finalised and the internal state of the Golden Horde was completely ruined. The political equilibrium of international state rasped away its claim of universality and, thus, was replaced by sectionalism. New local laws became more dominantly used instead of the «Yassa (Law) of Genghis Khan», which had the value of universal law in the successor states of the Mongol Empire. The mentioned change was not only seen in the political structure but also in the spiritual field. The clans that used to co-exist were now separated by values of belief and differences of language. When the formerly widespread westward trade winds from the east started to blow from the opposite direction, the Turko-Tatars khanates emerged¹⁰.

The destinies of these khanates, which came into existence in different parts of the divided Golden Horde, naturally ended in different manners. As khanates of Kazan, Astrakhan, and Siber, which had not been able to establish an intact order out of the decadence and robustness from their predecessors, were soon erased from the stage of history, the Khanate of Qasim, which occupied an interesting position in Eastern European and Russian history, had to recognise the high dominion of the Russians.

The Crimean Khanate, which was at the most advanced level in terms of power that it possessed among all the Turko-Tatar khanates,

could sustain its existence until the end of 18th century, thanks to the intervention of the Ottoman Empire, which a great power of the time. However, the Crimean khans, at every attempt to restore the wreckage trying to revive the divided empire of the Golden Horde, were subject to the mercilessness of the Ottoman Empire, which did not want an alternative power to themselves at the northern steppes of the Black Sea. Nogai Horde, who could not rise to the authority of the khanate as he did not come from the line of Genghis, also played a decisive role in the relations of the Ottoman Empire-Crimean Khanate-Grand Duchy of Moscow, which was extraordinarily intricate and complicated.

At the present time, let's take a brief look at the phases of the establishment of the mentioned khanates, which were heirs to the Golden Horde and appeared towards the midst of 15th century. The city and people of Kazan, which, even today, are one the significant centres of civilisation of the Northern Turks, was established in 1437 and is a direct heir of the Khanate of Kazan. This khanate, which ascended on the old land of the Volga Bulgars, was one of the elites of the Golden Horde and was established by Ulugh Muhammad, who was distinguished by his attempts at seeking fortune and settling in in the region of Saray and Crimea. Despite the availability of reliable resources at our disposal, the history of the establishment of the Khanate of Kazan has been seriously disputed.

That is, when Ulugh Muhammad Khan, who lost his battle for dominance in Crimea, when he prevailed over the Grand Duchy of Moscow in the Battle of Belev, which took place on December 5, 1437, the foundation of the khanate was laid, and the Battle of Suzdal, which happened on July 7, 1445, reinforced the triumph of the Turko-Tatars. The scientific debate that began among the experts of the subject towards the end of 19th century has also been shaped around the two dates mentioned above. While some Russian scholars, mainly the Russian orientalist Vladimir Vladimirovich Veliaminov-Zernov (1830-1904), who was of Turko-Tatar origins, and his followers, accepted the date of 1445, many prominent scholars such as Nikolai Mikhailovich Karamzin (1776-1826), Zeki Velidi Togan (1890-1970) and Akdes Nimet Kurat (1903-1971) emphasized the year 1437. Jaroslaw Pelenski, who considered the establishment phase of the khanate as a process that started with the first war and ended with the second, rightly accepted the date of 1437 despite adopting a compromising attitude¹¹.

On the one hand, the appearance of the Khanate of Kazan as a singular state on the stage of history is regarded as the formation of a new Turko-Tatar state, while, in other respects, it indicates that the Golden Horde, which was continuously bleeding, was absolutely divided. Of course, it was no coincidence that the Crimean Khanate was officially established in 1441, just four years after the appearance of the Khanate of Kazan, which was the first one of the successor states. The fact that Ulugh Muhammad Khan established an independent state whetted the appetite of the ambitious elites of the Golden Horde and the state, which had reached the end of its destined lifetime, divided into small pieces in a very short time.

Aleksandr Yurevich Yakubovskii, who analysed the fact that Kazan and Crimea, which were the two richest and most civilised regions of

Desht-i Qipchaq, acquired singularity and the actual decadence of the Golden Horde, based on objective criteria, accomplished to summarise the chaotic process and incidents that were experienced. According to him «The ruse that was being pulled by nomadic and semi-nomadic feudals, ulan (khanzadas), khans, and emirs ended with this incident. The establishment of the Kazan and Crimean khanates meant that the Golden Horde would take almost the form of a nomadic state»¹².

A relentless struggle was seen among the nobles belonging to various branches of the Golden Horde in order to take hold of the port cities of Crimean Peninsula which was at the heart of Black Sea trade. As mentioned before, especially Ulugh Muhammad struggled to possess the Crimea region before establishing the Khanate of Kazan; sometimes he succeeded, yet, he could not achieve a lasting success in the final analysis. Therefore, when he could not obtain his first choice, Crimea, he withdrew to the Bulgarian territory and established the Khanate of Kazan.

The political conflicts and struggle for power that occurred in a time period between the years 1419-1436, which represented almost an age of fermentation on the eve of the Crimean Khanate's establishment, remained ambiguous until recent years. However, the documents belonging to the Genoese in Crimea, which was recorded between the years 1420-1428, have been decisive in the clarification of the mentioned dark and ambiguous period.

As a matter of fact, the reigns of the khans who temporarily ruled the Crimea in the mentioned period could not be determined chronologically. The proposals presented were complicated and wrong. While this was the case, Andrei Leonidovich Ponomarev, between the dates mentioned above, identified the periods of reign of the khans that ruled during this chaotic period, based on the accounting Books of the Treasury of the Genoese held in the city of Caffa and numismatic data¹³.

According to him, the list of the Crimean rulers between 1419 and 1436 was as follows: Bek Sufi (1419-1420 Spring), Ulugh Muhammad (1420 Spring), Bek Sufi (1429 Summer – September 1421), Interregnum (September 1421 – November 1422), Devlet Berdi (November 1422 – November 1423), Interregnum (November 1423 – 11 January 1424), Devlet Berdi (11 January 1424 – 12 June 1424), Ulugh Muhammad (12 June 1424 – 23 August 1424), Devlet Berdi (23 August 1424 – 14 May 1425), Ulugh Muhammad (14 May 1425 – ? February 1426), Interregnum (February 1426 – April 1426), Devlet Berdi (12 April 1426 – ? June 1427), Ulugh Muhammad (June-July 1427 – 1436)¹⁴. In the mentioned period, the coins made in the Crimean territory overlap with the information given by Genoese sources¹⁵.

While such an unstable and complicated process was experienced in Crimea, Hadji Giray, a member of the Genghis family, succeeded in establishing the Crimean Khanate by gaining dominance over the region. In fact, his grandfather Tash Timur and his father Giyas al-Din, too, had been struggling to dominate here¹⁶. It is known that the first Crimean Khan, mentioned above, was in contact with the Ottoman empire, which was rising rapidly, in order to gain control over the Black Sea. Since it was very easy for Crimea to establish relations with Anatolia and Istanbul via

sea, it is certain that there was a considerable amount of travel between the two sides. Indeed, when an Ottoman fleet came to the front of Caffa, which was retained by the Genoese, Hadji Giray Khan, too, besieged the mentioned castle from land. This shared besiegement was, of course, not the product of a coincidence, but a result of an agreement made between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire¹⁷.

Therefore, shortly after the conquest of Istanbul, the Ottoman Empire began to intervene directly in Eastern European affairs. There is no doubt that the Genoese, which had trade colonies in the port cities of Crimea, were the most uncomfortable with this situation. As a matter of fact, when the Crimean Khanate recognised the high sovereignty of the Ottomans in 1475, the Italians could not operate in the Black Sea ports without the permission of the Sultan.

While these important developments were taking place in Kazan and Crimea, a new Turko-Tatar Khanate was founded in 1445 in the Riazan region, right by the side of the Grand Duchy of Moscow, by the son of Ulugh Muhammad, Qasim. This political organisation bearing the name of Khanate of Qasim in reference to its founder was an acquisition of the Battle of Suzdal when viewed from the perspective of Turko-Tatars. In fact, the khanate, which was established in order to keep the Grand Duchy of Moscow under pressure, would soon be completely under the rule of the Russians and serve the Russian expansionism. The reason why the Khanate of Qasim, which lasted until 1681, had a longer life compared to khanates of Kazan and Astrakhan, was their recognition of Moscow's high sovereignty¹⁸.

The Khanate of Sibir, founded by Ibak Khan (1464-1495) in the Western Siberia, was also involved in the struggle for power in Desht-i Qipchaq. The significance of the mentioned khanate can be better understood if one takes the fact that some members of the Khanate of Sibir dwelled on the thrones of both the Khanate of Kazan and the Khanate of Qasim. The Khanate of Sibir, which was clearly distinguished from the rest of the successors of the Golden Horde by its internal structure, unique background and the region it was founded on, was also an area of contention between the Shaybanids and the Taibugids. The fact that the Khanate of Kazan and the Khanate of Astrakhan were occupied, in 1552 and 1556 respectively, would determine the destiny of the Khanate of Sibir, and soon bring about its elimination by the Russians, who were heading towards Turkestan with imperialist objectives¹⁹.

When the region of Desht-i Qipchaq was divided into khanates, the city of Saray, which was the capital of the Golden Horde, and its surroundings began to be called as the Great Horde. In 1502, in the place where this state was erased from the stage of history forever through the alliance of the Crimean Khanate and the Grand Duchy of Moscow, rose the Khanate of Astrakhan. This state, which was relatively less powerful than the khanates of Crimea and Kazan, could never maintain stability in its short lifetime and was conquered by the Russians immediately after the occupation of the Astrakhan region²⁰. It is also necessary to cite the Nogais, which would increase gradually in the political and social affairs that took place in the

Desht-i Qipchaq from the second half of the 15th century, as one of the significant powers of this age²¹.

Consequently, in the 15th century, political stability was lost in the Desht-i Qipchaq and the Golden Horde was disintegrated rapidly. It is possible to say that the nobles of the Genghis descendants were struggling for power and trying to form a new state on one side, while on the other, the Grand Duchy of Moscow and the Polish-Lithuanian Kingdom were involved in political polarisation. There is no doubt that, while these were happening in the north, the Ottoman Empire, which was trying to take the Black Sea completely under its sovereignty after the conquest of Istanbul, was closely following the political developments in Desht-i Qipchaq. In fact, the Golden Horde's inclination to disintegration and the establishment of the Crimean Khanate benefited the Ottomans and made it easier for them to head north to dominate the Black Sea. The Ottoman Empire, which succeeded in taking advantage of the political turmoil that was experienced in the Desht-i Qipchaq, achieved some positive results in the initial phase but did not win remarkable successes in the long run. The political developments that were experienced subsequently proved that the most rational politics were adopted by the Grand Duchy of Moscow and that there were serious weaknesses and deficiencies in the Ottoman Empire's northern politics.

Reference:

1. Yakubovskiy A.Yu. Altın Ordu ve Çöküşü / A.Yu. Yakubovskiy. – Ankara : Çev. Hasan Eren, 2000. – P. 48.
2. De Tiesenhausen W. Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler / W. De Tiesenhausen. – İstanbul : Çev. İsmail Hakkı İzmirli, 1941. – P. 287.
3. Yakubovskiy. A.Yu. – ibid. – P. 51.
4. Gvernadsky G. Moğollar ve Ruslar / G. Gvernadsky. – İstanbul : Çev. Eşref Bengi Özbilen, 2007. – P. 243. See also to obtain detailed information on this subject; Borzakovskii V.S. Istoriia Tverskogo Kniajestva / V.S. Borzakovskii. – Moskova, 2006.
5. Halperin Charles J. Russia in the Mongol Empire in Comparative Perspective / Charles J. Halperin // HJAS. – 1983. – Vol. 43. – No.1. – June 1983. – P. 250.
6. Togan Z.V. Umumî Türk Tarihine Giriş / Zeki Velidi Togan. – İstanbul, 1981. – P. 358.
7. Yakubovskiy. A.Yu. – ibid. – P. 205-206.
8. Vásáry I. The Crimean Khanate and the Great Horde (1440s – 1500s). A Fight for Primacy / István Vásáry // Das Frühneuzeitliche Krimkhanat (16-18 Jahrhundert) Zwischen Orient und Okzident / edited by Meinolf Arens – Denise Klein. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2012. – P. 13.
9. Togan İ. Altınordu Çözülürken Kırım'a Giden Yol / İsenbike Togan // Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992). – Ankara, 1999. – P. 49. According to Isenbike Togan, who thoroughly examined the internal conflicts in the Golden Horde and made remarkable analytical inferences, «The struggle of the «common people» from the Turkish-speaking coteries, who fell under the egalitarian influence of Islam, withdrew participation in the sovereignty from the exclusive possession of Genghis Khan family and found institutional solutions to this problem. However, up until this stage, begs such as Edigü and Mamai maintained their struggle in this pursuit. – Ibid. – P. 55.
10. Ibid. – P. 62.

11. See also for details of the disputes on the establishment of the Khanate of Kazan: Acar S. Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552) / Serkan Acar. – Ankara, 2013. – P. 89-103.
12. Yakubovskiy A.Yu. – ibid. – P. 210.
13. Zaitsev I. Obrazovanie Krymskogo Hanstva / Ilya Zaitsev // Istoriia Tatar s Drevneishih Vremen. – Tom IV. Tatarskie Gosudartva XV-XVIII vv. – Kazan, 2014. – P. 132.
14. Ponomarev A.L. Pervye Hany Kryma: Khronologiya Smuty 1420-h godov v Schchetah Genuezskogo Kaznacheistva Kaffi / Andrei Leonidovich Ponomarev // Zolotoordynskoe Obozrenie. – Kazan, 2013. – No.2. – P. 182.
15. See also for the coins (sikkas) made in this period by the names of Bek Sufi, Ulugh Muhammad and Devlet Berdi: Vostochnaia Numizmatika na Ukraine. Sbornik Publikatsii. – Chast II. Monety Djuchidov XIII-XV vekov i sopredelnyh gosudarstv / red. K.K. Khromov. – Kiev, 2007. – P. 132.
16. İnalçık H. Hacı Giray I / Halil İnalçık // İA. – C. 5/2. – P. 25; Ürekli M. Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569) / Muzaffer Ürekli. – Ankara, 1989. – P. 5-7.
17. Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler / Akdes Nimet Kurat. – İstanbul, 1940. – P. 80.
18. Acar S. Kâsım Hanlığı (1445-1681) / Serkan Acar. – İstanbul, 2008. – P. 53.
19. Acar S. Sibir Hanlığı (1464-1598) / Serkan Acar // Doğu Avrupa Türk Tarihi / ed. Osman Karatay-Serkan Acar. – İstanbul, 2013 – P. 781-797.
20. See also for more information: Zaitsev I. Astrahanskoe Hanstvo / Ilya Zaitsev. – Moskova, 2004.
21. About Nogais see: Trepavlov V.V. Istoriya Nogaiskoi Ordy / V.V. Trepavlov. – Moskova, 2002; Alpargu M. Nogaylar / Mehmet Alpargu. – İstanbul, 2007.

Отримано: 15.06.2017.

Mustafa Işık

(Antakya, The Republic of Turkey)

TURLA BASIN AS NORTHERN ROUTE IN OTTOMAN GEOPOLITICAL SYSTEM

Introduction

Prior to the Industrial Revolution, transportation opportunities were very limited in the world. Since road construction vehicles, machines and modern transportation vehicles were not available at that time, transportation could usually be carried out on waterways and roads using rivers, seas, flat plains and mountain passes as far as geographical conditions allowed. Therefore, some navigable roads (major or minor) were of great importance both militarily and commercially in the medieval age and the new age.

A triple road system – the Right Arm (Crimean-Black Sea Trade Road), the Left Arm (Via Egnatia-Cânib- I Yesâr) and the Middle Arm (Via Militaris – Tarik-i Evsât) both in Anatolia and in Rumeli – is known to have been constructed by the Roman Empire and also used by the Byzantine Empire in the land before the reign of the Ottoman Empire¹.

The road system of many Middle Eastern states, such as the Ottoman State, was inherited from the Roman Empire. The construction, maintenance and safety of these roads were assigned to establishments in charge of rear service during the reign of the Ottoman Empire. Especially such groups as *derbentçis* (pass-guards) and *köprücüs* (bridge-building specialists) were exempted from taxation in return for constructing, maintaining and repairing roads and bridges². The routes of these roads: The Left Arm; from Istanbul to Ipsala – Gümülcine and from Thessaloniki to Trikala and Skopje. The Middle Arm; from Edirne, Çirmen, Plovdiv and Sofia to Belgrade. Having an important place for the topic of our report, the Right Arm starts from Istanbul, goes through Edirne, passes from Strandzha and Balkan Mountains and reaches the Danube River, from there, it passes through Aydos, Provadia, Dobruja, Babadag and Isaccea, and bifurcates. The road to the east goes through Akkerman, Ochakiv (Özi) and reaches the Crimea while the road to the north goes through Iași, Lviv to Poland and reaches the Baltic Sea³. Although the Rumeli Right-Arm was not as active as the military road, which was mainly from Istanbul to Belgrade, it was of great significance for commercial purposes. Especially the demand for grain and meat in Istanbul was met by this road both by land and by water. The presence of ports like Constanța, Varna, Burgas, Akkerman and Ochakiv increased this road's importance both militarily and commercially⁴. Connecting to the North Sea through rivers, this road was frequently used by Polish soldiers, merchants and travelers from the North. Moreover, British merchants used to arrive by sea at Gdansk in the Baltic coast, and then reach Lviv through Warsaw by land. On this route, Lviv was a very important city where all roads from the north met. Following the road first to Iași and then to Ishakjan through the Turla and Prut Rivers, the next destination after Lviv was the Black Sea⁵. In this context, Turla River and Basin was a very important transit route connecting the Black Sea and the Baltic Sea.

Pouring into the Black Sea, the Turla River allowed access to Poland by water and from there, to the Baltic Sea by land and water. There are important for tresses on both banks of the Turla River like rings of a chain. Some of the most prominent ones are Bilhorod-Dnistrovskiy (Akkerman), Bender, Soroca, Rıdvaniçe, Khotyn and Kamianets.

The aim of our report is to evaluate the geopolitical importance of the Turla River and Basin which is tied to the Rumeli Right Arm and holds a key position in the North Sea transportation. In this context, the report will firstly address the geographical position of the Turla River and Basin, secondly, the growing importance of the basin following the shrinkage of the Mediterranean trade as a result of the emergence of German Hansa Trade Unions in the North Sea and, finally, the military and economic importance of the prominent cities and ports of the Turla Basin.

Geographical Location and Boundaries of Turla (Dniester) River and Basin

The river called Turla or Dinyester in Turkish has been referred to as by a variety of other names throughout history, such as «**Дністр (Dnister)**» in Ukrainian, «**Днестр (Dnestr)**» in Russian, «**Nistru**» in

Romanian, and «**Tyras**» in Ancient Greek. It is generally accepted that the current name of the Turla River comes from the Sarmat language. Rising in the Ukrainian Carpathians in the Turka region near the Ukrainian-Polish border, the Turla River has many tributaries on its right and left banks⁶. The Turla River flows southward and eastward, passing through Moldavia, and then enters Ukraine again and reaches the Black Sea. Today, the Turla Basin is bounded by Carpathian Mountains to the West, and natural water lines such as Dniester-Bug, Dniester-Prut and Dniester-Black Sea in other directions⁷. The Turla River is 1380 km long and runs through Ukraine for 925 kilometers⁸. The Turla River is also a natural border between Ukraine and Moldova. The area where the Turla Basin is located is 72,100 km⁹.

The Black Sea-Mediterranean Connection and the Prominence of the Baltic Sea

Having been some of the most important centers of the world trade enjoyed by the Byzantine Empire in the first centuries of the medieval age, the Mediterranean and Eastern Mediterranean ports were seized by the Arab-Islamic states from the middle of the eighth century on. In this period, the Western Christian states entered into a major economic depression and underwent significant changes in the political, economic and social order. Despite the Crusades from the West that resulted in bloody wars towards the end of the eleventh century, economic relations between the Christian West and the Muslim East were re-established. In this process, the Italians broke with the uncompromising mentality of the Crusades, and prospered and formed commercial monopolies by launching into maritime trade with the East. In fact, Venetians disregarded the papal ban on trade with Muslims¹⁰. From the beginning of the Crusades to the end of the medieval age, Venice, the Genoese and the Pizalis monopolized first the Mediterranean trade and then the Black Sea trade. Italian traders put new procedures into practice such as banking, credit, commercial letters and paper money that had not been seen in economic life until that day¹¹. All these new methods allowed the Italians to play a leading role in the world trade until the end of the medieval age.

In response to these commercial monopolies of the Italians, German Hansa Commercial Associations emerged and transformed the North Sea and the Baltic Sea into a second «Mediterranean» from the fourteenth century on. The Germans made a breakthrough in the world economy by revolutionizing trade and money operations. They expanded their commercial activities from the Baltic coasts to the inlands of Russia. In the meantime, the economically diminishing Mediterranean trade gradually lost its former significance as it was eclipsed by the trade activities monopolized by the Germans in the North Sea, Baltic Sea and Atlantic coasts, the economies of which significantly revived¹². Shortly after these developments in the north, the Ottoman Empire, as a powerful state, recognized the importance of the Black Sea and the North Sea. For this reason, the Ottoman State began to take an interest in the North.

The Akkerman-Lviv road, one of the most important roads connecting the Black Sea and the Baltic Sea, was largely travelled through the

Turla River. Willing to benefit from the important commercial goods in the region, the Ottoman Empire had to assume authority over the Black Sea to be able to take control of the Crimea-Istanbul and Akkerman-Lviv trade routes travelled both in the East-West and North-South directions through the Black Sea. With the conquest of Istanbul in 1453, the Bosphorus fell under the Ottoman domination and the new target was to seize the northern regions. Mehmed II, also known as Mehmed the Conqueror, began the campaigns for the conquest of the Black Sea to transform it into a «Turkish lake». For this purpose, Mehmed II took over important trade centers and natural harbors in the Black Sea coasts of Anatolia such as Amasra, Sinop and Trabzon between 1459 and 1461. After having defeated the dynasty of the Candaroğulları and Trebizond Greek Empire¹³, he took important steps for the domination of the Black Sea following the subjugation of the Crimea between 1475 and 1477¹⁴.

Bayezid II, the successor of Mehmed II, conquered Chilia and Akkerman during his 1496-8 Moldavian expedition, which completely turned the Black Sea into a «Turkish lake»¹⁵ We believe that it was of great commercial and military significance to take control of the entry and exit of the Danube, Turla and Őzi Rivers; three major rivers flowing through Europe and the northern regions and discharging into the Black Sea. The Ottoman Empire seized control of the Chilia Fortress located at the mouth of the Danube River and the Akkerman Fortress located at the mouth of the Turla River in 1484. Having been constructed¹⁶ on the right bank of the Őzi River by the Crimean Khanate with the help of the Russians against Poland in 1492, the Cankerman¹⁷ Fortress was also seized by the Ottoman Empire with the annexation of the Crimean Khanate. Since the fortresses located at the mouths of the Tuna, Turla and Őzi Rivers pouring into the Black Sea were captured, the Ottoman Empire gained a great advantage both militarily and economically. We believe that these three rivers and the Bosphorus should be considered all together to analyze the Turla Basin and Black Sea economic and military area.

Following these expeditions, the Ottoman State carried out the Expedition to Khotyn¹⁸ in 1621 and Expedition to Kamieniec¹⁹ in 1672 to control the Baltic trade on the Turla River and to prevent the attacks of Poland on Crimea. These expeditions were undertaken for the purpose of ensuring the Turla River's security and launching inland raids on Russia and Poland. The Turla River and Basin served as a critical military base in these expeditions and, therefore, military fortifications in the region were strengthened by the Ottoman State for the security of the Turla Basin.

Military and Commercial Centers of Significance in Turla Basin

As long as the Turla Basin, from the Akkerman in the South to the Kamieniec in the North, was under Ottoman rule, this region witnessed very important political, military and commercial developments. We can tackle the political-military issues in two parts as Ottoman-Polish and Ottoman-Russian struggles. The Cossacks and Tatars surely played an indirect role in these power struggles. For example, the Russians and the Poles sometimes played the Cossacks

off against the Ottoman State while, some other times, the Ottoman State supported the Crimean Tatars in the raids on Russia and Poland. In this context, the most important military expeditions that are directly related to the Turla Basin are the Expedition to Astrakhan in 1569²⁰, Expedition to Khotyn in 1621²¹, Expedition to Kamieniec in 1672²² and Expedition to Çehrin in 1676-1678²³. In these expeditions, the land troops of the Ottoman Army used to enter the Turla Basin soon after they crossed the Danube River by the Isakçı Bridge. They used to move north along the Turla River in northward expeditions while they used to pass from Akkerman to the Dnieper in Eastward or Crimean expeditions. In short, the Ottoman Army used the Turla Basin in any case.

An important part of the commercial activities in the Turla Basin was the Black Sea and Baltic Sea trade, namely the Ottoman-Russian-Polish trade²⁴. The main goods of the North-South trade, which was of vital importance for the Ottoman State, were meat, cereals, captives, salt, fish, fur etc²⁵. while the goods of the South-North trade were olive oil, fruit, wine, silk fabric, etc. For the security of the Turla Basin, which was of vital significance both for military and commercial purposes, the Ottoman State collaborated with the Voivode of Moldavia and Crimean Khanate, which were under suzerainty of the Porte. The Ottoman Empire occasionally made peace or war with its rivals; Russia and Poland, in the Turla Basin. The greatest reason for entente or casus belli in the Ottoman-Russian and Polish struggles was Kazak-Tatar raids. In this context, the Ottoman State supported the Crimean Tatars while Russia and Poland supported the Cossacks. The Registers of Important Affairs contain many ordinances sent by the Port to the flag officers, the Voivode of Moldavia and the King of Poland for the mutual termination of Kazakh and Tatar raids. In these ordinances, the Ottoman State ordered sometimes peace and sometimes raids to maintain the security of the Turla Basin²⁶.

The Turla Basin held a key position not only for the Ottoman State's expeditions to Russia and Poland but also for the expeditions to the West and Central Europe. For example, the Siege of Szigetvár in 1566, the last expedition of Suleiman the Magnificent, is important in this respect as certain tasks were assigned to the vassal governments and the Ottoman Beys (principalities) in the Turla Basin. For example, the Voivodes of Moldavia and Wallachia²⁷ were issued ordinances on March 7, 1566 to supply food on the roads and at the temporary resting places for the Crimean Khan's army that was to participate in the Siege of Szigetvár. Moreover, Bey of Akkerman was issued ordinances that stipulated that he provide the Crimean Khan with cannonballs, rifles, castellans, ships and ketches at the Fortress of Or-Ağzı so that his country could be defended while he was on expedition to Szigetvár²⁸.

It is known that the Turla Basin was also important for the supply of food for Istanbul and Saray-ı Âmire (Palace of Manisa). In this context, meat and grain supply from the Turla Basin was of vital importance for Istanbul. For this purpose, the Voivode of Moldavia was issued an ordinance On May 29, 1566, stipulating the delivery of grain to the Palace²⁹. Chilia and Akkerman Kadıs (Muslim Judge)

were issued an ordinance on August 15 1565 stating that they should increase sheep farming in their territories³⁰. The Voivode of Moldavia was issued an ordinance on December 27 1579, forbidding the sale of sheep to anybody other than the licensed butchers in Istanbul³¹.

Due to all these reasons, the Ottoman Fortresses such as Akkerman, Bender, Khotyn, Kamieniec in the Turla Basin³² and administrative units subject to these fortresses were of great importance both in political-military and commercial terms. It will be appropriate to briefly describe these fortresses.

Akkerman

Located in the region where the Turla River flows into the Black Sea, Akkerman fell under the rule of the Mongols in the thirteenth century, of the Genoese in the fourteenth century, of the principality of Moldavia in the fifteenth century and of the Ottoman Empire after Bayezid II's Expedition to Moldavia in 1484³³.

According to the description of Evliya Çelebi, the Akkerman Fortress located on the bank of the Turla River was surrounded by a ditch and the fortress was 3060 steps wide from within and 5600 steps wide from without. There were 500 houses covered with wood in the fortress with three gates. It had 180 large and small cannonballs and a large store of provisions and gunpowder³⁴.

Akkerman was a very important port for the Black Sea and Northern trade during the Ottoman period and had commercial ties with Istanbul, Edirne, Bursa, Kefe and even Syria³⁵. The port of Akkerman located at the mouth of the Turla River³⁶ was an important customs location for the Ottoman and a gateway for the goods from Poland to the Black Sea³⁷. Although the port of Akkerman became very prominent after the port of Kefe lost its significance, it, nevertheless, served as an alternative port and route in the period when the port of Kefe was still of commercial importance. In this context, the Moscow-Istanbul trade route reached not only from the port of Kefe but also from Lviv-Akkerman route³⁸ through the Turla River and Basin to Istanbul and Bursa. According to the data in the Books of Registry between 1569 and 1574, the annual Muqata'ah income of the Port of Akkerman was 293.837³⁹. The data also show that the very same years, the population of the city center of Akkerman was estimated to be 9833; 7960 being Muslim and 1873 being non-Muslim⁴⁰.

Before the Moldavian road from Akkerman to Lviv came into prominence, eastern goods, especially expensive silkworms and spices reached Kiev and Kamieniec through Kefe and then to the North Sea⁴¹. Non-Muslim Ottoman subjects and Turkish and Tatar traders in Akkerman were prominent in the international trade between the north and south⁴². The Ottoman State felt the need to take measures in the face of a significant increase in Tatar population in the Özi and Turla Basins that could jeopardize the security of the Lviv-Akkerman trade route. For this purpose, the Ottoman State established the Yalı Ağalığı (command in charge of protecting the coasts) to ensure the security of the Turla Basin and region extending from Akkerman to Kamieniec⁴³. Yalı Ağası (commander) resided sometimes in Bender and sometimes in Akkerman to make sure about the security of the region⁴⁴.

Due to its strategic importance as well as the abundant grain and meat production around it, the Akkerman Fortress had a very important role in providing the Ottoman army with necessary food during its expeditions to the North. Therefore, during such expeditions, the Bey and kadis of Akkerman were issued ordinances to supply sufficient quantities of food on the roads and places where the army was to pass, and to keep a record of these provisions on a book and report them⁴⁵.

Bender

Located on the banks of the Turla River in the north of Moldavia, the Bender, formerly known as Tighina, was an important border fortress in the north during the reign of the Ottoman Empire. The fortress was rebuilt after its conquest by Suleiman the Magnificent in 1538⁴⁶. The Bender is said to have been built as a quadrangle on the edge of the Turla River by Mimar Sinan during the reign of Suleiman the Magnificent by request of Tatar Khan. The perimeter of the fortress was 2500 steps. The fortress had a deep ditch, two solid walls and three thousand soldiers. The Russian and Cossack ships stood no chance of passing through the Turla River as the fortress had many towers and balyemez cannons⁴⁷. Although Evliya Çelebi stated that there were 3,000 soldiers in the Bender Fortress, the data on 1569-70 years in the Books of Land Registry indicate that there were 263 regular and dismissed soldiers, consisting of 115 guards of the fortress, 85 marine troops, 29 cavalries and 8 cannoneers. 18 of the remaining 26 soldiers belonged to other military groups and the last 8 soldiers were discharged but still enlisted in the Bender Fortress⁴⁸.

The Bender and Turla Basin had diplomatic significance as well as commercial and military significance. Embassy delegations between the Ottoman State and its neighbors in the North; Poland and Russia, passed through the Turla Basin. In the meantime, the Bey of Bender and the Voivode of Moldavia were issued a provision on 16 August 1572 for the secure passage of the embassy delegations⁴⁹.

Khotyn

The first information regarding the Khotyn Fortress on the right bank of the Turla River in Northern Moldavia goes back to the fourteenth century. The Khotyn, which was a medieval fortress during that period, was under the administration of the Moldavian lords. The exact construction date of the stone structure fortress is unknown. The Khotyn Fortress is located on historic trade routes from Central Europe and the Baltic Sea to Istanbul. The Khotyn Fortress also served as an important military base in the struggle between the Ottoman State and Poland for domination of Moldavia. Although the Ottoman army first came to Khotyn during the reign of Mehmed II, the fortress could not be captured. With the treaty of October 9, 1621 following the Expedition to Poland in 1620 by Osman II, the Khotyn Fortress was left to the dominion of the Voivode of Moldavia, which was a vassal of the Ottoman State. Soon after, recognizing the military and economic importance of the fortress, the Ottoman State built an extremely powerful defense line by building ditches and bas-

tions around it⁵⁰. Evliya Çelebi states that the Khotyn Fortress located on the bank of the Turla River is a thousand and five hundred steps round and has quite a deep ditch. The Khotyn Fortress had about sixty houses and fifty shops⁵¹. The conquest of Kamieniec by the Ottoman State in 1672 made the Northern Moldavia a battlefield again. Afterwards, the focus of the Ottoman conquest turned northward, which made the Khotyn Fortress an important base for military operations. The Khotyn Fortress, which fell under the rule of the Ottoman Empire at intervals, became the most important military and economic center of the Ottoman State in Eastern Europe due to the loss of Kamieniec as a result of the Treaty of Karlowitz signed in 1699.

Kamieniec

The history of the Kamieniec Fortress, which is located on the edge of Smotric water, one of the left arms of the Turla River, can be traced back to the eleventh century⁵². The word «Kamieniec» means «stone» in Polish language, which signifies that the fortress was made of stone⁵³. The Kamieniec Fortress was located on the trade route that reached India and China through Crimea from the north of Italy and Germany through the Baltic Sea. Kamieniec, the center of Podolia, was conquered on August 27, 1672 as a result of a 9-day siege by the Ottoman Army headed by Mehmet IV. With the conquest of this region, the Ottoman State consolidated its power over Moldavia and the Crimean Khanate and began to prevent the Cossacks from attacking the Black Sea. Having contained 6000 soldiers and more than 200 cannons until 1699, the Kamieniec Fortress was one of the most fortified fortresses of the Ottoman Empire together with Baghdad, Budin, Belgrade and Khandi⁵⁴. Evliya Çelebi describes the impressiveness of the fortress in a bit of an exaggerated way by stating that it is a very strong fortress the likes of which cannot even be seen in Czech, Polish and German lands⁵⁵.

Iași

The city of Iași, located in the north-east of Romania today, was founded on the banks of Bahlui creek, one of the arms of the Prut River. Iași was an important trading center of Eastern Europe due to its location. With the conquest of Suceava, the center of Moldavia during an expedition by Suleiman the Magnificent in 1538, the center of Moldavia was transferred to Iași. The close relationship between Iași and the Danzig port on the Baltic Sea shows that Iași was an important center on the trade route starting from the North-South, that is, from the Baltic to the Black Sea and Istanbul. An officer from the Swedish embassy delegation, who visited Iași in 1657, described the place as having an active commercial life especially with Greek and Jewish merchants and expressed the existence of many churches and one minaretless mosque. Iași was, however, destroyed by the conflict between Tatar-Kazakh and the Polish in 1513 and later in 1538 and 1686⁵⁶.

Conclusion

The Turla Basin, situated between the Turla and Prut Rivers, was of great importance for the northern policies of the Ottoman State.

Since the Turla Basin has a very strategic position that links the Black Sea and the Baltic Sea, the Ottoman State and its northern adversaries; Poland and Russia, had struggled for many years for the domination of the region. Other than military significance, this region has rich commercial resources, steadfast fortresses and passages. A great part of the grain and meat consumed in Istanbul and Saray-ı Amire was supplied from this region. Since Istanbul was at the risk of a serious meat and cereal shortage in case of any reduction in the production in this region, the Supreme Court often used to send ordinances to the Beys and Voivods in the region to take measures to ensure the continuity of production. For all these reasons, the Black Sea and the northern regions aroused interest during the reign of Mehmet II and conquest movements advanced in this direction. After the establishment of the Turkish dominion in the region, retaining the Turla Basin and the Northern provinces was very important for the military, economic and commercial interests of the Ottoman State.

Reference:

1. Halaçoğlu Y. Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller) [Transportation and Communication in Ottomans (Halting Places)] / Yusuf Halaçoğlu. – İstanbul : İli Kültür Sanat Yayınları, 2014. – P. 95-138.
2. Dinguç E. Osmanlı'da Ulaşım ve İletişimde At'ın Yeri / Emine Dinguç // CIEPO – International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies 6. Midterm Symposium Reports (14-16 April 2011). – Uşak, 2011. – P. 517.
3. Doğru H. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskan Siyaseti / Halime Doğru // Encyclopedia of Turks. – Ankara : Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – Vol. 9. – P. 165-166; Taştemir M. Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar / Mehmet Taştemir // Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu) / ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, Çamlıca Yayınları. – İstanbul, 2013. – P. 14-15.
4. Ibid. – P. 166.
5. Ibid. – explanation in footnote 13. – P. 174.
6. Access mode: <https://de.wikipedia.org/wiki/Dnister>.
7. Buijs P. Transgranichnyy Monitoring Reki Dnestr / Paul Buijs // Analiz i Otsenka. – August 2010. – P. 9.
8. The length of the Turla River is 1352 km in another source. – Access mode: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%80>. – Accessed 01.04.2017.
9. UNECE (United Nations Economic Commission for Europe) and OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe) – November 2005 – Report «Transgranichnoe Diagnosticheskoe Issledovanie Basseyna r. Dnestr». – P. 4.
10. Mustafa Akdağ M. Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi / Mustafa Akdağ. – İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 2014. – Vol. I, II. – P. 480-481.
11. Ibid. – P. 482-483.
12. Ibid. – P. 483-489.
13. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998. – Vol. II – P. 47-57.
14. Ibid. – P. 132; Öztürk Y. Kırım Hanlığı / Yücel Öztürk // Türkler. – C. IX. – Ankara, 2002. – P. 486.
15. Halil İnalçık H. Kili ve Akkerman'da Ticaret / Halil İnalçık // Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller / ed. Şakir Batmaz and Özen Tok. – Kayseri : Not Yayınları, 2015. – Vol. 1. – P. 193.
16. Karamzin N.M. İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo. C. IV-VI / Nikolay Mihayloviç Karamzin. – Moscow, 2001. – P. 510.

17. About the Fortress of Cankerman, see also : Işık M. XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi: Cankerman (Özü) / Mustafa Işık // Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi. – Issue 5. – Fall 2008. – P. 55-76.
18. Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003. – Vol. III. – Ch. I. – P.128-131.
19. Ibid. – P. 423.
20. One of the ordinances issued for the Expedition to Astrahan (Ejderhan) on December 16, 1568 and recorded in the Registers of Important Affairs, demands that the Voivode of Moldavia send provisions and 800 horses to Kefe together with his men on Newroz. See : Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (B.O.A). – MD. 7. – Hüküm No:24-25.
21. For the Expedition to Hotin, see also: Kazalak K. II.Osman'ın Hotin Seferi (1621) / Kadir Kazalak, Tufan Gündüz // OTAM. – Issue 14. – P. 129-144.
22. For more information on the reasons for the Expedition to Kamanic and the route itinerary, see: İnbaşı M. Kamanıçe Seferi ve Sefer Güzegâhı / Mehmet İnbaşı // Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri Bildirileri – İstanbul : Globus Dünya Basımevi, 2002. – P. 133-153. 82 years before the conquest of the Kamanıçe Fortress in 1672, the Imperial Council issued an ordinance to the Governor of Rumeli on 24 February 1590 to conquer the Kamanıçe Fortress on the border of Moldavia and be ready for the Expedition to Poland to be held in the spring on the grounds that Poland was not willing to pay tribute to the Ottoman State. See: B.O.A. – MD.66. – Hüküm No:424.
23. For more information on the Expedition to Çehrin against Russia, see: Uzunçarşılı. – Op. cit. – P. 429-433.
24. The commercial affairs between the Ottoman State and Poland were mostly determined by geographical and geopolitical factors. The Baltic System to which Poland was subject connected to the Black Sea through rivers such as Turla, Özi and Prut. The Ottoman Black Sea was connected to the North Sea through these rivers. The authority of the Ottoman Empire over the fortresses and ports at the mouths of these rivers is of vital importance for the Ottoman commercial and military activities. See: Öztürk Y. Osmanlı-Lehistan İlişkilerinin Esasları, Unsurları ve Aktörleri: Diplomasi, Savaş ve Ticaret / Yücel Öztürk. – Soon to be published. – P. 12.
25. Mehmed Aga, one of the Palace merchants, was sent to Moscow to buy sable fur and similar goods. The Voivode of Moldavia, the King of Poland, the King of Moscow, the Tatar Khan and all the Beys and port bailees on the way to Moldavia were issued strict ordinances on March 25, 1566 to make sure that Mehmed Aga and his men do not suffer a loss, are facilitated and also exempted from customs and tribute (Bac) taxes. See: B.O.A. – MD.5 – Hüküm No: 1311, 1312,1313,1314,1315,1316.
26. For the Imperial Letter (Name-i Hümâyün) sent to the King of Poland on 15 January 1566, see: B.O.A. – MD.5. – Hüküm No: 819; For the ordinances sent to the Akkerman Bey on 6 and 7 September 1567, see: B.O.A. – MD.7. – Hüküm No:151, 168.
27. B.O.A. – MD.5 – Hüküm No: 1192.
28. B.O.A. – MD.5 – Hüküm No: 1199 and 1211.
29. B.O.A. – MD.5 – Hüküm No: 1739.
30. B.O.A. – MD.5 – Hüküm No: 127.
31. B.O.A. – MD.39 – Hüküm No: 149.
32. In addition to these fortresses, Evliya Çelebi mentions a «Soroka Fortress» on the Turla River. He states that this fortress is six hours north of Hotin and subject to Poland and has one thousand houses with gardens. However, he does not give detailed information about it. See: Çelebi M.Z.E., Evliya Çelebi Seyahatnâmesi / Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi / compl. Mümin Çevik. – İstanbul : Üçdal Neşriyat, 2011. – Vol. IV. – P. 2495.

33. Bilge M.L. Akkirman / Mustafa L. Bilge // Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1989. – Vol. 2. – P. 269-270.
34. Çelebi E. – Op. cit. – P. 2474-2477.
35. Bilge M.L. – Op. cit. – P. 269-270.
36. For the Customs of Akkerman, see also: Bulunur K. İ. Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505) / Kerim İlker Bulunur // Omeļjan Pritsak Armağanı – A Tribute to Omeļjan Pritsak. – Sakarya : Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2007.
37. Öztürk M. – Op. cit. – P. 13.
38. Ibid. – P. 12-13.
39. B.O.A. – T.T. 483. – Vrk. 50-51; B.O.A. – T.T. 701. – Vrk. 48-49.
40. Işık M. 701 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Akkirman Sancağı / Mustafa Işık. – Sakarya : Sakarya University, Institute of Social Sciences, Unpublished Master Thesis, 2008. – P. 51.
41. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600. – C. I / ed. Halil İnalcık and Donald Quataert, transl. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık. – İstanbul, 2000. – P. 333.
42. Ibid. – P. 196.
43. Öztürk M. – Op. cit. – P. 15.
44. Çelebi E. – Op. cit. – P. 2494.
45. B.O.A. – MD.19. – Hüküm No: 612.
46. Eyice S. Bender Kalesi / Semavi Eyice // Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1992. – Vol. 5. – P. 431-432.
47. Çelebi E. – Op. cit. – 2484-2486.
48. B.O.A. – T.T. 483. – Vrk. 158.
49. B.O.A. – MD.19 – Hüküm No: 715 and 717.
50. Kolodziejczyk D. Hotin / Dariusz Kolodziejczyk // Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1998. – Volume 18. – P. 253-254.
51. Çelebi E. – Op. cit. – P. 2493-2495.
52. Kolodziejczyk D. Kamanıçe / Dariusz Kolodziejczyk // Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2001. – Vol. 24. – P. 274-275.
53. Çelebi E. – Op. cit. – P. 2498.
54. Kolodziejczyk D. – Op. cit. – P. 274-275.
55. Evliya Çelebi E. – Op. cit. – P. 2498.
56. Maxim M. Iaşi / Mihai Maxim // Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2013. – Vol. 43. – P. 342.

Отримано: 15.06.2017.

Борис Черкас
(Київ)

ТУРЕЦЬКО-УГОРСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В 20-х рр. XVI ст. ЯК ОДНА З ТЕМ ЛИТОВСЬКО-КРИМСЬКИХ ВІДНОСИН

Реконструкція історії татарських держав доби Відродження за допомогою деталізації тих чи інших сюжетів на сьогодні є дуже перспективною. За великим рахунком, мова йде про деталізацію подій за роками, а, за можливістю, і місяцями, а також усіх складових історичної канви татарських країн. В даній статті представлений саме такий мікросюжет, що розкриває контакти Кримського ханату з представниками династії Ягеллонів (Королівство Угорщина, Королівство Польща і Велике князівство Литовське).

В європейському політичному житті першої чверті XVI століття домінували дві військово-політичні проблеми: Італійські війни і конфлікт між Османською імперією та Угорським королівством в Дунайському регіоні. За часи правління Владислава Угорщина і Туреччина досягли певного статусу-кво в регіоні. Після смерті короля Владислава і вступу на престол юного Людовика II, ситуація почала кардинально змінюватися. У 1521 р османські війська захоплюють стратегічно важливе м. Белград. Створюються умови для подальшого просування вглиб Угорщини¹. Дані події не могли не стурбувати уряди Корони Польської і Великого князівства Литовського.

Справа в тому, що престולי обох країн посідав Сигізмунд Старий. Він, в свою чергу, виступав після смерті Владислава, свого рідного брата, опікуном Людовика. Та й в цілому будь-яка активізація з боку Туреччини на Балканах, створювала загрозу кордонам Польщі та Литви. Ця небезпека могла виходити як з боку турецьких військ, так і військових підрозділів Кримського ханату. Ця держава в середині 70-х рр. XV ст. фактично перебувала у васальній залежності від Стамбула. Сигізмунд Старий, будучи досвідченим політиком, розумів рівень загрози і попереджав про це польські та литовські владні кола².

Інша справа, що ні Польща, ні Литва були не в змозі надати серйозну військову допомогу угорцям. Так, корона від 1519 р. вела війну з Бранденбургом. Для цього конфлікту Польщі довелося мобілізувати достатньо великі військові ресурси. Сигізмунд в листі Папам-Ради Великого князівства Литовського так охарактеризував ситуацію: «... службових і суму чималу на пенязі взяли і там вже наперед до замків наших послали...»³. Крім того, польські війська зазнали великих втрат в серпні 1519 року в битві біля м. Сокаль⁴. Як результат, Польща змогла надати для допомоги угорцям невеликий військовий контингент чисельністю в 2500 осіб, на чолі з Яном Тарновським⁵. Велике князівство Литовське було виснажене довгою війною з Московською державою і його військові ресурси були в ще більш жалюгідному стані.

В цих умовах Сигізмунд Старий намагався за допомогою дипломатії як захистити кордони своїх володінь, так і знайти спосіб допомогти Угорщині. Ставка була зроблена на переговори з кримським ханом Мухаммед-Гіреєм I. На початку 1522 року в Крим направляється Велике посольство, яке очолили Онікей Горностаї та Остафій Дашкович. Посли везли річний упоминок й інші коштовності для даруванню хану і його оточенню⁶. Серед питань, що підлягали обговоренню, була і угорська тема. Спочатку литовські дипломати пояснили причину примирення з Москвою тим, що османи почали наступ на Угорщину⁷. В свою чергу, хан повідомив, що знаходиться в поганих відносинах з султаном Сулейманом. Більш того, Мухаммед-Гірей, за його словами, коли султан наказав припинити напади на московські прикордонні землі, відповів Сулейману: «Я знаю, що маю з холопом своїм з московським вчинити, а ти цар в це, не вступай»⁸.

Зрештою, дев'ятого серпня 1522 р Мухаммед-Гірей I склав присягу Онікею Горностаю⁹. Неофіційно, через Остафія Дашковича, було

передано слова хана про те, що Мухаммед-Гірей I «... з тобою, братом нашим, так і з **королем угорським** (виділення – Авт.) справа наша одна». Більш того, хан обіцяв послати до угорського короля свого посла¹⁰. Таке рішення хана важливе тим, що вказує на сприйняття першими Гіреями свого статусу і влади. За великим рахунком, об'єктивно Мухаммед-Гірей I виступав як правитель незалежної держави. Це дуже цікавий момент, оскільки дозволяє більш прискіпливо подивитись історикам на статус Кримського ханату і його владних кіл на ранньому етапі існування кримсько-татарської держави.

Вже на початку 1523 р. Мухаммед-Гірей I гине¹¹. Кримський ханат вступає в період правління хана Саадет-Гірея I. Цей правитель проводив цілком протурецький зовнішньополітичний курс. Також йому доводилося періодично боротися проти внутрішніх виступів нобілітету¹². За такого стану справ мова про союз ханату з Угорщиною йти не могла. Інша справа, що все ж таки, як угорські агенти, так і представники польсько-литовського істеблішменту, продовжували виношувати плани щодо залучення військових контингентів татар. Так, у 1526 р. угорські послы просили польську сторону надіслати їм додаткові військові загоны¹³. Тут все ж мова йшла про вояків з території Польського королівства. Проте вже в листопаді 1527 р. посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про план наїняти п'ятсот литовських лучників і дві тисячі татар. Причому очолювати їх повинен був вже згадуваний вище Остафій Дашкович¹⁴. У травні 1528 р. угорський і французький послы просили литовсько-угорського гетьмана князя Костянтина Острозького навербувати великий татарський загін, очолюваний знову таки О. Дашковичем¹⁵.

Таким чином, слід зробити висновок, що протистояння Османської імперії та Угорського королівства відносилось до таких тектонічних політичних криз, що його відгомін мав місце в різних куточках Європи. При цьому констатуємо, що протоблема участі татар у війнах європейських країн на правах союзників або найманців потребує подальшого вивчення. З іншого боку, вище зазначені факти, незважаючи на їх лапідарність, чітко фіксують погляд перших ханів Криму на свій статус, і загалом сприйняття їх і татар європейськими сусідами.

Примітки:

1. Кримський А. Історія Туреччини / А. Кримський. – К.; Львів, 1996. – С. 160.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, стр. 7, арк. 837.
3. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск, 1901. – С. 159.
4. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / Михалон Литвин. – М., 1994. – С. 67-68; Starowolskij S. Wojownicy sarmaccy / Szymon Starowolskij. – W., 1978. – S. 185; Pulaski K. Machmet – Girejchan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515-1523) / K. Pulaski // Szkic i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg, 1898. – S. 316; Boras Z. Poczec hetmanow polskich. – Cz. 1. / Zygmunt Boras – Poznan, 1991. – S. 12; Kromer M. Mowa na pogrzebie Zygmunta

- I oraz o pochodzeniu I o dziejach polaków. Księgi XXIX i XXX / Marcin Kromer. – Pojezierze ; Olsztyn, 1982. – S. 123.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 7, арк. 837; Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski / Włodzimierz Dworzaczek. – W., 1985. – S. 22.
 6. Pulaski K. Machmet – Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515 – 1523)... – S. 339.
 7. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 7, арк. 870.
 8. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 7, арк. 864.
 9. Pulaski K. Machmet – Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515 – 1523)... – S. 344.
 10. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 7, арк. 863.
 11. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. КМФ 36 (Литовська Метрика), оп. 1, спр. 7, арк. 887, 911; Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы / В.Е. Сыроечковский // Ученые записки МГУ. – М., 1940. – Вып. 61. – Т. 2. – С. 57; Pulaski K. Machmet – Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515-1523)... – S. 348-349.
 12. Черкас Б.В. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20-30-х роках XVI ст. / Б.В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С. 97-118.
 13. Pworzaczek W. Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski... – S. 30.
 14. Idid. – S. 30-31.
 15. Boras Z. Poczec hetmanow polskich... – S. 14.

Отримано: 30.06.2017.

Анастасія Дмитрук
(Кам'янець-Подільський)

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИМ ВІЙСЬКОМ XVI-XVII ст.

Однією з причин успішних тактичних дій кримського війська XVI-XVII ст. було чітке керівництво підрозділами в бою. Його забезпечували сувора вертикальна структура підпорядкування та наявність добре підготовленого і досвідченого командного складу. Фундаментом, що скріплював систему управління, була жорстка дисципліна, що вклячала елементи колективної відповідальності¹. Загальне керівництво військами здійснювалося воєначальником, якому підпорядковувалися командири окремих підрозділів. Останні мали виконувати отримані перед битвою тактичні завдання та оперативні вказівки. Командувач, як правило, не вступав у бій, а оглядав поле бою з підвищення, в той час як командири нижчого рангу брали у ньому участь. Динамічність кавалерійського бою і стрімке розгортання подій вимагали швидкого прийняття тактичних рішень, тому система оперативного управління військом здійснювалася не тільки шляхом усної віддачі ним наказів, безпосередньо або через посиального, але й іншими способами.

Дослідники військової справи зазначають, що жести є лаконічним і безшумним способом спілкування. Тому, була створена система сигналів, які подавалися руками. Застосовувалися вони в ситуаціях безпосереднього зіткнення з ворогом, в той час як інші засоби зв'язку використовувати було небезпечно, оскільки вони ставали демаскуючим фактором. Згідно повідомлення польського посла XVI ст. М. Броневського, «...татари надзвичайно швидко вміють будувати свої ряди і рухати ними, ці ескадрони до такої міри привчені виконувати накази своїх начальників, що досить однієї вказівки батога, або розпорядження рукою, щоб з розсіяних [татар] впорядкувати стрій»². Про особливий умовний знак, «помах руки», який служив сигналом для початку маневру, писав й османський державний діяч та мандрівник XVII ст. Евлія Челебі: «тоді татарські воїни по задалегідь домовленому знаку, поданого рукою, зробили вигляд, що збираються стріляти з гармат і рушниць...»³. Тобто, кримські воєначальники використовували систему жестів для управління війська заради досягнення ефекту раптовості й неочікуваності.

Існували й сигнали, що подавалися прапорами або за допомогою військової музики. Характерним для кримськотатарської армії було велике різноманіття прапорів, бо їх мали не тільки хан, калга, нуреддін, але також беї, мурзи і командири окремих загонів⁴. Повідомлення сучасників, що описують зовнішній вид кримської армії, буквально рясніють згадками про «багатство» прапорів. На початку серпня 1632 р., російські розвідники могли спостерігати численні «татарські війська з прапорами»⁵, що рухалися Ізюмським шляхом. В січні 1636 р. біля р. Берекет (притока С. Донця) стояли «три татарських полки... з прапорами, прикрашеними хвостами...»⁶. Наявність прапорів була не лише символом влади командира військового підрозділу або з'єднання, але і відігравала важливу роль в системі їх управління. Під час походу один з них вказував на місце розташування воєначальника і його ставки. В ході битви вони служили орієнтиром для аскерів, які мали рухатися за знаменом свого командира⁷. Також, після завершення бою татари зобов'язані були зібратися під своїм знаменом. Були випадки, коли сам хан надавав свій прапор калзі, нуреддіну та мурзі на час походу. Це вважалося символом того, що бойові дії санкціоновано правителем Криму. Так, в 1644 р., щойно вступивши на престол, Іслам-Гірей III на знак підтвердження підготовки до походу «...дав мурзам свій прапор»⁸. Наступного року «ханський прапор був вручений нуреддіну, що збирався йти на Московське государство»⁹.

Поряд з особистими знаменами кримської військової знаті, у війську ханства використовували прапор, надісланий в Крим як подарунок османського султана, що був символом благословення і заступництва Високої Порти¹⁰. За даними польського посла М. Броневського, «...хани визнають над собою владу турків, які обирають і призначають князів татарських, [і] дають їм прапор»¹¹. Як стверджував Евлія Челебі, «...ханам було подаровано два прапора, два санджака і байрака»¹². Внаслідок втрати султанського прапора в бою, султанський двір міг відмовити у видачі хану нового

знамена. Так, наприклад, Джанібек-Гірай, що втратив туга (бунчука) – штандарт полководця у тюркських народів, в перському поході, так і не дочекався зі Стамбула нового султанського знамена¹³.

Згідно з описами кримського придворного хроніста XVI ст. Реммаля Ходжі «...кримськотатарські знамена ділилися на бунчуки з кінським волоссям (туг) і прапори (санджак)»¹⁴. Бунчуки представляли собою дерев'яний держак, увінчаний фігурним або кулястим навершям, на якому підвішувалася китиця з одного або декількох кінських хвостів. Санджак – кольорове тканинне полотнище, як правило, трикутної або рідше прямокутної форми. Як констатував М. Броневський: «...при ханському загоні завжди є прапор, що складається з білого кінського хвоста, прикріпленого на довгій палиці, і шовкове турецьке знамено зелене з червоним»¹⁵. За даними австрійського дипломата С. Герберштейна, головним прапором Кримського Ханства був санджак із золотим навершям і чорночервоним полотнищем, покритий арабськими написами. У поході такої прапор несли перед кримським ханом і зберігали в його особистому наметі. Посол відзначив, «Імяху ж чорне прапор і червоне подібні турецьким величностію, серцем золотим, на ньому ж прапора був написаний закон Магометов, зане укупі з турки тримають віру. Тое ж прапор зберігають з великою честю в наметі царському егда ж оне прапор ізнесут тоді і сам Цар за ним йде, і накінь всадаєт, а за ним сини його»¹⁶. Що стосується ханського полку «удуг кула» або резерву, то при ньому було «чотири великих прапори, червоно-жовте, біле, біле з зеленими язичками і чорним бунчуком, а також червоне з золотим кулястим навершям, покрите арабськими написами»¹⁷.

Відомості письмових джерел підтверджуються зображальними матеріалами XVI-XVII ст. Так, на османській мініатюрі «Зафарнаме» 1579 р. із життєпису султана Сулеймана, автором якого був окманбен Хусайн аль-Ашурі, зображена переправа кримськотатарських і османських військ через Дунай в 1566 р.¹⁸. Над головами степовиків майорять два великих прапора, увінчаних фігурними золотими навершями. Перший санджак мав жовте полотнище трикутної форми з широкою червоною смугою по краю. Другий санджак – зелений прапор трикутної форми, роздвоєний на кінці, завдяки чому полотнище мало характерну форму «ластівчиного хвоста». Подібне трикутне знамено з роздвоєнням на кінці майорів над кримськими воїнами на барельєфі могили Яна II Казимира в Сен Жермен де При роботи Ж. Тібо 1672 р., що зобразив битву під Берестечком 1651 р.¹⁹. На мініатюрі «Шахнаме-і Надир» 20-х р. XVII ст. показані прапори кримськотатарської армії хана Джанібек-Гірая (1610-1623, 1628-1635)²⁰. Як бачимо, не лише письмові, а й зображальні джерела дають нам уявлення про застосування різноманітних знамен у Кримській армії.

Науковці відзначають, що поряд з прапорами, важливу роль в системі управління військами, особливо в бою, відігравала військова музика. Найвищою піку її звучання досягало в момент кульмінації, атаки Кримських військ, що мало б лякати противника і підбадьорювати власних воїнів. Російський дослідник тактичного мис-

тецтва кримських татар та ногайців XV-XVII ст. Л. Бобров підкреслює її важливу роль у народів колишнього Східного Дашт-і Кипчак, зокрема, у казахів і узбеків, які використовували дуже схожий набір музичних інструментів, а саме «великі і малі барабани, труби, флейти і литаври»²¹. Згідно записів Єваї Челебі, великий військовий оркестр був відправлений в Крим османськими султанами, «ханам було подаровано 2 прапора, 2 санджака і байрака і військовий оркестр в 7 рядів...»²². Також про османський оркестр у кримському війську згадується у фрагменті мініатюри «Сурнаме-і Вехбі» 1650-1685 рр., що знаходиться у музеї-палаці Топкапи в Стамбулі²³.

Однак, не доводиться сумніватися, що в Кримському війську були і власні музиканти. Ударні інструменти, великі і малі барабани мали важливе значення ще в бойовій практиці тюрків XIII ст. Вони допомагали синхронізувати дії окремих загонів і подавали сигнал до початку загальної атаки. Починаючи з XV ст., до функцій військового оркестру входили вже не тільки сигнальні функції, але і підтримка бойового духу воїнів під час битви. Кримські татари XVI-XVII ст. застосовували військову музику як під час походу, так і під час самого бою. Кримський літописець Гаджі Мехмед Сена'я у «Історії хана Іслам Гірая III» зазначав, що «...гучний звук меггера (назва корпусу яничар) заповнив увесь світ. У той світлий день зупинилися відпочити у містечку Елма-Сараї»²⁴. Автор, описуючи зустріч гетьмана Б. Хмельницького з тюркськими командирами напередодні Збаражя, встановив, що «у понеділок, 1649 р. тюркська армія цілий день обстрілювала противника з гармат і вогнепальної зброї... У неділю не воювали, тільки лунала бойова музика...»²⁵. Збереглися також відомості про виступ хана в похід при перетині Перекопу в 1666 р. супроводжувався «... звуками бубнів і литавр»²⁶. На поле битви аскери виходили під гуркіт великих барабанів і «бубнів», тобто малих сідельних барабанів, до яких потім приєднувалися звуки рогів, зурн, литавр і цимбалів: «...зараз же забули в бойові султанські барабани, і всі мусульмани – воїни за віру – сіли на своїх скакунів, задалегідь підготовлених до бою... і з криками «Аллах!» кинулися на військо невірних»²⁷.

В джерелах ми зустрічаємо згадку про порядок шиккування війська: «... спочатку вдарили в барабани на стороні ханського війська, і за законами чингізидів заграли Афрасіабозові труби, Іскандерові барабани, Джемшідові зурни, барабани шаха Хушенка, литаври хаканови, цимбали царя Дарія, всі воїни прапала до голів коней, і татарське військо двома колонами рушила на поле доблесті. І вони стали під покров прапорів»²⁸. Проте, можна припустити, що поряд з колективним звучанням військової музики, було присутній й володіння індивідуальним інструментом. Так, наприклад, описуючи орського бєя, Єваїя Челебі особливо підкреслює, що «... він є володарем прапора і барабана»²⁹. Не виключено, що, як і в Середній Азії, малі барабани – «тулумбаси» могли кріпитися до сідла командирів кавалерійських підрозділів кримської армії для подачі сигналу загону під час бою. Це можуть підтвердити факти застосування татарами подібних барабанів під час полювання, як зазначав Д'Асколі, «ці князі і найголовніші мурзи виїжджають верхи з почесною свитою, де всі

озброєні луками і стрілами... до сідла одного з начальників завжди прив'язаний тулумбас, на випадок потреби під час полювання заглибитися в ліс»³⁰. Крім того, за деякими даними, «... в кожного десятника був... маленький барабан, який возили на луці сідла, і сопілка або свисток – для подачі сигналів»³¹. Отже, ударними інструментами були забезпечені представники командного складу кримської армії. Адже саме барабан був визначений як символ влади правителя області та керівника відповідного загону.

Особливе місце в системі управління підрозділами тюркськими кочівниками в битві займали бойові вигуки, «урани і сурени»³². Вони застосовувалися для позначення початку атаки супротивника, а також як паролі для ідентифікації соратників, союзників і противників в ході битви. Важливою відмінною рисою бойових вигуків кримських татар було те, що вони зазвичай мали релігійний характер, в той час як «сурени і урани номадів Східного Дагшт-і Кипчак являли собою родовий пароль або девіз»³³. Серед бойових ключів кримських воїнів, сучасниками були зафіксовані вигуки «Аллах!» і «Олла Білла! (Бог в допомогу, Бог в допомогу)»³⁴. Так, зокрема, англійський дипломат XVI ст., Дж. Флетчер писав, що, «... прямуючи на ворога, кидаються вони з великим вереском і кричать всі раптом «Олла Білла, Олла Білла»³⁵. Для досягнення своєї цілі бойові вигуки повинні були бути якомога голоснішими й часто посилювалися за допомогою музичних інструментів. Знаходимо відомості у польського Аноніма XVI ст. у праці «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го», «... як ударив на татар, аж земля дрижала, брязкіт зброї, гук рушниць та іржання коней, бубнів грім, ревіння труб, «гей!», «аа!» та стогін...»³⁶.

Отже, бойовий вигук не обов'язково мав бути чітко сформульованим або членороздільним. Часто його метою було виклик патріотичних чи релігійних почуттів (звернення за підтримкою до вищих сил). Вони спрямовувалися на досягнення переваги шляхом підвищення власної агресії до потенційної межі, коли ворожа сторона буде залякана, забажає частково або в цілому уникнути сутички, вирішить вдатися до втечі³⁷. Крім того, бойовий вигук був розпізнавальним знаком, що дозволяв відрізнити в гущі бою своїх від чужих. Ще однією його корисною функцією було створення відчуття єднання з бойовими товаришами, так зване «почуття ліктя».

В цілому комбінована система управління військами в бою, заснована на поєднанні військової музики, маніпуляцій бунчуками, усних наказів і бойових ключів, була досить ефективною, тому на полі бою кримськотатарські загони діяли вельми узгоджено.

Примітки:

1. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С.А. Ищенко // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. – Ростов-на-Дону : Издание Ростовского университета, 1989. – С. 33.
2. Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 335.

3. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667 гг.) / Е. Челеби. – СПб. : Таврия, 1996. – С. 183.
4. Флетчер Дж. О государстве Русском. Сочинение Флетчера / Дж.О. Флетчер. – 3-е изд. – СПб., 1906. – С. 139.
5. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке / А.А. Новосельский. – М., 1948. – С. 34.
6. Там же – С. 36.
7. Кушкумбаев А.К. Комплекс ударного оружия (палицы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи / А.К. Кушкумбаев // Военное дело Улуса Джучи и его наследников. – Астана : Фолиант, 2012. – С. 52.
8. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667 гг.)... – С. 137.
9. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке... – С. 41.
10. Гайворонский О. Повелители двух материков: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды / О. Гайворонский. – Бахчисарай : Бахчисарайский историко-культурный заповедник, 2010. – Т 1. – С. 47.
11. Броневский М. Описание Крыма... – С. 197.
12. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667 гг.)... – С. 101.
13. Гайворонский О. Повелители двух материков : Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды... – С. 336.
14. Остапчук В. Хроника Реммаля Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымско-татарским походам / В. Остапчук // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). – Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 392.
15. Броневский М. Описание Крыма... – С. 198.
16. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М. : МГУ, 1988. – С. 173.
17. Гайворонский О. Повелители двух материков: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды... – С. 227.
18. Minyatür Minyatür: Kanuni Sultan Süleyman' ın Kırım Hanını kabulü (Hünername) – Yeni Ansiklopedi: <http://www.yeniansiklopedi.com/minyatür/minyatürler-kirim-hani>.
19. Зайцев И. Крымские ханы: портреты и сюжеты / И. Зайцев // Восточная коллекция. – 2003. – № 2 (13). – С. 487.
20. Minyatür Minyatür: Kanuni Sultan Süleyman' ın Kırım Hanını kabulü (Hünername). – Yeni Ansiklopedi: <http://www.yeniansiklopedi.com/minyatür/minyatürler-kirim-hani>.
21. Бобров Л.А. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII вв.) / Л.А. Бобров, Ю.С. Худяков. – СПб. : Факультет филологии искусств СПбГУ, 2008. – С. 252.
22. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667 гг.)... – С. 40.
23. Minyatür Minyatür: Kanuni Sultan Süleyman' ın Kırım Hanını kabulü (Hünername) – Yeni Ansiklopedi: <http://www.yeniansiklopedi.com/minyatür/minyatürler-kirim-hani>.
24. Сенаї Х.М.К. Книга походов / Хаджи Мехмед Кырымлы Сенаї. – Симферополь : Крымчупедгиз, 1998. – С. 48.
25. Там же. – С. 52.
26. Челеби Е. Книга путешествий: походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667 гг.)... – С. 68.

27. Там же. – С. 71.
28. Там же. – С. 66.
29. Там же. – С. 58.
30. Д'Асколи Д. Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмилио Дортелли Д'Асколли, префект Каффы, Татарии и проч. / Д. Д'Асколи. – Одесса : ЗООИД, 1902. – Т. 24. – С. 24.
31. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М. : МГУ, 1988. – С. 37.
32. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов)... – С. 37.
33. Бобров Л.А. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII вв.)... – С. 251.
34. Д'Асколи Д. Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмилио Дортелли Д'Асколли, префект Каффы, Татарии и проч... – С. 38.
35. Флетчер Дж. О государстве Русском. Сочинение Флетчера / Дж.О. Флетчер. – 3-е изд. – СПб., 1906. – С. 49.
36. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/human/hum16.htm>.
37. Кушкумбаев А.К. Комплекс ударного оружия (палицы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи... – С. 72.

Отримано: 11.09.2017.

Марія Ковальчук
(Київ)

КАНУН-НАМЕ ЯК ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVI ст.

Головним джерелом для вивчення політичного та суспільного устрою Османської імперії у XVI ст. слугують султанські канун-наме. Канун – світський закон – формувався на основі звичаєвого права та оформлявся султанськими указами, розпорядженнями та спеціальними законами. Канунами регулювалася державна сфера, податкові відносини та тимарна система¹.

При опрацюванні канун-наме перед нами постала проблема в тому, щоб обґрунтувати понятійний апарат дослідження. Для спроби розглянути та окреслити картину суспільно-політичного устрою Османської імперії того періоду, до якого належать кануни, у першу чергу нам потрібно було розібратися з різноманітними термінами, які зустрічаються в їхніх текстах, та певним чином «розшифрувати» їх. Адже наукова термінологія повинна характеризуватися чітко визначеним змістом, що вкладається в той чи інший термін. Треба відзначити, що в османських джерелах термін «канун» вживалося у кількох значеннях, проте головним є одне визначення – як світський закон, а канун-наме (kanunname) – це книга законів.

Кануни (örfî) мали глибоку традицію, адже існували в ісламській правовій практиці ще до утворення Османської імперії². Термін «канун» спочатку означав «реєстри», списки земель-

них податків, які використовували адміністрації Аббасидів (750-1258 рр.), Сельджукідів (1037-1194 рр.), Ільханідів (1256-1335 рр.) та мамлюків (1250-1517 рр.). У правовому плані джерелом кануну була султанська влада. Історики права виділяють три види кануну: султанські декрети з конкретних питань, декрети стосовно окремих регіонів та кануни з чинністю по всій імперії³.

Завоювання Османською імперією нових територій супроводжувалося переписом населення та об'єктів, які підлягали оподаткуванню на цих територіях. Правові норми демонстрували гнучкість відповідно до місцевих особливостей. У процесі завоювання нових територій османська правова система не насаджувалася, а упродовж певного часу місцеве право приводили у відповідність до неї⁴. Це робилося з метою утвердження тут османського управління та фіскальної системи. Ця інформація (списки земельних податків та методів їхнього збору) вносилися до спеціальних регіональних списків, які згодом оформилися в єдиний звід законів – канун-наме. Уже за Селіма I та Сулеймана I дія кануну поширилася на всі галузі управління, він регулював права й обов'язки різних груп населення.

Загалом, основними сферами регулювання канунів були: податкова система з особливостями її функціонування, кримінальне право, тобто злочини та відповідальність за них, земельна система та правила користування земельними наділами, правові норми, що стосуються різних груп населення. Як слушно відзначалося дослідниками, «канун-наме узагальнювали соціальну практику, що складалася на той час в імперії»⁵.

Першим зводом законів Османської імперії, упорядником якого вважають султанського нішанджі Лейє-заде є канун-наме Мехмеда II Фатіха про військово-адміністративну та цивільну бюрократію Османської імперії у XV ст.⁶. Спочатку вважалося, що канун-наме має неофіційний характер, бо мета його створення – надати султану систематизовані відомості про інститути управління та принципи їхньої діяльності. Пізніше канун-наме почали розглядати як обов'язкові інструкції під час вирішення державних справ. У тексті самого канун-наме причину й одночасно мету його створення визначено, «що у часи його великих предків не існувало зводу законів та відчуваючи значний вплив вілаєтів, наказав своєму слузі скласти Звід законів (канун-наме), який би вічно використовував Диван-і Хюмаюн». Канун-наме Мехмеда II складався з трьох частин: перша присвячена посадовим особам, їхнім рангам та повноваженням, друга – палацовим церемоніям, третя – кримінальному праву. Цінними відомостями для дослідження, які містяться в джерелі, є: місце всіх вищих чиновників у Дивані, ієрархія інших посадовців та умови їхніх призначень на посади, їхні обов'язки та відповідальність перед султаном та урядом, розміри платні.

Структура основного законодавчого акту Баезіда II (1481-1512) відрізнялася більшою чіткістю й структурованістю. Основою внутрішньої політики Баезіда II стало адміністративно-політичне об'єднання попередньо завойованих територій. Задля цього був ухвалений спеціальний канун з 250 статей⁷, які утворювали три великі розділи, кожний з яких складався від чотирьох до семи параграфів. Нововведенням цього закону стали положення, які

встановлювали розмір різноманітних штрафів для немусульманського населення Османської імперії. Це було прогресивним кроком, адже до того канун-наме поширювалося лише на мусульман. Аналізуючи джерело, треба зазначити, що більш жорсткими стали покарання в рамках звичаєвого права, які у несправових стосунках між чоловіками та жінками мали підлягати шариатським нормам і включалися до спеціального розділу під назвою «сіясет»⁸.

За правління Селіма I, упродовж 1516-1518 рр. були запроваджені канун-наме для таких бейлербейліків Східної Анатолії: Кайсері, Рум (Сівас), Діарбекір, Урфа, Мардін та Ерзінджан. Разом з тим, канун-наме цього султана було зводом законів загального характеру й розповсюджувало свою дію на територію всією держави.

Звертає на себе увагу список канун-наме Селіма I, опублікований А. Тверітіновою⁹. Канун-наме включає в себе чотири частини: по-перше, це положення про розміри й терміни покарань за різні порушення кримінального характеру; по-друге, це закони, що регулювали економічне, соціальне й правове становище реаятів, а також положення, які встановлювали розмір, форми і способи збору податків із сільського населення; по-третє, законодавство, що регулювало рівень ринкових зборів; по-четверте, положення про структуру, функціонування та систему оподаткування торгівельно-ремісницьких організацій у містах. У канун-наме Селіма I були положення, які стосувалися продажу, купівлі та передачі у спадок землі реаятатами, регламентації правового становища сіпахі, кадїв, хатибів, імамів, назирів і «подібних їм, які за падишахським берамом мають що-небудь у своєму володінні...»¹⁰.

Нове законодавство, яке з'явилося за Селіма I, у порівнянні з уложеннями законів його попередників, відображало великі зміни в соціальному та політичному житті Османської імперії. У канун-наме було записано, що султан як верховний правитель є не тільки творцем і охоронцем османської правової системи, але й повинен був стежити за дотриманням положень шариату. Одним з вірогідних упорядників канун-наме слід вважати одного з видатних істориків та правознавців XVI ст., нішанджі часів султанів Селіма I та Сулеймана I Джемал-заде Мустафу Челебі. Його робота над канун-наме Селіма I, до тексту якого включено багато положень канун-наме Баєзіда II, стала основою для подальшої розробки османського законодавства¹¹.

Канун-наме Сулеймана складається з 3 частин: 1) статті про покарання; 2) статті про землеволодіння, реая та податки з них; 3) статті про ринкові збори. Закон відзначається більшою конкретизацією окремих статей, порівняно з канун-наме Селіма I. Історик А. Тверітінова при підготовці до публікації канун-наме Селіма I дійшла висновку, що законодавство Сулеймана I розвивало ті положення, які були випрацьовані за Селіма I¹². Принциповими змінами, що були внесені цим султаном до законодавства, стали скасування особливих привілеїв для певних категорій населення, а також ліквідовані обмеження, запроваджені Селімом I щодо купецького стану. Та найголовнішою політико-правовою реформою у сфері законодавства в цей час стало намагання Сулеймана I прилаштувати кануни до шариату. За часів правління Сулеймана I були затверджені не тільки канун-наме для кожного бейлербейліка та санджаків, але й спис-

ки загального зводу законів стали розповсюджуватися по всіх кадійських судах¹³. Для того, щоб забезпечити панування закону, проводилася політика поширення копій законів серед населення.

При розгляді даної проблеми оминуті питання економіки неможливо, адже вона є одним із засадничих елементів побудови держави та суспільства, тим більше, що більшість в османському суспільстві становила соціальна група реайї – підданих, а велика кількість статей канун-наме стосуються регулювання відносин саме в соціально-економічній сфері Османської імперії.

У статтях канун-наме, як вже відзначалося, було закріплено податки, які збиралися з населення та встановлено порядок їхнього збору. Податкова система Османської імперії базувалася на податках двох основних типів: *рюсум-і урфйіе* (takalifi örfiye) та *рюсум-і шерйіе* (resimi şeriye), а також група надзвичайних податків *аварізі-і діванйіе* (avarizi divaniye). Назви податків утворювалися на основі приєднання до слова *ресмі* смислового слова, що, власне, і давало зрозуміти, якого виду цей податок та з чого він збирається: чіфт ресм-і – податок з землі, беннак ресм-і (bennak resmi – «податок малоземельного селянина»), гердек ресм-і (gerdek resmi – з тур. «шлюбний податок») тощо. Також статті канун-наме визначали сплату традиційних для мусульманського світу податків – ушра, саларйіе, зекята, хараджа та ін.

Окрім «загальних» канун-наме потрібно звернути увагу на регіональні канун-наме: Амфіси, Охрі, Мосула, Айдин, Шама (Дамаска), Карамана, Гелиболу, Ерзурума. Основою для багатьох регіональних канун-наме став текст канун-наме ліві Худавендігар 1487 р.¹⁴. Канун-наме відображають соціально-економічне становище османського населення XVI ст. та відносини між сіпахі та селянством.

Наприкінці XVI ст. законодавча діяльність султанів у сфері видання канун-наме в основному припинилася, адже вони почали видавати т. зв. адалет-наме (з тур. «фермани справедливості») – закони про заборону зловживань з боку провінційної влади), мета яких полягала не у впровадженні нових законів, а в намаганні домогтися дотримання від усіх соціальних категорій населення старих законів. З цього часу всі нововведення стали трактуватися як «бідат», тобто релігійні злочини¹⁵.

Таким чином, кануни відносилися до однієї з гілок османського права під назвою орфі. Вони є результатом світської традиції османського законотворення. На переломі середньовіччя та ранньомодерного часу канун-наме від імені султана регулювало суспільно-політичну систему та вказувало на набуття Османського державою імперського статусу. Найвідомішими є канун-наме Мехмеда II, Баєзіда II, Селіма I та Сулеймана I. Саме канун-наме цих султанів заклали правову основу Османської імперії, що з незначними змінами проіснувала включно до XIX ст.

Примітки:

1. Хаджибегич Х. Турецкие правовые памятники как исторический источник / Х. Хаджибегич // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I. – С. 70.
2. Agoston G. Kanun / G. Agoston // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – N.Y. : Facts on file, 2009. – P. 306.

3. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Іналджик ; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К. : Критика, 1998. – С. 81.
4. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 15.
5. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 50.
6. «Канун-наме» Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. / [пер. Р.И. Керимзаде] // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – М. : Наука, 1990. – С. 81-96.
7. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri. Cilt: 2. II Bayezid devri kanunnameleri / A. Akgündüz. – İstanbul : Fey Vakfı, 1990. – S. 9.
8. Ремез Н. К вопросу о законотворческой деятельности османских султанов в XV-XVI вв. / Н.К. Ремез // Османский мир и османистика : сборник статей к столетию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973). – М. : ИВ РАН, 2010. – С. 277.
9. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – 157 с.
10. Pulaha S. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları / S. Pulaha, Y. Yücel. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1988. – S. 30-31.
11. Yılmaz M.Ş. Koca Nişancı of Kanuni: Celalzade Mustafa Çelebi, Bureaucracy and «Kanun» in the reign of Suleyman the Magnificent (1520-1566) : Ph. D. dissertation / M.Ş. Yılmaz. – Ankara : Bilkent University, 2006. – P. 205.
12. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – С.17.
13. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С.51.
14. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 12.
15. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 52.

Отримано: 29.06.2017.

Віктор Брехуненко
(Київ)

ВІД ОЧАКОВА ДО БІЛГОРОДА: УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В ТУРЕЦЬКИХ ФОРТЕЦЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XVI – середина XVII ст.)

Північне Причорномор'я «засвітилося» в козацькій історії майже відразу. Уже на зорі опанування Степового Кордону Європи християнськими козацькими спільнотами українські козаки протоптали сюди стежку. Перші їхні суходільні та водні походи були спрямовані саме на цей регіон. Найраніші відносяться ще до кінця XV ст. У 1492 р. козаки поблизу гирла Дніпра захо-

пили турецький корабель й попутно пограбували татар. У 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей скаржився великому литовському князеві на часту появу козацьких човнів під Очаковом, де козаки «багато лиха чинять». У 1502-1504 та 1510 рр. головним об'єктом атак козацької флотилії ставала Таванська переправа на Дніпрі¹. Відтоді й українські козаки спеціалізувалися в постійних набігах на ногайські улуси Північного Причорномор'я та в походах під Очаків, Білгород, Кілію. Дніпровсько-Бузький лиман був основними воротами українських козаків для виходу в море, а відповідно й ареною найчастіших сутичок з ворожими флотиліями.

Та найважливіша складова стосунку козаків до теренів Північного Причорномор'я впливала з комплексу позаконфронтаційних контактів з мусульманськими сусідами. І заторкувала вона проблему появи та вкорінення козацького сліду в регіоні, вклинення тут спершу козаків, а пізніше за ними й інших прошарків українського населення, поновного розширення українського ареалу за рахунок поступової колонізації земель вглибині Степового Кордону Європи. Зазвичай вважалося, що перші помітні обриси цього процесу з'являються у XVIII ст. Однак є усі підстави відсунути початки до XVI – першої половини XVII ст.

Відправним пунктом інтересу українських козаків до опанування Північним Причорномор'ям було традиційне світоглядне переконання в українському світі щодо належності цього регіону до «своїї», але втраченої території. Напередодні старту «козацької версії» з опанування Степу українська еліта дивилася на цей обшир не інакше, як на «свою» природну територію, а не як на «чужий» регіон, який слід приєднати до властиво «своїї» землі. Поява тут у XIII ст. татар, а пізніше турків, не витравила в неї на довгі століття прагнення «зачинити» приєдну ділянку Кордону на власну користь. На українському фланзі претензії на Степ ніколи не вигасали. Західна зона Степового Кордону постійно була об'єктом претензій українських еліт, а потім і державної машини Великого князівства Литовського. І з другої половини XIV ст. вже простежується просування українського населення на південь. А в успішніші часи, як-от за Вітовта, державні лідери спромогалися поширити свій контроль навіть над чорноморським узбережжям². У середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії «від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею ... – по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну»³.

Правда, руйнівна хвиля татарських набігів останньої чверті XV ст. посунула прикордоння далеко на Північ, а поширення в 1538 р. влади турецького султана на Буджак, довершила справу. Однак це не змінило уявлення українських еліт про південний кордон з мусульманськими сусідами. Ці уявлення були органічно засвоєні литовськими та польськими чинниками. Як добре показав Д. Колодзейчик, верхівка Великого князівства Литовського ніколи

не погоджувалася зі втратою Північного Причорномор'я й постійно нагадувала про це Туреччині та Криму⁴. Невипадково король із султаном майже століття ніяк не могли демаркувати відповідний кордон. Не зійшлися сторони вже під час першої спроби розмежування, зробленої в 1538-1542 рр.: турки воляли провести кордон по р. Саврань, опоненти – по р. Кодима. Згідно з актом розмежування 1633 р. кордон проліг ще південніше по Сухому Ягорлику й далі півколом до Овечого Броду на Південному Бузі⁵. Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина прилеглого Поля, а отже й козацьких країв.

Тверду позицію обстоювали в Литві та Короні й у стосунках з Кримським ханатом. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Міколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: «...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра»⁶. Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисараї посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також послали в 1610, 1620, 1622 рр.⁷. Коли в 1578 р. кримський гінець висловив у Кракові вимогу хана, щоб обидва береги Дніпра були його, таку позицію якийсь невідомий шляхтич у листі до коронного маршалка назвав абсурдною⁸.

У 1624 р. калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по «Вовчій Воді» (притока Самари), як «за предків наших учинений» й обіцяв королю віддати землі по Дон включно з примосковським полем, й увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо фортець Білгород, Тягиня і Кілія, то король буде ними володіти, якщо виб'є звідти турків⁹. У листі до коронного гетьмана С. Конєцпольського калга навіть погоджувався на ліпший для Варшави варіант: «...ці три замки взявши, вам віддамо, тільки в тому нам братерство вчинить, щоб дніпрові козаки до нас прийшли»¹⁰.

Як цілком правомірні претензії Варшави сприймалися у близькій до цих земель Молдові. Коли в середині 1620-х рр. турки задумали будувати замок навпроти Іслам-Кермена, молдовський господар Мирон Могила відмовляв Гасан-пашу, наголошуючи, що той «ґрунт власне має належати Короні»¹¹. Аналогічну переконаність висловлював господар і в листах до польських адресатів¹².

Свої права на Лівобережжя Дністра Варшава підкріплювала нагадуванням про чинші, сплачувані татарами за використання тутешніх пасовиськ¹³, а також – що особливо важливо – посланням на надання цих земель, зроблені не тільки польськими королями, а й руськими князатами¹⁴. Зрештою, позицію підкріплював той факт, що мешканці прикордоння поширили свій господарський промисел до пониззя Дніпра й Бугу. Як висловився коронний гетьман С. Жулкевський в одному з листів, «звикли на рибу для звіра в ті пустелі ходити, де Дніпро з Бугом у море віддаються»¹⁵.

Черговий спалах полеміки стосовно кордону в Полі виник у зв'язку з відбудовою фортеці Кодак над дніпровським порогами. У Туреччині та Криму появу твердині розцінили як замах Варшави на те, щоб просуватися в глибину Поля й зображали в барвах «ставлення замку на ґрунті його милості цісаря оттоманського»¹⁶. Це зму-

сило Річ Посполиту знову освіжити контраргументи. При цьому в її позиції з'явився раніше не використовуваний доказ – козацький.

Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. «Те, щоб мав бути (Кодак. – В. Б.) на ґрунті цесаря турецького, ніколи бути не може, бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром»¹⁷, – читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конецпольського послу до Туреччини В. М'яковському. Турки ж, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, «де зараз Крим генуезці тримали»¹⁸. Гетьман уїдливо відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей в Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях. Натомість, попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках навколо підстав Речі Посполитої було заокруглене власне тим, що «як би собі козаки погодилися (на належність тих теренів мусульманській стороні В.Б.), які від віків на Дніпрі мешкають»¹⁹.

Тож українське козацтво, верхівка якого походила переважно зі вчорашньої дрібної шляхти та військово-службової людності прикордоння, перебувало через неї під потужним впливом зазначених вище ідей. Не дивно, що козаки територію вглибині Степового Кордону у тому числі й Північне Причорномор'я почали розглядати не тільки як об'єкт військових промислів, а й як «свою».

Власну «козацьку землю» українські козаки, як добре відомо, повсякчас розміщують на «Україні». Однак просторове наповнення останньої зазнає змін. Спершу претензії козаків, очевидно, не виходили за рамки прикордоння і свою територію – «Україну» – вони локалізували на ньому. Але щонайпізніше на зламі XVI-XVII ст. уявлення козаків про те, де вони мають природне право чутися вдома й користуватися правами й вольностями, охопили величезний простір від Білорусі до Чорного моря, про що дуже чітко висловився гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Розгніваний тим, що під час перебування основного контингенту козаків на Інфлянтській війні були спустошені їхні маєтності, гетьман вдався до окреслення території, на якій козаки мають бути вільні від будь-чийх зазіхань: «Почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші»²⁰. Іншими словами козаки, на той час уже стан, воліли реалізувати свої станові прерогативи якщо не на всіх розташованих по християнський бік Степового Кордону українсько-білоруських землях, то принаймні на їхній значній частині, сфокусованій на Дніпро та його допливи.

Що ж до земель, розташованих по інший бік Кордону, то, козаки вже однозначно сприймали їх як резерв для розширення своєї території. Видно це не тільки з промовистого одкровення гетьмана І. Куцковича. Свого часу С. Наливайко пропонував осадити козацьке військо в міжріччі Бугу та Дністра на південь від кордонів Брацлавського воєводства²¹.

При цьому стимули для козаків виходили навіть з протилежного боку Степового Кордону. У 1622 р., очевидно під впливом ролі

козаків у Хотинській війні, можливість порозуміння з ними розглядав турецький султан, що у вилилося у чутки нібито він пропонував їм перейти до нього в підданство й осісти в Білгороді та околицях на засадах збереження устрою та участі навзамін у війнах, які вестиме Порта. Московит Григорій, який вийшов із кримського полону, говорив у Розрядному приказі про те, що султан нібито закликав козаків переселятися в околиці Білгорода і що «черкаси тому до турецького не пішли, що очікують від королевича, як упросить у короля і у поляків, що на черкас не підуть, і вони будуть жити в Запорогах, а тільки поляки розпочнуть на черкас наступати, і черкаси за неволю підуть до турецького царя»²².

Ці перші чутки про поширення серед українських козаків думок про те, щоб перебраться до мусульманських сусідів у випадку складання в Україні непереборних обставин в подальшому доповнюються іншими даними. Двома роками пізніше афонський старець Мелетій заніс до Московії вістку, що козаки нібито писали калзі Шагін-Гірею, «що в них хоче бути з королівськими і польськими людьми міжусобиця, бій за віру, і тільки їх поляки осияють, і він би, Шагін-Гірей, прийняв їх усіх до себе в Крим»²³. Наступного року з'являються прямі згадки вже про переміщення українських козаків до Криму. Після поразки козацького повстання під Куруковим туди відійшло 4 тис. випищиків на чолі з гетьманом Олефіром²⁴. Подальша доля цього загону невідома. Швидше всього, він підтримував союзника козаків калгу Шагін-Гірея, військово-політична спілка українських козаків з яким і створювала сприятливий ґрунт для переміщення випищиків на територію ханату. Після ж поразки козацько-татарського війська у 1627 р., найімовірніше загін, як передбачав Б. Флоря²⁵, повернувся разом із калгою на Запоріжжя.

Наприкінці 1630-1640-х рр. фіксуються нові випадки на тлі схожих обставин. Як і в середині попереднього десятиліття, каталізатором козацьких порухів знову став відкритий збройний конфлікт із Варшавою. У лютому 1638 р. козаки, які вийшли на «государеве ім'я», говорили у Севську, що після поразки під Кумейками «багато козаків пішло на Запороги і на Дон, а інші пішли у Волоську землю і в Крим»²⁶. У червні 1638 р. під час другої фази чергового повстання відродилися чутки про ймовірність переселення козаків до османських володінь. Козаки нібито були готові «відійти до турецького царя» і навіть буцім «посилали всі із Запороз до нього посланців своїх, щоб він, турецький цар велів їх, решту черкас, прийняти, і турецький цар дав їм місце для проживання»²⁷. Не завадив ні конфесійний чинник, ні суперництво з мусульманськими сусідами за Степовий Кордон. У козацькій свідомості переселення до султанських володінь розглядалося як цілком прийнятний варіант розв'язання проблеми випищиків. У тому ж таки 1638 р. цим інструментом скористалися козаки загону полковника якугося Тараса, які всі пішли «до турка в Крим»²⁸. Під 1641 р. згадуються козаки, «які пішли служити до турецького султана»²⁹, а в 1646 р. ті, які в Криму навчали татар стріляти з піщалі³⁰.

Відсутність в українських козаків ментальних пересторог для переміщення у скрутних обставинах на терени мусульманських су-

сідів добре усвідомлювали по християнській бік Степового Кордону. Недарма після козацьких поразок 1637 р. у Москві передбачали, що козаки можуть відійти «в Азов, на Дон і в Крим», а в клятві, яку мусили приймати у Московії при перехрещенні вихідці з України містилося зобов'язання «до турецького султана, і до кримського царя, і до Ногаю, і в литовську сторону, і ні в які інші держави не від'їхати»³¹.

Брак непрохідних світоглядних бар'єрів між козаками й мусульманськими сусідами чи не найкраще демонструє поява такого явища, як потурнацтво, котре, схоже, стало першою формою вкорінення козацького сліду на чорноморському узбережжі в турецьких містах фортецях Очакові, Білгороді, Тягині. Як зворотний бік допливів тюркського елементу в козацькі лави, потурнацтво відбивало іманентну здатність козаків мігрувати на терени, контрольовані мусульманськими опонентами й інтегруватися в тюркські середовища. У свідомості українських козаків не було табу на перехід до табору опонентів та на інтеграцію в нього. Релігійний кордон відігравав дуже важливу роль у формуванні моделі співіснування на Степовому Кордоні, але не був здатен роз'єднувати безповоротно. Потурнаків мусульманські сусіди навіть потім могли використовувати проти їхніх колишніх побратимів, як колишнього запорожця Тимофія Данилова, про якого московський посланець у Криму І. Спешньов повідомляв у 1626 р.: «...переїхав він із Запороз в Перекоп третій рік. І нині государ в кінці квітня послав його перекопський князь на Дніпро для язиків. І вони, государ, побрали язики на Дніпрі біля Гусиного перевозу та на Самарі»³². Так само часто ходив на «руські краї з татарами» Кузи Ромодан, «перекинчик з козаків, який мешкав в Очакові»³³.

Типовість випадків потурчення українських козаків сумнівів не викликає. Як про буденну справу писав про потурнацтво С. Жолкевський: «Турки козакам нічого не можуть вчинити інакше, як наші українні замки опанувавши. Ці, що в Константинополі радять це, добре знаючи від козаків, яких одних з потурчених, інших із в'язнів мають»³⁴. Або ж в іншому листі: «Турки інформовані від самих козаків, яких немало в неволі швидко потурчилося»³⁵. У лютому 1640 р. коронний гетьман С. Конєцпольський напучував у меморіалі посла до Туреччини В. М'яковського «застерегти й те, щоб перекинчиків не приймали... яких є сила в Очакові»³⁶. Важливо, що С. Жолкевський розрізняє потурчення запорожців через неволю і шляхом добровільного переходу. В останній спосіб «побусурманилися» і деякі козаки, які брали участь у спільних з татарами військових операціях, зокрема в часи союзницьких відносин з братами Магмет- і Шагін-Гіреями. Калга Шагін-Гірей про це прямо пише у своєму листі до Війська Запорізького від 26 серпня 1626 р.: «те ваше товариство, яке при мені є, коли зі мною на черкесів ходили, яких побито, які померли, а інші побусурманилися, а інші і зараз перебувають при мені»³⁷.

Безпосередні спонуки до переходу козаків у табір вчорашніх опонентів могли бути різними. Одна з них – втеча від покарання старшини. Про її поширеність, а можливо й про домінування, свідчить та обставина, що до такого кроку українські козаки вдавали-

ся не тільки в Україні, а й перебуваючи на Дону. На випадки втеч українських козаків з Дону до Азова через непорозуміння з донцями останні час від часу нарікали, кваліфікуючи перебіжчиків як зрадників Війська Донського³⁸. Механізм потурчення перебіжчиків добре описав коронний гетьман С. Конєцпольський в інструкції послу до турок М. Бегановському: «Коли який лотр між козаками знайдеться, який або на морі бунтує, або слухняним бути не схоче, по полях снує, опиниться на морі, чекаючи, що його або біля Очаківської скелі спіймають, або, уникаючи кари від полковника, втече до Очакова, зараз йому шана цісарська наступає, зараз того, який мав бути на палі, трактують за велику людину, тих таки на підданих його королівської милості насилають, звідки множиться сваволя і на їхні звичайні проступки не так рішуче наступати мусить. Треба тоді цей звичай скасувати, а тих, які від нас для збродні тікають, або нам відіслати, або карати на горло, бо інакше не буде ради»³⁹.

До співпраці з мусульманськими сусідами проти свого колишнього соціуму нерідко підштовхували й обставини полону. Так, у 1615 р. два в'язні козаки, які потрапили до татарських рук під Ян-Керменом «біли чолом царю (кримському ханові. – В. Б.), щоб не велів їх стратити, а послав би з ними своїх багатьох людей, і вони там приведуть на черкас на сторожі»⁴⁰. У 1646 р. донці звітлювали Посольській приказ, що, як на Урмаметові улуси «ходило запорізьких козаків тисяч з сім, і від них, запорізьких козаків, перейшов в улуси перебіжчик, і їм, улусним людям, про прихід тих запорізьких козаків говорив»⁴¹. Траплялося, що полоненики звалоювали провину за свої морські й сухопутні походи на короля й шляхту⁴².

Усі ці рухи українських козаків вимощували дорогу до пізніших переселень, внаслідок яких відбудеться перенесення Січі до ханських володінь після Полтавської катастрофи 1709 р., а також поява поселень у гирлі Дніпра, Очаківському Степу, Правобережжю Дністра та в Криму⁴³. Без сумніву, упродовж другої половини XVII ст. виходи козаків на територію мусульманських сусідів не припинялися, ставши продовженням традицій попередніх часів та предтечею масового переміщення козаків у XVIII ст.

Примітки:

1. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540) / Б. Черкас. – К., 2006. – С. 229-231.
2. Войтович Л. Степи України у другій половині XIII – середині XIV ст. / Л. Войтович // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 47; Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1993. – Т. IV: XIV-XVI віки, відносини політичні. – С. 317-318.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 99.
4. Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / D. Kolodziejczyk // *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV-XXI siècles) / études à la mémoire de Mihail Guboglu.* – Braïla, 2007. – S. 127-130.
5. Докладно про вимоги сторін під час першої спроби демаркації 1538-1542 рр. див.: Veinstein G. *L'occupation ottomane d'Oçakov et le prob-*

- lème de la frontière lituano-tatare 1538-1544 // *Passé turco-tatar present soviétique*. Études offertes à Alexandre Bennigsen Louvain-Paris, 1986. – S. 123-155. Розмежування 1633 р. найгрунтовніше розглянув М. Крикун (Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії в 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XV-XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 302-326.
6. Michalonus Lituani de moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum fragmina X, multiplici historia referta. – Basle, 1615. – P. 24.
 7. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623 / D. Skorupa. – Warszawa, 2004. – S. 128, 158, 223-226, 246.
 8. Biblioteka Ossolińskich. – № 3169 / III (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 9932. – S. 39).
 9. Лист кримського кааги Шагін-Ґірея до Зигмунта III 27 жовтня 1624 р. // Gołębiowski. Shahin Girej i Kozacy. Biblioteka Warszawska. – 1852. – Т. 2. – S. 19.
 10. Лист Шагін-Ґірея до коронного гетьмана С. Конєцпольського, 1624 р. (Zbiór Branickich z Suchej. – № 155 / 181. – S. 16).
 11. Реляція посла Речі Посполитої до Гасан-паші О. Ходимирського від 14 вересня 1627 р. // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 318.
 12. Лист молдовського господаря М. Могили до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 15 жовтня 1627 р. // Там само. – С. 322; лист молдовського господаря М. Могили до серадського воєводи М. Пшерембського від 15 жовтня 1627 р. // Там само. – С. 325.
 13. Лист до брацлавського хорунжого С. Хмелецького від 5 серпня 1626 р. (Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – S. 483). Див. також: Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier... – S. 129.
 14. Той таки лист (Biblioteka Jagiellońska. – № 211 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 1033). – S. 483.
 15. Лист С. Жулкевського до членів трибуналу в Пйотркові від 26 вересня 1614 р. // Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – С. 141).
 16. Лист молдовського господаря В. Лупула до короля Речі Посполитої Владислава IV від 26 жовтня 1639 // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1648. – Kraków, 2005. – S. 558. Див також: лист кримського хана Бегадир-Ґірея до С. Конєцпольського від 29 вересня 1639 р. // Там же. – S. 555; Лист невідомого з Бахчисарая до С. Конєцпольського від 29 листопада 1639 р. (AGAD. – Zbiór Komierowskich 57/74. – S. 174-175).
 17. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 593.
 18. Там же. – S. 594.
 19. Там же.
 20. AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 41.
 21. Докладніше по цей проект див.: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П. Сас. – К., 1998 – С. 224-237.
 22. Допитові свідчення вихідця з полону Григорія від 29 вересня 1622 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Приказной стол, стб. 9, л. 55-56).
 23. Відписка путивальських воевод А. Головіна та І. Осипова до московського царя Михайла Федоровича від 29 листопада 1624 р. (РГАДА, ф. 123, 1624 № 19. л. 10).
 24. Флоря Б.Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого / Б.Н. Флоря // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – С. 52-53.

25. Там же. – С. 53.
26. Допитові свідчення українських козаків у Севську від 8 лютого 1638 р. // Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953 – Т. 1. – С. 186.
27. Відписка путивальського воєводи до московського царя Михайла Федоровича від 20 червня 1638 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Белгородский стол, стб. 98, л. 97).
28. Б. Флоря вважає, що під Тарасом слід розуміти Тараса Трясила (Флоря Б.Н. Запорожское казачество... – С. 57).
29. Допитові свідчення лучанина М. Богданова від 2 травня 1641 р. (РГАДА, ф. 79, 1641 № 1, л. 225).
30. Флоря Б.Н. Запорожское казачество... – С. 59.
31. Грамота московського царя Михайла Федоровича білгородському воєводі П. Пожарському від 13 березня 1638 р. // Воссоєдинение Украины... – Т. 1. – С. 196.
32. Відписка дворянина І. Спешньова до московського царя Михайла Федоровича від 28 травня 1616 р. // Документи російських архівів... – С. 100.
33. Лист невідомого до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 28 березня 1638 р. // Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 487.
34. Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до коронного секретаря від 9 січня 1617 р. (AGAD. – Extranea IX Polen 67. – Vol. 115).
35. Лист коронного гетьмана С. Жолкевського до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 20 лютого 1617 р. (Biblioteka Jagiellońska. – №109 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2030. – S. 74).
36. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 595.
37. Biblioteka PAN w Kórniku. – № 341 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2629). – S. 214.
38. Відписка московських послів до Туреччини С. Протасьєва та М. Данилова до московського царя Михайла Федоровича, травень 1613 р. (РГАДА, ф. 89, 1613 № 1 Р, л. 217); приказний запис за 1658 р. (РГАДА, ф. 210. – Разрядный приказ. – Владимирский стол, стб. 62, л. 135); допитові свідчення донського отамана М. Лук'янова від 1 грудня 1657 р. // Русская историческая библиотека. – СПб., 1906. – Т. XXXIV. – С. 254.
39. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 642.
40. Статейний список московських послів у Криму І. Спешньова та Б. Нестерова, 1615 р. // Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 85.
41. Відписка Війська Донського до московського царя Олексія Михайловича від 12 травня 1646 р. // РИБ. – Т. XXVI. – С. 3.
42. Статейний список московських послів у Криму Ф. Челюскіна та П. Данилова, 1616 р. // Документи російських архівів.. – С. 102.
43. Мальчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мальчев. – Запоріжжя, 2009. – С. 12-14, 27-40.

Отримано: 4.07.2017.

**ЗБІРНИК 3037 ФОНДУ «АРХІВ ЗАМОЙСЬКИХ» АГАД
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВІДНОСИН УКРАЇНИ, КРИМУ
І ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVI-XVII ст.**

Одним з найважливіших фондів АГАД (Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві) є фонд «Архів Замойських». Його цінність полягає в тому, що тут зібрано чимало важливих джерел, пов'язаних зі знаменитим родом князів Замойських, насамперед Яна Замойського (помер 1605), котрий був коронним підканцлером (1576-1578), канцлером (1578-1605), великим гетьманом коронним (1578-1605), а, будучи на службі трьох королів Речі Посполитої, багато в чому визначав її зовнішню та внутрішню політику, брав діяльну участь у її війнах, насамперед з Османською імперією 1595-1606 рр. Матеріали цього фонду все частіше використовують українські дослідники, зокрема рукопис №3036, де зібрані документи стосовно історії України. Значно рідше зверталися до рукописного збірника №3037, де зібрані документи відносин Речі Посполитої з Османською імперією та залежним від останньої Кримського ханства. 18 документів з цього збірника за 1578-1676 рр., в котрих висвітлювалися україно-молдавські відносини, ми опублікували у вигляді реєстрів разом з документами збірника 3048 цього ж фонду¹. Ще два реєстри 1649 р. щодо Національно-визвольної війни 1648-1658 рр. надруковані у нашому збірнику, присвяченому цій події². Деякі реєстри першої половини XVII ст. подані нами до друку.

Звертаючись до цього збірника відзначимо, що вміщені тут документи (всього 231) охоплюють 1525-1769 рр. По століттях вони розподіляються наступним чином: XVI ст. – 50 документів, XVII ст. – 166, XVIII ст. – 15. Невелику кількість документів XVIII ст. ми тут розглядати не будемо, як і ті, що були надруковані нами.

Документи збірника збереглися в оригіналі або тогочасних копіях чи перекладах польською (низка з них дійшли в копіях січня 1667 р.). Понад 50 документів написані латиною. Це документи: №1 (мирний трактат 1525 р.); №10 – лист султана Селіма II станам Речі Посполитої; №12, 15, 16 – листи султана Мурада III до Гуссейн-бея (№12) та короля Сигізмунда III; №17 – анонімний меморіал 1590-1595 рр. султану Мураду III щодо відносин між християнами і відповідь на нього (арк. 40-41 зв.); №22 – меморіал султанського посла до примаса Речі Посполитої від 29.01.1594 р.; №42 – донесення з Стамбулу про збройний похід проти господаря Молдавії та Валахії Михая; №43 – лист Андраша Баторі (?) до Я. Замойського від 2.08.1599 про ці ж події; №48-50 – анонімні листи 1600 р.; №55 і 56 – листи Мехмеда III і паші до короля Сигізмунда III 1602 р.; №62-67 – листи П. Отвіновського до султана Османа II та візира, лист Томаша Замойського до молдавського господаря, копія договору Речі Посполитої й Османської імперії 1619 р., укладеного дипломатом П. Ожгою; №127-128 – статті мирного договору 17.10.1672 р.

та лист візира до невідомого від 12.06.1673 р.; №140-141 – документи щодо Журавненського миру 1676 р.; №164-165 – лист дипломата Яна Гнинського до високопоставлених турецьких осіб; №174-199, 201-202, 207-210 – документи щодо місії Гнинського, зокрема дана йому 15.07.1677 р. дипломатична інструкція, лист його (?) до Фердзімана (Ферідан) – паші 9.05. та 15.06.1678 р.; № 215 – лист короля Яна Собеського до візира Мустафи-паші латинською мовою. Ще два документи (№ 6-7 лист Ханум султане, дочки Хасекі-хурем, до короля Сигізмунда-Августа II 1550 р. (?) написані французькою).

Переважає ж більшість написана польською мовою, на яких ми й зупинимося. Отже, після згаданого вище трактату 1525 р. на арк. 3-12 йдуть п'ять листів 1542-1565 рр. (у копіях січня 1667 р.) султана Сулеймана II до короля Сигізмунда I. У першому листі йдеться про два напади запорожців у січні й грудні 1541 р. на Очаків, людські втрати, взяття полону (150 душ) і захоплення козаками худоби. З цього приводу султан надіслав до Польщі Юсуфа, який мав домагатися покарання винних і відшкодування. У другому листі йдеться про молдавського господаря Петра, який скаржився султану, що Польща не видає його опозиціонерів, що втекли під захист короля. У третьому 1546 р. знову порушується питання про новий напад козаків на Очаків у жовтні 1545 р., але особливу цінними є дані про козака Масла з Черкас та його товаришів. Подібний документ або інший список листа видно був у розпорядженні М. Грушевського (він на жаль не вказав шифру рукопису) і він навіть цитує з нього³.

У четвертому листі 1546 р. міститься відповідь на послання Сигізмунда I переданого через вірменина Лята. У п'ятому султанському листі від 7.08.1565 р йдеться про молдавські справи, напад 2-3 тисяч бігородської орди на землі Речі Посполитої, купця Мехмеда з Бурси, котрому пощастило уникнути ворожих нападів. Цьому Мехмеду, вже покійному, кілька років тому продав кілька «*czerkaskich*» жінок-невільниць якийсь Миколай Хоронжиць. У листі Мурада III (березень 1593 р.) до Сигізмунда III йдеться про напад польських і козацьких військ на Тульчу (арк.44-45 зв.). Султан гостро засуджував дії Речі Посполитої, вказував зокрема, що тоді в полон потрапило понад 10 тис. душ. Лист з Константинополя березня 1582 р. (арк.28-29 зв.) переклав з турецької Дзержек. У ньому міститься розлога інформація про ситуацію в Речі Посполитій, придунайських князівствах і навіть в Персії. Марцін Лубенецький писав зі Стамбулу до короля Стефана Баторія, згадуючи про козаків (арк.31). Кам'янецький староста Ян Потоцький писав королю Сигізмунду III 8.07.1592 р. про прибуття 27 червня молдавського господаря Петра до Кам'янця-Подільського (арк.42-43 зв.). Про події австро-турецької війни 1595-1606 рр. йдеться у анонімному польському листі. Говориться про битви Синан-паші під Будюю (арк.46-49 зв.).

Цікавим є реєстр 1594 р. документів (понад 20) про турецькі й татарські справи. Тут є лист Сигізмунда III про розправу над козаками, котрі зазнали поразки (видно мається на увазі поразка повстання К. Косинського), його ж універсал до «українних» міст, щоб вони «козаків до себе не приймали». Ще у двох документах реєстру

йдеться про козаків, які напали на Молдавію і господаря Аарона вигнали (арк.56-56 зв.). Документ №27 містить анонімні «Відомості з України», датовані 8.05.1594 р. (арк.62-62 зв.). Тут йдеться про напад татар на Річ Посполиту, про виступ за султанським наказом молдаван на будівництво замків над Дніпром. Молдавське посольство просило про дозвіл Речі Посполитої наймати на службу козаків для боротьби з татарами, котрі не хочуть бути підданими султана. Ці татари не надсилали війська до Персії, волюючи спустошувати Річ Посполиту. Але Річ Посполита тоді відмовила Молдавії.

Приблизно цих же питань стосуються наступні двадцять шість документів 1594-1602 рр. (№29-43). Тут вирізняються такі документи як: конфесата турецького полоненого Мустафи 14.06.1595 р. (арк.66-67 зв.); лист Синан-паші до господаря про події у Криму і підготовку татарського нападу на Тимішоару (арк.71-71 зв.); відправа галицького каштеляна, посла речі Посполитої, до Туреччини Станіслава Гольського від 20.11.1597 р. (арк.79-79 зв.); три листи Мехмеда III до Ахмед-паші 1597 р. та Сигізмунда III від 15.03.1598, 30.09.1599 і 1602 рр. (арк.81, 83-84 зв., 87-88). У листі 1599 р. султан вимагав справедливості для покритих купців. В анонімному донесенні 1599 р. є розлога інформація про кримського хана Гази-Гірея II, зокрема про його намір вдарити на українські землі Речі Посполитої, через Мукачево (?) (Mugacszow) на Самбір (арк.90-91 зв.).

Оскільки частину документів за 1602-1623 рр. ми опублікували раніше, то звернемося до неопублікованих. Отже, в анонімному донесенні зі Стамбулу, яке привезли до Варшави 23.06.1618 р., йшлося про війну Османської імперії з Персією (арк.106-107 зв.). Невідомий автор переказав зокрема зміст листа, який доставили 24 квітня з Персії та новини з Угорщини від 27 квітня: «Цього ж дня (27-го – Ю.М.) туди прийшла новина, що козаки спалили Каракарман та Монгалію (Mongalia), чим турки дуже засмучені, стали думати про оборону Чорного моря...рада була, щоб знову дати волю сваволі (?) татар». Скіндер-паша запевняв, що у поляків зараз війська майже нема, бо воно рушило на Москву. Капудан-паша, котрий мав вийти з гарматами на Чорне море, поплив у «Біле море», тобто Дарданелли. Турки привели понад 10 іспанських дітей, яких захопили в Португалії.

Наступна група документів (№77-83, арк.136-150) стосується дипломатичної боротьби між Річчю Посполитою та Османською імперією у 1624-1625 рр., в центрі якої посольство князя К. Збарзького. Кжиштоф Кельчовський, посол до Туреччини, у своєму листі до коронного гетьмана Конецпольського від 18.12.1624 р. зі Стамбулу інформував про стан відносин між країнами, зокрема приділив увагу посольству Мехмед-паші Дяка.

У наступному документі мова йшла про мирний договір з Туреччиною 1624 р. Близько грудня 1624 р. – січня 1625 р. Сигізмунду III було адресовано три листи. В першому султан Мурада IV висловлював занепокоєння нападами козаків. В листі каймакана Гурджі Мехмет-паші говорилось, що під час мирних переговорів козаки підступили під Стамбул («що сталося за відсутності (турецьких) галер і морської армади») і поки турки підтягували інші війська ко-

заки «виконавши своє лотрівство, пішли геть». Стривожений султан негайно призначив очаківським беглербеєм Мехмед-пашу Дяка. Останній теж написав листа королю Речі Посполитої.

К. Кельчевський листом від 5.04.1625 р. застерігав сандомирського воєводу щодо задумів Мехмед-паші. Майже одночасно він скерував листа до короля (арк.148-150), в котрому розповів про ситуацію в Стамбулі після козацького нападу. В листі вказувалося, що турки готуються до війни з Річчю Посполитою, використавши як привід козацький напад, через це й були затримані польські упоминки для султана. Адресат зазначає, що не можна виключати, що Османська імперія укладе військовий союз з Московією. Кельчевський домагався реалізації турецької вимоги, прихильником якої був й сам: щоб «жодна козацька чайка більше не виходила на море». У листі висловлюється занепокоєння зближенням Криму з Січчю, бо вже калга-солтан Шахін-Ґірей набрав козаків на службу. Тут порушується важлива проблема: боротьба між прихильниками орієнтації Криму на Річ Посполиту і розриву з Османською імперією (Мухамед-Ґірей III та його брат Шахін-Ґірей) та прихильниками орієнтації на останню (Джанібек-Ґірей). Щоправда цей сюжет в документах збірника представлений скупо. Головне місце тут займає протистояння Речі Посполитої та Османської імперії, в котрому важливу роль відіграла як Січ, так і Кримське ханство (№84-119, арк.150-213).

Спершу треба відзначити лист коронного гетьмана (Конецпольського?) каймакану від 6.07.1626 р. (з Бару) у відповідь на його послання, привезене Осман-чаушем (арк.151-153). Він залевняє адресата у прагненні Речі Посполитої зберегти мир з Османською імперією, у тому, що козаки будуть покарані. Про чергове прибуття Осман-чауша до Бару, з котрим зустрівся господарський коморник Белецький, сповіщає невідому особу брацлавський хорунжий С. Хмелецький (6.12.1626 р., з Нового Меджибожа). 23.07.1627 р. він же писав Гасан-паші – капудан-паші – протестуючи проти будівництва замку на землях Речі Посполитої. У відповідь Гасан-паша написав лист від 30.07.1627 р. (з Очакова), де твердив про збереження миру і про хана Мухамед-Ґірея III, який вдирався до Речі Посполитої.

До цього документу тематично близькі три наступних документи. Першою є реляція ротмістра Олександра Хоцимирського від 14.11.1627 р. про посольство до Гасан-паші в Очаків. На цих мирних переговорах порушувалося питання про стримування ординських наскоків. Наступний документ – розлога реляція відправи Гасан-пашею Балтазара Вітковського (27.07.1627 р., арк.164-168 зв.). Зокрема, на слова паші про кордон в пониззі Дніпра, який здавна позначено «двома залізними стовпами, вкопаними в землю над Дніпром та надгробками з написами», вкопав відповів: «не лише два, а й тисячу таких стовпів можна вкопати; не є доказом кордону й надгробки, бо їх міг хтось значний поставити на пам'ять про приятеля». Мова йшла також про замок на Чичакії над Бугом, який би оберігав турецькі володіння від козаків. Приблизно 1627 р. датована відповідь Мехмед Балтаджі-паші, силістрійського паші,

Анджею Щуці (?). За його словами Османська імперія і Польща століттями жили мирно, а Осман II почав Хотинську війну «за порадою злих людей і через козаків». Балтаджі-паша наголосив: «Тепер є мир і треба його зберегати. Ми будемо замок на своїй землі проти козаків і свавільних татар. Нам було сказано, що всіх козаків відправили на війну до Інфляндії, але там їх немає, «всі тут». Третім документом є лист Гасан-паші до Хмелецького про збереження миру (1628 р.).

3.04.1629 р. гетьман Конецпольський направив з Бару листа до силістрійського паші Сулеймана, в якому запевняв про приборкання козаків, про королівську заборону ходити їм на море проти турків. Водночас він тривожився, що «Шахін-Ґірей перейшов до ногайських татар і донських козаків. До котрого і немає свавільників, що живуть у дикому степу, приєднується, зичать Кримської держави Шахін-Ґірею» (№92, арк.171-171 зв.).

В листі Я. Збараського (?) до невідомого від 10.06.1629 р. говорилось і про Шахін-Ґірея, і напад кількох тисяч татар під Умань, і про прийняття військ на жолд.

Лист султана Ібрагіма I королю від 1.02.1631 р. (арк. 173 зв.-174) містив вимогу припинити козацькі напади на Крим й на Очаків («пограбували майже всі чорноморські береги»). Адресант вказує, що козаки виходять зі своїми гетьманами на море й чинять шкоди, що є порушенням миру. Вимагає припинити ці дії. Далі султан пише: «кримським же ханом ж нині Джанібек-Ґірей».

Цікавим є донесення зі Стамбулу невідомої особи Конецпольському від 16.01.1632 р. Тут говориться про турецько-перську війну і про слова Муртази-паші (його султан зробив п'ятим візиром з 12) сказані Ібрагіму I: «козацькі дії суперечать укладеному миру, але й бігородський Кантимир-мурза розпочав непотрібну війну з Річчю Посполитою». Доповідалось також, що чимало татар, які мали воювати проти персів, перейшли на бік шаха, а в Криму помер солтан-галга (арк.175-175 зв.).

Очевидно 1632 р. слід датувати лист Гасан-паші до султана (№227, арк.378-378 зв.). Про дії Кантимира, загострення конфлікту між Річчю Посполитою, похід Абази-паші під Кам'янець-Подільський свідчать документи №96-113 (арк.177-208), хоча в них порушуються й інші питання, як от турецько-перська війна. Спершу згадаємо п'ять листів, написаних польськими представниками зі Стамбулу 8.03.1632 – 24.10.1633 рр. У листі силістрійського паші Синан-паші до короля (1633 р.) говориться, що козаки чинили великі шкоди і кілька повітів спустошили, але Синан-паша твердив, що це роблять не запорожці, а донці, і полонений козак це ствердив. В листі йдеться, що таких нападів з боку донців не було вже 40-50 років, з часу «коли ми їх громиили». Автор пише: «Тепер же запорожці вказали їм шляхи до нас і приєднались до донців. Я знову напишу султану про це, а вам треба підтримувати мир».

У семи листах А. Тшебінського зі Стамбулу (лютий-квітень 1634 р.) містилася інформація про мирні переговори з Абази-пашею, конфлікти з козаками. В третьому листі, зокрема, говориться: «Я наказав принести... українну мапу і показав, що під дністровськими

слободами притримуються миру, козаків там нема, на Запорозжжі ходити їм на море не дозволяємо. Але боячись нашої сторожі, вони прокрадаються на Дон і з донцями виходять на море» (арк.193). У листі Абази-паші від 22.03.1634 р. говорилось про надання молдавського господарства Василю Лупу з умовою, щоб той готувався до війни з Річчю Посполитою. Переказується також чутка про смерть кримського хана. В листах від 18 і 28.04.1634 р. говориться про початок війни Османської імперії проти Речі Посполитої.

Наступні три листи були написані польськими офіційними особами. Тут певне місце відводилося боротьбі проти турецьких військ Абази-паші, але головним було укладення мирного договору 1634 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією (№108-111, арк.200-205). Анонімне донесення (арк. 206-206 зв.) містить інформацію про можливу заміну кримського хана: «якби не перехід галер капудан-паші в Дарданели, а іншої частини флоту проти козаків, то поставили б ханом царевича Мухамед-Ґірея, щоб привабити його стрія (дядька по батькові – Ю.М.) Шахін-Ґірея, або царевича Казі-Ґірея, який сидить в Стамбулі». Говориться про те, що турків було уведено в оману тим, що нібито всі війська Речі Посполитої пішли в похід проти Московії, через що дії Абази-паші були безуспішними. В листі Муртази-паші Конєцпольському від 2.11.1634 р. говорилось про розпуск турецьких військ і передавалася чутка, що кінні загони з Речі Посполитої діють під Очаковом і чинять шкоди.

Наступні шість документів 1636-1637 рр. (№114-119, арк.208-213) були створені польськими й турецькими (2 документи) представниками. З них можна вирізнити лист дипломата Ромашкевича до Конєцпольського від 7.06.1637 р. (арк.211 зв.). Тут зокрема говориться, що новий кримський хан Бехадур-Ґірей (син Джанібек-Ґірея) вирушив до Криму морем, а його молодший брат – суходолом.

В наступних документах вирізняється довідка про мирні договори Польщі з Туреччиною, починаючи з давнини, фактично з 1542 р. (арк.216-217 зв.). Далі йдуть документи часів «Руїни». Період 1671-1675 рр. (арк.222-230) знайшов відображення в листі короля Михайла Вишневецького до султана Мухамеда IV від 3.10.1671 р., листі візира Ахмед-паші до короля від 1.06.1674 р., інструкції Джантемиру, перекладачу при турецькому послу (1673 р.?) та деяких інших документах.

Значно повніше представлений 1676 р. (№133-144, арк.231-262 зв.). Особливий інтерес викликає анонімний лист від 8.10.1676 р. з табору під Журавном; два листи короля Яна Собеського до холмського воєводи (?) від того ж числа і від 14.10.1676 р.; анонімна реляція – фактично щоденник польсько-турецьких мирних переговорів 17.09. - 23.10.1676 р.; статті Журавненського миру; меморандум «Спосіб і порядок оборони Речі Посполитої під час турецької війни» та деякі інші. Ще більше уваги приділяється подіям 1677-1679 рр. (№146-214, арк.264-356 зв.). Серед цих документів найважливішими є листи: короля Яна Собеського до дипломата Яна Гнинського від 13.07.1678 р.; невідомого до того ж Яна Гнинського

від 7.12.1677 р.; Гнинського до Відоні від 20.03.1677 р.; Гнинського до короля від жовтня 1679 р.; реєстр 83 невільників, яких було виведено з Туреччини ксьондзом Павлом Розмишовським, бухановським плебаном. У цьому реєстрі були чоловіки, жінки, діти, євреї і християни, чимало з яких походили з України, наприклад «Марина з-під Острога», Дмитрашко з Підгаєць, Іван зі Збаража, Іван з-під Галича, Іван з Калуша, Панько з Самбора.

Завершуємо огляд листом Проського королю від 24.05.1684 р. з турецького табору (№216, арк.357).

Таким чином, збірник 3037 фонду «Архів Замойських» АГАД є цінним джерелом до історії відносин між Україною, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством XVI-XVII ст., а його матеріали заслуговують публікації.

Примітки:

1. Мицик Ю. З джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI-XVII ст. / Ю. Мицик. – К. : Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 1998. – Т. 3. Історія. – С. 81-86.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2013. – Т. 3. – С. 530.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII. – С. 96. Цей документ був надрукований також у: «Жерела до історії України-Руси». – Львів, 1908. – Т.VIII.

Отримано: 14.12.2016.

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ОСМАНСЬКИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ДИСКУСІЙНІ Й НЕЗ'ЯСОВАНІ ПРОБЛЕМИ

У гроні слабкодосліджених, майже недосліджених й дискусійних проблем Національної революції 1648-1676 рр. й донині продовжує залишатися з'ясування місця й ролі Османської імперії у кровопролитній боротьбі українців за незалежність. Правда, сказати, що історики не торкалися вивчення тих чи інших її аспектів, не можна. Дякуючи працям дослідників другої половини XIX – перших десятиріч XXI ст. (О. Апанович, В. Брехуненка, В. Вагнера, Я. Волінського, З. Вуйціка, В. Газіна, В. Горобця, Т. Григор'євої, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Дубровського, Д. Колозейчика, М. Костомарова, М. Крикуна, І. Крип'якевича, П. Кролла, Ю. Мицика, Д. Мілевського, О. Пріцака, Я. Рипки, Н. Савчук, Г. Саніна, Т. Таїрової-Яковлевої, Ф. Туранли, С. Фаїзова, Я. Федорука, Б. Флорі, І. Чаманської, Т. Чухаїба й ін.), з'ясовано чимало епізодичних подій, процесів й сюжетних ліній, окреслено низку дискусійних і недостатньо вивчених питань. І все ж цілісної картини впливу османського чинника на хід революції, зовнішню політику гетьманських урядів та динаміку геополітично-

го протистояння у Східній Європі найпотужніших держав, в епіцентрі якого виявилася козацька Україна, не реконструйовано. І цей негативний наслідок обумовлений не тільки тим, що дана проблема не ставала предметом спеціальних досліджень та обмеженістю джерельної бази, породженої відсутністю використання власне турецьких архівних матеріалів, але і в не меншій мірі хибністю методологічних підходів з'ясування тих чи інших її питань. У зв'язку з чим вважаємо за доцільне розпочати свій виступ з виділення останніх в окремий смисловий блок, що, можливо, дозволить внести корективи до існуючої парадигми.

По-перше, це домінування в українській, польській і російській історіографіях упередженого (сформованого упродовж сотень років) образу Османської імперії (Туреччини) як символу «споконого зла», супостата «християнського світу». В основі появи цього міфу лежали три чинники. Перший – цивілізаційне християнсько-ісламське протигорство в Європі упродовж XV-XVII ст., що супроводжувалося виникненням у свідомості різних прошарків європейського населення погляду на імперію Османів, як на смертельного ворога. Другий – захоплення нею небаченої раніше кількості бранців (переважно вихідців з України – за підрахунками Д. Колодзейчика, «в XVI-XVII ст. через Чорне море було перевезено близько 2 млн. невільників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі»), становище яких відзначалося нестерпністю. Невипадково воно стало одним із провідних сюжетів не тільки тогочасної літератури й поезії, але й усної народної творчості (особливо багатой української). Третій – формування кліром (насамперед православним) у віруючих почуттів відрази й ненависті до «бусурманського світу», як світу «невірних», що прагне знищити християнство. Насправді ж Православна Церква («Грецька»), як Вірменська та Іудейська, користувалася чималою автономією, маючи власне релігійно-політичне утворення (мілет). За умови виплати джизї православне населення користувалося цілковитою свободою культу і самостійністю у розв'язанні своїх громадських справ. Управління мілетом перебувало у руках духовенства, а його керівник входив до складу Імперської ради – вищої судової інстанції, що контролювала дотримання в імперії реалізації принципу справедливості (адалет-даїрси – «кола справедливості»).

Все це, зрозуміло, формувало у свідомості сучасників міцні стереотипи його несприйняття, а відтак і неможливості порозуміння. А відтак ця традиція у поєднанні з різними політичними ідеологемами у свою чергу накладала свій відбиток на світобачення істориків XIX-XX ст., стаючи для більшості з них нездоланим бар'єром у досягненні об'єктивної оцінки ролі Туреччини не лише у подіях Української революції, але й історії Східної Європи. виправлення цієї ситуації окреслилося тільки на початку XXI ст.

По-друге, для переважної більшості українських, польських і російських дослідників типовою є абсолютизація агресивності зовнішньої політики Османів у Східній Європі у 20-70-х рр. XVII ст. У супереч реальному стану справ, саме вони зображаються вину-

ватцями масштабних воєнних конфліктів з Річчю Посполитою (1620-1621, 1672-1676 рр.) та Московією (1677-1681 рр.), хоча насправді все було навпаки. Їм приписуються грандіозні плани завоювання цих країн з метою утвердження панування у Східній Європі. Як наслідок, складається помилавке враження, ніби політичні еліти Речі Посполитої і Московії не проводили експансіоністської політики і не вели боротьби за гегемонію у даному європейському регіоні. Стосовно ж України, то в радянській історіографії, на основі «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 р.)», запанував міф про існування загрози її «поглинення султанською Туреччиною», що традиційно зображувалася зятим ворогом українського народу, який прагнув його уярмити. Але ж вона не прагнула ні до захоплення Речі Посполитої, ні до оволодіння Московією (що яскраво продемонстрували воєнно-політичні події 1672-1676 та 1677-1681 рр.), а намагалася запобігти встановленню неподільного домінування однієї з них у Східній Європі, спонукати в разі їх розгрому виплачувати гарач султану й визнати його владу над частиною земель Правобережжя.

По-третє, в історіографії (насамперед українській) відсутні монографічні дослідження, присвячені висвітленню зовнішньополітичних цілей і заходів, спрямованих на їх реалізацію, васалів Османів (Кримського ханства й Придунайських князівств) упродовж XVI-XVII ст. А вони досить часто не тільки не обумовлювалися інтересами уряду Порти, але й суперечили їм. Проте ці нюанси не враховуються, в силу чого всі дії володарів Криму, Молдови, Валахії й Трансільванії трактуються переважно власне османськими. Наприклад, часті вторгнення татар на українські землі безоглядно на те, чи брали у них участь турецькі підрозділи чи ні, зображувалися, як правило, спільними «розбійницькими нападами турків і кримських ханів», що істотно спотворювало історичну реальність політики Константинополя стосовно українських земель.

Отже, демонізація ролі Османської імперії у Східній Європі й становища у ній християнської православної спільноти упродовж XVI-XVII ст. витворила вкрай перекручений образ її місця і ролі в українській (і не тільки в її) історії, зокрема у Національній революції 1648-1676 рр. Отож існує нагальна необхідність переосмислення усталених міфів й стереотипів, які заважають об'єктивному з'ясуванню тих чи інших наукових проблем. Прикладом у цьому плані, як на мою думку, слугує копітка дослідницяка творчість польського історика Д. Колодзейчика, котрий уже спростував чимало з них. А в статті «*Tertium non datur: турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави*» // *Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 67-80*) вперше в історіографії, долаючи історіографічні шаблони, зробив успішну спробу гіпотетично змодельувати політичні, демографічно-господарські, релігійні й культурно-мовні наслідки для української держави (козацької України) турецького протекторату, якби П. Дорошенку вдалося реалізувати на тривалий час плани її збереження. І вони аж ніяк не виглядають однозначно негативними, навпаки, їх баланс засвідчує перевагу позитивних тенденцій.

Тепер конкретно торкнуса окреслення дискусійних і нез'ясованих аспектів ролі османського чинника у період революції. З-поміж них, як на наш погляд, доцільно виділити наступні:

1. Майже недослідженим залишається коло питань, пов'язане з висвітленням відносин Війська Запорозького з Портою упродовж першої половини XVII ст. (частково за винятком його взаємин із Кримським ханством). На превеликий жаль до наукового обігу впроваджена лише дециця джерел, а тому першорядного значення набуває їх пошук в архівосховищах Польщі, Туреччини й Росії. Тим не паче, вона дає підстави висловити припущення, що з кінця другого десятиріччя XVII ст. турецький уряд починає розглядати Військо Запорозьке (чи його частину) як потенційного союзника у боротьбі з Річчю Посполитою. Зокрема, маємо дані, що під час Хотинської кампанії він, взамін за допомогу, обіцяв йому створити Козацьку державу зі столицею у Києві чи Кам'янець-Подільському, а однією з причин позбавлення гетьманської влади Якова Нероди Бородавки стала підозра у підтримуванні ним таємних стосунків з турками. У 30-40-х рр. серед козацтва починає формуватися угруповання протурецької орієнтації, котре схилилося до ідеї підняти на короля «турецького царя і кримських татар». Її підтримав і Б. Хмельницький, котрий у 1647 р. готував козацьке повстання і зав'язав контакти з султаном Ібрагімом. Окремі свідчення джерел промовляють, що останній переконував майбутнього гетьмана України у необхідності «жити дружно і у злагоді з ханом», а той зі свого боку клопотався у нього про надання допомоги (кримського війська) у боротьбі з Річчю Посполитою.

2. Дискусійним в історіографії продовжує залишатися питання про роль Порти на початковому етапі революції (лютий – червень 1648 р.), а саме: укладення військово-політичної угоди (березень) Кримського ханства з Військом Запорозьким та участь його підрозділів у боях біля Жовтих Вод і Корсуна відбулися за дозволом Стамбула чи всупереч його волі? Попри те, що більшість джерельної інформації (особливо російської) заперечує наявність його згоди на цю військову акцію татар, схильний вважати, що все-таки вона була. Адже сам хан Іслам-Гірей у листі до короля від 12 червня зазначав, що «наш» наясніший володар «наказав нам, щоб ми вторгнулися до вашої країни», бо, мовляв, поляки забули «давнє братерство», так як «не по людськи» відіслали «послів наших», уже впродовж чотирьох років не виплачували трибуту і нещодавно (1647 р.) перейшли «наші кордони» і «вчинили велику шкоду». Щоправда (і на це слід звернути пильну увагу), він підкреслив відсутність намірів воювати з Річчю Посполитою, залишаючись вірним укладеним султаном «пактів» з нею. Саме тому відхилив прохання козаків продовжувати наступ «до самого королівського трону». Проте застерігав: якщо упродовж 40 днів польський посланець не привезе заборгований трибут й не будуть козакам повернуті «давні права і вольності», виступить з військом супроти Польщі.

3. Окремішнього дослідження монографічного характеру потребує з'ясування такої надзвичайно важливої й актуальної проб-

леми, як перспективи прийняття урядом Б. Хмельницького протекції султана та причин їх провалу. Відсутність цілісної картини (вияснено тільки деякі аспекти) не дозволяє об'єктивно оцінити ні позиції Османської імперії в «українському питанні», ні її впливу на зміни геополітичного становища Української держави у 1648 – першій половині 1657 рр., ні сутності «турецької політики» гетьмана й старшини та причини її недосконалої (а, можливо, навіть недолугої), що обернулася для неї спочатку Берестечковою, а пізніше Жванецько-Переяславською катастрофами.

В історіографії встановлено, що упродовж літа-осені 1648 р. гетьман вельми активно намагався задіяти османський чинник для одержання військово-політичної допомоги Кримського ханства й ізоляції Речі Посполитої на міжнародній арені (до Стамбула було відправлено щонайменше 3 посольства). Вересневе й листопадове посольства вперше в історії українсько-турецьких відносин порушили клопотання про взяття витвореної держави під протекцію султана на правах, якими володіли Молдова і Валахія. Воно було підтверджене лютнево-березневим посольством наступного року, а в травні-червні 1649 р. Чигирин уже виношував наміри домогтися ліквідації Речі Посполитої та її розподілу між козацькою Україною, Портою, Московією, Трансільванією та Швецією. Проте позиція Криму перекреслила їх і змусила гетьмана укласти Зборівський договір, який передбачав визнання влади польського монарха.

Упродовж другої половини 1649 – першої половини 1650 рр. відносини з Портою активізуються й липневі перемовини 1650 р. у Чигирині завершилися засвідченням гетьманом згоди прийняти протекцію султана за умови відмови від вимоги виплати на його користь данини. І, як це не дивно, він погодився й у грудні видав Б. Хмельницькому грамоту з наступним повідомленням: «Наша висока Порта приймає вас під свою протекцію». А в лютому 1651 р. до Чигирини відіхало повноважне посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана, включаючи «диплом» на володіння «Руським князівством», й сприятливими умовами протекції (Гетьманщина звільнялася від обов'язку виплати данини до турецької скарбниці) й пропозицією надіслати «великого посла» до Стамбула для підтвердження укладеної угоди. Вочевидь мався на увазі документ, який засвідчував присягу гетьмана (чи гетьмана і старшин) на вірність султану.

Ця подія безперечно була великим міжнародним успіхом трьохрічних дипломатичних зусиль українського уряду, що могла б істотно змінити на краще геополітичне становище молодій держави. Могла б, якби насправду українська сторона прагнула її отримати. Не поділяю поширеної в історіографії думки, що Б. Хмельницький кілька разів приймав турецьку протекцію. На жаль, цього не трапилося ні у 1651 р., ні в наступних роках (1653 і 1655 рр.). Чомусь дослідники, котрі її поділяють, ігнорують той факт, що акт протекції обов'язково передбачав принесення васалом присяги своєму суверену (як це до речі пізніше і вчинив П. Дорошенко). Адже султан спеціально для цього вислав Б. Хмельницькому гаптований золотом кафтан, аби той, засвідчуючи свою вірність, «як вірний ва-

сал наш», одягнув його. Ця церемонія з принесенням присяги й мала символічно легітимізувати завершальний акт отримання протекції. Не існує жодного достовірного джерела, яке б інформувало про такі кроки гетьмана. І водночас маємо десятки свідчень джерел про уникнення ним під різними приводами обряду присяги на вірність Мегмеду IV і в 1651 р., і в наступних роках.

Чому? Відповідь на це питання мають дати історики у майбутніх дослідженнях. Власне розуміння цієї проблеми мною уже висловлювалося у попередніх працях. Тому повторю найголовніше: Б. Хмельницький, формуючи ідею згоди прийняття протекції котрогось із монархів (царя, трансільванського князя, султана чи шведського короля), не розглядав її як програму дій, а лише вбачав у ній чисто дипломатичну акцію з метою втягнути у такий спосіб котрогось із них до участі у війні з Річчю Посполитою. І, якщо ця тактика виправдовувала себе до укладення Зборівського договору, то після нього стала згубною, бо Кримське ханство з потенційного союзника перетворилося у потужного самостійного політичного гравця, інтереси якого явно не співпадали з інтересами України. Зборівська кампанія засвідчила її неспроможність успішно протистояти політичним амбіціям ханства, нейтралізувати які можна було тільки заручившись підтримкою Порти, визнавши себе васалом султана. На жаль, ні гетьман, ні більшість старшин не спромоглися реально оцінити зміну ситуації й скористатися сприятливими умовами для прийняття турецької протекції у березні 1651 р. Ця геополітична короткозорість виявилася найбільшою зовнішньополітичною помилкою Б. Хмельницького й у кінцевому рахунку привела до Переяславської капітуляції 1654 р. Як з'ясував Я. Федорук, квітневе посольство 1655 р. козацької України до Порти мало клопотатися про «укладення письмового договору про підданство, домагалася цього документа в Стамбулі й отримало його». Проте знову ж таки гетьман і старшини відмовилися оформити у письмовій формі акт прийняття протекції.

1. Де факто terra incognita продовжує залишатися в історіографії з'ясування українсько-турецьких відносин у період від смерті Б. Хмельницького і до обрання С. Опари гетьманом Правобережної України (серпень 1657 – липень 1665 рр.). Маємо тільки повідомлення епізодичного характеру про ті чи інші контакти І. Виговського, Ю. Хмельницького й П. Тетері з султаном чи османськими сановниками. Через що не можемо скласти більш-менш достовірного уявлення про політику турецького уряду в «українському» питанні. Адже не можна його проектувати крізь призму позиції Кримського ханства стосовно Гетьманщини.

2. Потребує спеціального дослідження зовнішньополітична переорієнтація гетьмана П. Дорошенка з Речі Посполитої на Порту та зміст його клопотань перед султаном у 1666-1667 рр., зокрема часу появи прохання щодо прийняття під свою протекцію (травень 1667 р. чи раніше?). Важливо в'яснити також причини затримки реалізації липневої ухвали Мегмеда IV щодо задоволення жадання Чигирини, роль Стамбула в організації гетьманом Західного походу (серпень – жовтень 1667 р.) та походу в Лівобережжя й возз'єднанні козацької України (травень – червень 1668 р.).

3. Найбільш повно в історіографії висвітлено процес оформлення турецької протекції над козацькою Україною упродовж серпня 1668 р. (надіслання П. Дорошенком посольства до Стамбула з проектом укладення відповідного писемного договору) – грудня 1670 р. (акту присяги «на письмі» гетьмана і старшин Мегмеду IV). І все ж його цілісної картини не реконструйовано. Продовжує залишатися чимало малодосліджених чи взагалі не досліджених аспектів. Головніші з них наступні:

- з яких пунктів українського проекту договору точилися дискусії та реконструкція змісту статей остаточного варіанту договору про прийняття протекції;
- вплив політики кримської політичної еліти, котра проголосила запорозьким гетьманом П. Суховієнка, на позицію Стамбула у перемовинах з П. Дорошенком;
- причини відмови гетьмана і Корсунської березневої ради 1669 р. скласти присягу на вірність султану;
- роль Білгородської орди у погіршенні відносин П. Дорошенка з турецьким урядом, який взимку – весною 1670 р. проводив курс на його заміну Ю. Хмельницьким;
- заходи гетьмана у сфері збереження підтримки з боку султана та його протекції й акт присяги йому на вірність старшинської ради (кінець листопада – початок грудня 1670 р.).

4. Потребує з'ясування політика Порти у справі підтримки Правобережної Гетьманщини у її протистоянні з Річчю Посполитою 1671 р. (квітнева пропозиція польському посольству Ф. Висоцькому надати статус «нейтральності» Україні, що «мала стати самостійною державою, незалежною ані від Польщі, ані від Туреччини») та її спроби уникнення війни з Польщею (жовтень 1671 – травень 1672 рр.), які зазнали невдачі.

5. Надзвичайно актуальним залишається питання вияснення позиції Порти стосовно козацької України під час воєнних дій з Річчю Посполитою, причин лояльного ставлення до останньої після її розгрому й ігнорування політичних інтересів Гетьманщини, що знайшло відображення у статтях Бучацького договору (жовтень 1672 р.).

6. Поза увагою істориків залишився комплекс питань, пов'язаний із реконструкцією цілісної картини політики Стамбула стосовно козацької України у 1673-1676 рр., зокрема явної пасивності як держави-протектора у її захисті від польської та московської агресії 1673 – першої половини 1674 рр. та причин надзвичайно немилосердної каральної акції (серпень – вересень 1674 р.) проти українського населення, залишеного без допомоги, а відтак змушеного у березні присягнути на вірність царю. Саме вона ознаменувала крах протурецької орієнтації уряду П. Дорошенка й закарбувалася в історичній пам'яті правобережного населення як символ лютої «бусурман».

7. Величезною прогалиною у вивченні ролі Османської імперії у Східній Європі продовжує залишатися відсутність монографічних досліджень, присвячених з'ясуванню політики Кримського ханства стосовно Гетьманщини, Речі Посполитої та Московії у роки революції. Є істотною помилкою вважати, що його уряд завжди «слух-

няно» йшов у фарватері реалізації зовнішньополітичних пріоритетів Османів у даному регіоні. Мною уже зверталася увага на особливості українсько-кримських відносин у даний період (дивись: «Світло» й «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648–1676) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 5. – С. 103–111), тому відзначу найголовніше:

- зовнішня політика Гіреїв характеризувалася значною самостійністю, дозволеною у прийнятних межах Стамбулом;
- після укладення Зборівського договору Бахчисарай перебрав на себе функцію гаранта дотримання його умов, що еволюціонувала у політику збереження рівноваги сил між Річчю Посполитою й Україною, сприяючи виснаженню сил обох сторін конфлікту;
- намагання залучити Річ Посполиту й козацьку Україну до реалізації стратегічної мети: приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств й досягнення незалежності від Порту;
- прагнення (починаючи з осені 1653 р.) спонукати Чигирин до прийняття протекції хана, що особливо яскраво проявлялося у першій половині 60-х рр. XVII ст.;
- потужний спротив протурецькому курсу П. Дорошенка, спрямованого на отримання протекції Мегмеда IV.

8. Назріла необхідність створення спеціальних робіт з історії турецько-кримських відносин середини й другої половини XVII ст.

9. Перспективним виглядає висвітлення політики васалів Порту – Придунайських князівств щодо козацької України у період її визвольних змагань за незалежність.

10. Надзвичайно важливим науковим добробком істориків стане підготовка у майбутньому фундаментального дослідження на приблизно таку тему: «Порта і боротьба Гетьманщини за незалежність у 1648–1676 рр.», яка б дозволила спростувати низку історіографічних міфів з історії українсько-турецьких відносин та ролі Туреччини у Східній Європі середини і другої половини XVII ст.

Отримано: 6.07.2017.

Orhan Kiliç
(*Elazığ, The Republic of Turkey*)

ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE OTTOMAN EMPIRE'S DOMINIONS IN EASTERN EUROPE

Introduction

The first time the Ottomans crossed into to Europe and met a new geography was after the middle of the 14th century. This new geographical region was called Rumili because most of the Christians lived here and the first administrative organization was formed with this name. The word Rum was also used in the Western sense during the Seljuk and the first Ottoman times. For these reasons, a large part

of the Ottoman dominions in Europe has long been called Rumili or Rumeli¹. Although there were some interruptions, the progress of the Ottomans into European lands continued until the siege of Vienna in 1683. Before the siege of Vienna, the Ottoman Empire reached its widest borders in the European geography. The Ottoman borders included all of present Greece, Bulgaria, Romania, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Macedonia, Moldova and Albania, as well some parts of Hungary, Ukraine, Croatia and Slovakia.

Of these countries it can be said that Romania, Moldavia and Ukraine were the Eastern European countries that met with Ottoman domination. The entire geography where the Danube extends from the north in the region of Hungary to the Black Sea coast and from there to Dnieper, that is the entire Bulgaria, Greece and Serbia and some parts of Hungary and Slovakia can be considered as Eastern European countries. On the other hand, the geographies of Serbia, Greece and Bulgaria are described as Balkan countries. The geography of Hungary and Slovakia is mostly related to Central Europe.

Taking into consideration the administrative practices in the Ottoman period, the administrative units in Eastern Europe were Kamanıçe (Podolia), Ozi (Silistre) and Kefe provinces and Erdel, Eflak and Bogdan voivodships and the Crimean Khanate. In the period of Ottoman rule some of the geography of Bulgaria and Hungary could be partly included in this study. However, it was not preferred not to affect its geographical and administrative integrity².

1. Eflak (Wallachia) and Bogdan (Moldavia) Voivodship

After the victory of Nigbolu (Nikopol) 1396, Mircea, the voivode of Eflak recognized the supremacy of the Ottomans. As a sign of this commitment, he participated in the Ankara War with Bayezid I, and during the lack of authority that emerged after losing the war, he supported Musa Çelebi first and then Düzmece Mustafa after his death. When he realized that he could not withstand the Ottoman power in 1417, he had to show his commitment³. With the Edirne-Szegedin (Szeged) agreement, signed between the Ottoman Empire and Hungary in 1444, a two-pronged sovereignty was accepted, as Wallachia extorted the Ottoman Empire, but the voivodes were subject to the Hungarian king⁴. The prominent leaders and landowning nobles of Wallachia preferred Ottoman dominance⁵. Vlad Tepeș, the son of Vladislas, also known as Vlad the Impaler (Kazikli Voivode), who grew up in the Ottoman Palace for some time, allied with the Hungarians in 1456 and attempted to fight against the Ottomans. Upon this, the Ottoman army headed by Mehmed II, came to Eflak in 1462 but did not find a serious force against them since Vlad had fled. Vlad arrived at Brachov close to his castle in Transylvania, where he took refuge in the Hungarian king Matyas Korven. However, Korvenhad made peace with the Ottomans and did not want to break with the Ottomans because of this issue, and thus he sent Vlad to prison⁶.

Upon these developments, Radul, who had grown up in the Ottoman Palace, was appointed as Eflak Voivode. As a result, a new

administrative region with a different status was established on the territory of Rumeli in the name of «Eflak Voivodeship». Tursun Bey says «ol memleketün hükümetini ol müdbir-i mahzûlün karındaşı Radul voyvodaya –ki mukbil-i kabul-ı ikbâl olmuş idi, sancak-ı zerrin-ser ve tiğ u kemer virüp ana erzâni buyurdı». and indicates that this newly established administrative unit was in the rank of a sanjak⁷.

Bogdan (Moldavia), then recognized the sovereignty of the Ottoman Empire in 1455 and took its place in the administrative system with voivodeship status. The Bogdan voivode Stefan Cel More (Stephan) attacked Wallachia in 1473 causing serious damage. The situation of this voivodeship under the Ottoman dominance was interrupted for a short time as Voivode did not want to pay annual tax in 1475 and accepted the Genovese who had escaped here after Caffa was taken. There upon, in 1476 a military attack was made on Bogdan under the command of the sultan and Stephan was defeated. Despite the collapse of Sujieva (Suçieva), the center of Bogdan, the castle could not be taken during this attack.

As the news of the plague in the army and the preparation of the Hungarians were taken into account, they returned after causing extensive destruction⁸. In 1484, Kili and Akkerman took over from this opposing prince and the Danube and Black Sea provinces entered Ottoman domination. During the campaign to Poland in 1496, Stephan was recognized again as Moldavia Voivode in return for his loyal services to the Ottomans⁹. Kili and Akkerman were almost a wall for Moldavia, and in kind Moldavia for Hungary¹⁰. Because of this strategic importance, this place had been an area that the forces in its surroundings had always wanted to take under their control, and thus the desired stability was not achieved in its administration. In 1559-1563, events related to Erdel-Eflak-Bogdan Voivodeships constituted the political reasons for the Sigetvar campaign¹¹.

The attitudes of Eflak and Bogdan Voivodeships against the Ottoman Empire during the Egri campaign in 1593 and their will to take part in the opposing front resulted in the cancellation of their voivodeships for a short time. The Ottoman Empire preferred to create a perception that it had not lost its voivodeships with this application, but instead removed it with its own will and organized them as provinces. In this context, Eflak and Bogdan were established as vilayet(provinces) and governorates(beylerbeyi) by the appointed Ottoman Chiefs. On May 5, 1595, Mohammad Pasha, a former Anatolian governor was appointed to Eflak. The acceptance of Eflak as a province necessitated the appointment of a treasurer, and on the same date Sacid Efendi was assigned to the hazine defterdarligi (treasury department) of Eflak¹². On the date of 13 May 1595, Cafer Pasha, who was kept in Şirvan housing, was given the rank of vizier and appointed to Bogdan Voivodeship¹³. The appointment of a treasurer to Bogdan was not made in this process and it was decided to conduct the Treasury administrations of Wallachia and Moldavia from one hand. It is also seen that volunteer landlords were appointed to both provinces. The making of these assignments reveals the intention of establishing a central military organization here.

As a matter of fact, on 24 May 1595, on the request of Eflak governor, Ibrahim from the sipahi oglanlari group was assigned as the gonullu agaof Eflak¹⁴. On the same date, the rank of Eflak volunteer landlord was given to Ali Kethuda from the zeamet (fief) owners¹⁵.

Shortly afterwards, on June 3, 1595, the former Viza (Vize) sanjak governor İbrahim Bey was appointed as the Eflak beylerbeyi. The most important reason for the appointment of Ibrahim Bey here is to guarantee that he would deliver 500,000 akçe fund to the treasure each year apart from the state taxes.

Ibrahim Bey was assigned here as muhassil for the operation of the salt mines, the collection of taxes and the referral and administration of state property and was also appointed as the Bogdan beylerbeyi¹⁶.

As a result of the rebellion of Eflak voivode Mihai Viteazul due to taxes, the attempt of the Ottoman State to organize Eflak and Bogdan as provinces did not solve the problem. Mihai Viteazul, also known as the hero Mihai, had raided the Ottoman army under the control of Koca Sinan Pasha and had had to retreat after failing. Then, with the help of Erdel's prince Bathory, he entered Eflak again, and this time he successfully captured the province. Upon Erdel's prince Bathel's approach to the Ottomans he also took Erdel under his domination in 1599. Later, he advanced to Hotin, seized Moldavia and proclaimed himself the ruler of Eflak, Moldavia and Transylvania by joining these three countries in 1600. The consolidation of Eflak, Transylvania and Moldavia by Mihai Viteazul is regarded as the consolidation of the Romanian territory in one country for the first time in Romanian history. For this reason, Mihai has taken the title of domin, or master of the country. A year later, when he lost his battle with Austria and was killed by Austrian general Basta, Eflak and Bogdan returned to the voivode status under Ottoman rule¹⁷.

Eflak and Bogdan continued their voivode status throughout the XVIIth century. In the meantime, during the period of active mobility in the region, in the beginning of June 1669 Petro Dureshenko, who was the leader of three cossack tribes, by including Eflak and Bogdan in his own rule, demanded from the Ottoman State to be the administrator of these three countries, and this request was accepted¹⁸. Although this application did not last very long, it stayed in effect for a while. It is understood that the joining of voivodeships had been tested at least in these years, provided that they remain within the Ottoman area of rule.

Voivodeships were held equivalent to sanjaks in the Ottoman administrative system up to the 17th century, and voivodes were accepted at the rank of sanjak governor. After the 17th century, voivodes received two brigadiers and thus they were regarded as the equivalent of the beylerbeyi (governor) rank. Three tug (brigadiers), that is the vizier rank, were given to these voivodeships exceptionally. A local selection was held by the prominent leaders, the archbishops and the priests to define a candidate voivode and the name of the nominee was reported to the Ottoman central government, and if it was found appropriate by the central administration, that person was adopted as voivode and this procedure was applied until the middle of the 16th century.

However, this procedure was abandoned upon later requests by the Austrian and Polish voivodes to be included in the elections, and

the persons identified directly by the central government as voivodes were appointed, provided that they were from Eflak and Bogdan governorates¹⁹. The Eflak and Bogdan voivodes were appointed from Istanbul Greeks for about 110 years since 1711²⁰. This practice lasted until 1821, and later in 1829, with a clause in the Edirne Agreement signed with Russia, the voivodes were appointed for a period of life, but not seven years²¹. Since the Russians are from the orthodox sect, they were accepted pleasantly by the Moldavians, who had the same denomination, and they were able to establish their influence more easily²².

The merger of Eflak and Bogdan in 1859-1862, the unilateral declaration of independence in 1877 and the recognition of this declaration of independence by the Berlin Treaty of 1878, terminated the voivodship and the Romanian State emerged²³.

State Annual Reports of the years 1847-1848 show that Eflak and Bogdan voivodships were not subjected to any district and sanjak division. Only the names of the voivodes were written and it was indicated that they were given the rank of vizier²⁴. In the Annual Report of 1850 (Hijri 1266) districts of Eflak and Bogdan were written. According to the information in this salname, Bogdan was composed of 13 districts, and Eflak had 18²⁵.

Districts (kaza) of Eflak were: Ilfov (with Bucharest), Yalomiçe, Ibrail(a) (Ibra), Salamerimnik (with Fokshan), Puza'o, Sokoyuni (with Buko), Pirahuve, Dimbovice, Moșitel, Erciyeș, Olto, Deliorman, Dilașka (with Yerköy), Dolçi (with Krayova), Romnacı, Volle (with Rimnik), Gorici and Çerniç (Chernic).

Districts (kaza) that belonged to Bogdan were: Yaș, Potocani (Potothian), Dorugahevi, Suçuva, Niyamc (with Piyatra), Roman, Bakev, Potna, Tikvec, Korlavi, Totva, Vasloy and Falçı (Falchi) (with Huș).

In 1850, Eflak started to be registered as a state in the State Annual Reports and in 1856 it was subjected to a taxonomy consisting of two sanjaks. These sanjaks were named Eflak-ı Büzürk (Great Eflak) and Eflak-ı Küçük²⁶. In the records between 1869 and 1876, these two sanjaks continued to exist.

Since 1869, the use of Eflak-ı Büzürk has been abandoned and the name Büyük Eflak (Great Wallachia) began to be used²⁷. In the records of 1877-1878 yearbooks there were not any records of sanjak, but only names of 26 districts were mentioned²⁸.

Bogdan was recorded as a state in 1850 like Eflak, but its voivodship status continued. Like Eflak there were no records of sanjak division. The center consisted of the sanjak and its districts. Between 1856 and 1886, Bogdan was composed of 13 districts. Bogdan was written as the state in 1867-1868 salnames and it was stated as the eyalet-i mumtaze (elite state) in the records of 1869-1876 salnames. The number of districts rose to 16 when the districts written together were recorded separately²⁹. Just before leaving Ottoman rule, in 1877-1878, the Hoș district had left the Bogdan and the number of its districts decreased to 15³⁰.

2. Erdel (Transylvania) Voivodship

Erdel is referred as Transylvania in Romania and it is based on the Hungarian word *erderly* which means beyond forest. The interest of the Ottomans in Transylvania began with the Murad I period. There was a

period of political maneuvers when Hungarians formed an alliance with the Governors of Eflak to seize the region whereas the Ottomans were opposed to this alliance using the Erdel and Eflak Governors against each other. Especially after the war of 1444 Varna was won, there were serious uprisings against the Hungarians in Transylvania. The beginning of the Ottoman patronage on the Hungarian lands with the great success of the Mohac in 1526 also affected the Transylvania region. As a member of the Habsburg dynasty Ferdinand's desire to seize the Hungarian throne, claiming the right of legacy he had through marriage on the death of the Hungarian king was prevented by the Ottomans' counter attempts. With Ottoman support and Szapolyai (Shapolya) was declared as the king of Hungary and Transylvania. This situation has reduced the influence of the Habsburgs on Transylvania. The Ottomans followed a policy to turn Hungarian lands directly into Ottoman land upon the death of Szapolyai in 1540. In this context, Budin province was established and in 1541 Transylvania was turned into a voivodeship, like Eflak and Bogdan, and was given to Sigismund Yanoş (Zsigmond Janos), the son of Shapolya. After the organization of Transylvania as a voivodeship of the Ottoman Empire, Protestantism spread rapidly here. Among three dominating nations of Transylvania, the Saxons accepted Lutheran Protestantism, the Hungarians were Calvinist Protestants and the Shekels were Unitarian Protestants.

The Ulah slave peasants of the land were Orthodox and they were largely attached to the Patriarchate of Istanbul³¹. In the context of these developments, it can be said that Transylvania was divided into counties. Most Protestant nobility, through their county organizations and their positions in the Diet, dominated the political life of the country and the colonized Romanian and Hungarian peasants bound to the land³².

György Martinuzzi, a Croatian pastor who was appointed guardian to Janos Zsigmond, the King of Transylvania acted together with the Habsburgs to remove the Transylvanian Principality from Ottoman patronage. As a result of a series of developments he was killed by Ferdinand I, who was declared the Hungarian king. In the campaign conducted under the command of the second vizier Damat Kara Ahmed Pasha in 1552 due to Ferdinand's attack on Transylvania, Tımsışvar was conquered and the Ottoman rule in the region was reestablished and some parts of the Transylvanian lands were included in this newly established Tımsışvar province³³.

It is understood that the Ottoman central administration planned to establish Erdel as a vilayet (province) in the environment of this confusion between 1545-1552. As a matter of fact, in a sanjak register book which was prepared in this period Transylvania was recorded as a province. This province consisted of Transylvania, Kule-i Dımışkar, Kopan, Çanad-Beçey-Besşkerek, Çayla and Dodos, Lipova, Yaylak and Makrak sanjaks. The fact that sanjak governor assignments that were made to some of these sanjaks without taking them shows at least the existence of such an intention³⁴.

Although there were some brief interruptions in the context of Ottoman-Habsburg, Ottoman-Polish and Ottoman-Hungarian relations, it is possible to say that Transylvania continued to exist as a voivodeship, which recognized the supremacy of the Ottoman Empire for 145 years

and had a wide freedom in internal affairs. As a result of political developments after the second Vienna campaign in the period the Ottoman State lost most of the Hungarian territory, Transylvania declared its independence on 28 June 1686 and was under the auspices of the Habsburg Empire with the Hermannstadt Treaty signed on 9 May 1688. Three nations living in the country, Hungarians, Shekels-Saxons and Transylvania Diets provided the freedom of worship for four sects (Catholic, Lutheran, Calvinist and Unitarian) in 1568. Habsburg Emperor Leonard I released an edict on December 15, 1690 which granted the continuation of the cantonal system based on these for sect and permitted the establishment of Habsburg State governed by a governor in the form of a principality. Tökeli İmre, who was declared king of Central Hungary, tried to regain dominance in Central Hungary and Transylvania under the auspices of Ottomans, but his efforts did not give any results and in the 1699 Treaty of Karlowitz Transylvania was officially released to Austria by Ottomans and Tökeli was obliged to reside in Izmit³⁵.

In the Ottoman documents the term voivode was used for Erdel hakimi (Transylvania princes) but they were called more often Erdel kralı (Transylvania Kings)³⁶. In the letters sent by the Sultan the terms Transylvania Ruler and voivode were used and in the writings sent by the Grand Vizier the titles Transylvania Ruler and Transylvania King were preferred. Voivodes were elected among the Transylvania princes with the election of a council called Diet with about 150 members and the approval of the sultan. They were admitted in the rank of vizier in the protocol. The princes appointed as voivode were sent the brigadier, flag, bun and üsküf as the symbols of reign. There may also be cases where Divan-ı Hümâyûn did not recognize or dismissed as the voivode chosen by the Diet council³⁷.

3. Crimean (Kırım) Khanate

The death of Hacı Giray I led Crimean Khanate to a civil confusion in 1466. The tribal leaders who were under the pressure of Lithuania, Moscow and Genoa, invited Ottoman forces to their countries to overcome this crisis. Following the invitation of Erminek Mirza, who was the leader of the tribal aristocracy in Crimean, Fatih Sultan Mehmet commissioned Gedik Ahmed Pasha to capture the Crimea peninsula with a fleet³⁸. In the campaign of conquest that took place in 1475, the important cities and castles of the coastline such as Caffa (Kefe), Kerş, Sogdak, Balıklağo and Taman were conquered. Gedik Ahmed Pasha surrounded the Menkub Castle, but because of the extension of the campaign he left his deputy Zagarci Yakub in the siege and returned to Istanbul. Yakub Bey conquered the Menkub Castle and consequently the conquest of Caffa and its environs was completed³⁹.

Kefe and its environs were transformed into an Ottoman sanjak and bound to the Rumeli Province but the Crimean Khanate became an autonomous sultanate or state in its internal affairs under the rule of the Ottoman State⁴⁰. Thus, the Crimean Khanate gained a new status as a member of the Ottoman Empire under its auspices. Caffa Sanjak included the region or geography surrounded by the coastal parts of the peninsula which had previously been under the control of the Genoese.

The parts of the peninsula remaining in the north of the Yayla Mountains were left to the Crimean Khanate. Since the Crimean Khanate, having attained a new status, had to be kept in absolute control, Kefe Sanjak was especially used for this purpose. From this date on, the Ottoman State had built its northern policy entirely on the Crimean Khanate. Independence movements in the Khanate were not tolerated and the khans who dared to attempt such movements were abolished. Domestic aristocratic groups, who found the control of the Crimean Khanate by the Ottoman State appropriate for their interests, also cooperated with the Ottoman Empire. This cooperation had almost been a guarantee that the Crimean Khanate would remain under Ottoman administration for three centuries⁴¹.

The Crimean Khans were able to further advance their position in the state, particularly in the event that the state was weak in military terms. Their positions in the protocol were below the sultan and above the grand vizier. This could also lead to conflicts between the viziers and themselves. When the Crimean Khans returned from the campaigns Kefe Sanjak governors welcomed them in a certain area and they kissed their hands in the first encounter. Khan's sultanate place was Bahçeşehir and the sultanate place of crown prince was Akmescit. Hanlıg, Gözleve, Ur, Arabat and Çufutkale were the important fortresses connected to Khanate⁴².

The Crimean Khanate, unlike the Ottoman province and sanjak system, was composed of tribes and units which were constituted by their leaders. The four main karachi leaders represented four sanjaks. These were the main elements of military strength. At the state assembly meetings, they sat with Khan and were influential in the decisions taken. It was observed that particularly in the Khan elections, the karachi leaders were influential. Nokors or emeldeshes played a major role in the management of the tribes. Emeldesh is synonymous with the word comrade in Turkish and emeldeshes were the most trusted soldiers of Khan or tribes. Emeldeshes had vital importance in the political formations in steppes, the establishment of the state and continuation of its dominance⁴³.

Crimean Khans could also determine the crown princes after them. Mengli Giray Khan for the first time, during his second khanate in the year 1475 appointed his eldest son Mehmed Giray crown prince with the title of kalgay. The sultanate place of kalgay was Akmescid. His original palace was in a small town in Kayalaralti in the south of this city. In addition to Akmescid, places in Karasubazari and its region were directly given under his administration⁴⁴. This tradition continued, but the determination of the kalgays was also dependent on the approval of the Ottoman central government. For example, Mehmet Giray Khan who was assigned to the Crimean Khanate that was vacated by Canbek Giray Khan and Fetih Giray Khan were titled kalgay on the same date of 14-23 November 1641⁴⁵. On July 23, 1644, when his brother Mehmed Giray Khan was dismissed, Islam Giray Khan, who was appointed to his place, deemed his other brother Crimean Giray Khan suitable for the title kalgay and Crimean Giray Khan was appointed as kalgay on the same date⁴⁶. Thus, Fatih Giray lost his chance to become heir of crone.

Since the beginning of the 16th century, the Crimean Khanate identified Russia as its greatest enemy and tried to stop it from reaching the Volga basin and the Black Sea. In this context, it established friendly relations with Poland, Kazakhs, Sweden and Prussia. France, which realized and appreciated the importance of the Crimean Khanate against Russia, sent Baron de Tott to Bahçesaray in 1767⁴⁷. A decision was taken that the Crimean Khanate, which became independent with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774, was to treat the Ottoman sultans as ordered by sharia law because they were caliphs, but this decision was not applied. With this agreement Russia captured the New Castle (Yeni Kale) and Kerch on both sides of the mouth of the Sea of Azov and on the mouth of Dnieper the Kilburun Castle and the empty land around it, annexed the Great and Small Kabardey to the empire. Russia benefited from the internal power struggle in Crimean in September 1783, and Crimea became a part of Russia's Tsarist in April 1783 with the arrival of Russian General Potemkin together with Sahin Giray and the murder of 30,000 Crimean people by their hands. Since the Ottoman Empire was not going to enter a new war, a treaty signed in Istanbul on January 8, 1784 defined the annexation of Crimea, Taman and Kuban to Russia, and Kuban River was considered as the border between the two sides⁴⁸.

4. Eyalet (State) of Caffa (Kefe)

Caffa, which was seized in 1475 campaign of the Ottomans, was organized as an independent sanjak in order to keep it under control due to its strategic importance and joined the Rumeli Province. A line, extending from Sarikirman, Inkerman, Mengub, Chuma, Demirci, Uluzzen, Uskut, Uzen, Arpadi, Ayayorin, Tasli, Soguksu, Thuzarlar villages to Sarigol in the direction of east from west, was formed between the Ottoman border and the newly established Ottoman-led Crimean Khanate and Caffa Sanjak was situated on this line⁴⁹. Caffa Sanjak was composed of Taman, Azak, Sogdak, and Kerch districts, including the central Caffa district. Although the information is controversial, it is expressed that Caffa was turned into a governorate shortly before the 1569 Astarhan expedition⁵⁰.

It is seen that Caffa State was given to former Erzurum Governor Ibrahim Pasha on 15 July 1584 and on 27 April 1584 Larende Judge Ahmed Efendi was appointed to the Treasury with 120,000 akçe salyane tax. So it is clear that Caffa was an independent state on this date⁵¹. In this book, Caffa was recorded as a liva (sanjak) bound to the Rumeli Province, but in the last record of the appointment dated 25 November 1586 there was an annotation stating that it was an separate governorate. It was also emphasized that Azak Sanjak was bound to Caffa without an appointment record⁵². From all this information it is understood that Caffa Sanjak was an independent province at the beginning of 1584 and that after the establishment of its treasury, the former Erzurum Governor Ibrahim Pasha was appointed as its first governor. Azak is the only sanjak of the province during its foundation period.

In the appointments of the Caffa governors, the Crimean Khans could make suggestions, and the nominations were made on their proposals which were mostly found to be appropriate. For example, Ghazi Giray Khan, who participated in the 1593 campaign with the Ottoman army, proposed that the former Canik Governor Hasan Pasha would be

appointed to Caffa Governorate and in accordance with this suggestion, he was appointed as Caffa Governor on the date of 21 January 1594⁵³.

Table 1

Administrative Division Eyalet of Caffa (1630-1781)

Sanjak	1630-1647⁵⁴	1700-1718⁵⁵	1722-1730⁵⁶	1739-1781⁵⁷
Caffa (Pasha Sanjak)	X	X	X	X
Akkerman	X	X	-	-
Bender	X	X	X	X
Azak	X	-	-	-
Kilburun	X	X	X	X
Jane	X	X	-	-
Kal'a-i Acu	-	-	X	X
Kal'a-i Sogucak	-	-	-	X

Azak Sanjak was left to Russia after the Treaty of Istanbul which was made in 1700. After 1711 Prut War, it entered Ottoman rule for a short period in 1713 but was abandoned to Russia again in 1736⁵⁸.

Caffa was finally left to Russia during the Crimean events in 1783 and the Ottoman domination period was completed⁵⁹.

5. Eyalet (State) of Ozi (Özi/Ozu/Ochakov)

Ozi was a province that took its name from the Ozi (Ochakov) Castle. This castle was located on an important peninsula opposite the Kilburun on the northern edge of the coastal lake into which the Aksu (Bog, Buğ) and Ozi (Dinyepr) rivers flowed. Ozi and Kilburun Castles were of strategic importance because they were at the junction of the Dnieper with the Black Sea. This point was also the beginning of the borders of the Crimean Khanate. Due to their strategic importance these places were not included in the area of the khanate, and the important castles and cities located on the shoreline extending from the point where Ozi Castle was located to the point where the Danube flew into the Black Sea, were included in the Ottoman miri regime.

According to Russian sources, Ozi Castle was built in 1492 at the time of the Crimean Khan Mengli Giray I. Mengli Giray stated that the aim of the construction of the castle was to harm Poland. Since the Crimean Khanate was bound to the Ottoman Empire, Ozi Castle also entered the Ottoman influence area in a sense⁶⁰. Ozi Castle and its surroundings entered the Ottoman domination in 1538 after the Karabogd an campaign of Suleyman the Magnificent due to the Cossack press. The Ottomans given the name Cankirman to the castle and most of the time it was written as Cankirman also known as Ozi in official documents. It is seen that the Ozi State, along with the important centers along the north western Black Sea coast, was located within the Silistre Sanjak until the founding of the Ozi. In the tahrir (cadastral record) book of 1542 Ozi is seen as a district of Akkirman Sanjak. It is stated as a district of Akkirman sanjak in the tahrir book of 1570, where Silistre and Akkirman were written as a joint sanjak⁶¹. Ozi probably left Silistre shortly before 1584 and became an separate sanjak. Indeed, a recording of council book dated 13 April 1584 it was stated that Cankirman, Akkirman, Bender and Kili were attached to

the Silistre Sanjak and they were later separated and became independent. While Akkirman Sanjak was connected to Cankirman, that is Ozi Sanjak governor with its fief and raiders, it was annexed to Bender Sanjak on the proposal of vizier Cafer Pasha in Silistre⁶².

In an assignment book of 1593 it is found that, Ozi was recorded as a naval center at the same time⁶³. Political events during the 1593 Egri campaign and the pressures of the Cossacks necessitated new administrative measures and along with Ozi the northwest Black Sea coasts were organized as Ozi Province⁶⁴. While Bogdan State was given to the former Vize governor Ibrahim on June 3, 1595, appointment of muhassil (tax collectors) to mukata as (state revenue sources assigned as a renting contract)⁶⁵ in Silistre, Nigboli, Cirmen, Vize and Kirkkilise sanjaks reminds us that Ozi had not been organized as a state yet.

In the first administrative organization of Ozü State it is claimed that Silistre, Nigboli, Cirmen, Vize, Kirkkilise, Bender, Akkirman, Kili and Kilburun sanjaks were connected here⁶⁶. However, it is also a strong possibility that Bender, Kilburun and Akkerman sanjaks may have been in Kefe State, which had already been established. The Pasha Sanjak (center) of the state was probably Silistre. This fact was reflected in the documents. In a register book that was started to be kept after the middle of the 17th century the name of the upper administrative unit was noted as Eyalet-i Özi Liva-i Silistre (Liva Silistre of Özi State) and it was emphasized that Silistre was the center Ozi⁶⁷. Silistre, Nigboli, Çirmen and Vizesanjaks to be written later in Ozi State were transferred from Rumili Province and Vidin Sanjak was transferred from Tümüşvar Province to Ozi. Ozi Castle remained within the confrontation area of the Ottomans and the Russians due to its strategic importance. Although it was seized by the Russians in 1737⁶⁸, it was handed over to the Ottomans in 1739.

Table 2

Administrative Division of Caffa State (1630-1781)

Sanjak	1630-1647⁶⁹	1700-1718⁷⁰	1722-1729⁷¹	1756-1792⁷²
Silistre (Pasha Sanjak)	X	X	X	X
Nigboli	X	X	X	X
Çirmen	X	X	X	X
Vidin	X	X	—	—
Kirkkilise	X	X	X	X
Vize	X	X	X	X
Tagan Geçidi	—	X	—	—
Hotin	—	—	—	X

The castle was seized by the Russians in 1789 and despite the reaction of the British, it was officially left to the Russians with the 1792 Yaş (Yash) Agreement⁷³. After this date, the name of the province is now known as Silistre. Thus it was assigned to Vizier Arslan Pasha with the name Silistre State on 20 July 1792⁷⁴. In 1877-1878 Russian war Siliste surrendered to the Russians and then transferred to the Bulgaria through the Ayestafanos agreement⁷⁵, so that the Ottoman domination process ended in Ozi and Silistre.

The borders of Ozi State included some parts of the territory of today's Ukraine (Odessa, Mikolayiv), Bulgaria (North part), Romania (Dobrudja) and Turkey (part of Thrace).

6. Eyalet (State) of Kamyanets-Podilsky (Kamaniche)

Kamaniche (Kamieniec Podolski, Kamjanec Podil'skyj, Kamyanets-Podilsky) is a Poland city and castle built on the shore of Smotrich Stream, one of the left-hand arms of the Dniester River. Kamaniche Castle was seized after a nine-day siege by the Ottoman army headed by Mehmed IV himself on August 27, 1672. Kamaniche's conquest was important in terms of strengthening the controls of the Ottomans on the Bulgarian and Crimean Khanates and preventing the Cossacks from attacking the Black Sea⁷⁶. With the Treaties of Bucash (Bucaş) and Izvanca (Zvanec) signed on 18-23 October 1672, it was decided to take Podolya or Kamaniche, directly under Ottoman rule and a Kamaniche-centered state was established. Then work commenced to give Kamaniche a Turkish-Islamic appearance and the Catholic cathedral was converted into a mosque and the Friday prayer was given here on 2 September 1672⁷⁷. It is understood that judges with the ranks of *sitte* and *mevleviyet* were appointed to the city⁷⁸. Kamaniche was subjected to official registration of state revenues in the following years and registration books were issued⁷⁹. Kamaniche State consisted of Kamaniche (Pasha Sanjak), Bar, Mejibuji (Medzybiz) and Jazlovec (Yazlokfça) sanjaks. It is recorded that Kamaniche had 19 towns⁸⁰.

After the siege of Vienna in 1683, the king of Poland Jan Sobieski II particularly made serious efforts to get Kamaniche back. This was not only because the Podolya-Kamaniche region was lost but they also had to pay 22,000 zloty tax to the Ottoman Sultan. In a sense this meant that Poland was a vassal state of the Ottomans⁸¹. As a result of these efforts, the 25-year-old Kamaniche State left Ottoman rule and was legally annexed to Poland by the 1699 Karloofi Treaty⁸².

Map 1. Ottoman Empire's Domination Area in Eastern Europe in the ends of 17th Century (Reference: Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çeviren: Bakır Tırnakçı, YKY pub., 2. edition, İstanbul, 2001. It was developed from map number 30)

Conclusion

Erdel (Transylvania), Eflak (Wallachia) and Bogdan (Moldavia) voivodeships, which were located within the Ottoman Empire's domains in Eastern Europe geography, can also be expressed as vassal states that were not directly under Ottoman rule. These voivodeships, or in other words, the principalities recognized the Ottoman upper administration and retained their statuses in return for certain obligations, but always stayed in the influence areas of Poland in the north, and Hungary and Austria in the west. For this reason, voivodeships had always been a place of conflict between the Ottoman Empire and the said states in the region. Voivodeships always sought ways of becoming independent or a state whenever possible. These endeavors did not work for a long time. Transylvania existed under Ottoman rule with the 1699 Karloofi Treaty, but Eflak and Bogdan remained as state-level administrative units, recognizing the supremacy of the Ottoman Empire until 1878.

The Crimean Khanate was in the Ottoman administrative system with a different status than the voivodeships. Crimea was, in its simplest terms, a state connected to the Ottoman Empire. About three centuries of recognizing the Ottoman supremacy, they had a special place in the Ottoman central government due to the strength and organized structures of the armies they had. The Ottomans left the north of the Black Sea to the Crimean Khans, but kept Caffa, which had a strategic prescription, out of the administrative area of the Khanate to oversee and perhaps surveil their activities. Caffa was also included in the Ottoman administrative system as a sanjak first and then a separate province connected to Rumeli State.

Ozi State, which was established in the western coasts of the Black Sea, acted as a wall that prevented the opening of Poland to the Black Sea. The Ottoman central government made a strategic and geopolitical move for the domination of the Black Sea with the Ozi State which was organized as a classical Ottoman province.

Kamaniche (Podolya) region was under Ottoman rule for a short time. The Ottoman Empire's endeavors to found a state and keep public revenue registration showed its intention to establish a permanent state of dominance here. Kamaniche State was thought of as an important line of defense that would break the Polish and Russian influence, but it was lost as a result of unsuccessful military operations in the late 17th century. The Ottoman Empire tried to establish the centralized state structure in Ozi/Silistre State and Kamaniche, which had strategic importance while giving special statutes to Eflak, Bogdan, Erdel and Crimean Khanate. Although this situation was protected in Ozi for a long time, the Empire did not have a permanent dominance in Kamaniche within the framework of political and military conditions of that period.

Reference:

1. Tuncer B. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı / Baykara Tuncer. – Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü pub., 1988. – P. 23.
2. For more information about the establishment and the first administrative organization of the Ottoman Empire's Rumili Province see:

- Kılıç O. İlk İdari Uygulamalar Bağlamında II. Murad Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı ve Teşkilatı / Orhan Kılıç // Sultan II. Murad ve Dönemi / ed. İsmail Yaşayanlar. – Bursa : Bursa Osmangazi Belediyesi Publications, 2015. – P. 235-236; Kılıç O. II. Mehmed Devrinde Osmanlı Devleti'nin İdari Teşkilatı ve Taksimatı / Orhan Kılıç // Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi / ed. Ayşenur Bilge Zafer. – Bursa : Osmangazi Belediyesi Publications, 2016. – P. 159-166. For more information about the administrative division of the Rumeli Province during the Ottoman domination see: Tayyib Gökbilgin M. Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları / M. Tayyib Gökbilgin // Belleten – Vol. XX/78. – April 1956. – Ankara : TTK, Second Edition, 1995. – P. 247-294; Kılıç O. Kuruluşundan 18. Yüzyılın Sonuna Kadar Rumeli Eyaleti'nin İdari Taksimatı / Orhan Kılıç // Yeni Türkiye. – Year: 21. – Issue: 66. Rumeli-Balkanlar Special Edition I. – March-June 2015 – Ankara : New Turkey Strategic Research Center, July 2015. – P. 1185-1195; Kılıç O. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı / Orhan Kılıç. – Elazığ, 1997. – P. 45-47; Kılıç O. 18. Yüzyılda Rumeli Eyaleti'ne Yapılan Vali Atamalarının Sistematik Olarak İncelenmesi / Orhan Kılıç // Archivum Ottomanicum 33 / Edited by: György Hazai. – Visbaden : Harrassowitz Verlag, 2016. – P. 213-234; Öztürk Y. Osmanlı Balkanı: Tarihi Süreçte Rumeli Beylerbeyliği'nin Kuruluş ve Gelişimi / Yücel Öztürk // Türk Tarihinde Balkanlar / Editors: Zeynep İskefiyeli – M. Bilal Çelik-Serkan Yazıcı. – Sakarya : Sakarya University Balkan Research and Application Center Pub. – No: 2, June, 2013. – P. 225-258. For the administrative divisions of the provinces established in Hungary and Slovakia see: Bilge S.M. Osmanlı'nın Macaristanı / Sadık Müfit Bilge. – İstanbul : Kitabevi pub, 2010; David G. Budin / Geza David // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 1992. – Vol. 6. – P. 344-348; Bilge S.M. Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi / Sadık Müfit Bilge // OTAM (Ankara University Ottoman History Research and Application Center). – 11 (2000). – P. 33-81; Fodor P. Macaristan'a Yönelik Osmanlı Siyaseti / Pal Fodor / Translated by: Özgür Kolçak // Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. – İstanbul, 2004. – Issue. 40. – P. 11-85; David G. Onaltıncı Yüzyılda Macaristan'da Osmanlı İdari Sistemi / Geza David // Türkler. – Ankara : Yeni Türkiye pub., 2002. – Vol. 9. – P. 909-915; Şimşirgil A. Slovakya'da Osmanlılar Türk Uyvar (1663-1685) / Ahmet Şimşirgil. – İstanbul : Beylik pub, July 2015; David G. Eğri / Geza David // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 1994. – Vol. 10. – P. 489-491; David G., Kanije / Geza David // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 2001. – P. 307-308; Kopcan V. Uyvar / Vojtech Kopcan // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 2012. – Vol. 42. – P. 253-254.
3. Karpat K. Eflak / Kemal Karpat // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul, 1994. – Vol. 10. – P. 467.
 4. Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 4 edition. – Ankara, 1982. – Vol. I. – P. 213-215.
 5. Karpat K. Eflak... – P. 467.
 6. Clot A. Fatih Sultan Mehmet / Andre Clot / Çeviren: Necla Işık. – 2 edition. – İstanbul : Milliyet pub., 1994. – P. 131; Karpat K. Eflak... – P. 467-468; Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi. – Vol. II. – 4. Edition / İsmail Hakkı Uzunçarşılı Ankara : TTK yay, 1983. – P. 73-77.
 7. Bey T. Tarih-i Ebül-feth / Tursun Bey / Hazırlayan: A. Mertol Tulum. – İstanbul : İstanbul Fetih Cemiyeti pub. no: 74, Baha Matbaası, 1977. – P. 118.

8. Özcan A. Boğdan / Abdulkadir Özcan // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1992. – Vol. 6. – P. 269; Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi. – Vol. II. – P. 77-80
9. İdid. – P. 431.
10. Özcan A. Boğdan... – P. 269.
11. See this subject: Öztürk Y. 1559-1563 Erdel-Eflak-Boğdan Olayları ve Dimitriy Vişnevskiy / Yücel Öztürk // Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi. – İstanbul : Spring 2005. – Issue 17. – P. 55-95.
12. BOA (General Directorate of State Archives of the Prime Ministry of the Republic of Turkey Directorate of Ottoman Archives). – A. NŞT d. 1141. – P. 78-79.
13. Ibid. – P. 82.
14. Ibid. – P. 83.
15. Ibid. – P. 85.
16. Ibid. – P. 87.
17. Özcan A. Boğdan. – P. 270; Karpat K. Eflak... – P. 468.
18. BOA. – İE. HR., Dosya No: 1. – Gömlek... No: 52 (Date: evail Muharrem 1086/Early June 1669).
19. Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi... – Vol. II. – P. 429-431.
20. Çiftçi C. Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821) / Cafer Çiftçi // Uluslararası İlişkiler. – Vol. 7. – Issue: 26. – Summer 2010. – P. 27-48.
21. Çiftçi C. Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)... – P. 44.
22. Uzunçarşılı I.H. Osmanlı Tarihi / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – 2 edition. – Ankara : TTK pub, 1983. – Vol. IV/2. – P. 60.
23. Maxim M. Voyvoda / Mihai Maxim // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2013. – Vol. 43. – P. 129.
24. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (Yearbook of the Great Ottoman State) – İstanbul : Darü't-Tıbaatü'l-Amire, 1263, İSAM Library: D02467. – P. 80; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1264. – P. 110.
25. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1266. – P. 63-64.
26. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1272. – P. 77-78.
27. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1272. – P. 195. Büzürk is a Persian word meaning «great».
28. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1294. – P. 511; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1295. – P. 424.
29. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1294. – P. 512.
30. Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1295. – P. 424.
31. Karpat K. Erdel / Kemal Karpat // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1995. – Vol. 11. – P. 280-281.
32. Bilge Osmanlı'nın Macaristanı. – P. 246.
33. Bilge, Osmanlı'nın Macaristanı. – P. 246-248; Karpat K. Erdel... – P. 281.
34. Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri... // Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi. – Vol. XIX. – Issue: 23 (1998). – Ankara : TTK pub, 1999. – P. 55, 63-64.
35. Bilge S.M. Osmanlı'nın Macaristanı... – P. 258; Karpat K. Erdel... – P. 281-282.
36. Maxim M. Voyvoda... – P. 127.
37. Bilge S. M. Osmanlı'nın Macaristanı... – P. 245.
38. Öztürk Y. Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı / Yücel Öztürk // Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım / editor: Yücel Öztürk. – İstanbul : Çamlıca pub., 2015. – P. 17.

39. Yücel Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600 / Yücel Öztürk. – Ankara : T.C. Kültür Bakanlığı pub, 2000. – P. 29-30.
40. Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe... – P. 30; Kırcıoğlu F. Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi / Fahrettin Kırcıoğlu. – Ankara : TTK pub., 1993. – P. 55.
41. Öztürk Y. Kırım Hanlığı... – P. 17.
42. Öztürk. Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe... – P. 35.
43. Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe... – P. 34-36.
44. İnalçık H. Kalgay / Halil İnalçık // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2001. – Vol. 24. – P. 259.
45. BOA. – KK 266. – P. 10.
46. BOA. – A. RSK d. 1512. – P. 6.
47. İnalçık H. Kırım Hanlığı 1441-1783 / Halil İnalçık // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2002. – Vol. 25. – P. 457.
48. İnalçık H. Kırım Hanlığı... – P. 453-454.
49. Öztürk Y. Kefe / Yücel Öztürk // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2002. – Vol. 25. – P. 183.
50. Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe... – P. 109.
51. BOA. – KK 262. – P. 217.
52. BOA. – KK 262. – P. 9.
53. BOA. – A. NŞT d. 1141. – P. 17; A. NŞT d. 1140. – P. 18.
54. BOA. – KK 266. – P. 47-48; A. RSK d 1512. – P. 45-46. Jane Sanjak is not mentioned in the Caffa Sanjak in the register book that includes information of the years 1630-1641. (KK 266).
55. BOA. – A. RSK d. 1551. – P. 13-14; A. RSK d. 1560. – P. 41; A. RSK d. 1564. – P. 48; A. NŞT d. 1355. – P. 6-7; A. RSK d. 1568. – P. 12-13.
56. BOA. – KK Mükerrer No: 523. – P. 14-15.
57. BOA. – A. DVNSNŞT d. 16. – P. 42-46. The first and last dates of records that take place in this register book belong to the following dates: For Caffa Sanjak 6 July 1756/14 February 1771, for Bender Sanjak 6 July 1756/25 March 1792, for Acu Kal'ası Sanjak 6 July 1756/8 December 1771, for Kilburun Sanjak 5 April 1739/28 July 1777, for Soğucak Kal'ası Sanjak 6 March 1739/25 December 1781.
58. Bilge M.L. Azak / Mustafa L. Bilge // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1991. – Vol. 4. – P. 300-301.
59. Öztürk Y. Kefe... – P. 184.
60. Işık M. XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü) / Mustafa Işık // Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi. – Autumn, 2008. – Issue. 5. – P. 58-59.
61. Öztürk T. Özü / Temel Öztürk // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Vol. 34. – İstanbul 2007. – P.133.
62. BOA. – MD 52, 289/268,769, 291/775.
63. BOA. – A. NŞT d. 1141. – P.11.
64. Öztürk T. Özi... – P. 133.
65. BOA. – A. NŞT d. 1141. – 87.
66. Öztürk T. Özi... – P. 133.
67. BOA. – A. DVNSNŞT d. 16. – P. 34.
68. For loss of Özi in 1737 1737 see: Mustafa Güler M. 1737 Osmanlı-Rus Savaşında Özi'nin Elden Çıkması / Mustafa Güler // Tarih İncelemeleri Dergisi. – XXIII/1 (July2008). – P. 137-156.
69. BOA. – A. RSK d. 1512. – P. 41-44; KK 266. – P. 44-46.
70. BOA. – A. RSK d. 1551. – P.11-13; A. RSK d. 1560. – P. 37-40; A. RSK d. 1564. – P. 30, 46; A. NŞT d. 1355. – P. 5-6; A. RSK d. 1568. – P. 11-12. Vidin Sanjak was noted as nezaret.

71. BOA. – KK Mükerrer No: 523. – P. 12-13.
72. BOA. – A. DVNSNŞT d. 16. – P. 34-41.
73. Öztürk T. Özi... – P. 134.
74. BOA. – A. DVNSNŞT d. 16. – P. 35.
75. Kiel M. Silistre / Machiel Kiel // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Vol. 37. – İstanbul, 2009. – P. 205.
76. Kolodziejczyk D. Kamanıçe / Dariusz Kolodziejczyk // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 2001. – Vol. 24. – P. 274-275. For Kamieniecki Campaign see : Gökyay O.S. Kamanıçe Muhafızlarının Çektiği / Orhan Şaik Gökyay // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. – Issue23 (1979). – P. 281-300, 981-983.
77. Kolodziejczyk D. Kamanıçe... – P. 275.
78. Alan E. Yeni Bir Belgeye Göre XVII. Yüzyılın Sonunda Rumeli'de Kadılık Rütbeleri / Ercan Alan // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. – 9/44 (June 2016). – P. 341-343, 351.
79. See : Kolodziejczyk D. The Defter-i Mufassal of Kamanıçe from CA. 1681- An Example of Late Ottoman Tahrir, Reliability, Function, Principles of Publication / Dariusz Kolodziejczyk // Osmanlı Araştırmaları XIII. – İstanbul, 1993. – P. 91-98.
80. Kolodziejczyk D. Kamanıçe... – P. 275. For Kamieniecki Province see : Kolodziejczyk D. Ottoman Podillja: The Eyalet of Kaméjanec 1672-1699 / Dariusz Kolodziejczyk // Harvard Ukrainian Studies, Harvard Ukrainian Research Institute. – Vol. 16. – No. 1/2 (June 1992). – P. 87-101.
81. Arık S. Polonya Kralı III. Jan Sabiensi Hükümdarlık Dönemi (1674-1696) / Sabire Arık // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi. – Issue 38 (2005). – P. 216.
82. Aurel Decei A. Kamanıçe / Aurel Decei // İslam Ansiklopedisi. – Vol. 6, MEB pub. – P. 146.

Отримано: 26.06.2017.

Тарас Чухліб
(Київ)

РАНЬОМОДЕРНА УКРАЇНА У ПРОТИСТОЯННІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ З ДЕРЖАВАМИ ЄВРОПИ: ІСТОРИКО-ГЕОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА

Починаючи з кінця XIV ст., поступ світового історичного процесу значною мірою залежав від довготривалого геополітичного протистояння Османської імперії з країнами Центрально-Східної, Східної й Південно-Східної Європи. У цей міжнародний конфлікт були втягнуті не лише Україна, але й тогочасні народи Туреччини, Італії, Польщі, Литви, Росії, Криму, Австрії, Угорщини, Словаччини, Словенії, Болгарії, Греції, Румунії, Молдавії, Грузії, Вірменії, Албанії, Сербії, Хорватії, Боснії, Македонії, Чорногорії та ін. З цього часу остаточно оформилося східне питання – проблема взаємостосунків між європейськими державами і великою Османською імперією.

Важливим етапом у цьому протиборстві та міжнародній дипломатії став укладений 11 листопада 1606 р. між австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порту трансильванським князем, так званий Житваторокський мир, який

завершив австрійсько-османську П'ятнадцятилітню війну 1591-1606 рр. Згідно з його умовами центральноєвропейська держава Трансільванія визнавалася васалом Османської імперії. Її залежність полягала у сплаті Стамбулу щорічної данини та наданні в разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що обиралися на державних зборах князівства. Водночас угорсько-трансільванські князі звільнялися від постачання до Стамбула продовольчого податку. Обидві високі сторони зберегли свої військові завоювання – в Османів залишалися трансільванські міста Каніжа і Ерлау, а австрійці задовольнилися Вайцом і Ноградським комітатом. На захопленій території Угорщини Османами було утворено чергову турецьку провінцію (єялет) з центром в Буді, що на Дунаї. Ця адміністративна одиниця стала найбільш заглибленим у Центрально-Східну Європу володінням Високої Порти. Це османо-австрійське примирення дало змогу Стамбулу звернути свої погляди в бік Речі Посполитої.

Упродовж першої половини XVII ст. ранньомодерна Україна, яка знаходилася в межах державно-політичної системи Речі Посполитої, відіграла надзвичайно важливу роль в антиосманській боротьбі й по суті стала форпостом християнських країн Європи у Північному Причорномор'ї, на Чорному та Азовському морях. З утворенням упродовж 1648-1649 рр. нової ранньонаціональної держави – Українського гетьманату – ситуація в цьому європейському регіоні зазнала змін. Особливості турецької політики гетьмана Богдана Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом унеможливував також укладення кримсько-польського союзу і поглиблення мирних стосунків з Бахчисараєм, війська якого суттєво допомагали українцям у війні з Коронаю Польською.

Очевидно, що цілком втілити свої плани в життя Богданові Хмельницькому не вдалося. Адже Кримське ханство періодично відмовлялося від підтримки України й переходило на бік польського короля, що змушувало гетьмана шукати підтримки у Москви. Османська імперія, втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, також не змогла надати необхідного військового захисту Українському гетьманатові ні в 1651 р., ні в 1653, ані в 1655 рр., коли оголошувалося про підлеглість гетьмана султану (саме ці аспекти козацько-османських відносин й до цього часу дискутуються в українській та зарубіжній історичній науці). Зовнішньополітичні заходи Українського гетьманату щодо Стамбула, Бахчисарая, Варшави та Москви поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітету підлеглість новоутвореної «малої» держави Європи.

Період з кінця 1640-х рр. і до середини 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, характеризувався поглибленням контактів (головним чином, це виявлялося у прагненні гетьманських урядів України здобути військову підтримку турків і татар у боротьбі з

Варшавою та Москвою) між Українською державою та Османською імперією й залежним від неї Кримським ханством. В обмін на співпрацю українці відмовилися від військових походів на Чорне море, до Молдавії та Причорномор'я. Проте, якщо у першій половині XVII ст. козацька загроза становила для Османів одну з першочергових зовнішньополітичних проблем, то в другій половині століття спроби встановити контроль над Українським гетьманатом призвели головні держави регіону – Туреччину, Польщу, Росію (а також Швецію) – до серйозної конфронтації, що спричинила низку війн між ними.

Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Вашварі мирного договору між Османською імперією й Австрійським цесарством під зверхністю Османської імперії залишилося Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини. Водночас турецько-австрійський мир 1664 р. справив помітний вплив на розвиток подій в ранньомодерній Україні. Адже тепер у Стамбула з'явилася реальна можливість втрутитись у довготривалу боротьбу, яку вели між собою Москва та Варшава за право зверхності над Українським гетьманатом. Крім того, завершувалася довголітня війна Високої Порти з Венеціанською республікою, а отже, турки могли звернути свою увагу на Чигирин, Київ та Кам'янець-Подільський. Це й підштовхнуло Варшаву та Москву до підписання миру за рахунок поділу України в Андрусові (1667 р.). Ситуація, яка склалася, активізувала дії тогочасних зверхників України (як Правобережної, так і Лівобережної) щодо пошуків шляхів підтримки своїх планів в особі турецького султана. На їхню думку, він зміг би забезпечити цілісність Української держави та її реальну участь у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи. Однак Османська імперія, яка спочатку виступала гарантом державності України (що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольському договорі 1678 р. з Варшавою), також була змушена підписати угоду про розподіл сфер впливу в Україні (Бахчисарайський мир 1681 р. з Москвою). Водночас, упродовж останньої чверті XVII ст. Висока Порта робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини України під владу польського чи московського монархів.

У цей час Кримське ханство, за дорученням турецьких султанів, виступало посередником (а деколи й партнером) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. XVII ст., Бахчисарай проводив дипломатичну лінію щодо нейтралізації польських і російських впливів на Україну і підпорядкування його правителів своїй протекції. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі знекровлювали їхній економічний потенціал та дестабілізували політичну ситуацію в країні.

Прагнення української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був гетьман Петро Дорошенко, до порозуміння з владою Речі Посполитої на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Міхала Корибути Вишневецького і Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпору-

вати Українську державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, які існували з українським козацтвом напередодні 1648 р. Саме це й було однією з причин, яка підштовхувала гетьманський уряд Петра Дорошенка до османської протекції.

Геополітичні інтереси Османської імперії полягали в тому, щоб послабити позиції урядів Польщі та Росії й зашкодити їм створити «єдиний фронт» проти турецьких планів завоювання європейського регіону. Але задля цього Мегмеду IV Авджи необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення султанського впливу в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порти, «помилівшись» з підтримкою Петра Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Українського (Руського) князівства на чолі з сином Богдана Хмельницького – Юрієм. Але вже вкотре цей напрям зовнішньополітичної орієнтації Османської імперії не спрацював. Так само виявилася нежиттєздатною й модель князівського управління Україною. Водночас дії султана Мегмеда IV Авджи щодо опанування ранньомодерною Україною вказували на тверді наміри Високої Порти щодо подальшого утвердження її впливу в цьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Зважаючи на інкорпораційну політику щодо України Варшави і Москви, гетьманський уряд Петра Дорошенка запросив військо Османів для допомоги та в результаті довготривалих переговорів і обміну посольствами у 1669-1670 рр. визнав залежність від Високої Порти. Упродовж 1674-1675 рр. за допомогою довголічного союзника Османів Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московським царством і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму. Однак, з огляду на позицію царського і султанського урядів, Дорошенку не вдалося досягнути примирення двох «високих» сторін. Під натиском військових сил Москви та підпорядкованого їй Батурина цей гетьман змушений був скласти булаву на користь лівобережного правителя України Івана Самойловича та його сюзерена – московського царя Олексія Михайловича.

З огляду на українсько-московський договір 1672 р. та мілітарну потугу України, до зовнішньополітичних побажань Лівобережної України уважно прислухалися в Москві. У цей час Батурин намагався перешкодити царям укласти «вічний мир» з Річчю Посполитою, що водночас позбавляло Росію можливості допомогти австрійському імператору та польському королю у війні з Османською імперією. Зважаючи на виснаження ресурсів України у війні з Портою упродовж 1676-1681 рр. та пам'ятаючи про жорсткий спротив Польщі утвердженню козацької держави ще з часів Хмельниччини, Іван Самойлович намагався відмовити російський уряд від пропонуваного Варшавою спільного походу проти турків у район Дунаю та виступав проти урядування на Правобережній Україні від імені турецького султана молдавського господаря Георге Дуки. Лівобережний гетьманський уряд надавав московському цареві необхідні консультації щодо розвитку міжнародних подій у східноєвропейському регіоні, в

т. ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які завершилися укладенням Бахчисарайського миру 1681 р. між Москвою і Стамбулом.

У контексті історико-геополітичної ретроспективи особливо потрібно наголосити на тому факті, що султан Мегмед IV Авджи був зацікавлений у створенні на території Західного Поділля провінції Османської імперії – еялету Каманеджі, який став найбільш заглибленим у європейський континент на північ від Стамбула володінням Високої Порти. Проте відносно легка перемога над підрозділами Речі Посполитої на Поділлі не дала туркам можливості об'єктивно оцінити військові сили своїх християнських супротивників у майбутньому. Однак це водночас підготувало султана Мегмеда IV Авджи та його великого візира Кара Мустафу нарешті розпочати втілювати у життя так довго виношувані всіма Османами плани щодо завоювання «золотого яблука» світу, столицею якого для них уявлявся австрійський Відень.

Упродовж 1683-1684 рр. у Європі відновився союз держав із гучною і релігійно визначеною назвою – Священна Ліга. Одним з головних ініціаторів і учасників цієї міжнародної коаліції була Річ Посполита. Слід відзначити, що рівень прихильності короля Яна III Собеського до українського козацтва визначався його бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії. Адже Османи у цей час загрожували не тільки східним володінням Речі Посполитої, але й столиці Австрійської імперії Відню – одному з найбільших міст тогочасної Європи. Не випадково польський король почав ревно виконувати попередні зобов'язання щодо надання допомоги Габсбургам. У зв'язку з цим, враховуючи великий військовий досвід українців, були розіслані «закличні» універсали на території правобережної і лівобережної частин Українського гетьманату, а також на Запорозьку Січ. Відразу ж після утворення нової європейської Священної Ліги представники Ватикану налагодили стосунки з урядами України. Крім того, Річ Посполита, у руслі попередньої традиції, намагалася використати козацтво Південно-Східної Київщини та Східного Поділля як додаткову військову силу в боротьбі проти Османської імперії та залежних від неї країн. Правобережці разом із запорожцями запрошувалися для участі в багатьох військових походах польсько-литовської армії. Варшава також підтримувала проведення українцями самостійних бойових операцій, що не суперечили військовим планам Священної Ліги.

Участь «козацької» та «шляхетської» України у битві європейської коаліції держав проти Османської імперії під Віднем була хоча й не такою вже помітною, на перший погляд, але досить суттєвою. Адже поруч з більш ніж трьома сотнями козаків (серед них на сьогодні відомі імена полковника Апостола, сотників Чомухи і Потаренка, простих козаків Михайла Мовчана, Тарана та Яреми) у Віденській битві 1683 р. брала участь не тільки велика кількість шляхти, міщан та селян українського походження з Київщини, Волині, Брацлавщини, Підляшшя, Східної Галичини, а й військові підрозділи, очолювані навіть уніатськими (С. Вітвицький) і православними (Й. Шумлянський)

священиками з українських / руських земель Речі Посполитої. Разом з тим, слід відзначити, що й на боці Османської імперії у складі військ молдавського господаря Георге Дуки та угорсько-трансільвансько-словацького «короля куруців» Імре Тьокьолі також воювала певна кількість козаків з Правобережжя та русинів-українців із Закарпаття.

У марші територіями Угорщини і Словаччини військо польського короля Яна III Собеського нараховувало лише 16 000 вояків, адже з більш ніж 22-тисячної армії, яка була під Віднем, близько 1 300 було вбито, 1 500 – поранено, а майже 4 000 захворіло (з них багато вмерло) на дизентерію й інші «військові» хвороби. Козацька складова (більше 3 тис. осіб) разом з хоругвами української шляхти з руських воєводств Речі Посполитої під час походу проти турків становила майже половину від загальної кількості армії Яна III Собеського на завершальному етапі Віденської кампанії.

Намагання уряду лівобережного Українського гетьманату на чолі з Іваном Самойловичем, а з 1687 р. – Іваном Мазепою, проводити власну зовнішню політику та військові дії, спрямовані на приєднання Правобережжя, розходилися з планами Варшави і Москви, які були одними з активних учасників антиосманської Священної Ліги у цьому регіоні Європи. Однак, незважаючи на це, Лівобережна Україна (яка знаходилося під протекторатом Московського царства) взяла активну участь у війні країн Священної ліги з Османською імперією упродовж 1686-1699 рр.

Зважаючи на протистояння між Османською імперією (включно з Кримським ханством) з одного боку та Австрійською імперією, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою (за сприянням Ватикану) і Московською державою – з другого, українські правителі Правобережжя та Лівобережжя були вимушені маневрувати між Варшавою, Москвою, Стамбулом та Бахчисараєм, переходити з одного боку на інший, а, отже, відмовлятися від протекції одного сюзерена (короля, царя, султана або ж хана) на користь іншого. В окремі періоди гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, що спонукає зробити висновок про проведення ними полісалаїтетної зовнішньої політики. Завдяки таким діям забезпечувалася міжнародно-правова легітимність та збереження інститутів Українського гетьманату як передмодерної Української держави.

Саме завдяки дієвій часті підрозділів українського козацтва Речі Посполитій та Московському царству вдалося досягти низки важливих воєнних перемог над Османською імперією, одними з найбільш визначних серед яких стали Віденська битва 1683 р. та взяття Азовської фортеці 1696 р. Однак певна кількість козацтва з Правобережжя та українсько-молдавського Придністров'я воювала на боці Османів. Дипломатичний і військовий конфлікт між європейською Священною Лігою та «мусульманським табором» сприяв розділу унітарного за часів правління Богдана Хмельницького гетьманату й заважав повноцінному проведенню скоординованої зовнішньої політики ранньомодерною Українською державою. У зв'язку з цим відбувався процес її поступового перетворення із суб'єкта на об'єкт впливу іноземних сюзеренів у міжнародних відносинах кінця 60-90-х рр. XVII ст.

Отже, починаючи з 1650-х рр. Висока Порта, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися козацькою Україною як потенційний протектор / сюзерен, а отже – союзник. Політику маневрування гетьмана Богдана Хмельницького між Варшавою, Москвою та Стамбулом продовжили його наступники на гетьманській посаді, які у 1660-х – першій половині 1670-х рр. неодноразово змінювали своїх монархічних зверхників, зокрема, звертались за підтримкою до Османської імперії. Головною мотивацією такої полівасалітетної зовнішньої політики було отримання від султана, короля чи царя кращих «прав і вольностей» для Українського гетьманату та його обезпечення від чужоземних вторгнень. Визнання гетьманом Петром Дорошенком васальної залежності від султана Мегмеда IV Авджи у 1669-1670 рр. мало на меті порушити плани Польщі щодо реваншу за попередні поразки, а також передбачало розрив умов Андрусівського перемир'я та Московського мирного договору 1667 р. між Річчю Посполитою й Московським царством задля об'єднання право- і лівобережної частин козацької держави під однією булавою.

Автономістські прагнення правителів Правобережної України збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорення Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи багатотисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. на українські землі з одного боку передбачали підтримку боротьби гетьманів Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького проти Польщі та Московії, а з іншого – закінчилися утворенням османської провінції на Західному Поділлі, зруйнуванням столиці гетьманату Чигирин та перетворенням значної частини Правобережної України в «пустельне поле».

Військова і дипломатична протидія Варшави, Москви та Відня унеможливила реалізацію політичних проектів правобережних гетьманів Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького і молдавського князя Георга Дуки щодо утворення Українського (Руського) князівства під протекторатом Стамбула. Гетьманський уряд Лівобережної України, який разом з Московською державою спочатку відвоював Чигирин у Дорошенка й потім захищав його від турків та сина Хмельницького, мав власний погляд на перспективи розвитку тогочасної міжнародної ситуації. Гетьман Іван Самойлович, виношуючи плани об'єднання право- і лівобережної частин колись єдиного гетьманату, спонукав свого протектора московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Османами згідно з Бахчисарайським миром 1681 р. та перешкоджав планам Москви щодо примирення з Річчю Посполитою. Саме цей турецько-московський договір певним чином стабілізував ситуацію на українських землях і дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійським цісарством за Відень.

Річ Посполита не могла примиритися з тим, що на її «східних кресах» утворилася «держава козаків». Упродовж 60-х – початку 80-х рр. XVII ст. польські королі Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький та Ян III Собеський не визнавали прав українських гетьманів на само-

стійне володарювання. Реалізацією цієї політики стали військові походи 1663/1664, 1667, 1671, 1673 р. та 1674 рр. в межі України. Разом з тим, події польсько-турецьких війн 1667-1672 рр. та 1673-1676 рр. змусили Варшаву задуматися над питанням підсилення власної боеготовності. У зв'язку з цим, королями була започаткована практика створення маріонеткових козацьких урядів. Водночас необхідність допомоги Австрії у війні з Османами у Центральній Європі активізувала пошуки урядом Речі Посполитої підтримки цих планів козацтвом не лише з Правобережжя, але і з Лівобережжя та Запорозжжя.

Якщо в Андрусівському перемир'ї 1667 р., Бучацькому перемир'ї 1672 р., ратифікованому в 1678 р. Журавненському договору, Бахчисарайському трактаті 1681 р., Вічному миру 1686 р. про Український гетьманат йшлося як про розділене між Польщею, Росією і Туреччиною державно-політичне утворення, то в польсько-турецькому Карловицькому договорі 1699 р. про Правобережну Україну вже згадувалося лише як про територіальну одиницю Речі Посполитої, а на землях так званої Ханської України пропонувалося скасувати уряд «українського козацького гетьмана». Натомість османсько-російський Константинопольський мир 1700 р. (укладений між Стамбулом і Москвою невдовзі після двохстороннього Карловицького перемир'я 1699 р.) не змінював політико-правовий статус іншого автономного державного утворення – Лівобережної України, яке перебувало під царським сюзеренітетом. Таким чином, за Батурином у той час все ж таки зберігалася обмежена міжнародно-правова суб'єктність.

Після перемоги європейських держав над турками під Віднем у планах Українського гетьманату сталися кардинальні зміни. Був створений фронт антиосманської боротьби у підпорядкованих султанові територіях Західного Поділля та Молдавії, а також у межах володінь Туреччини і Криму в Північному Причорномор'ї. Важливою сторінкою цих подій став похід у листопаді 1683 – січні 1684 рр. козацьких підрозділів на чолі з гетьманом Стефаном Куніцьким у район Кишинєва і Тягині (Бендер), а потім – на османські фортеці Килію, Білгород (Ак-Керман) та Ізмаїл. Хоча похід козацького війська завершився невдало, Османи були змушені відтепер враховувати можливість такого нападу, що спричинило переміщення з Центрально-Східної Європи значних сил для оборони та утримання молдавських і причорноморських фортець.

Треба відзначити вагому участь багатотисячних козацьких військ ранньомодерної України у взятті Азову, а також Кази-Кермену, Мустрит-Кермену, Іслам-Кермену, Мубарек-Кермену й битвах за інші османські фортеці у пониззі Дніпра та Бугу, на Дністрі, а також Північному Причорномор'ї та Молдавії. Узгоджені військові дії козацьких полків з Лівобережжя, Правобережжя та Запорозжжя здійснювалися на виконання військових планів держав Священної Ліги, які після Віденської битви 1683 р. продовжували вести війну з Османською імперією та її васалами у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі.

За нашими підрахунками, упродовж 1684-1699 рр. українське козацьке військо здійснило 9 великих (кількість підрозділів –

від 10 до 60 тис. осіб), близько 10 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. осіб) походів до Кримського ханства та контрольованих Османами і Гіреями Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька морських виправ на Чорне море.

Лівобережна та Правобережна Україна разом із Запорозькою Січчю виступали важливим фактором в міжнародних планах утвореної 1684 р. європейської Священної Ліги (до неї увійшли Відень, Варшава та Венеція під патронатом Ватикану, а у 1686 р. долучилася Москва), які були спрямовані на боротьбу з Османською імперією в Центрально-Східній, Східній та Південно-Східній Європі. Військові кампанії українського війська на чолі з Іваном Мазепою поряд з перемогами Австрійської імперії над турками в Угорщині змусили Османів наприкінці XVII ст. задуматися щодо укладення мирного договору зі Священною Лігою. Підписання упродовж 1699-1700 рр. відповідних мирних договорів Австрії, Польщі, Венеції та Росії з Туреччиною означало завершення війни між учасниками довгосотлітнього геополітичного конфлікту.

Отримано: 5.07.2017.

Олександр Мацьков
(Кам'янець-Подільський)

РОЛЬ І МІСЦЕ КРИМСЬКОГО ЧИННИКА У ЧУДНІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Кримське ханство з останньої третини XV ст. перебувало у васальній залежності від свого сюзерена Османської імперії. По мірі зміцнення своїх позицій, політика Бахчисарая почала абстрагуватися від політичної концепції Порти й не завжди співпадала з її інтересами. На прикладі Чуднівської кампанії 1660 р. хотіли б звернути увагу істориків на кримський чинник, а саме – завдання, які ставив перед собою ханат в ході її проведення. Поширена в історіографії думка про татар як додаткову мілітарну силу, котра слугувала лише своєрідним засобом для реалізації чужих зовнішньополітичних планів, на наш погляд, не відповідає дійсності. Історія знає низку прикладів (Зборівська угода 1649 р., Жванецька кампанія 1653 р.), коли саме фактор кримської присутності відігравав вирішальну роль у перемозі однієї із сторін. Оскільки тема не ставала предметом спеціального вивчення, її актуальність полягає у спробі з'ясувати місце і роль татарського війська в ході збройного протистояння, українсько-польських, а згодом і польсько-московських переговорів восени 1660 р.

Дослідники, які займалися вивченням подій під Чудновим, дають лише загальну характеристику ролі татарського війська. Головна увага зосереджувалася переважно на висвітленні проблеми його чисельності. В українській історіографії варто виокремити доробок

В. Герасимчука. Він один з перших висловив міркування про стратегію орди максимально виснажити своїх противників. Крим, на його думку, був головним каталізатором початку військової акції у козацькій Україні¹. Питаннями спроб ханства підпорядкувати собі Гетьманщину на початку 60-х рр. XVII ст. займався у різний час В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, А. Подгородецький, В. Степанков, Т. Чухліб, Т. Яковлева та ін.² Про вагомий внесок татар у перемогу крізь призму військових зіткнень з московсько-українською армією писали А. Кубаля, А. Оссолінський, Р. Романський³, А. Хнілко тощо. Останній розглядав татар лише як додаткову силу для коронної армії. Військова допомога, надана Бахчисараєм пояснювалася їхніми особистими інтересами, зміст яких полягав у збереженні потрібної для себе рівноваги сил в регіоні⁴. З. Вуйцік вбачав причини надання ханом військової допомоги Короні Польській у прагненні фінансово виснажити Річ Посполиту⁵.

Затяжна польсько-шведська війна 1655-1660 рр., загострення польсько-московського конфлікту у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) наприкінці 1659 р. суттєво послабили військову потугу коронної армії. Необхідність проведення для Речі Посполитої масштабного походу в межі українських земель проти Московії та Гетьманщини створила ситуацію, в якій одну із ключових ролей у майбутній війні мала відіграти кримська орда. У Варшаві розуміли, що без підтримки Бахчисарая розраховувати на успіх у війні з противником не варто⁶. На початок літа 1660 р. у різних місцях сконцентрувалася потужна група татарських військ. Відтак, у Білгороді дислокувалися дві орди нурадин-султана Мурат-Гірея та калгисултана Сефер-Гірея, сам хан Мехмед-Гірей IV з іншою частиною татар перебував в районі Азова. Усі вони були напоготові у зручний момент розпочати наступальні дії⁷.

Наприкінці серпня на допомогу коронній армії прибуло військо нурадин-султана. В історіографії по сьогодні точаться суперечки з приводу його чисельності. Проаналізувавши наявні джерела дотримуємося міркування, що вона не перевищувала 15 тис. осіб. Важливо з'ясувати інше. Яку місію покладав хан на своїх підлеглих у майбутній кампанії? На нашу думку, її сутність розкривалася у двох аспектах. По-перше, розуміючи свою значимість для Варшави у військовому плані, кримська знать прагнула з допомогою польської армії зупинити наступ свого головного противника – Московії та знищити об'єднану московсько-українську армію. По-друге, максимально виснажити фізично і фінансово усіх учасників кампанії, в тому числі й свого номінального союзника Річ Посполиту⁸.

Мехмед-Гірей IV та його оточення у листах до коронного гетьмана С. Потоцького й короля Яна Казимира наполегливо вимагали забезпечити усім необхідним татар на час проведення військової акції у козацькій Україні⁹. Посол хана Мехмед-Шах-бей у листі до коронного канцлера М. Пражмовського від 28 травня 1660 р. висловив невдоволення з приводу невилати польською стороною належних упоминків й натякав, що це ставить під загрозу існування військової співпраці між державами¹⁰. Прагнучи зберегти військово-політичний союз із Бахчисараєм, Варшава змушена була шукати компроміс.

Капітуляція московсько-української армії В. Шереметьєва та мирна угода з правобережними полками Ю. Хмельницького не піддає сумніву міркування щодо злагодженої співпраці між польською і татарською арміями. Однак, переважна більшість джерел, зокрема польського походження, зображає орду лише як допоміжну силу, «варварів», яких цікавила тільки здобич. На противагу – польській армії відводяться головні здобутки й лаври переможців. Подібний підхід, на нашу думку, не зовсім вірний. Аналізуючи документи, дослідники чомусь не помічають епізоди, які засвідчують прагнення кримського командування спочатку у прихованій формі, а потім відкрито нав'язати вигідний для себе сценарій розвитку подій. Першим із таких можна вважати дії орди під час відходу московсько-українського війська з-під Любара до Чуднова 26-27 вересня¹¹. Ризикований відступ давав хорошу можливість об'єднаним польсько-татарським силам реалізувати власну перевагу, а за сприятливих обставин достроково здобути перемогу. Однак цього не сталося. Згідно інформації джерел, татари з невідомих причин самоусунулися і не взяли участі у переслідуванні. С. Лещинський у віршованій поемі «Битва з Шереметом» так описує події:

«Татари на цей час безпечно стояли, не лише не билися, навіть не волали,

Маршалок, без татар бачачи свої сили,
Малі, затримав людей, щоб відступили...»¹².

Невідомий автор «Щоденника війни з Шереметом» під днем 26 вересня зазначив: «Того дня [мається на увазі 26 вересня – авт.] татари тільки спостерігали за нашими справами, а самі нам нічого не допомогли»¹³. Аналогічні відомості також подає у своєму щоденнику німецький найманець Г.К. Хольстен¹⁴. Часткове пояснення цьому В. Герасимчук вбачає у небажанні кримського командування наражати власну кінноту на артилерійський вогонь противника й невміння атакувати укріплений рухомий табір¹⁵. На наш погляд, вже на даному етапі протистояння нурадин-султан прагнув мінімізувати втрати власного війська, адже усвідомлення того, що наближаються правобережні полки Ю. Хмельницького сигналізувало про затяжний й непередбачуваний характер кампанії. Тому цілком логічно прагнув зберегти максимальну боєздатність армії.

Суперечливою виглядає поведінка орди у битві під Слободищами 7 жовтня. Для зіткнення з українським військом польське командування відрядило найкращі підрозділи, а також залучило близько 6-7 тис. татар на чолі з нурадин-султаном. Перебіг бою доводить, що татари, зайшовши в тил українцям, вдалися до пасивного очікування, вступивши у зіткнення лише в завершальній фазі. Раптовий наступ призвів до перелому битви на користь українців¹⁶. Згідно інших даних, ординці разом з поляками з різних сторін синхронно атакували український обоз. Проте козаки, будучи добре знайомими з тактикою кримської кінноти, підготували пастку й завдали противникові відчутних втрат, внаслідок чого Мурат-Гірей з рештою війська залишив поле бою¹⁷. Аналізуючи ці два епізоди, позиція кримського командування залишається незрозумілою. Адже самоусунення татар ставило під загрозу успішність наступу диві-

зії Є. Любомирського й взагалі саму операцію, оскільки поляки залишалися у чисельній меншості. Чим була спровокована подібна поведінка? Погодимося із припущенням того ж таки В. Герасимчука: «Можливо, що невідповідний терен не давав їм можливості розвернутися і взяти участь у штурмі, можливо, що не хотіли віддати полякам до рук нараз двох перемог над обома противниками»¹⁸. Саме остання думка видається нам найбільш слушною й правдоподібною.

Подальший перебіг війни засвідчив загострення польсько-татарських відносин. Приводом до цього було різне бачення кримським і польським керівництвом стратегії ведення бойових дій. Нурадин-султан та мурзи категорично не бажали атакувати табір В. Шереметьєва, наражаючись на небезпеку. Доцільніше, на їхнє переконання, було дочекатися поки противник сам капітулює¹⁹. В силу чого, у польських гетьманів почали проявлятися ознаки недовіри до ординців. Шотландський офіцер П. Гордон у своєму щоденнику зазначав, що частина татар з Мурат-Гіреєм залишилися охороняти український обоз під Слободищами. Польний маршалок також надіслав декілька польських корогв та «поважних» людей на випадок переговорів з Ю. Хмельницьким, однак, за словами автора, «швидше для нагляду за діями татар»²⁰.

Затяжний й кровопролитний характер кампанії спровокував збільшення кількості прохань зі сторони татар стосовно отримання додаткових коштів на її продовження. Відтак, 9 жовтня до Самбора, де перебував король, прибув представник нурадин-султана з вимогою виплатити гроші орді з першого по дев'яте жовтня. Невідомо на скільки задовольнила польська сторона прохання посланця, однак з джерел дізнаємося, що 15 жовтня була видана певна сума на потреби ординцям²¹. Згідно свідчень сучасника подій В. Коховського²², Є. Любомирський, побоюючись переходу татар на бік противника, також виплатив нагороду татарам у розмірі 10 тисяч 403 злотих за продовження співпраці²³. Насамкінець, Ян Казимир, на знак мирної угоди з козацькою Україною, 20 жовтня у Львові видав наказ видати кошти татарам за експедицію в Україні (на жаль, суми не зазначено)²⁴.

Активну роль відіграла кримська знать під час українсько-польських переговорів. Невідомий автор реляції з-під Чуднова повідомляв про те, що 18 жовтня перед укладенням перемир'я прибули посланці від нурадин-султана й запросили Ю. Хмельницького і польських гетьманів до його намету. На жаль, зміст розмов нам невідомий, але можемо припускати, що Мурат-Гірей прагнув вплинути на пункти угоди й пересвідчитися, що вони не шкодять інтересам Криму²⁵. Задля дотримання усіх домовленостей, на церемонію присяги відправив чотирьох своїх представників. Наступного дня український гетьман разом зі своїми наблизеними знову перебував у кримського головнокомандувача, в присутності якого підтвердив статті договору²⁶. Як бачимо, українське та польське керівництво при прийнятті важливих рішень мали враховувати також інтереси татар.

Про ставлення ординців до цього договору яскраво засвідчили події наступних днів. Акція наказного гетьмана Т. Цицюри, спрямована на перехід із лівобережними полками в стан польського обозу, завершилася провалом внаслідок атаки кримських чамбу-

лів²⁷. Важко уявити, що їм не було відомо про цю операцію. Не викликає сумнівів, що Ю. Хмельницький обговорював з Мурат-Гіреєм питання виходу з московського табору козаків. Невідомий автор «Римованої хроніки» підкреслював недовіру татар до християн й зазначав: «А цей (солтан) був з надмірною пихою...»²⁸.

Черговим приводом до загострення польсько-татарських взаємин стали московсько-польські переговори, які розпочалися наприкінці жовтня. Побоюючись реакції татар, вони велися таємно. Тим більшим виявилось незадоволення нурадин-султана і мурз, коли їм стало про це відомо²⁹. Ними була скликана термінова рада, результатом якої було відправлення посланців до С. Потоцького та Є. Любомирського. Від імені татарської знаті вони в ультимативній формі висловили претензії польському командуванню за те, що без їх відома і згоди розпочали перемовини. Ними були заявлені наступні вимоги: 1) всі московити й лівобережні козаки у таборі В. Шереметьєва віддаються в яsir, в крайньому випадку мають бути вирізані; 2) переговори можуть вестися лише за посередництва й участі татарського представництва; 3) видачі їм московського головнокомандувача та його прибічників. Насамкінець відкрито заявлено, що московсько-польський договір для них невідгукний і вони його не визнають. В разі відмови у задоволенні заявлених пунктів погрожували «неприятно» полякам, відправці частини орди у землі Речі Посполитої для збору ясіря, аж до розірвання союзу³⁰.

За словами одного із учасників кампанії, ситуація в польському обозі залишалася вкрай напруженою. Жовніри у розмовах між собою висловлювали побоювання, щоб часом «татари на нас з Москвою не обрушилися»³¹. Лише щедрі подарунки польського керівництва й дипломатичний хист коронного маршалка дещо стабілізували обстановку³². Польсько-московські розмови постійно нагтовхувалися на спротив татарських уповноважених, які намагалися виторгувати якомога більше нагороди та заявляли неприйнятні вимоги, що не дозволяло досягнути будь-яких конструктивних рішень³³. На слова обурення з боку московських комісарів С. Потоцький відповідав, що жодним чином не може вплинути на татар, оскільки «мають свого окремого керівника і ведуть війну цілком самостійно»³⁴. У листі, написаному з-під Чуднова 31 жовтня, невідомий нам автор так описує ситуацію: «...вони [татари – авт.] винні, що справа згоди на кілька днів затягнулася. Чи мали вони в тому якийсь секрет, щоби Польща з безупинних воєн ніколи не виходила, а вони між християнами були наймогутнішими...»³⁵. Однією з причин такої поведінки могло стати прагнення Криму взяти під свою протекцію козацьку Україну. Розробляючи проект її підпорядкування, кримська знать вважала, що ні Варшава ні Москва не заслуговують на це³⁶. Красномовним підтвердженням існування подібної позиції є лист перекопського мурзи Карач-бея до Ю. Хмельницького від 12 січня 1661 р., в якому зазначалося: «Але я би радив [вашій милості] щоб хана обома руками триматися; до поляків хочеш підеш, тоді загинеш, і хоч до Москви, там також згинеш. А при війську кримському краще залишитися...»³⁷.

Апогеєм стратегії татар став розгром ними протягом 3-4 листопада кількох польських корогв й захоплення московитів і лі-

вобережних козаків. Насамкінець, незважаючи на польсько-московські домовленості, під їх тиском відбулася видача московського полководця В. Шереметьєва³⁸.

Отже, висвітлення даної проблеми дозволяє нам зробити наступні **висновки**:

- 1) ординське військо здійснило вагомий внесок у перемогу над московсько-українськими військами;
- 2) татари цілеспрямовано виснажували фізично і матеріально противників, особливо свого союзника – Річ Посполиту;
- 3) політика «тиску та ультиматумів» кримського командування на завершальній стадії кампанії дозволила досягнути домовленостей, які відповідали його інтересам;
- 4) образ «відсталі Орди», сформований тогочасними джерелами не відповідає дійсності й розглядається нами як такий, що призвів до недооцінки в історіографії кримського фактору.

Надзвичайно вдало характеризують політику Кримського ханства цього періоду слова М. Драгоманова: «Поки там сперечались та різались українці, поляки і москалі, то, звісно, татарам було добре встрявати в ці сварки та забирали в полон з усіх»³⁹. Загалом ми лише здійснили спробу звернути увагу на важливість кримського чинника під час Чуднівської кампанії. Безумовно дана проблематика потребує подальшого вивчення, переосмислення й пошуку нових підходів на шляху до розуміння тих процесів, які відбувалися восени 1660 р. на теренах козацької України.

Примітки:

1. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року / В.І. Герасимчук // Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка. – Львів, 1912. – №110. – С. 46; №111. – С. 79-82; 1913. – №113. – С. 51, 53-54.
2. Брехуненко В. Кримський ханат і проблема міжнародного визнання Ранньомодерної Української держави та суб'єктивації Війська Запорозького Низового / В. Брехуненко // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2016. – Вип. 5. – С. 93-103; Газін В. Гетьман Павло Тетеря: соціально-політичний портрет / В. Газін. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. – 193 с.; Його ж. Україна в зовнішньополітичних планах Речі Посполитої, Кримського ханства та Московської держави в першій половині 60-х рр. XVII ст. / В. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звіту. наук. конф. викл. і асп., присвяч. 85-й річниці від дня створення ун-ту. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 2. – Т. 11. – С. 44-46; Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К., 2007. – 462 с.; Його ж. Якими були стосунки гетьмана Юрія Хмельницького із Кримом, і чому не відбувся українсько-кримський союз кінця 1660 – початку 1661 років? // Історія Криму в запитаннях та відповідях / відп. ред. В. Смолій ; упоряд. Г. Боряк ; кер. авт. кол. О. Галенко. – К. : Наукова думка, 2015. – С. 166-171; Його ж. Союз гетьмана Ю.Хмельницького з Кримом початку 1660-х років: чому не реалізувався зовнішньополітичний проект? // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В.А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 242-260; Podhorodecki L. Chanat Krymski

- i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 308 s.; Степанков В. «Світло» й «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648-1676) / В. Степанков // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2016. – Вип. 5. – С. 103-112; Чухліб Т. «А буде Черкаська земля Нам Великий Адіа-Гіревській Царській Величності учиниться в підданство...»: спроби протекції Криму над Україною (1660 – поч. 1680 рр.) / Т. Чухліб // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2016. – Вип. 5. – С. 127-133.; Яковасва Т. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. / Т. Яковасва // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С. 14-24.
3. Kubala L. Wojny dunski i pokoj oliwski. 1657-1660 / L. Kubala. – Lwow, 1922. – 652 s.; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku / L. Ossoliński. – Warszawa, 1995. – 68 s.; Romanski R. Cudnów 1660. / R. Romanski. – Warszawa : Bellona, 1996. – 192 s.
 4. Hnilko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku / A. Hnilko. – Warszawa, 1931. – S. 44.
 5. Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego w latach 1654-1666 [Текст] / Z. Wójcik // Acta Poloniae Historica. – Warszawa, 1976. – Т. 34. – S. 137-153.
 6. Ossoliński L. Kampaniana Ukrainie... – S. 6.
 7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР) [Текст]. – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 28, 32-33.; Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукописів (далі – НБУ, ІР), ф. II, спр. №14425-15487, арк.228.
 8. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainie na przelomie lat 1660-1661 / Z. Wójcik // Pregrad Historyczny. – № 45. – 1954. – S. 624-634.
 9. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Koronny Warszawski (далі – AGAD, AKW). – Dział Tatarski. – k. 60. – t. 35. – №38. – S. 2-3.
 10. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Koronny Warszawski (далі – AGAD, AKW). – Dział Tatarski. – k.62. – t.91. – №423. – S. 2-3.
 11. Hnilko A. Wyprawa cudnowska... – S. 53-57.
 12. Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / oprac. P. Borek. – Kraków, 2006. – S. 77.
 13. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiećniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków. – 1845. – S. 152.; Львівська національна бібліотека імені В. Стефаніка, Відділ Рукопису (далі – ЛНБ, ВР), ф. V, спр. №335/II, арк. 43.
 14. Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666 / H.C. Holsten ; [oprac. T. Wasilewski]. – Warszawa, 1980. – S. 59.
 15. Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 79-82.
 16. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania krola Jana Kazimierza podwodza Stanislawo Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 / tłum. M.A. Hnilko. – Warszawa, 1922. – Т.III. – S.; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) [Текст] / A. Hnilko // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1929. – Т. 1. – Zeszyt 2. – S. 201-202.
 17. Holsten H.C. Przygody wojenne... – S. 59.
 18. Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 51.
 19. НБУ, ІР, ф. II, спр. 15403, арк. 7.
 20. Гордон П. Дневник 1659-1667 [Текст] / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. – М. : Наука, 2003. – С.69.
 21. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbowy Koronny (далі – AGAD, ASK). – D.IV. – Rpis №14. – S.828-830, 837, 839.

22. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / W. Kochowski. – Poznań, 1840. – Т. II. – С. 87.
23. Wójcik Z. Aspekty finansowe... – S.156.
24. AGAD, ASK. – D.IV. – Rpis №14. – S.824.
25. Monuments historiques veues relatifs aux regnes D'Alexis Michaelowich, Feodor III et pierre le grand czars de Russie. – Roma, 1859. – Т. 10. – С. 40.
26. Там само... – С. 40.
27. Барсуков А. Род Шереметьевых / А. Барсуков. – СПб., 1888. – Т. V. – С. 400-402; Оjczyste spominki... – С. 161.
28. PANKr. – Rpis №1275. – С. 102; Мицик Ю. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» / Ю. Мицик // Архіви України. – К., 2005. – №4. – С. 88.
29. Гордон П. Дневник... – С.73.
30. Jemiolowski M. Pamiętnik Mikołaja Jemiolowskiego towarzyszący zalekiej chorągwi w czasie wojny w województwie Bielskim obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współczesnie porządkiem latopowiadane / M. Jemiolowski. – Lwow, 1850. – S.157-158.
31. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rpis. №190/II. – S.183.
32. Гордон П. Дневник... – С. 73.
33. Оjczyste spominki... – С. 162.
34. Барсуков А. Род Шереметьевых... – С. 438.
35. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. – Kraków, 1880. – Т. I. – Cz. I. – S. 174.
36. Герасимчук В. Чуднівська кампанія... – С. 50.
37. Мицик Ю.А. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) / Ю.А. Мицик // Записки НТШ. – К., 2000. – Т.240. – С. 488-489.
38. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza / J. Jerlicz. – Warszawa ; Petersburg, 1853. – Т. 2. – С. 56.; Гордон П. Дневник... – С. 74-75.
39. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків / М. Драгоманов. – К., 1991. – С. 32.

Отримано: 12.09.2017.

**Ярослав Калакура,
Фергад Гардашкан Оглу Туранли
(Київ)**

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ВОЄННА КАМПАНІЯ СУЛТАНА МЕХМЕДА IV ТА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

Турецькі архівні документи, пам'ятки писемності містять важливу інформацію щодо зовнішньої політики козацько-гетьманської України часів правління гетьмана Петра Дорошенка. Саме тоді на козацькій раді, яка відбулася в Корсуні (1669 рік), було вирішено послати дипломатичні відносини з Османською імперією. Наша пошукова робота в архівних фондах та бібліотеках Туреччини, вивчення османсько-турецьких документів, літописів та історичних

праць турецьких дослідників дають підстави стверджувати, що владні кола Високої Порти дуже серйозно ставилися до політичних змін в Україні, отож вони завжди дотримувалися якомога гнучкішої та виваженої дипломатичної тактики в своїх політичних відносинах з усіма урядами Української козацької держави¹.

У пам'ятках османсько-турецької писемності, а саме в «Літописі» Абдурахмана Абді-паші, повідомляється про прибуття в той самий час до Високої Порти посла Речі Посполитої з перекладачем та з листом від польського короля, але вони були відправлені назад з такою відповіддю турецького султана: «Козацький гетьман [Петро] Дорошенко визнав підданство падишахові, тому уряд османський попереджає короля, щоб той не порушував прав гетьмана»².

Коли султан Мехмед IV дізнався, що король Речі Посполитої Ян III Собеський вирушив з військом до України, він відмовився від наміру провести деякий час того року в Анадолю (Туреччина) і вирішив залишитися в місті Едірне. Королю Речі Посполитої запропонували мирний варіант налагодження напружених взаємин, які виникли між двома державами, і зроблено застереження «більше не турбувати [гетьмана Петра] Дорошенка та повертатися на свою батьківщину. В іншому разі виникне думка, що король порушує мир між двома державами». Падишах у своєму листі також наголосив, що «...віруючи у всемогутню силу та кару Господа Всевишнього, Творця багатьох чудес, пророка [Мухаммеда (Мир йому та благословення)], навесні наступного року він вирушить в похід із своєю армією, віджене ворога та зруйнує його країну...»³.

Таким чином, турецький султан у відповідь на вторгнення війська Яна III Собеського в Україну прийняв рішення виконати своє зобов'язання щодо захисту Української козацької держави від зовнішніх вторгнень і попередив короля Речі Посполитої про ймовірність війни з Османською імперією. З іншого боку, одразу після завершення Високою Портою австрійської воєнної кампанії, з укладенням Віденської мирної угоди в 1669 році, виникла нова проблема, пов'язана з призначенням кримським ханом Аділом Гіраєм Михайла Ханенка гетьманом певної частини поткальських (правобережних) козаків і спрямуванням їх проти Петра Дорошенка⁴. Такий вчинок суперечив традиціям зовнішньої політики Османської імперії, і тому Аділь Гірай був скинутий з ханського престолу, а замість нього на престол призначили Селіма Гірая I. В жовтні 1671 року, під час церемонії в урядовому палаці Стамбула, йому вручили «кафтан» із соболиного хутра, шаблю та «соргудж»⁵, оброблений золотом і коштовним камінням, як символи надання влади. Лише після розв'язання цієї проблеми почалася підготовка до військового походу проти Речі Посполитої.

Літописці Рашид Мехмед Ефенді та Абдурахман Абді-паша вказали на передумови, які підштовхнули короля Речі Посполитої вирушити на чолі своєї армії на українські землі. По-перше, визнання гетьманом Петра Дорошенка та його турецький протекторат, внаслідок чого спостерігався процес об'єднання українського козацтва, викликало занепокоєння Яна III Собеського. По-

друге, доки Петро Дорошенко і Михайло Ханенко воювали між собою, польська армія, скориставшись цим моментом, захопила чимало українських фортець та укріплень. По-третє, агресивність Речі Посполитої щодо Османської імперії пояснювалась тим, що Ян III Собеський вважав Османську імперію такою ж слабкою, як під час правління султана Османа II та його спадкоємців. Але з Високої Порти на ім'я польського коронного гетьмана Михайла Вишневецького надійшов ультиматум про те, що «коли не припиниться агресія проти України, то буде оголошена війна»⁶. Також було наголошено на тому факті, що під час відповідного дипломатичного листування війська Речі Посполитої були розташовані на захоплені ними землях⁷. Стосовно цього в літописі Рашід Мехмед Ефенді повідомив про те, що у своїй відповіді на згаданий ультиматум король Речі Посполитої Ян III Собеський повідомив, що через провокаційні вчинки гетьмана Петра Дорошенка його країна декілька разів зазнавала шкоди, і, зокрема, написав таке: «Україну було передано нам у спадщину, і вона належить нам. [Петро] Дорошенко є нашим підданим і декілька років намагався передати цю країну іншим, не маючи на таке права! Особливо зазначу, що цей проклятий провокатор та негідник [Петро] Дорошенко раніше підпорядковувався Московії. Але з огляду на його становище був відхилений царем і тоді знову надав перевагу дружбі з нами...»⁸.

Зміст цього листа дає нам змогу уявити жорсткий характер зовнішньої політики, якої дотримувався польський уряд стосовно України. В одній з найбільш достовірних пам'яток османсько-турецької писемності XVII століття, а саме у «Літописі» Абдурахмана Абді-паші, підкреслюється, що падишах доручив відповісти на цей брутальний лист своєму садри-азаму Фазилю Ахмед-паші. Той написав таке: «Козаки раніше, коли були незалежними, добровільно й мирним шляхом прийняли Ваше правління. Але Ви, незважаючи на умови спільно укладеного договору між вами, знущалися з них та завдавали їм страждань. Отож, козаки більше не могли терпіти такого ставлення до себе. Задля захисту свого життя та батьківщини вони озброїлись мечами і відмовилися від Вашого правління та перейшли під захист кримського володаря. Понад двадцять років козаки спільно з кримськими правителями боролися супроти Вас і врешті-решт прийняли протекторат нашої держави. В такому разі хіба можна говорити, що Україна належить Вам, якщо багато років тому вона виїшла з-під Вашого володарювання і регулярно воює проти Вас? Тому яке Ви маєте право називати цей народ [українців] своїми підданими? До того ж скажіть, що означає Ваше проголошення себе володарем названого народу чи зазіхання на їхні землі тоді, коли вони прийняли захист [або протекторат] нашої держави?»⁹.

Текст цього документа ще раз свідчить про толерантне ставлення уряду Високої Порти до козацько-гетьманської України, вказує на причини відмови українських козаків жити під польською владою і містить рішучий протест щодо ворожого ставлення короля Яна III Собеського до гетьмана Петра Дорошенка. Отже, у документі проглядається готовність турецького султана оборона-

ти українські землі. З наведеного вище виявляється, що з посиленням дипломатичних зносин урядів козацько-гетьманської України та Високої Порти зростала й наполегливість турецького султана в його бажанні переконати короля Речі Посполитої відмовитися від агресивних намірів щодо Української козацької держави.

Аналіз відповідних текстів османсько-турецьких літописних джерел дав нам можливість відновити детальну картину перебігу політичних подій і відносин між згаданими державами, зокрема й польсько-турецьких відносин, які спонукали султана Мехмеда IV 4 червня 1672 року вирушити з міста Едірне військовим походом проти Речі Посполитої¹⁰. Варто зазначити, що цю історичну подію досить докладно відображено в досліджуваних нами писемних джерелах, зокрема в літописі Гаджі Алі Ефенді «Історія Кам'янця», який належить до категорії так званих джерел із «перших рук». У цій пам'ятці османсько-турецької писемності повідомляється про те, що під час правління султана Мехмеда IV з метою захисту українських козаків від зазіхань Речі Посполитої було оголошено «Кам'янецький похід» 1672 року. Важливим, на нашу думку, є факт, що цю воєнну кампанію, яка тривала 189 днів, очолив особисто султан. Згаданий автор літопису, як учасник названої кампанії, вказав на причини походу, подав зміст звернення гетьмана українських козаків Петра Дорошенка до турецького султана Мехмеда IV, констатував факт порушення польським королем умов раніше укладеного мирного договору, а також розповів про підготовку до походу. Слід зауважити, що відомості, отримані з цього рукописного джерела, свідчать про розвиток дипломатичних відносин Української козацької держави з Високою Портою та Кримським ханством у другій половині XVII століття¹¹.

З опису самого «Кам'янецького походу» виявляється, що армія Османської імперії рухалася в напрямку Добруджі, перетинаючи Ісакіївський міст, і вступила на територію Молдови. Дорогою до цієї армії приєдналося військо Кримського ханства під командуванням Селіма Гірая I. Тут командування збройних сил Високої Порти довідалося від полонених про те, що Річ Посполита звернулася по допомогу до Московського царства та Габсбурзької Австрії. В місті Ясси¹² садри-азам ще раз перевірів боєздатність Османського війська та виставив свою армію перед султаном для її офіційного огляду¹³. Варто зазначити, що під час перебування армії Мехмеда IV в Молдові виникли труднощі внаслідок несумлінного виконання своїх обов'язків молдовським воєводою на ім'я Дука, який, потайки підтримуючи Яна III Собеського, свідомо уповільнював будівництво необхідного йому мосту. Падишах хотів втратити його через те, що той своєчасно не забезпечив необхідні підготування, але, завдяки втручанню одного з командувачів Мерзіфонду Кара Мустафипаші¹⁴, того було лише знято з посади, а замість нього молдовські бояри обрали воєводою свого краю Петра Дорошенка¹⁵. Водночас Халіль-паша та анатолійський і караманський бейлербеї (управителі областей в Туреччині) були уповноважені спорудити міст через річку Дністер. Лівобережжя цієї річки вважалося територією Речі

Посполитої, і тому на названих командирів покладался також одночасний обов'язок забезпечення охорони цієї споруди.

Отже, після побудови мосту османські війська переправилися на інший бік Дністра, аби здобути фортецю Извандже. Захисники цього укріплення, польські жовніри, почали дезертирувати, і тому його захопили без особливих труднощів. Потім запорозькі козаки під командуванням гетьмана Петра Дорошенка, які об'єдналися з військом кримського хана Селіма Гірая I, здобули фортецю Бар. Саме тут зазнали сильної поразки козаки під командуванням Михайла Ханенка, незважаючи на підтримку їх з боку польських воїнів. Султан наказав не перешкоджати козакам Михайла Ханенка, котрі хотіли повернутися до своїх рідних домівок в Україну, хоча той і ставився вороже до Петра Дорошенка¹⁶. Останній з приводу перемоги Османської армії над військом Речі Посполитої та збройними загонами гетьмана Михайла Ханенка у своєму «Універсалі» писав: «На полѣ тоє військо [...] поконано промьсломъ нашимъ, бо не могло ся болей боронитися на тых мѣстахъ... [а Ханенко] вьйшоль на отсѣчь до своихъ облеженыхъ противно войска нашего зъ Ладыженна... жадень неуйшоль з той поражки, окремъ з езды хто на барзом коню былъ по уфолокъ. А скоро по той надъ ними поражиць прибылъ самъ ханъ особою своєю до насъ з свіжими кримськими, ногайськими, черкескими, белгородицкими и турецькими потугами...»¹⁷.

Викладені аргументи, отримані нами з вищезгаданих пам'яток османсько-турецької літописної традиції, підтверджують той факт, що Кам'янець-Подільська фортеця на ту пору була адміністративним центром українського Поділля. Вона мала стратегічне значення і утримувалася збройними силами Речі Посполитої. Воєнна кампанія тривала, армія Османської імперії рухалася маршрутом, що пролягав через міста Добруджа – Ісакчи – Ясси – Хотин. Дорогою до цієї армії приєдналися війська українського гетьмана Петра Дорошенка та кримського хана Селіма Гірая I. Виявляється, що розгортання цієї кампанії та налагодження відносин між українським гетьманом і кримським ханом оцінювалися за тодішніх умов як пошук шляхів для здійснення спільної боротьби¹⁸.

Отже, об'єднана турецька армія, що мала на меті звільнити українські землі, 15 серпня 1672 року скористалася мостом, який щойно було споруджено над рікою Дністром, і після чотириденної відстані від кордону, тобто 18 серпня, прибула до фортеці Кам'янець і оточила його. Тут до армії турецького султана приєдналися зі своїми військами кримський хан Селім Гірай I та український гетьман Петро Дорошенко. При цьому кримський хан привіз декількох полонених, які мали дати інформацію про становище в таборі супротивника. За наказом падишаха садри-азам Фазиль Ахмед-паша урочисто прийняв кримського хана. Після допиту полонених стало відомо про місце перебування короля Речі Посполитої та про те, чи має він намір надати допомогу воїнам гарнізону Кам'янецької фортеці. Достовірність цих повідомлень перевірялася на її ідентичність з інформацією, отриманою від тюркських розвідників, і була виявлена адекватність цієї інформації зі

свідченнями полонених¹⁹. Зокрема, було встановлено, що серед оборонців вказаної фортеці, окрім польських вояків, були також військові сили Австрійської імперії та Московського царства²⁰.

Аналізуючи відповідні тексти «Літопису» Абдурахмана Абді-паші, ми виявили, що в них міститься важлива інформація про значення участі збройних сил Української козацької держави в бойових діях Подільської війни для реалізації завдань, які постали перед Османською імперією у її протистоянні загарбницьким намірам Речі Посполитої. Зокрема, йдеться про обговорення плану здійснення військової операції, спрямованої на оточення Кам'янець-Подільського, в якій брало участь і українське козацьке військо. Отже, із цієї інформації виявляється, що об'єднана турецько-кримськотатарсько-українсько-козацька армія, яка брала участь у зазначеній військовій кампанії, складалася з очолюваних 9 турецькими командирами 65 загонів яничарів, споряджених 18 гарматами типу «Балемез» (італійськ. *ballemezza*), які мали довге дуло та високу потужність. В складі цієї армії було 12 тисяч українських козаків та 8 тисяч воїнів молдовського воєводи. Сюди також привезли морським шляхом та сухоходом через Молдову 2 тисячі пороху «кентал» («Kental») ²¹ і роздали його гарматам і «лагимджи» («Lağımci») ²². Через тиждень після початку облоги міста було захоплено велике шестикутне укріплення в західній частині внутрішньої фортеці. На десятий день облоги армія султана оволоділа цією фортецею повністю згідно з відповідним документом, в якому були викладені умови з п'яти положень щодо капітуляції Кам'янця-Подільського 27 серпня 1672 року (3 джемазейлеввела 1083 року) ²³.

Про перебіг облоги й завоювання об'єднаною армією турецького султана Кам'янецької фортеці у «Літописі» Абдурахмана Абді-паші зазначено, що після оточення фортеці з трьох боків її оборонцям було запропоновано здатися. Однак захисники фортеці пропозицію відхилили, позаяк сподівалися на надійність своєї обороноздатності. Тоді гармаші-яничари відкрили щільний вогонь по війнах гарнізону та оборонних фортифікаційних укріплень. Жовніри польської армії також інтенсивно стріляли з усілякої зброї по загонах та укріпленнях об'єднаної армії.

Командувач Фазиль Ахмед-паша ще раз перевірів боєздатність свого війська і закликав командирів до героїчної битви. Розпочався запеклий бій. Після сильного короткочасного артилерійського вогню польські захисники розгубилися, і серед них виникла паніка. Урешті-решт двох жовнірів відправили на переговори до садри-азама. Парламентарі заявили: «Нас сюди прислали володар фортеці король та наш командир з проханням припинити бій до ранку, і щоб ми домовилися про здачу Вам завтра Кам'янця [-Подільського]». Садри-азам їм відповів: «Якщо маєте намір здавати фортецю, то хай негайно піднімуть білий прапор і пришлють нам своїх людей на знак гарантії дотримання слів». Навзаєм командувач Фазиль Ахмед-паша пообіцяв так само зі свого боку відправити до фортеці своїх людей ²⁴.

Отже, проаналізувавши літописні тексти, ми дійшли висновку, що факти, викладені в них, підтверджуються, зокрема, мате-

ріалами, наявними в українських історичних писемних джерелах. Тобто інформація, отримана нами з османсько-турецьких літописних документів є справді достовірною, що робить можливим на її основі докладно простежити за процесом військової кампанії, розпочатої султаном Мехмедом IV спільно з гетьманом Петром Дорошенком проти Речі Посполитої, та з'ясувати значення для Високої Порти участі в ній українського козацького війська.

Після проведених перемовин воїни султана Мехмеда IV почали виходити з тимчасових укріплень, аби відпочити. Але противник, не дотримавши своєї обіцянки припинити воєнні дії, і користуючись такою ситуацією, відкрив шалений артилерійський вогонь. В результаті загинуло чимало вояків об'єднаної армії. Незважаючи на це, яничари піднялися в атаку. У відновленому бою особливо відзначились сіваські й караманські (ейалети в Туреччині) воїни-гармаші. Вони з великою майстерністю вели прицільний гарматний вогонь, тож ворог, щоб врятуватися, мусив відійти в свої укріплення.

Згодом турецькі воїни розпочали операцію з мінування стратегічних об'єктів ворога. Одночасно до ночі тривав сильний вогонь по австрійських та польських військових загонах, розташованих біля великої башти фортеці. Побачивши наближення воїнів об'єднаної армії, поляки почали кидати ручні, а потім і козацькі гранати²⁵. В цей час один з яничарів-вивідувачів піднявся на стіну фортеці та вгледів місце знаходження складу військового спорядження і вибухових пристроїв. Про це було повідомлено Кара Мустафа-паші. Той розпорядився негайно зліквідувати склад: з його загоно спеціального призначення влучним пострілом склад бойових снарядів було підірвано, сталася черга потужних вибухів, які відбувалися з перервами впродовж трьох годин. Одночасно турецькі гармаші відкрили ще дужчий вогонь, влучно накриваючи середину фортеці. Коли польське військо опинилось у такому скрутному становищі, прибув представник короля, щоб повідомити про намір поляків здатися²⁶.

З цих відомостей стають зрозумілими деякі подробиці процесу розвитку військової акції, яка пізніше закінчилася здобуттям Кам'янця-Подільського²⁷. У літописі Абдуррахмана Абді-паші також міститься інформація про країни-учасниці розглянутої воєнної кампанії: з одного боку то були Висока Порта, Кримське ханство, Українська козацька держжава; а з іншого боку – Річ Посполита, Московське царство та Австрійська імперія. Нам вдалося встановити точну хронологію перебігу подій, пов'язаних з війною між зазначеними країнами за християнським літочисленням. Початок оточення міста Кам'янця-Подільського датовано 18 серпня 1672 року, а його капітуляція – 27 серпня 1672 року. Отже, бойові дії тривали десять днів. Крім того, у вищезазваному літописі йдеться про п'ять вимог щодо капітуляції міста, які мала виконати переможена сторона. Вочевидь, ці умови є певною мірою відбитком положень Бучацького договору, який складався з 7 статей. Наприклад, стаття 2 сформулювалася так: «Подільська країна в межах давніх кордонів та з усіма її військовими припасами та провіантом переходить під юрисдикцію османської влади і повністю звільняється від польських сил»; стаття 3: «Україна в

межах своїх давніх кордонів переходить під юрисдикцію козацького гетьмана [Петра] Дорошенка, а польські війська, розташовані на її території, мають повністю залишити територію України»²⁸. Слід зазначити, що розглянута воєнна кампанія тривала до здобуття остаточної перемоги, яка, на нашу думку, була кінцевим результатом успішної дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка.

Аналізуючи подальший перебіг подій цієї війни, зауважимо, що Кара Мустафа-паша, пильно спостерігаючи за внутрішньою частиною замку, помітив, що ворог хоче відновити бій. Він наказав відкрити сильний і тривалий гарматний вогонь. 26 серпня 1672 року відбулася нова запекла битва, де супротивник використав всі можливості для своєї оборони. Запорозькі козаки спільно з яничарами з трьох боків здійснювали регулярні атаки на позиції армії Речі Посполитої, а з укріплень на лівому фланзі, які були на підвищенні, влучно поціляли в середину фортеці. Бій тривав вісім днів, а на дев'ятий день, тобто 27 серпня того самого року, обложені поляки підняли білий прапор. Через два дні командир фортеці прибув до штабу османської армії – «здати ключі»²⁹ від неї. Однак після попереднього подібного звернення, заяві посланця короля вже не повірили³⁰, а тому битва точилася до остаточної перемоги. Варто зауважити, що в книзі «Пояснювальна хронологія османської історії» зазначено, що в перших битвах загинули переважно австрійські та німецькі вояки, які були в складі армії Речі Посполитої, тому згодом їхнє місце зайняли московські, козацькі (ті, котрі перебували на службі в армії Яна III Собеського) та польські воїни. Також наголошується, що яничарський корпус армії в цих битвах виявляв справжній героїзм у відповідь на загибель своїх друзів-шехидів³¹. Як написано у вищезгаданій «хронології», польські воєначальники далі вже не виявляли жодної ініціативи щодо порятунку фортеці. Після завершення війни падишах наказав відбудувати Кам'янецьку фортецю та призначив її командантом оборонця «Özû» Халіль-пашу³². Отже, очевидним є те, що подана нами інформація дає підставу для висновку, що втрата поляками Кам'янця-Подільського, одного з найдавніших українських міст, була для Речі Посполитої трагічною подією.

Про подальший перебіг подій Подільської війни Дмитро Кантемир в літописі повідомляє: «Потім кримськотатарське військо під командуванням хана Селіма Гірая I та військо під командуванням правителя Халепської області³³ Мехмеда-паші отримали наказ здійснити наступ в напрямку міста Леополя³⁴ з метою завдати полякам ще більшої шкоди, а султан із своєю армією повернувся в штаб, який був розташований у Буджаку»³⁵. По дорозі до Львова кримськотатарське військо та збройні загони Мехмеда-паші здобули кілька замків та укріплень. Місто Львів було звільнено 9 вересня 1672 року. Водночас, військо козацько-гетьманської України разом з іншими збройними загонами Кримського ханства здійснили походи вглиб території Речі Посполитої.

У результаті такого перебігу воєнних дій король Ян III Собеський звернувся з проханням до султана Мехмеда IV укласти мирний договір. Про це в літописі Мехмеда Рашіда Ефенді сказано: «Коли

поляки опинились в дуже скрутному становищі, вони усвідомили свої помилки та послали своїх послів у штаб кримського хана [Селіма Гірая I], прохаючи того стати їхнім посередником [у переговорах] та допомогти укласти мирний договір між Річчю Посполитою та Османською державою. За таке замирення поляки були згодні віддати султанові 40 міст і селищ у Кам'янець-Подільському краї, сплатити 20 тисяч золотих дукатів³⁶, а також погодитися визнати козаків на чолі з гетьманом Петром Дорошенком та ніколи не турбувати їх³⁷. Далі зазначено, що Селім Гірай I поінформував турецького султана про зазначене прохання польських послів і направив їх до султана Мехмеда IV. Кримський хан теж погодився укласти мирний договір³⁸. Підписання цього мирного договору між Річчю Посполитою та Високою Портою, необхідного для забезпечення умов розвитку взаємовідносин, відбулося згідно з давніми традиціями. Слід зауважити, що в третьому пункті договору наголошувалося таке: «Україна в давніх кордонах передається козацькому гетьманові Петру Дорошенку. Польські вояки повинні вийти за межі території України»³⁹. Згідно з літописом Дмитра Кантемира, турецько-польський мирний договір було укладено в місяці шабані 1083 року за календарем Гіджри, тобто в листопаді – грудні 1672 року за літочисленням від Різдва Христового. При цьому варто зазначити, що ця історична подія була останньою великою перемогою Османської імперії⁴⁰.

На особливу увагу в досліджених нами писемних джерелах заслуговують відомості про обставини укладання Бучацького договору та історію його поновлення як наслідок перемоги турецько-української армії у війні з Річчю Посполитою, а також відповідне відновлення територіальної цілісності України в межах її давніх кордонів. З приводу цього питання в іншому тексті історіографічного твору Ісмаїла Гакки Узунчаршили зазначено: «Після втрати кількох польських фортець і паланок та облого міста Лемберга⁴¹ польський король Михайло [I Вишневецький] (роки життя: 1640-1673) за посередництвом кримського хана [Селіма Гірая I] попросив миру. Вже наближався час захоплення центрального міста поляків Лемберга, і, щоб врятувати це місто, від Яна III Собеського була надіслана пропозиція про умови сплати щорічної данини, а в районі міста Бучача був затверджений основний договір, підписаний після укладання угоди з чотирьох основних статей. Під час підписання цього договору османську сторону представляли такі уповноважені особи: візир Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша, генеральний секретар Фіренк Мустафа Ефенді, Чавушбаши⁴² Сари Сулейман-ага та офіційний перекладач султанського дівану [Велика Рада]. Річ Посполиту представляли такі уповноважені особи: Волкініє, командир оборони фортеці Франсуа Любомирський та скарбник, тобто загалом від Речі Посполитої брали участь три представники. Переговори тривали чотири дні й закінчилися укладанням договору. Особливо важким тягарем для польської сторони стали умови першої статті, в якій говориться: польський король кожного року в листопаді місяці дарує в османську скарбницю

22 тисячі злотих. Ця умова загрожувала державній незалежності Речі Посполитої. Кожна зі сторін мала примірник Бучацького договору, укладеного турецькою мовою та латиною. Оскільки Бучацька паланка не входила до складу території Поділля, яке перейшло у володіння Османської імперії, було припинено оборону цієї паланки, а сама паланка відійшла до Речі Посполитої 24-го дня місяця джемазейлагіра 1083 року за літочисленням Гіджри (17 жовтня 1672 року за християнським календарем)⁴³.

У розглянутому писемному документі наголошується на тій обставині, що уряд Османської імперії підтримав авторитет українського козацького гетьмана, призначивши конкретно Петра Дорошенка як законного правителя України. Ми уважаємо за важливе звернути увагу на те, що згадування «України в давніх кордонах» є свідченням підтримки Високою Портою територіальної цілісності свого союзника – козацько-гетьманської України.

Описуючи перебіг подій розглянутої воєнної кампанії, Ян Рейхман відзначив насамперед її успішність для збройних сил Османської імперії. Зокрема, аналізуючи перемогу султана Мехмеда IV, польський дослідник відзначав, що головною подією цієї війни, яка забезпечила перемогу в ній турецької армії, було захоплення Кам'янецької фортеці, що сталося 28 серпня 1672 року. Щодо мирного договору, підписаного за посередництва кримського хана Селіма Гірая I у Бучачі 5 жовтня 1672 року, то Ян Рейхман зазначає на тому, що він передбачав перехід Поділля, яке було частиною України, у підпорядкування Туреччини. Таким чином, на думку цього дослідника, Україна стала краєм, підвладним Високій Порті, внаслідок чого вперше за всю історію названої держави її кордони пересунулися так далеко на північ, і з того часу Османська імперія почала вважати своїм підлеглим краєм також і Річ Посполиту⁴⁴.

Зазнаючи поразок, Михайло I Вишневецький звернувся до Селіма Гірая I з проханням повідомити садри-азаму Кара Мустафупашу про свій намір укласти перемир'я з Османською імперією. Стосовно цих подій в українських рукописних документах зазначено таке: «1671 року почалася війна Польщі з Правобережною Україною, внаслідок якої відібрали в Дорошенка низку важливих міст. На допомогу Дорошенкові у 1672 році прийшли турки, а тому поляки змушені були залишити Поділля, яке вони зайняли попереднього року. Непідготовленість Польщі в той час до великої війни з Туреччиною змусила її підписати договір в Бучачі... Польща зрілася своїх прав на Поділля, що перетворювалося на турецьку провінцію, і на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекцією султана»⁴⁵. Зауважимо, що наведені відомості за змістом близькі до інформації, поданої в османсько-турецьких літописних джерелах, які засвідчують, що успіх яничарів у воєнній кампанії, очолюваній султаном Мехмедом IV, зокрема в битві за здобуття Львова, не був таким, як у Хотинській війні, що відбулася в часи правління султана Османа II. Отже, 18 жовтня 1672 року розпочалися мирні переговори біля міста Бучач, за результатами яких між Річчю Посполитою і Високою Портою було підписано так

званий Бучацький договір, який складався з семи статей з такими положеннями:

1. Король Польщі щорічно в листопаді повинен дарувати в османську скарбницю 22 тисячі золотом⁴⁶.
2. Поділля в його давніх кордонах, з фортецями й укріпленнями, зі спорядженням та майном мало бути передане під владу Османської держави. Польські військові сили зобов'язуються залишити тамтешні фортеці та укріплення.
3. Україна в давніх кордонах передається [в управління] козацькому гетьманові [Петру] Дорошенку. Польські вояки повинні відійти за межі території України.
4. Польське королівство зобов'язується за домовленістю ще від часів Іслама Г'рая III поновити щорічну платню в кримську скарбницю, тоді хан не здійснюватиме нападів на польські землі.
5. В разі війни Османської держави з будь-якою державою Європи польська сторона тій [європейській] державі не надаватиме допомоги під жодним приводом.
6. З причини зняття облоги з міста Львова польський уряд зобов'язується сплатити одразу 80 тисяч гурушів⁴⁷.
7. Всі паланки⁴⁸ Подільської області України передаються османам⁴⁹.

Текст цієї угоди було складено двома мовами – турецькою та латиною, і підписаний обома сторонами – Високою Портою і Річчю Посполитою. Отже, викладені нами положення вказаного договору фактично визначали репараційні вимоги до переможеної сторони, в яких головне місце займало «українське питання». Звільнення України від окупації її Річчю Посполитою стало результатом практичного виконання умов домовленості, укладеної з гетьманом Петром Дорошенком, зазначених у вищезгаданому фермані султана Мехмеда IV.

Документи, які ми досліджували, показали, що в зазначеній війні у складі війська Речі Посполитої брали участь також московські, австрійські, німецькі вояки, а також українські козаки, підпорядковані тоді гетьману Михайлові Ханенку. Однак, незважаючи на таку розстановку військових сил, армія Високої Порти разом з козаками під командуванням гетьмана Петра Дорошенка та кримсько-татарськими воїнами одержала блискучу перемогу.

Особливо привертає до себе увагу умова 1-ої статті договору, вимоги якої, на нашу думку, виявилися дуже важкими для Речі Посполитої й фактично становили велику небезпеку для подальшого існування цієї держави. Окрім цього, згідно з умовами Бучацького договору, українські землі мали бути повернуті українським козакам. Відомо, що раніше засновник Української козацької держави гетьман Богдан Хмельницький вже мав намір встановити кордони своєї держави в межах території, залюдненої українським етносом. Хоча гетьман Петро Дорошенко теж не досягнув цієї мети, але на деякий час він забезпечив українським землям недоторканність з боку Речі Посполитої та Московського царства. Ці зміни були результатом здійснення названим українським гетьманом активної та виваженої міжнародної дипломатії в умовах складного зовнішньополітичного становища України, яке існувало в другій половині XVII сто-

ліття. Зокрема, в своїй зовнішній політиці Петро Дорошенко надавав перевагу посиленню міждержавних зносин з Високою Портою. Разом з цим, проаналізовані нами тексти османсько-турецьких писемних документів свідчать про прагматичний та доброзичливий характер принципів протекторату Високої Порти стосовно України, а саме: прийняття османським правителем рішень, враховуючи особисті звернення українських гетьманів; забезпечення недоторканості українських земель; свобода у віросповіданні для українців; надання матеріальної та військової допомоги козацько-гетьманській Україні; здійснення спільних військових походів.

У контексті розглянутих історичних подій український історик Дмитро Дорошенко виокремлював ті повідомлення османсько-турецьких писемних джерел, в яких міститься інформація щодо початку польського походу 50-тисячної армії турецького султана в липні 1672 року, а також про з'єднання кількох десятків тисяч вояків кримськотатарської армії з військом українського гетьмана Петра Дорошенка для здійснення спільних воєнних дій проти Речі Посполитої, які закінчились перемогою об'єднаної українсько-кримськотатарсько-турецької армії. Внаслідок цієї події 12 жовтня 1672 року почалися мирні переговори. Що ж до Бучацького договору, то Дмитро Дорошенко акцентував на головних умовах, висунутих турецькою стороною під час переговорного процесу, виконання яких було запорукою підписання нею названого договору: «1) вільне відпущення з полону сімей литовських татар (так званих липків), які мали бути переданими турецькій стороні; 2) Річ Посполита повинна виплачувати 100 тисяч червонців щороку в якості гараджу⁵⁰; 3) усе Поділля цілком і усі замки у вєсводстві Руському відходили під контроль Османської імперії; 4) [Гетьман Петро] Дорошенко мав держати Україну так, як було за прежніх гетманів». На думку Дмитра Дорошенка ці відомості є свідченням високого рівня розвитку дипломатичних відносин між Османською імперією та козацько-гетьманською Україною, внаслідок чого Петро Дорошенко отримав від турецького султана гетьманські повноваження, які зумовили здобуття ним статусу правителя всієї козацької України⁵¹. Урешті-решт цей статус було визнано в умовах Бучацького мирного договору документом, який мав міжнародний і правовий характер. Слід наголосити на тому, що оцінки та висновки українського дослідника повною мірою підтверджує інформація, яку ми отримали з пам'яток османсько-турецької писемності.

Отже, Подільська війна 1672 року мала такі історичні наслідки: 1) Османська імперія та Річ Посполита підписали Бучацький договір, згідно з яким було поновлено територіальну цілісність Української козацької держави. Цю подію, на нашу думку, варто вважати результатом вдалої дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка; 2) зазначений договір підписали суб'єкти міжнародного права, якими були Османська імперія та Річ Посполита, і тому він певною мірою був нормативно-правовим документом. Тому дотримання положень та умов Бучацького мирного договору було закономірним явищем; 3) причиною продовження військової кампанії з боку Високої

Порти стало порушення Польщею умов Бучацького договору, укладеного в результаті згаданої війни між Річчю Посполитою з одного боку та Українською козацькою державою спільно з Османською імперією з іншого; 4) умови названого договору були несприятливими для Речі Посполитої, але ця держава певний час була змушена їх дотримуватися. Таке становище мало в собі передумови подальшого загострення відносин між Високою Портою і Річчю Посполитою.

Ісмаїл Гакки Узунчаршили, посилаючись на тексти літописних та архівних документів, які використовував у своїх дослідженнях, зазначив: «Коли султан Осман II повернувся з Хотина, не отримавши перемоги, поляки перестали боятися османів. В результаті походу 1672 року поляки зазнали неочікуваної поразки. Україна та Поділля вийшли з-під їхньої влади. Це розбурхало населення країни [Польщі], оскільки людям було важко сплачувати податки в умовах втраченої незалежності. Однією з найтяжчих умов Бучацького договору для поляків була сплата данини. Статтю в названому договорі про сплату поляками данини, на яку погодився сам король, не ухвалив польський сейм навіть за умови загрози нової війни з турками. Через це Османська держава 1 квітня 1673 року⁵² знову оголосила про свій похід на Польщу. Армія султана дійшла до польських кордонів, османський правитель [Мехмед IV] надіслав польському королю листа, в якому повідомив [Михайла I Вишневецького] про те, що останній порушує умови вищезазначеного укладеного договору, а саме – положення про обов'язкову сплату польським королем погодженої данини, та про те, що їще було передано не всі паланки. Султан намагався отримати від польського короля відповідь стосовно порушених ним питань»⁵³. Відомості, отримані з цього тексту, підтверджують факт порушення умов укладеного Бучацького договору, які були не вигідними для польської сторони. Однак, попри це, турецький султан вимагав від короля Речі Посполитої дати пояснення з приводу порушених ним питань. Михайло I Вишневецький підготував відповідь на лист султана: «Захоплення Кам'янця [Подільського] та Подільського краю не вважайте за хоробрість; з цієї причини ми теж із своїм військом полишаємо відповідні землі, а свою данину Ви можете отримати лише з допомогою шабель»⁵⁴.

Річ Посполита намагалася скасувати не вигідні для неї умови Бучацького договору, а тому звернулася з проханням про допомогу до Австрії, Угорщини та до запорозьких козаків, які були в той час підпорядковані Речі Посполитій, і виставила проти збройних сил Османської імперії 50 тисяч вершників і 30 тисяч воїнів-піхотинців. Саме тоді король Михайло I Вишневецький, захворівши, залишився сам у місті Кракові, але спорядив до польського кордону військо під командуванням великого коронного гетьмана Яна III Собеського. А турецькій стороні на той час вже було відомо про те, що названий польський командувач «...швидко просувався до кордону, перейшов Дністер і рухався в напрямку Хотина, а потім оточив цю фортецю. Тоді управитель «Özi»⁵⁵ негайно відправив свого візира Сари Гусейн-пашу обороняти Хотин. Командувач Ян III Собеський ж підійшов до фортеці та оточив її. Далі в до-

кументі говориться про те, що завдяки воеводі Богданської країни Стефану та Ліврошку, що втік із штабу турецької армії Сари Гасан-паші, Ян III Собеський був повідомлений про слабкі місця збройних сил Османської імперії, і через те, що Хотин захищали сили Сари Гусейн-паші, поляки все-таки захопили фортецю Хотин в листопаді 1673 року (1084 рік, місяць реджеп (шабан за календарем Гіджри). Саме тоді король Речі Посполитої Михайло [I Вишневецький], який перебував у той час в Кракові, помер, і великого коронного гетьмана [Яна III] Собеського запросили до Кракова, де й обрали його королем⁵⁶ Речі Посполитої⁵⁷.

Досліджуючи вищезгадані тексти, нам вдалося збагатити відомості про причини другого військового походу султана Мехмеда IV та про особливості їхньої інтерпретації Ісмаїлом Гакки Узунчаршли, який зазначив: «Була зимова пора. Отже, просуватися армії стало складніше через погодні умови, тому падишах призначив головнокомандувачем своєї армії великого візира Фазіля Ахмед-пашу, а сам переїхав на зимовий період до міста Гаджиоглу Пазари. В той час колишній воевода Богданської країни скористався з такої ситуації та захопив столицю Богдану⁵⁸ – місто Ясси, хоча згодом пізніше османські військові сили знову повернули собі це місто»⁵⁹.

В такий спосіб дослідник намагався пояснити факт невдалого початку другої військової кампанії через несприятливі погодні умови, а також приреченістю на поразку наступу колишнього молдовського воеводи та відповідним закінченням цього наступу. Далі в науковій праці йдеться про те, що «в квітні 1674 року (1085 рік, місяць зільгідже-мугаррем за календарем Гіджри) падишах вирушив в похід (то був другий польський похід султана Мехмеда IV), пославши відповідний наказ-настанову разом з шаблею та спеціальним кафтаном кримському ханові [Селіму Гіраю I], а також додавши для того ще й 15 тисяч злотих на покриття видатків на озброєння та на інші потреби під час здійснення військового походу. Кримський хан приєднався до вказаного походу, в ході якого було відбито місто Хотин. Війна проти Польщі ще тривала, коли надійшла звістка про те, що московське військо вже захопило кілька українських фортець козацького гетьмана Петра Дорошенка. У відповідь на це османська армія увійшла на територію України, щоб надати підтримку та допомогу Петру Дорошенку. Були знову звільнені декілька фортець і паланок. Коли падишах зі своєю армією перебував біля захопленої фортеці Ладижин⁶⁰, до нього прибув посланець від польського короля та запропонував укласти мир за умови повернення Польщі Поділля та України. Однак султан у листопаді 1674 року у відповідь на таке вирішив надіслати новому польському королю [Янові III Собеському] листа від імені свого великого візира [Кьопрюлю Фазіля Ахмед-паші]⁶¹. Зі змісту цього листа ми дізнаємося про дату та порядок підготовки армії до нового військового походу, зокрема про вирішення відповідних фінансових питань. Цей похід було оголошено через порушення положень раніше укладеного Бучацького договору. Під час третього походу ми бачимо загострення становища в зв'язку з агресивною позицією

Московського царства стосовно України⁶². Саме тому польська сторона висувала невідгідні умови для замирення, які становили загрозу для територіальної цілісності України.

Продовжуючи розгляд документів про третій військовий похід українсько-османсько-кримськотатарської армії проти Речі Посполитої, слід наголосити на деяких змінах у командному складі османської армії. Після завершення цього військового походу на шляху додому головнокомандувач армії Османської імперії захворів і помер. Навесні 1675 року новим головнокомандувачем був призначений управитель Халеписької області⁶³ Шішман Ібрагім-паша⁶⁴, який спільно з кримськотатарським військом, очолюваним ханом Селімом Гіраєм I, у 1675 році розгорнув воєнні дії проти армії Речі Посполитої, в результаті чого було звільнено 48 паланок, які, згідно з Бучацьким мирним договором, мали бути переданими Османській державі, однак цієї умови згаданого договору не було дотримано.

Під час зимівлі в місті Бабадаги⁶⁵ Шішман Ібрагім-паша несподівано помер також, і на його місце призначили шамського (сирійського) правителя візира Узун Ібрагім-пашу. Отож наступної весни 1676 року новопризначений командувач разом із кримським ханом Селімом Гіраєм I знову взяли противника в облогу, здобули свої перші воєнні успіхи і завдали поразки королівському польському війську в битві під фортецею Ізвандже, а на додаток ще й оточили штаб польської армії. Внаслідок цієї воєнної кампанії польський король Ян III Собеський врешті-решт попросив укласти перемир'я та припинити війну. Слід зазначити, що запропоноване королем Польщі перемир'я під кінець четвертого військового походу в 1676 році означало поновлення попередньо укладеного Бучацького договору зі скасуванням в ньому статті про сплату Польщею щорічної данини, на яку поляки були згодні раніше⁶⁶. Щодо укладання мирного договору між правителем Кримського ханства Селімом Гіраєм I та королем Речі Посполитої Яном III Собеським, то про нього повідомляв у своєму літописі Мехмед Рашид Ефенді «Укладання мирного договору кримського хана Селіма Гірая [I] з польськими кафірами [Річчю Посполитою]» (طرفكباب ناخ ىارگ ميلس ميروق ناخ ءحللاصم) від 1087 року Гіджри (1676 року)⁶⁷. За даними австрійського дослідника історії Османської імперії Йозефа фон Хаммера-Пургішталя, 27 жовтня 1676 року⁶⁸ було підписано мирний договір, згідно з яким Кам'янець та Поділля перейшли під контроль Високої Порти. Лінія кордону між Річчю Посполитою та Османською державою проходила відтепер через Бучач, Бар і Білу Церкву. В результаті цієї воєнної кампанії Україна була звільнена від польської окупації та перейшла в підпорядкування Високої Порти⁶⁹.

Що ж до питання про поновлення договору кримського хана з польським королем в результаті проведення розглянутої воєнної кампанії, то він був порушений Річчю Посполитою через умови, які не влаштували польського короля. Про це Ісмаїл Гакки Узунчаршии зазначив таке: «Поділля та Україна знову залишалися під османською владою. Завдяки успішному досягненню та погодженню умов вказаного договору головнокомандувач [Ібрагім-

паша] та кримський хан [Селім Гірай I] отримали в подарунок шаблі, оздоблені коштовним камінням, та особливий верхній одяг з соболячого хутра. Згодом після цього перемир'я посланець від польського короля приїхав до Стамбула, щоб отримати примірник вже затвердженого договору. Хоча йому й не хотілося обміноватися примірниками цього договору через положення про три фортеці⁷⁰, які належали полякам, але теж були передані османській стороні. Та побачивши, що османці готуються до походу проти московитів, і добре зметикувавши, що ця військова кампанія може обернутися й проти Польщі, посланець відмовився від претензій свого короля та погодився укласти перемир'я. В березні 1678 року (в місяці мугарремі, 1089 рік за календарем Гіджри) польський посланець отримав свій примірник договору та повернувся додому в Польщу⁷¹. Викладені в цьому тексті аргументи свідчать про тривалість воєнної кампанії, в результаті якої Висока Порта досягла, нарешті, своєї мети стосовно виконання Річчю Посполитою умов вищезазначеного договору.

У турецькому архівному документі «Про надання [Петрові] Дорошенку гетьманських повноважень»⁷², датованому початком (перша декада) місяця мугаррама 1086 року за календарем Гіджри (за християнським календарем приблизно 28 березня – 6 квітня 1675 року), повідомляється про таке: «...у зв'язку з тим, що до султанського палацу звернувся з серйозним наміром правитель-обранець християнської нації та трьох груп козацтва⁷³, [а саме] сарикамиської (Sarıkamış), барабаської (Barabaş) та поткальської (Potkâlî), гетьмане Петре Дорошенко, хай щастить Тобі! Він [Петро Дорошенко] прислав до нас [Високої Порти] своїх послів офіційно повідомити про визнання нашого протекторату...»⁷⁴.

Тобто, доведено факт перебування українського посольства в палаці султана Мехмеда IV, котре звернулося в черговий раз із проханням надати Петрові Дорошенку гетьманські повноваження. Далі в цьому документі зазначено, що Петро Дорошенко просить турецького султана призначити його правителем України та засвідчити це спеціальними атрибутами наданої йому влади (бунчук, стяг, литаври). На таке султан відповів: «Приймається це звернення за умови, що Він [Петро Дорошенко] справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною, чесно дотримуватиметься своїх слів упродовж часу, який Він вирішив перебувати під нашим протекторатом». Далі в документі зазначається: «...все населення ... [України] бідні та багаті, воїни та старшини, піддані та увесь народ – повинні поважати... [Петра Дорошенка], виконувати всі його необхідні, потрібні рішення, дотримуватися традиційних порядків⁷⁵. Нехай... [Петро Дорошенко], після цих численних звернень, з совістю, чесно виконує обіцяні слова стосовно державних справ султанату. Хай не порушує свою присягу, буде слухняний, діє швидко й бездоганно.... Отож, на завершення ще скажу про необхідність повідомляти [Петром Дорошенком] мій високий сильний трон [Висока Порта] про події в землях держави [України]. Щоб про це знали та вірили нашому ферману і дотримувалися його умов»⁷⁶.

Отже, українське посольство просило турецького султана вкотре надати Петрові Дорошенку гетьманські повноваження та

призначити його правителем України, засвідчивши це спеціальними атрибутами-ознаками наданої йому влади. На це турецький султан дав свою згоду. Виявлені нами в розглянутому фрагменті тексту факти вказують на результати переговорів посольства козацько-гетьманської України щодо отримання українськими козаками протекторату Османської імперії, а саме – про певні умови його отримання та виконання відповідних зобов'язань.

Турецький султан Мехмед IV, який видав згаданий ферман⁷⁷, проголосив: «...на початку місяця мугаррама 1086 року⁷⁷ написаний власноручно мною «Hatt-ı Hümayûn»⁷⁹ та затверджений моїм підписом [султана Мехмеда IV], який приносить щастя, про надання Йому [Петрові Дорошенку] повноважень володарювати трьома землями⁸⁰ згідно з чинним законодавством держави й про забезпечення всебічною підтримкою»⁸¹. Разом з цим листом турецький султан відправив гетьманові Петру Дорошенку «санджак»⁸² та булаву. Привертає увагу заклик Мехмеда IV до всіх українських козаків об'єднатися під одним прапором. Для того, щоб практично здійснити цей намір, султан відрядив до гетьмана Петра Дорошенка свого повноважного представника разом з шістьма тисячами яничарів. Відповідні накази отримали Халіль-паша (в турецьких документах «Оборонець» «Özî» / يزوا يظفاح / Özî Muhâfizi)⁸³ і кримський хан Селім Гірай I. Зокрема в іншому листі, що був надісланий до короля Речі Посполитої Яна III Собеського, турецький султан повідомляє про те, що Україна визнала османський протекторат, а тому він вимагає не порушувати прав гетьмана⁸⁴. Отже, викладені аргументи свідчать про остаточне рішення турецького султана взяти українського гетьмана Петра Дорошенка та його людей під свій протекторат, а також про його настанову про об'єднання України під одним прапором та про наказ вказаному гетьманові не порушувати погоджених із ним домовленостей щодо встановлення турецького протекторату над українським козацтвом.

З розглянутого архівного документа виявляється, що турецький султан безпосередньо своїм ферманом оголосив Петра Дорошенка єдиним володарем України, і тому він сам забезпечував відповідну підтримку цієї справи. Прийняття Високою Портою такого рішення, на нашу думку, посприяв авторитет українського гетьмана, його успішна дипломатія та відновлення міждержавних відносин за традицією часів гетьманування Богдана Хмельницького. Гетьман Петро Дорошенко завдяки власній розумній та виваженій зовнішній політиці зумів згуртувати роздірене козацтво під своєю булавою.

Український гетьман вкотре відрядив до Стамбула свого посла Василя Лобойка, який висловив щире подяку турецькому правителю від імені Петра Дорошенка за підтримку і передав прохання османському урядові й надалі сприяти зміцненню Української козацької держави, а також висловив клопотання про надання відповідних наказів кримському ханові та дніпровському паші. Також, як зазначається у вищезгаданому архівному документі, український посол повідомив про наступ армій Московського царства та Речі Посполитої на українські землі⁸⁵. Ця інформація підтверджує

факт динамічного розвитку дипломатичних відносин між урядами козацько-гетьманської України та Високої Порти на умовах, визначених у вищезгаданому наказі турецького султана Мехмеда IV.

Підсумовуючи дослідження османсько-турецьких рукописних документів із застосуванням власної методології інтерпретації з приводу зовнішньополітичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка, варто зазначити, що основним джерелом вивчення поставленої проблеми є документи переважно дипломатичного характеру, які висвітлюють зносини, що фактично існували між Українською козацькою державою, Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою та Московським царством⁸⁶.

Для ґрунтовнішого дослідження проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики гетьмана Петра Дорошенка дуже важливо підійти комплексно до опрацювання османсько-турецьких писемних джерел та історіографії, розглядаючи їх у тісному зв'язку з іншими свідченнями, насамперед наявними у вітчизняних джерелах⁸⁷.

Поряд з цим, вважаємо за потрібне зазначити, що сам факт урахування інтересів козацько-гетьманської України в умовах Бучацького мирного договору дає нам підставу не погодитися з висловленою польським дослідником Яном Рейхманом думкою про те, що в результаті турецько-польської війни Україна перетворилася на країну, підвладну Високій Порті. Відомості, отримані нами з пам'яток османсько-турецької писемності, свідчать про те, що Османська імперія вважала козацько-гетьманську Україну насамперед своїм природним союзником у боротьбі як проти Речі Посполитої, так і проти Московського царства. До того ж варто тут згадати, що перехід українського Поділля під безпосереднє управління уряду Високої Порти став важливою подією в справі політичного об'єднання українських земель. Адже після такого козацько-гетьманська Україна й українське Поділля стали складовими єдиної адміністративно-політичної системи, але вони мали різний статус щодо центральної влади Османської імперії. Таке становище стало передумовою майбутнього входження, з дозволу турецького султана, Поділля безпосередньо до складу Української козацької держави. Отже, ми виявили, що під час правління гетьмана Петра Дорошенка перед козацько-гетьманською Україною визначилася перспектива позбутися залежності від Речі Посполитої та Московського царства і створити територіально об'єднану українську державу.

Примітки:

1. BOA (General Directorate of State Archives of the Prime Ministry of the Republic of Turkey Directorate of Ottoman Archives). – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu: 52, [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Berati; Derin F.Ç., Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi / Fahri Çetin Derin. – İstanbul, 1993. – S. 315-317, 338. Також див.: ینفا دشار دمحم 'دراج ءعبط لوبن اتس' لولا دلجلا. ۲۷۲، ۵۲۲، ص. ۱۲۸۲، 'دمراج ءعبط لوبن اتس' لولا دلجلا.
2. Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi / Fahri Çetin Derin // Yayınlanmamış Doktora Tezi. – İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 1993. – S. 316-317
3. Цей лист за даними названого літопису було написано у вересні 1671 року (Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâinamesi... – S. 316-317).

4. Sertoğlu M. Düzeltmiş ve İlaveli İkinci Baskı / Mithat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lüğatı. – İstanbul : Enderun Kitabevi, 1986. – S. 258-259.
5. Різновид пишної прикраси верхнього головного убору.
6. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۶۶۰ ص. ۲۶۴-
7. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 316–317.
8. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۲۶۴-۲۶۵
9. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
10. Такий похід армії підтримував обслуговуючий склад чисельністю в 3 тисячі осіб, на який покладалося вирішення всіх необхідних господарських питань. Про матеріальні умови та організацію військового походу, в тому числі до Кам'янця-Подільського в 1083 році Гіджри (1672/1673 рік) див.: Mustafa M.N. XVII. Yüzyıl Sefer Menzillerinin Ekonomik Yönü ve Esnafın Katkısı / Mustafa Nuri Türkmen // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. – Cilt 22. – Sayı 34. – Ankara, 2003. – S. 135-140.
11. Hacı A.E. خيرات هجینامق (Tarih-i Kamenice) / Hacı Ali Efendi. – Süleymaniye Kütübhanesi, Lala İsmail Paşa Kitaplığı. – Nu : 308 (1b-136a). – 111a-111b, 112a-112b, 113a-114a; Hacı A.E. Tarih-i Kamenice (Tahsil ve Metin) / Hacı Ali Efendi // Hazırlayan: Ayşe Hande Can. – Ankara : T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütübhaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2007. – S. V, IX, X, XI; XXVIII [Ib-IVb].
12. Ясси (Яси, Ящ; румунськ. Iași, угорськ. Jaszvasar – Базар ясів) – місто над рікою Бахлуем в Румунії, центр повіту Ясси; розташоване в північно-східній частині країни.
13. Çabuk V. Köprülüler / Vahid Çabuk. – İstanbul : Oğul Matbaası Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 870, 1988. – S. 146; Derin F.Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
14. Aktepe M.M. Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara / Münir Mehmet Aktepe // İslam Ansiklopedisi. Cilt 8. – Eskişehir : Türkiye, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997. – S. 736-738.
15. Про це також див.: Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar / İsmail Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 422-423.
16. Çabuk V. – aynı eser. – S. 146.
17. №302. 1672, липня 10. Табір під Скибниціями. Універсал Петра Дорошенка у Павлоцький полк з повідомленням про перемогу над польськими військами та над військом гетьмана Михайла Ханенка // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1668) / упорядкування: Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. – Пам'ятки історії України. НТШ. – К. ; Львів, 2004. – С. 433–434.
18. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
19. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 322-324.
20. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
21. Очевидно, йдеться про металеві смності.
22. Це назва воїнів-вивідувачів, які копали тунель до місця перебування противника і встановлювали там вибухові пристрої.
23. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 423.
24. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 338; Çabuk V. – aynı eser. – S. 148-149.
25. Очевидно, вони відрізнялися потужністю та конфігурацією, а також способами їх застосування.
26. ۱۲۸۲ ‘مرامع و عجب طم’ لوبناتسا‘ لولا دلجل‘ دشار خيرات ‘ یدنفا دشار دمحم ص ۵۳۲-۲۶۴-۲۶۵

27. Про турецьке правління в Кам'янці-Подільському див.: İnbası M. Kamenic'de Türk İdaresi: (1672-1699) / Mehmet İnbası // Omelyan Pritsak Armağanı A Tribute to Omeljan Pritsak / editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk. – Sakarya : Üniversitesi Yayını Nu: 51, Türkiye 2007. – S. 627-649.
28. Derin F. Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi. – İstanbul 1993. – S. 338-340; Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424-425.
29. İslam Ansklopedisi. – İstanbul : Maarif Matbaası, 1942. – Cilt VI. – S. 901.
30. 'ص' ، ١٢٨٢ ، 'مردم و عبطم' لوبناتسا 'اولا دل جل' دشار خيرات' يدنفا دشار دمحم ص ٥٢٢ ، ٢٦٤-٢٦٥.
31. Dânişmend İ.H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi / İsmâil Hâmi Dânişmend. – İstanbul : Türkiye Yayınevi, 1961. – Cilt III. – S. 441.
32. Ibid.
33. Одна з областей, розташована на півдні Османської імперії, північна територія сучасної Сирії.
34. Французькою мовою «Leopol», ідеться про місто Львів.
35. Kantemir D. – aynı geçen eser. – Cilt 1. – 2. Basi. – S. 317-318.
36. Дукаг (італійськ. ducatus) – золота монета, вперше викарбувана в 1284 р. у Венеції. Починаючи з другої чверті XIV ст., дукаги карбували в Угорщині, Австрії, Польщі. На українських землях дукаги отримали назви «венеційські», «угорські», «царські».
37. 'عبطم' لوبناتسا 'اولا دل جل' دشار خيرات' يدنفا دشار دمحم ص ٥٢٢ ، ٢٦٤-٢٦٥ ، ٢٦٦ ، 'مردم و عبطم' ، ١٢٨٢ ، 'ص' ، ٢٦٦
38. Про цей договір див.: турецький архівний документ про «Бучацький договір між Османською державою та Річчю Посполитою» від 18 жовтня 1672 року (Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında yapılan 18 ekim 1672 tarihli Bucaş Antlaşması / Traktat pokojaowy w Buczaczu pomiędzy Imperium Osmańskim a Polską 18 października 1672 roku) / Yolda Elçi (Osmanlı'dan günümüze Türk-Leh ilişkileri) / Poseł w Drodze (Stosunki Turecko-Polskie od czasów osmańskich do dnia dzisiejszego), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı / Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Yayına Hazırlayanlar / Przygotowanie publikacji: Numan Yekeler, Vahdettin Atik, Ahmet Ozkılınç... / Dr. Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki, Eugenia Szymczuk..., Yayın Nu : 133, İstanbul / Sтамбул, 2014. – S. 164-171.
39. Derin F.Ç. Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi / Fahri Çetin Derin. – İstanbul 1993. – S. 315-317, 338.
40. Листопад – грудень 1672 рік (за християнським календарем). Про прохання замирення та укладання договору див.: Kantemir D. – aynı geçen eser. – Cilt 1. – 2. Basi. – S. 317-318; Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): an annotated edition of 'ahdnames and other documents / by Dariusz Kołodziejczyk. – Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2000. – S. 146-148, 721.
41. Йдеться про м. Львів (османсько-турецьк. «İlbav»).
42. Начальник служби з питань юстиції султанського палацу.
43. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424-425; Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi XVI. / İsmail Hakkı Uzunçarşılı // Yüzyıl Ortalarından XVII. – Yüzyıl Sonuna Kadar. – Cilt III, 2. – Kısım, 5 Baskı, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995. – 185; Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XVIII в.) : монография / Дмитрий Владимирович Сень. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2009. – С. 62.
44. Reychman J. Historia Turcji / Jan Reychman // Rozdział «Wyprawy wjenne w drugiej połowie XVII wieku». – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1973. – 387 s.

45. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / упорядкування: Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко // Пам'ятки історії України. НТШ. – К. ; Львів, 2004. – С. 378-379.
46. За даними згаданого історика Данишменда вказується сума в 220 тисяч золотими дукатами (Dânişmend İ. N. – adı geçen eser. – Cilt III. – S. 441).
47. 1 гуруш (в XVIII ст.) = 120 акче; ця грошова одиниця спочатку (XIV ст. в Туреччині) мала вагу 1,154 гр. 90 % проби срібла; 100 гурушів = 1 TL (турецька ліра); 1 золотий ≈ 390 акче (могло бути й 420).
48. Ідеться про адміністративно-територіальні області (див.: Архів коша нової Запорозької Січі: корпус документів: 1734-1775 рр. / упорядники : Гісцова Любов Захарівна, Автономов Денис Леонідович та інші. – Джереала з історії українського козацтва. Серію засновано 1992 р. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Т. 1. – Київ, 1998. – С. 12-13).
49. 'ص ١٢٨٢ ' مرداع و عبطم' لولوا دل جل' نشار خيرات' يدنفا نشار مدحم. ص ٢٦٤-. Dânişmend İ. N. – aynı geçen eser. – Cilt III. – S. 441-442; Derin F.Ç. – aynı eser. – S. 322-324, 238; Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 2. – Kısım, 5 Baskı. – S. 185; Çabuk V. – aynı eser. – S. 152-153.
50. جارح (османсько-турецьк. «hâğac») – вид податку або данини, яку виплачували переможені держави, зокрема підлегалі країни (Develliöğlü F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat / Ferit Develliöğlü, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal, 11. Baskı. – Ankara : Aydın Kitabevi Yayınları, 1993. – S. 326.). Слід зауважити, що згаданий німецький дослідник зазначив про те, що результатом цієї воєнної кампанії стало укладання Бучацького мирного договору, за яким Подільський край України був звільнений і перейшов під безпосередній контроль турецької влади (Eickhoff E.V. Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700 / Ekkehard Eickhoff. – München, 1970. – P. 287).
51. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко ; редактор Василь Омельченко. – Нью-Йорк : Видання Української вільної академії наук у США, 1985. – С. 403-408.
52. У роботі Узунчаршили помилково вказано 1074 рік за календарем Гіджри замість 1084 року, що за християнським літочисленням відповідає 1673 року.
53. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 425.
54. Ibid. – S. 426.
55. Ідеться про Очаків.
56. Роки правління: 1673-1696.
57. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 426.
58. Сучасна Молдова.
59. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427.
60. Сучасне місто у Вінницькій області України, розташоване на правому березі Південного Бугу в місці впадання в нього річки Сільниці, за 114 км. від обласного центру міста Вінниця.
61. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 426-427.
62. Крикун М. Турецький похід у Правобережну Україну 1674 року / Микола Крикун // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–163.
63. Область, розташована на півдні Османської імперії.
64. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427-433.
65. Розташовано в Балканах на території сучасної Македонії.
66. Uzunçarşılı İ. N. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 424, 427.

67. 'رماع عبطم' لوبناتسا 'لولا دلجلا' دشار خيرات ' ىدنفادشار دمحم ص ۵۳۲ ، ۱۲۸۲ ، ص ۳۳۰-۳۳۵
68. Назву місяця вказано за румським календарем «тешпріневель».
69. Hammer von J. Osmanlı Devleti Tarihi (1066-1086 / 1656-1676) / Joseph von Hammer-Purgstall // Tercüme, haşiye ve notlar: Mehmet Ata, İstanbul : Milli Eġetim Basımevi, 1947. – Cilt XI. – S. 294-296.
70. Очевидно йдеться про Ізвандже, Бар і Ладижин.
71. Uzunçarşılı İ. H. – aynı eser. – Cilt III, 1. – Kısım, 5 Baskı. – S. 427.
72. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Beratı. Факсиміле оригіналу цього документа подано у додатках «Зразки окремих османсько-турецьких рукописних документів». Український переклад цього документа (дата написання за християнським календарем приблизно 28 березня – 6 квітня 1675 року з коментарями опублікований в Українському археографічному щорічнику: Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка / Фергад Гардашкан Оглу Туранли // Український археографічний щорічник. На пошану Павла Степановича Сохана з нагоди 75-річчя. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Вип. 5/6. – Т. 8/9. – К., 2001. – С. 334-340. Див. також: Туранли Ф. Дипломатичні стосунки гетьмана Петра Дорошенка з Високою Портою за даними тюркських джерел / Фергад Туранли // Україна дипломатична. – К. : Видруковано в ПЦ «Інтертехнологія», 2001. – Вип. 2. – С. 236-247.
73. Йдеться про гетьмана Петра Дорошенка. Можна припустити, що в даному випадку йдеться саме про ці три зазначені складові групи українських козаків, які умовно називалися націями.
74. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
75. Мається на увазі насамперед об'єднання всіх козацьких груп під єдиним стягом і виконання умов, визначених у згаданому «фермані» (наказі) султана.
76. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya ...
77. Наказ, універсал (лат. «universalis» – «загальний», актовий документ).
78. 28 березня – 6 квітня 1675 рік (за християнським літочисленням).
79. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
80. Очевидно маються на увазі землі всієї України.
81. BOA. – İbnül-Emin Hariciye Vesikaları. – Nu : 52. [Petro] Doroşenko'ya...
82. Спеціальний державний прапор.
83. У турецьких документах – «Özü Muhâfızı» (османськ.) – букв.: «Оборонець Дніпра» чи «Оборонець Очакова», тобто України.
84. Derin F. Ç. – aynı eser. – S. 315; Çabuk V. – aynı eser. – S. 144-145.
85. Gardaşkanoğlu [Turanlı] F. Ukrayna, Osmanlı Himayesinde / Ferhad Gardaşkanoğlu [Turanlı] // Tarih ve Medeniyet. – İstanbul, 1995. – Say: 15. – S. 40.
86. Ортайли І. Основні напрямки в осmano-турецькій історіографії / Льббер Ортайли // Марра Mundi (Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя). – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 1996. – С. 199-206.
87. Історичне джерелознавство : підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та інші. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2012. – 512 с.

Отримано: 29.06.2017.

THE CHYHYRYN CAMPAIGN IN THE CONTEXT OF THE BALANCE OF POWER IN EASTERN EUROPE

Introduction

The Tsardom of Russia followed a foreign policy designed to avoid direct confrontation with the Ottoman State directly for about three centuries¹. The Russians established indirect relations with the Ottomans through the Crimean Khans. However, the Tsardom of Russia that gained strength since the 17th century began to threaten the stability of the region. Indeed, the Tsardom of Russia could win the Cossacks over and secured sovereignty over Ukraine, which ensured it an advantageous position for Eastern Europe's sovereignty against Poland, the Ottoman State and the Crimean Khanate. With respect to the balance in Eastern Europe, this caused the Ukrainian lands to get out of the Ottoman-Polish conflict and move towards the axis of Russia.

Poland's endless hostility to the Ottoman Empire in the field of Ukraine as well as its tough policies toward the Cossacks caused them to constantly ignore the intentions and wishes of Russia. However, when the fate of the region gradually moved away from the influence of the Ottoman Empire and was left to the initiative of Russia, Poland was too late². In order to keep the northern territories and the Black Sea safe, the Ottoman Empire did not sit back and watch this policy of Russia and conducted two campaigns to capture the Chyhyryn Castle located at the extreme point of its northern borders. After the alliance of the buffer-zone Cossack Hetman with the Russians, a border was established for the first time and the Ottoman-Russian struggle turned into a hot conflict for the first time³. Therefore, the Chyhyryn Campaign has a large share in the reconstruction of the balance of power in Eastern Europe.

1. Path to the Chyhyryn Campaign

1.1. Attitudes of the Cossacks

Ukrainian territories that were strategically important in Eastern Europe towards the mid-17th century witnessed a great battle of control. The main states directly interested in the region were the Ottoman Empire, Poland and Russia. The competition between them was sweeping the Cossacks that started to become a force in the region from one side to the other. The alliances established were broken off and the balance of power over Ukraine between the states had to change again and again.

The Cossacks began to threaten the Ottoman lands in the Vishnevetsky period for the first time⁴. The main reason for this was that Austria and Poland won round the Cossacks and the problems in Moldavia and Wallachia gained continuity. The attacks of the Cossacks on merchant ships, especially those traveling on the Black Sea, began and continued to increase. This plunder led by the

Zaporozhian Cossacks (Zaporog Kazakhs) and Registered Cossacks influenced especially commercial relations between the Ottomans and Russia as well as relations in other fields. Poland standing behind the Cossacks as well as Russia but not apparently is the only one to blame for this problem⁵. Kostka who took the helm of the Cossacks after Vishnevetsky made his mark with his aggressive attitude in the Black Sea. Although Kostka was taken captive and subdued, the attacks continued to increase towards the Crimean Peninsula in the time of his successor Mikhailovich Rojinski. Especially the Cossack marines in Chaikas attacked almost all the spots along the Black Sea coast⁶.

The plundering activities along the Black Sea shore reached up to Istanbul and in 1623 the Cossack naval force consisting of about 150 Chaikas, arrived at the Bosphorus Fortress and struck Yeniköy⁷. The Cossack forces retreated against resistance and shortly after, in 1625, they re-attacked all the harbors between Trabzon and Sinop with 300 Chaikas and 5000 fighters. After the intervention of the Ottoman navy, the Cossacks were defeated and their leader Zaporozhian Cossack Hetman Aleksei Saffron was taken captive⁸. However, these Cossack attacks kept the Ottoman State busy for a long time both on land and at sea⁹. For the purpose of better understanding the effects of the attacks on Sinop, «the offer of Sinop mollah for the supply of a furnace in Sinop to produce cannon projectiles from broken and unused ones to be used in the castle and kalita (ships) was accepted in order to protect the Sinop Castle against the Cossacks bullfighting in the Black Sea»¹⁰. Due to the endless Cossack raids, the Ottoman State signed a treaty on January 9, 1630 through diplomatic initiatives with Polish Chief Hetman Konetpsolskiy. In accordance with the treaty, Poland would stop the attacks with a hetman assigned to take the helm of the Cossacks. In turn, the Ottoman Empire would prevent Nogai and Crimean forces from attacking Poland¹¹.

Registered Cossacks that allied with Poland began to separate politically and religiously from other Cossacks due to their affiliation with the Orthodox sect. They first retained the highest position in the hierarchy through the Kiev Academy founded in 1632 and paved the way for the formation of Ukrainian national consciousness. However, the Zaporozhian Cossacks fond of their freedom did not want to be involved in the mentioned hierarchy. Poland desired to take under full control the Cossacks acting together with the Crimean Khans for a long time and raided Ukraine. The Zaporozhian Cossacks helped the Registered Cossacks who got into a jam. Even though the Polish troops had an advantage, they came to an agreement and ended the problem as they did not want to lose the Cossacks due to the approaching Swedish threat. When the registered Cossacks wanted to use the treaty for their own interests, the Zaporozhian Cossacks rejected this and began to get closer to the Moscow administration upon this attitude of Poland. At this stage, they supported the Ottoman State and Hetman Khmelnytsky of the Crimean Khanate. However, this relationship had to end soon due to the attitudes of the Crimean Khan. In fact, the Cossacks had to turn to Russia because they saw that the Ottoman patronage was not

possible. Due to the pro-Russian attitude on the hand and the insistence of the Orthodox Cossacks on the other hand, Hetman Bohdan Khmelnytsky sent emissaries to Moscow in 1649 to tell they wanted to come under Russian rule¹². This demand was first not warmly welcomed by the Russians because of the agreement they had signed with Poland. Although the Cossacks repeatedly responded to the attacks of Poland, they did achieve any kind of success as they hoped. Then, in order to receive Ottoman support, Hetman Bohdan Khmelnytsky sent emissaries to Istanbul to tell they wanted to ally; however, this alliance failed to produce the desired result and thus Khmelnytsky got in contact with Moscow again¹³. This time Russia favored the demand for attachment to Russia conveyed by emissaries and the following year Russia sent an emissary to the Cossacks. As a result of the negotiations, a treaty of loyalty, namely undertaken the Treaty of Pereyaslav, was concluded in Pereyaslav¹⁴. Accordingly, the Tsardom of Russia achieved to take control of such a large country as Ukraine and use such an effective warrior people as the Cossacks in its own interests.

Despite the peace established by the treaty signed with Russia in 1634, Poland was surprised to see the signing of the Treaty of Pereyaslav as it did not even strengthen its borders because the region was secure. Indeed, the Russian armies entered the Polish territory with the Cossacks in May 1654. Also, Poland had to sue for peace in 1666 as the defeated party when it got in a jam upon the Swedish attack. Thus, in accordance with the Truce of Andrusovo signed in 1667 between two states, a part of Ukraine was left to the control of the Tsardom Russia and the other part to Poland¹⁵. The Ottoman Empire declared that it did not recognize this signed agreement because it ignored its ruling, and set a campaign to Poland together with Doroshenko, the Hetman of Right-Bank Ukraine. Thanks to the Ottoman support, Hetman Doroshenko getting a backup from the Ottoman Empire expanded his sovereignty over the Left-Bank Ukraine dominated by both Poland and Moscow (1668)¹⁶. However, after all these events, peace was never achieved in the region due to the objections of Russia and Poland. Then the Ottoman Empire setting a campaign together with Hetman Doroshenko to Kamyanets-Podilski conquered the castle and achieved a great success. As a result, the Treaty of Buchach was signed with Poland seeking peace (October 18, 1672)¹⁷. The province of Podolia was ceded to the Ottoman Empire by the treaty.

When the Polish Parliament did not approve the treaty on the ground that some of the articles of the Treaty of Buchach was too heavy, the second campaign to Poland was raised. The Polish campaign that started on May 31, 1673 did not result in a very long and clear victory on both sides. Then both sides came to the table again. Thus, the treaty articles concerning the tax and two pulleys to be given by Poland were removed, the treaty of Buchach was revised with the Treaty of Żurawno¹⁸.

1.2. Doroshenko's Uprising

In order to benefit from the competition between Cossacks Hetmans, the Ottoman State guarded Doroshenko and appointed him as a kind of flag officer to the Ukrainian lands taken from Poland¹⁹. As a result of the

appointment of Hetman Doroshenko under the Ottoman rule, a buffer state was established. The Chyhyryn Castle is located at the center of this strategic state. The Chyhyryn Castle is a difficult place to conquer in the middle of today's Ukraine on the side of the Dnieper River²⁰.

Russia that began to enter the region after the 20th century was carried out raids around the Chyhyryn Castle and trying every possible way to attract the Cossacks to its side. Hetman Doroshenko declared that he recognized the control of the Russian Tsar upon the financial support of the Russians when he began to feel uncomfortable due to the increased influence of the Ottoman Empire over Ukraine²¹. Hetman Doroshenko who completely broke his loyalty from the Ottoman Empire ceded the Chyhyryn Castle to the Russians²².

2. The First Chyhyryn Campaign

The Ottoman State immediately intervened and unseated Hetman Doroshenko and replaced him with Yuri Khmelnytsky²³, the son of former Cossack Hetman, who was imprisoned at Yedikule Fortress in Istanbul²⁴. After a short period of preparations, the new hetman set out to seize control. Also, 10.00 gold coins were sent to the Princes of Moldavia and Wallachia to ask for help. A war was also declared on Russia and Ibrahim Pasha, Seraskier of Silistra, was appointed as Serdar-ı Ekrem (the commander-in-chief with the highest rank). By the imperial letter of the Ottoman Empire sent to the Crimean Khan Selim Giray Han, Şeytan (Satan) İbrahim Pasha was ordered to be involved in the campaign (March 3, 1677)²⁵.

By the royal decree sent to Şeytan İbrahim Pasha, he was commissioned to re-surrender the Chyhyryn Castle that was captured by the Russians when Hetman Doroshenko was replaced with Yuri Khmelnytsky. Şeytan İbrahim Pasha, who gathered his troops for this purpose crossed the Danube in May 1677 and reached the region called Eagle²⁶. Towards the end of June when the Crimean forces under the command of Selim Giray arrived, the castle was besieged and fired by cannons. The Chyhyryn Castle was built on steep cliffs surrounded by marshes on three sides on the banks of the Tiasmyn River. In addition to its challenging geographical position, a very large Russian army commanded by General Romodanovsky, were deployed around the castle. Despite all the precautions taken and the underground holes dug on the walls of the castle through the siege, the desired result could not be achieved. Besides, Russian's military and equipment augmentation to the castle was not blocked. On the 23rd day of the siege, Russian troops attacked the Ottoman forces to break the siege. Osmanlı Even if the Ottoman soldiers resisted, they failed and suffered heavy losses²⁷. Şeytan İbrahim Pasha then decided to retreat to Bender considering that the siege of the castle and the battle with the Russians could coexist²⁸. The fact that the siege was abandoned in a short term without any success despite a long and costly campaign was met with great reaction in Istanbul and Şeytan İbrahim Pasha was immediately imprisoned in Yedikule while the Crimean Khan Selim Giray was unseated and expelled to Rhodes²⁹.

3. The Second Chyhyryn Campaign

Before the Ottoman Empire got rid of the influence of the defeat, the sultan ordered to begin preparations for a new campaign he would personally lead. After Sultan Mehmet IV Mehmet leading the army arrived at Silistra on April 30, 1678, he handed over the command to Sadr-ı Azam (Grand Vizier) Kara Mustafa Pasha from Merzifon³⁰.

The Russians informed about the Ottoman army fortified the Chyhyryn Castle with a great deal of troops and ammunition. They also sent a large army of approximately 200,000 troops to the region³¹. Romodanovsky, the commander of the Russian army, deployed his troops in a position that was a three-hour distant away from the Chyhyryn Castle.

Sadr-ı Azam Kara Mustafa Pasha from Merzifon was worried that there was not such a large army behind him while laying a siege to a well-equipped fortress but he was able to keep his temper and sent a force of 12,000 troops under the command of Governor of Aleppo Kara Mehmet Pasha and Crimean Khan Murat Giray with the intention of distracting the Russian army. The sent army succeeded in stopping the enemy for a while and this tactical thinking worked. However, despite all the constant augmentation, the Russian forces began to progress, albeit at a slower rate, and Sadr-ı Azam Kara Mustafa Pasha tried to save time by removing the bridges over the Tiasmyn River³². Despite all the measures taken, the Russians were able to bring augmentation, weapons and ammunition into the Castle across the Tiasmyn River by taking advantage of the darkness of the night³³. During a time of despondency caused by the siege's inability to produce a result, miners were seen digging a hole to the castle³⁴. Ottoman troops passed through this hole and eliminated some of the soldiers in the castle. A great majority jumped and drowned in the Tiasmyn River. On August 21, 1678 the castle was completely captured³⁵.

After a siege of about a month was successful, a decision was taken to advance towards the Russian army. However, the large number and effective deployment of the enemy did not allow a battle to be waged. In short, it was not possible to strike a death blow to the Russian army as hoped. Following the decision to retreat, the control of the Chyhyryn Castle where 2000 soldiers were stationed was handed over to Hetman Chmielnicki.

Although Sadr-ı Azam Kara Mustafa Pasha from Merzifon returned to Istanbul, he did not end the campaign and Kara Mehmet Pasha was appointed as Serdar-ı Ekrem of the army that was deployed in Babadag³⁶. After the Russians had received the intelligence that the Ottoman troops were on red alert, they asked for peace through the Crimean Khan Murat Giray as they well know that they would not cope with the Ottomans even if they were not defeated³⁷.

4. The Treaty of Bakhchisarai

In 1679, the delegation of the Russian envoys arrived at the Crimean Khanate. The Ottoman State also granted full authority to the Crimean Khan Murat Giray to hold peace talks. After nearly two years of negotiations, there was a consensus on an act of

seven articles (February, 11, 1681)³⁸. Because the negotiations were held in Bakhchisarai, the capital of the Crimean Khanate, the peace treaty was referred to as the Treaty of Bakhchisarai. The parties to the treaty were the Ottoman State, the Crimean Khanate and the Tsardom of Russia. This was the first time that both a direct confrontation with Russia took place on the battlefield and a treaty was concluded. However, the fact that the treaty negotiations were held in Bakhchisarai instead of Istanbul may be seen as the continuation of an old habit of keeping the Crimean Khans responsible for the relations with Russia. The Treaty of Bakhchisarai reads as follows³⁹:

1. Peace was established as of January 1681. The treaty shall be valid for 20 years. The Dnieper River shall constitute the border between the two states. The annual tax paid to the Crimean Khanate shall be maintained and the unpaid three-year amount shall be paid in a lump sum.
2. Kiev and five palankas shall be ceded to Russia and the Ottoman Empire and the Crimea Khanate shall not build a fortress between the Dnieper River and Aksu River.
3. The Tatars shall graze their animals on both sides of the Dnieper River and the Cossacks shall fish along the Dnieper and go into the Black Sea for salt.
4. Refugees shall not be accepted.
5. The Zaporozhian Cossacks shall be subject to the Russian Tsar.
6. Tsar's titles shall be written in full.
7. Ottoman Sultan and Crimean Khan shall not help Tsar's enemies.

The peace treaty sent to the Ottoman State was approved as it was, except Article 5 on the Zaporozhian Cossacks.

Conclusion

In the meeting held on August 31, 1678 at the headquarters, Sadr-ı Azam Kara Mustafa Pasha from Merzifon hinted that the situation was not very bright while stating that an important goal was achieved by the cession of the Chyhyryn Castle although the Russian army could not be defeated. Indeed, the Ottoman troops rather the Russian troops were much more worn-out and it was almost impossible to destroy the Russian army deployed in position. The Cossacks also plundered the surrounding settlements and thus it was getting difficult to provide food and other logistical supplies.

Despite all the negativities, the fact that Russia did not want to continue the battle with the Ottoman State enabled the campaign to be relatively successful. However, the takeover of only one castle located at the extreme point in return for pre-and post-war losses raised the issue of whether or not the campaign should be necessary. It was also described as an unnecessary campaign for a castle that was seized only for a short period of eight years. The negative moral motivation it caused among soldier led to serious problems in the future. However, in a positive sense, the Ottoman State realized the future Russian threat and found a chance of making a tactical observation about what would be encountered in the future thanks to both Chyhyryn campaigns.

References:

1. Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniyet / Kültür [Ottoman Encyclopedia History / Civilization / Cultur. – İstanbul : İz Yay, 1986. – Vol. 4. – P. 153.
2. Kurat A.N. Türkiye ve İdil Boyu [Turkey and the Volga] (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri) [The Astrakhan Campaign of 1569 and the Ottoman-Russian Relations of 16th and 17th centuries] / Akdes Nimet Kurat. – Ankara : DTCF Yay., 1966. – P. 53: Russia, in time, began to move trade contacts with the Cossacks towards a military dependence.
3. Köse O. Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması (13 Temmuz 1700) [Russia's Rendezvous with the Black Sea: The Istanbul Treaty (13 July 1700)] / Osman Köse. – Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute. – Vol. 15. – No. 28, December 2012. – P. 201.
4. Jorga N. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi [Geschichte des Osmanischen Reiches] / Nicolae Jorga / trans. Nilüfer Epçeli. – İstanbul : Yeditepe Yay., 2009. – Vol. 3. – P. 104.
5. Öztürk Y. Özü'den Tuna'ya Kazaklar 1 [The Cossacks from the Dnieper to the Danube 1] / Y. Öztürk. – İstanbul : Yeditepe Yay, 2004. – P. 298-300; Osman Köse, «Karadeniz'in Kuzeyinde Kazaklar [The Cossacks in the North of the Black Sea], Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler [International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800): proceedings], Çamlıca Yay. – İstanbul, 2015. – P. 756; Mustafa Nuri Türkmen, «XVII. Asrın İkinci Osmanlı Devleti ile Lehistan İlişkilerinin Bozulma Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler [Remarks on the Causes of Deterioration of the Relations between the Second Ottoman State of the 17th century and Poland], Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler» [International Symposium on the Relations between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800): proceedings], Çamlıca Yay. – İstanbul 2015. – P. 159.
6. B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) [The Prime Minister's Ottoman Archives], A.DVNSMHH.d.../ 83-65-0. 01.09.1037 (the Islamic Calendar), we can witness the struggle against the plunder of Cossacks. «İbrahim Bey, the Governor of Dnieper, was officially appointed as the commander of the troops sent to Dnieper and a 'robe of honor' (hil'at) was bestowed on him owing to his usefulness in the safeguard of Dnieper and the defeat of the Cossacks bandits. And he was asked to put on this robe, inform the troops commissioned in Dnieper and wait for the news from Hasan Pasha together with the troops and then act accordingly».
7. İncalcık H. Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya; İstanbul Boğazı Tehlikede [The Cossacks and Russia in the Black Sea: The Bosphorus in Danger] / Halil İncalcık // Çanakkale Savaşları Tarihi [History of the Gallipoli Battles] / Ed. Mustafa Demir. – İstanbul : Değişim Yayınları, 2008. – Vol. I. – P. 59-64 and B.O.A. – MD. – No: 108. In 1689 (CE), even the villages on the Crimean shores were attacked.
8. Öztürk. – ibid. – P. 383.
9. B.O.A. – A. DVNSMHH.d.../83-122-0. 08.11.1037 (the Islamic Calendar). «In order to protect themselves from the attacks of the Cossack bandits and the invasion of Tatars, the people of Dobruca subject to the Principality of Akkerman were allowed to build a pulley in their village provided that they cover their costs themselves.»
10. B.O.A. – A.DVNSMHH.d.../ 83-100-0. 21.10.1037 (the Islamic Calendar).
11. Öztürk. – ibid. – P. 396-397.
12. Acar S. Kazak Kimliğinin Teşekkülü ve XVI. Asırda Kazakların Coğrafi Tasnifi» [Formation of the Cossack Identity and Geographical Classification

- of the Cossacks in the 16th Century] / Serkan Acar // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler [International Symposium on the Relations between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800): proceedings]. – İstanbul : Çamlıca Yay., 2015. – P. 47. The evangelization of the Cossacks by the Russians and their commitment to the Orthodox Church set a favorable ground for Russification.
13. Kurat A.N. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar [History of Russia: From the Beginning To 1917] / Akdes Nimet Kurat // T.T.K. [Turkish Historical Society]. – 4 bas., edition. – Ankara, 1999. – P. 229-230.
 14. Türkmen. – ibid. – P. 163.
 15. Şen M. Osmanlı Devleti Himayesinde Bir Kazak Atamanı ve İki Savaş (1669-1681)» [A Cossack Hetman in the Protectorate of the Ottoman Empire and Two Battles] / Muhammet Şen // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler» [International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800): proceedings]. – İstanbul : Çamlıca Yay., 2015. – P. 483.
 16. Öztürk Y. Ukrayna [Ukraine] / Yücel Öztürk // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [Turkish Religious Foundation Encyclopaedia of Islam]. – Volume: 42. – İstanbul 2012. – P. 74.
 17. İnbaşı M. Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu ve Menziller (XVII. Asır) [Campaign Routes and Ranges in Ottoman-Polish Battles (17th Century)] / Mehmet İnbaşı // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler» [International Symposium on the Relations Between Turkey and Ukraine: The Qazaq Period (1500-1800): proceedings]. – İstanbul : Çamlıca Yay., 2015. – P. 273-274.
 18. Danişmend İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi / İsmail Hami Danişmend // Kronolojisi [Explanatory Chronology of the Ottoman History]. – Türkiye Yay., 1950. – V. 3. – P. 446. The castles of Pıyaçerko and Palıçe in Ukraine were ceded to Poland : İnbaşı. – ibid. – P. 274-275.
 19. Özcan A. Çehrin Seferi [The Chyhyryn Campaign] / Abdülkadir Özcan // Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [Turkish Religious Foundation Encyclopaedia of Islam]. – İstanbul, 1993. – Vol. VIII. – S. 249, Danişmend. – ibid. – P. 446.
 20. Çelebi E. Seyahatnamesi [Evlıya Çelebi's Seyahatname or Book of Travels] / Evlıya Çelebi // Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu Dizini [Topkapı Palace Library, Transcription of Manuscript No. 308] / prep. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff. – VII. – İstanbul : Yapı Kredi Yayınları, 2008 – P. 211. «They call it Chyhyryn, they call it Chyhyryn in Cossack language. This old castle that is on the banks of the Tiasmyn Riveri and the Dnieper River on its left is a fortress surrounded by a three-layer moat and owned by the Principality of Durujunk as this ballade writes».
 21. İnbaşı. – ibid. – P. 275.
 22. Kantemir D. Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi [The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire] II / Dimitri Kantemir. – İstanbul : Cumhuriyet Kitaplığı, 1998. – P. 597. Maksudoğlu M. Osmanlı Tarihi 1299-1922 [Ottoman History 1299-1922] / Mehmet Maksudoğlu. – İstanbul : Boğaziçi Yay., 1999. – P. 213.
 23. Özcan. – ibid. – P. 250.
 24. Hammer J.V. Büyük Osmanlı Tarihi [The Great Ottoman History] / Joseph Von Hammer ; reduction by Mümin Çevik. 2 – edition. – İstanbul, 2008. – Volume 12. – P. 9-10. After losing his father on the battlefield, Yuri Khmelnytsky, the son of former Cossack Hetman Bohdan, was captured by the Tatars and handed over to the Ottomans.

25. Ibid. – P. 10.
26. Cezar M. Mufassal Osmanlı Tarihi [Ottoman History in Detail]. IV-V / Mustafa Cezar. – İstanbul : Baha Mat., 1960. – P. 2133.
27. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi [Ottoman History] / İ. Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara : T.T.K [Turkish Historical Society] Yay., 1988. – Vol. III. – P. I. – P. 430.
28. Danişmend. – ibid. – P. 447.
29. Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniye / Kültür [Ottoman Encyclopedia History/Civilization/Culture]. – Vol. 4. – 153-154.
30. Cezar. – ibid. – 2135.
31. Mehmed Ağa S.F. Silahdar Tarihi [History of the Armed]. – Volume I / Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. – İstanbul 1928 – P. 709.
32. Cezar. – ibid. – 2136.
33. Özcan. – ibid. – P. 250 «The Turks put about 20,000 soldiers in the castle.» Osmanlı Ansiklopedisi Tarih/Medeniye/Kültür [Ottoman Encyclopedia History/Civilization/Culture]. – Vol. 4. – P. 154.
34. Uzunçarşılı. – ibid. – P. 432; Hammer. – ibid. – P. 24.
35. Gemici N. Evliya Çelebi'ye Göre II. Viyana Muhasarası'nda Kırım Hanı'nın Yanlış Tutumunun Sebepleri [Causes of Wrong Attitude of the Crimean Khan in the Second Vienna Siege according to Evliya Çelebi] / Nurettin Gemici // Türkiyat Mecmuası. – V., 26/1. – İstanbul, 2016. – P. 133-134. Kurat. – ibid. – P. 237, Mufassal Osmanlı Tarihi [Ottoman History in Detail]. – Volume IV. – 2137. B.O.A. – İE.AS, 6-518-0. On 14.09.1089 (the Islamic Calendar), the book includes the artillery in the Chyhyryn Castle conquered.
36. Danişmend. – bid. – P. 448.
37. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. – ibid. – P. 715. And please see: Osmanlı Ansiklopedisi Tarih / Medeniye / Kültür [Ottoman Encyclopedia History / Civilization/Culture]. – Volume 4. – P. 154.
38. Kurat – ibid. – 234; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. – ibid. – P. 737.
39. Gemici. – ibid. – 133-134; Cezar – ibid. – P. 2139.

Отримано: 24.06.2017.

Yücel Öztürk

(Adapazarı, The Republik of Turkey)

LOGISTICS AND DIPLOMATIC PILLARS OF EASTERN EUROPEAN TURKISH GEOPOLITICAL SYSTEM: CASE OF KAMANİÇ EXPEDITIONS (1680-1681)

Based on the analysis of the relationship between states and geography, the conceptual understanding of geopolitics emphasizes that states have boundaries, capitals, transportation and communication lines, and consciousness. Being in constant competition and struggle, states increase their power through population movement, economic development, land use, and processing and distribution of natural resources. Also defined as political geography, geopolitics can be interpreted as the political, military, commercial and financial organization of physical environment through human resources¹.

The Bosphorus, Aegean, Black Sea and Balkans came under the rule of the Ottoman Empire with the conquest of Istanbul by Mehmet II, which can be considered one of the historical turning points in Eastern

European geopolitics. After the unification of Anatolia, the Balkans and the Black Sea by Mehmet II, the Ottomans seized the opportunity to take part in the geopolitical systems of the Dnieper and Dniester basins, the Caucasus, the Mediterranean, the Red Sea, the Gulf of Basra and the Indian Ocean. Eastern European geopolitics was mostly shaped by the Ottoman Empire and the Kingdom of Poland until Moscow began to exert its authority in the late seventeenth century. The Austrian Empire enjoyed a partial degree of power in Eastern Europe. The physical geography elements which played a key role in Eastern European geopolitics of the Ottoman Empire in its struggle for geopolitical superiority against the Polish, in general, were the cities of the Rumeli Province in the south of the Danube, states of Moldavia (Boğdan), Wallachia (Eflak) and Transylvania (Erdel) in the north of the Danube, ports and piers on the Black Sea coast line extending from the Bosphorus to the Crimea, and river transportation networks formed by the Danube (Tuna), Dniester (Turla), Dnieper (Özü) and reaches joining them.

The Ukrainian Cossacks and the Crimean Khanate were under the suzerainty of Poland and the Ottoman Empire, respectively. These two vassal states played a key role in the power struggle between Poland and the Ottoman Empire. It is observed that both the Ukrainian Cossacks and the Crimean Khanate had always their own internal political agenda despite their vassal status.

As main sources of economic wealth and military success, transportation and shipping were as important in the past as it is today. The achievements of the Ottoman army largely depended on well-functioning organizations of food and munition supply carried out by such structures as Menzil and Sürsat². The Ottoman Empire was able to maintain its position as a great power as long as these organizations functioned well. Today, the term logistics refers to all of these activities. Logistics can be defined, in a few words, as the organization of transportation and distribution of goods or living things³.

The Ottoman logistics system in the Balkans and Anatolia was organized into three arms; Right, Middle and Left. It would not be wrong to define the physical elements of Eastern European geopolitics of the Ottomans as the organization of the Rumelian Right Arm logistics. The Right Arm constituted the Ottoman Empire's great logistics network stretching from the Black Sea coasts to Kamanıçe in Poland, and including the river networks and cities on the eastern shore of Rumeli, also known as the Ottoman Balkan⁴.

Ottoman geopolitics consisted of an excellent synthesis of proportional distribution and coordination of logistics centers, and human and natural elements. This logistics network was naturally and spontaneously made up of balanced distribution and harmony of land, river and sea elements⁵.

The Ottoman East European logistics centers are addressed below in detail.

The Black Sea Yalis (Coasts)

Separated from the western and eastern banks of the Bosphorus, all Black Sea coast constituted, in a broad sense, the Black Sea Yalis, as it was called during the Ottoman period⁶. Of all the coastal ar-

eas extending from the Istanbul Bosphorus eastward to Batum and coastal regions from the Istanbul Bosphorus westward and north-westward, the Black Sea Yalis were the most active one. The term «Black Sea Yalis» which is frequently encountered in Ottoman documents, referred to a formal and administrative structure embodying the ports, fortresses and piers around the Black Sea.

Some of the cities and fortresses included in the administrative area of the institutional structure that emerged as a very active provincial organization under the administration of a Yalı Agha in the Ottoman logistics organization were Burgas (Burgaz), Constanta (Köstence), Varna, Balchik (Balçık); Kilia (Kili) located at the mouth of the Danube River Bilhorod or CetateaAlba (Akkirman) located at the western mouth of the Dniester; Odessa (Hocabey) located in the east of the Dniester, in the west of the Bug (Bug) and in the Black Sea coast; Ochakiv (Özü)⁷ located at the western mouth of the Dnieper; and Kilburun, Bahçesaray, Caffa (Kefe), Kerc (Kerç), Taman and Azov (Azak) fortresses at the eastern mouth of the Dnieper⁸.

This administrative structure was protected by a military class of kalyatas (small galleys) and kadırgas (galleys) equipped with soldiers and ammunition under the command of a reis (chief, captain)⁹.

Yalı towns and fortresses did not consist only of these. Many towns and fortresses built on the Danube, Dniester, Bug and Dnieper deltas made up the Ottoman Empire's second yalı belt which was in integration with the Black Sea yalı towns¹⁰. Having also constituted the river transportation networks, these yalı towns made up the logistics networks stretching from the Black Sea to the Balkans and the Baltic¹¹.

The Danube Yalis

The Danube was the border line separating the Ottoman Bulgaria and present-day Romania. To the south of this line were the cities of Bulgaria, Serbia and Hungary which were under the direct rule and miri arazi (state land) status of the Ottoman Empire. Bulgaria under Ottoman rule was considered Darul Islam (the Abode of Islam) while the north of the Danube was considered Darul Harp (the Abode of War). These lands were in the hands of such principalities as Wallachia and Moldavia which had the status of voivodship. They were held under the indirect rule of and protected under certain obligations by the Ottoman Empire. There was a difference in the governance structures between the south and the north of the Danube. For the south, the Ottoman central government issued ordinances to kadis, naibs (deputies), town administrators, vilayet ayans (local notables), kethüda yeri (lieutenant), yeniçeri serdari (commander of Janissaries), yeniçeri zabiti (Janissaries officer) and yalı agha (master) of towns and fortresses, who carried out the organization and coordination of the logistics administration of the Ottoman Empire¹². For the center – provincial coordinated organizations of the north, the Ottoman central government addressed only to the Voivods of the Wallachian and Moldavian principalities, who had the initiative to carry out all necessary actions in all administrative units under their command and take measures as they saw fit. The Ottoman timar system was not implemented in the Voivodships.

According to the data we collected from historical materials, the network of the Danube yalis consisted of two interconnected logistics clusters; Vidin – Galati (Galats, Kalas) and Galati – Kilia. The understanding of logistics clusters is an advanced field of study involving storage, distribution, terminal centers; inland ports and logistics centers, each consisting of different fields of expertise¹³. This concept can easily be applied to the Ottoman Empire¹⁴.

Vidin – Galati Logistics Cluster

The Danube River serves as a border separating the regions under direct Ottoman rule from Wallachia. Vidin, Nikopol (Niğbolu), Svishtov (Ziştovi), Ruse (Ruscuk), Yergöğü (Giorgiu)¹⁵, Silistra (Silistre), Harşova (Hırsova), Macin (Maçın), Braïla (İbrail)¹⁶ and Galati established on the southern shores of the Danube River made up a «logistics cluster» as the term «logistics» is used today¹⁷. The Siret River joins the Danube from the eastern end of this logistics cluster. The west-east axis of the Danube and north-south axis of the Siret were critical to the logistics cluster in question. Located close to the intersection of the west-east axis and the Danube, Galati was the most active external customs center of the Ottomans in Eastern Europe¹⁸. Using the Galati customs, the Ottoman Empire was controlling and levying taxes on goods and commodities shipped along the trade route from the European-Balkan countries to the Black Sea via the Danube and along the trade route from the Baltic Basin to the south via the Siret. Another factor playing a role in the growing geopolitical importance of the Danube was the Prut River running from the north and joining the Danube from a good distance off to the east of where the Siret joins the Danube. The Prut River was the life blood of the logistics route extending to Khotin (Hotin) and Kamianets-Podilski (Kamanıç). Both consumer goods and military equipment were shipped from there. The whole commercial flow of the Prut basin was included in the Danube system to the east of Galati and therefore, the exit gate of this basin was the Kilia Customs¹⁹, which, we think, was the only location where goods from the North were taxed. Since goods coming through the Danube and Siret were cleared through the Galats customs, they were not subject to customs duty again.

It can be assumed that it became difficult to control the region due to the geographical features of the islands within the Danube. Although Braïla and Galati were located in the north of the Danube, the Ottoman Empire did not hand them over to Wallachia. Not only the security problems but also the attempt to maintain the control of the economic-commercial dynamism represented by the Danube played an important role in this decision.

Galati – Kilia Logistics Cluster

The Danube curves sharply south from Giurgiulesti in the east of Galati and flows towards the Black Sea. This zone forms an independent geographical area. Including Isaccea (İsakçı), Tulcea (Tulca) and İzmail (İsmail), this area can be referred to as a logistics cluster. As stated before, Kilia was also an independent customs base where shipments to the east and north from the Black Sea were included in the river system²⁰.

Isaccea (İsakçı) – Kamianets-Podilski (Kamanıçe) Logistics Cluster

Relations between the Ottomans and Ukraine were extensive. It would be unthinkable for a great power not to be interested in a geography which was the key to the power of Eastern Europe. From a geopolitical perspective, the struggle between Poland and the Ottomans stemmed from the fact that both states wished to exercise sovereignty over Romania and Ukraine. The addition of Moscow to this equation and its success changed the fate of Eastern Europe.

The Ottomans implemented their geostrategic and logistics plans on Ukraine through a number of lines. One of them was the line that followed the Danube over İsakçı (Isaccea) and then followed the Prut River from where it joins the Danube and extends as far as Kamianets-Podilski. Iaş (Yaş) and Khotin (Hotin) were the basic security centers on this line. These fortresses were taken into account for the protection of Kamianets-Podilski. This was the most active trade line between the Ottomans and the northern world. Traders between Poland and Turkey mostly used this route²¹.

The other line constituting the Kamianets-Podilski logistics was the roads that led to the north from Bilhorod (Akkirman) on the west side of the mouth of the Dniester River, from Odessa (Hocabey) on the eastern side and from Bender. Other important elements of this line were the Ochakiv (Özü) and Kılburun fortresses built on the Bug – Dnieper mouth by the Ottomans. Many more fortresses built on the Dnieper were the base for the Ottomans to apply their geostrategies on Ukraine. The Dogan Fortress on the Dnieper River was the furthest base from the Ottoman Empire²². This fortress was used to control the Zaporoghian Cossacks and their off-and-on ally, Moscow. After the expedition, the fate of Chyhyryn (Çehrin) remained controversial and it continued to be the center of Doroshenko.

Tulca (Tulcea) – Sofia – Filibe Logistics Cluster

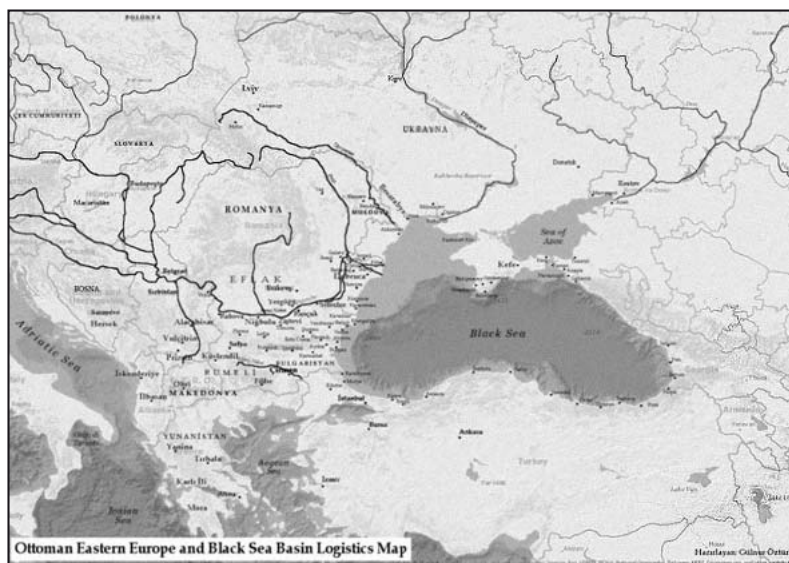
We think that the towns scattered among the ports and fortresses built on the Black Sea and Danube coasts constituted an independent logistics cluster. With a river on one side and a sea on the other, this line was starting from Tulcea and stretching from east to west. Therefore, it was a rich logistics that contained the elements of land, river and sea logistics. Starting from Tulcea and Babadag (Babadagi) near the Danube on the east end, this area was located on a line extending westward. This area occupied a narrow tongue of land between the lower course of the Danube and the Black Sea. There were, however, no historical records of logistics base built in the area as the bases on the Danube and Black Sea coasts were sufficient. The logistics base cluster was becoming richer in the part set by the inland extent.

There was an interesting logistics cluster consisting of Provadi (Perevadi), Novibazar (Yenibazar), Şumen (Şumnu), Tirgovişte (Eskicuma) and Razgrad (Hezargrad) along a line with Varna in the south and Ruse (Ruşçuk) in the north. Burgas, Aydos, Karnobad (Karinabad), Yambol (Yambolu), Tırnovo (Tırnova), Oryahovitsa

(Rahova), Lovech (Lofça), Pleven (Plevne), Kazanlık (Kızanlık), Polovdiv (Filibe) and Sofia located on the Black Sea coast and in the west of this cluster completed this line. The Right Arm continued to this point, after which the Middle Arm and the Left Arm started, respectively. The Middle Arm traveled west through the southwestern Bulgaria and Serbia, and to its south lay the famous Via Ignatia (Left Arm).

Some other places included in the historical records are Pojega on the border of Montenegro, Bersurna? (Bersin?), which we think were located in Bulgaria, Skopje (Üsküp) in Macedonia, Tomarlık and Parkalanyiye, the names of which we are not sure how to pronounce, and Hacıoğlu Bazarı which we often encountered in the historical records but failed to locate on the map²³.

Osmanlı Eastern Europe and Black Sea Logistics Map²⁴

Map. 1. Historical Records Regarding
Multi-Purpose Coordination of Logistics Networks

We tried to make a map-based explanation of the logistics centers addressed in the historical records above. We did not include all the place names given in more detail in documents called *menzil defterleri*²⁵. We only included the ones which we were able to locate on the map. We analyzed the logistic activities carried out through these centers based on the information obtained from the archival records. The analysis indicates that the Ottoman logistics concentrated on transporting military personnel, messengers, provisions and ammunition, and on constructing fortresses and bridges. As the last two of these logistics elements were beyond the scope of this study, they were not included in the analysis.

Transportation of Military Personnel and Messengers

The documents we use here are those drafted and sent by the Imperial Council (Divan-i Humayun). Divan-i Humayun records we first addressed are the ordinances sent to civilian and military officials such as kadis, commanders of Janissaries (yeniçeri serdari) and agents (iş erleri).

The ordinance that started with the title «ordinance addressed to kal'a dizdars (wardens of castle) and ocak aghas (janissaries' commanders) located on the road from Bender to the Crimean Khan, and to the Bosnian governor, Ahmed Pasha, ...» shows that a wide hinterland was involved in the preparation of the Kamianets Podilski expedition. The fact that the Crimean Khan and the Bosnian Province were directly addressed shows that all the administrative units subject to the Crimean Khanate and all kal'a dizdars and ocak aghas on the line extending from Istanbul to Bosnia played a certain role in the Kamianets-Podilski expedition. With this ordinance, the Divan –1 Humayun states that two men have been sent for an important task, and demand that they be provided with all kinds of assistance in case they enter any administrative domain addressed²⁶.

In the meantime, the flow of information between Istanbul and the army that had reached Kamianets-Podilski continued unceasingly. Using the logistics systems, messengers and senior officials were being sent to Kamianets-Podilski. Logistics services between Bilhorod (Akkirman) and Kamianets-Podilski were being carried out by kadis and agents. The ordinance stipulated that Ishak Efendi, who were to go from Bilhorod to Orduy-i Humayun near Kamianets Podilski, be provided with horses on his way for his timely and safe arrival at his destination²⁷.

An Imperial ordinance was issued for the dispatch of the 51. Company to Babadag. The Imperial ordinance was about the supply of 25 carriages by the Janissary agha, Mustafa Agha, for the transportation of ponchos and leather bags that would be needed at the piers where the 51. Company was to enter on their way from Istanbul to Babadag. The central government issued ordinances to the provinces for the execution of these services at the request of the army²⁸.

This ordinance clearly shows the Ottoman Empire dispatched troops from Istanbul to Babadağı via the Black Sea yalis and then to Kamianets Podilski. Additional transport services would be needed in case the troops were to change ships at the piers and these services would have to be delivered by local city authorities.

Following the Burgas-Varna-Kilia line, these troops would probably enter the river line following the Danube and then fulfil their needs in the Isaccea – Kamianets Podilski logistics cluster before they arrived at their destination.

The logistics support of the 51. Company after Babadagi would be different from that of the inhabitants we define as living under the direct rule. The large land between the points where the Danube and Dniester rivers join the Black Sea was inhabited by the Tatar population, the remainder of Golden Horde State (Altinordu). Besarabia was located on Moldavian territory between the Dobruca and Kilia – Bender fortresses

right in the west of where the Danube flows into the Black Sea. The population of Besarabia was composed entirely of Tatars. The east of the Dniester was, on the other hand, inhabited by Yedisian Nogays.

The following ordinance is the continuation of the preceding ordinance and gives details about the logistics applied on the line extending from Babadagi to Isaccea and then to Kamianets Podilski.

The ordinance that started as «this is an ordinance issued to Yalı Agha and Tatar kurras (villages) and officers from Bender to Isaccea...» shows that the Ottoman Empire directly addressed not only Yalı Agha, an Ottoman official, but also the officers of Tatar villagers. Including east-west as well as south-north logistics, this ordinance demanded that Tatar villagers assist in the fulfillment of oft-used and vital services of messengers between Bender and Isaccea. They were asked to provide menzil horses for the messengers.

The content of the ordinance indicates that the Tatar villages did not execute the previously issued ordinance regarding menzil services and therefore, a new ordinance had to be issued. The ordinance also shows that messengers played a vital role in maintaining the constant flow of information between Istanbul and the army but that the Tatar villages failed to fulfill the tasks assigned to them as they exceeded their capacity. The ultimate conclusion is that there were disruptions in logistics activities on the Kamianets Podilski line²⁹. The ordinance in question also gives the names of the Tatar villages that were put in charge of menzil services.

The ordinance in question reveals that one of the most important pillars of the military operations of the Ottoman administration was Yalı Agha in the Isaccea – Kamianets Podilski line on the macro scale and villagers residing between Bender and Isaccea on the micro scale. It is evident that Yalı Agaligi (Coast Squirarchy) was a basic structure in the logistic services related to the Kilia, Bilhorod, Ochakiv and Kilburun castles established on the coastal part extending from the west to the east of the Black Sea and in river mouths, and Crimean coasts³⁰.

Another ordinance issued by the Divan-i Humayun which starts as «this is an ordinance issued to the Yalı Agha...» indicates that Yalı Agha was the most important structure that established the administrative tie between Tatar – Nogay communities and the Ottoman central government. The ordinance shows that the Ottoman army was in need of a large number of soldiers during the Kamianets Podilski expedition and supplied some of them from Tatar-Nogay mirzas. The Tatar Company and Nogay mirzas under the control of Yalı Agha were responsible for supplying a certain number of troops to the Ottoman army for every expedition, which was 12.000 for the Kamianets Podilski expedition. These communities sent an insignificant number of troops for the Kamianets Podilski expedition despite the ordinance issued to them. Holding Yalı Agha accountable for this, the Ottoman central government officially reprimanded him and ordered him to fulfill the task completely³¹.

Another function of the Tatar population was to serve the Ottoman Empire in its policies on Ukraine. A Yalı Agha, Tamas, was given orders to collect and send 1,500 elected troops to serve in the protection and security of Ukraine, along with the Ukrainian Cossack

Commander, Görgi İhmilnicki. With a one-month's provisions, Yalı Agha sent 1,500 troops under the command of a mirza, who proved himself in the struggle for his country and Islam³².

We did not encounter any records in the documents which would indicate Wallachia's role in the dispatching of troops and messengers on the Kamianets Podilski route. It can also be stated that Moldavia did not play much role in these logistics activities. The only ordinance issued to the Voivode of Moldavia demanded that the *çorbacı* (commander of a company in Ottoman central army) of *dergâh-ı muallâ* (Ottoman Palace), İsmail, who was sent to Kamianets Podilski from *Orduy-ı Humayun*, be provided with accommodation and safe arrival at Kamianets Podilski³³.

Organization of Provisions (Zahire)

The most important dimension of the organizations of the Kamianets Podilski expedition was the supply and transportation of provisions. They mostly reached Isaccea and Kilia on the Danube, and Bilhorod on the Dniester, and were stored in warehouses and sent away in times of need.

The *Divan-ı Humayun* issued an ordinance to Darabani (?) *kadı* and officers of Tatar villages, which were appendages to Darabani. The subject of the ordinance was the transportation of provisions to the Polish front line. The ordinance indicates that some of the provisions needed by the army in the Kamianets Podilski expedition was protected in Kilia warehouses by the *Kili nazır* (custodian).

On these dates when the army prepared for the Poland expedition, an ordinance was issued which stipulated that 2150 bushels of barley be transported to the Bender Fortress. However, the *Kilia nazır* reported to the center that the first ordinance was not fulfilled and, therefore, a second ordinance was issued.

This ordinance shows that Kilia was an important warehouse for the Ottomans. These provisions were transported to various directions in times of need. Local Tatar people were responsible for the transportation of provisions. It would not be wrong to state that Tatar people was the most important element of East European Ottoman logistics. The organization of village people and officers was assigned to the Ottoman *kadı*, who was the main organ coordinating the steps of all this logistics organization. The transfer of provisions kept in Kilia to Bender reveals the importance of Bender as a logistics base³⁴.

As stated before, Bilhorod was one of the bases of transportation carried out from the Black Sea coasts to the north. The ordinance addressing the *kadı*, lieutenant, commander of Janissaries and agents of Bilhorod demanded immediate transportation of provisions from Bilhorod to Bender. It was again the *kadı* who was responsible for the coordination between the provincial organizations involved in the transportation of provisions. We can state that both Yalı Agha within the Tatar population and *kadı* serving in *sanjaks* and districts, which are directly subject to the Ottomans, had similar functions in this sense.

This ordinance also emphasizes that those issued previously were not fulfilled and that the provisions that were supposed to be

transferred to Bender were not there. Ultimately, the ordinance reminds of the importance of the transport in question and demands that it be carried out as soon as possible³⁵.

The local mediators of the organization of provisions were the kadi, lieutenant, commander of Janissaries and agents, who were in contact with local people and responsible for establishing and regulating all kinds of relations between them and the state. The state delivered its demands regarding logistics to these local forces, which took precautions depending on the nature of the demands. One pillar of the organization of provisions was the mübaşir (bailiff), who was in charge of buying provisions in the presence of the kadi and other local authorities, transferring them with the help of provincial authorities and delivering them to officials.

Included in the Danube Yalı system and regarded as the backbone of the provision supply organization of the Ottoman Empire, Braila, Isaccea, Kilia, Izmail piers were carrying out the transportation of provisions for expeditions. However, their main duty was, actually, to supply provisions for Istanbul. The most important of the piers in question was definitely Isaccea, which was located on the Danube coast, and yet had the characteristics of a hinterland³⁶. As the most important logistics center of transportation from north to south and from west to east, Isaccea opened out to the north through the Danube with a bridge. The Isaccea Bridge was constantly watched and protected by guards. The then guard of the Isaccea Bridge, Ahmed Bey, was asked to send two and a half million kilos of barley to Istanbul. Carrying out the orders, Ahmed Bey sent the barley as soon as possible by organizing and loading the vessels at the Braila, Isaccea, Izmail and Kilia piers³⁷.

Ahmet Bey was concerned only with the administrative authority and security dimension of the grain shipping. The kadi-centered local organization was responsible for the supply of carriages and carters, and for the transport from warehouses to vessels. For this purpose, a separate ordinance was issued addressing to Isaccea kadi, administrator, commander of Janissaries and köprü çavuşu (bridge sergeant) for the transportation of the grain from warehouses to vessels. The task of the central and local authorities was to find a sufficient number of carriages and carters to carry out the transport³⁸.

We do not know what was going on in Istanbul those days, but it is interesting that provisions were transported from the Danube to Istanbul at a critical time when the first and second Kamianets Podilski expeditions were carried out consecutively. Supply of provisions to Istanbul might have been hindered by the fact that they were stored in the Isaccea warehouses for war. It seems that the provisions of Istanbul were supplied from those intended to be used for the expedition.

The task of transporting the provisions to Istanbul took a different turn at the final stage. All the elements of the logistics cluster were mobilized to transport one hundred thousand kiles of barley in the Isaccea warehouses and, probably it had already been transferred to a certain distance. However, the transportation order was changed at the final stage and the new ordinance demanded that half of the barley be sent back to Isakçı and the other half to Istanbul.

The ordinance addressing the kadis, lieutenants, commanders of Janissaries and agents of Braila, Babadag, Macin and Tulcea stipulated that half of the barley, which were kept in the Isaccea warehouses and ordered to be sent to Istanbul by vessels, be sent back to Isaccea district by carriages and the other half be transported to Babadag, Macin and Tulcea districts.

A total of 60 carriages (20 from Braila, 30 from Babadag, 5 from Macin and 5 from Tulcea) were required for the transport. It was requested that the carriages be immediately dispatched to Isaccea and the barley in the warehouses be transferred by vessels³⁹.

In addition to the ordinance which we believe was related to the organization of logistics between Kilia and Isaccea, Divan-I Humayun issued a more comprehensive ordinance concerning the transportation organization between Kilia and Istanbul. This ordinance consisted of two parts. The first part addressed the kadis of Kilia, Izmail Gecidi, Tulcea, Isaccea, Tomarlık, Galati and Braila while the second part addressed the administrators of Izmail and Isaccea, custodians of Kilia and Braila, bailee of Tulcea, Janissary sergeant in Galati and officers of Parkalanyiye and Tomarlık.

The addressees of the ordinance were; a senior military officer appointed for the military guard duty, a kadi who is in charge of carrying out all kinds of property, judicial, legal, financial affairs in the district and an administrator who is, apparently, subject to the coordination of the kadi, a custodian who is responsible for financial affairs, a bailee who is in charge of financial and civil affairs, a janissary sergeant who is responsible to the center and officers under his command.

Divan-i Humayun transferred the barley to Istanbul by using these central and provincial organs. All the officials addressed in the ordinance were in charge of the transfer of the barley in their own duty areas. They were ordered to mobilize all vessel-owner captains operating in their territories to serve in the transport of the barley⁴⁰.

There are two more ordinances issued by the Divan-i Humayun regarding the transport of the provisions in question. One of them is about the supply and loading of the vessels to transport the provisions from Kilia to Istanbul while the other one is about the coordination of the logistics elements on the Kilia-Istanbul line during the course of the transportation. By evaluating these, we will have addressed all the logistics dimensions of the transport to Istanbul via the Danube.

Having been addressed to the kadis, lieutenants, commanders of Janissaries, administrators, officers and pier emirs of the districts located between Isaccea and Kilia along the Danube coast, the first Divan record contained details about the vessels to carry the grain. The grain in Babadağı would be loaded on to 10 vessels accompanied by two Dergah-i Mualla Yeniçeri Odas (100 Janissaries). Two more vessels would be provided for the Janissaries. A bailiff appointed from the center would coordinate the supply and loading of the vessels. The navl fees of the rented vessels would be given in Istanbul. The duty of the provincial elements was to assist the bailiff in any situation necessary. We think that the duty of the Janissaries was limited to securing the logistics line⁴¹.

The second of the Divan record was written to warn the logistic elements on the Kilia – Istanbul line. Addressing the kadis and commanders of Janissaries serving at the piers located in the Anatolian side, the ordinance demanded that the two Dergah – ı Ali Yeniçerileri Odas be seen off and their needs be met at every pier they dock at.

The transport and loading of ammunition of the two Odas of janissaries were a separate organization. Apart from Janissary Odas, there were also janissary ortas, each of which consisted of 100 soldiers. Ammunition liability was determined by the Ortas, which were a subdivision of Odas. Measures were taken to meet the logistics needs of the janissaries who would secure the vessels en route from Isaccea to Istanbul. Kadis and commanders of Janissaries serving at the piers located in the coasts from the Black Sea to Istanbul were given ordinances to meet the needs of the janissaries when they crossed the Anatolian side. Commanders of Janissaries were in charge of supplying carriages to transport and load the ammunition of the janissaries⁴².

Conclusion

The same series have many more records addressing this subject. All of them were read but none of them revealed any significant difference that would, otherwise, affect the analysis. The records indicate that the two expeditions between 1680 and 1681 were carried out in accordance with the oldest principles of provisionism. One of the most important results of this study is that the old logistics practices faced grave problems on the eve of the modern age. Almost all of the orders issued during the expeditions failed due to methodological, instrumental and technical deficiencies.

Having utilized human, economic, political, legal and institutional powers they possessed at the time, the Ottomans were able to rule over this physical geography for a few centuries. The achievements of the Ottoman Empire in the fields of supply of provisions and implementation of logistics can be analyzed fairly when considered within the limits of pre-modern period and compared to its contemporaries. It can be stated that the Ottoman logistics bears no validity within the practice of the modern age.

The main factor distinguishing modern state from pre-modern state is the transformations that take place in the implementation of the money and treasury regime. The main differences between modern and pre-modern in terms of the concepts of money and treasury are as follows: The economy of the pre-modern period was based on agriculture. The functioning of the economy depended on natural conditions. The money economy was not developed enough to meet the needs, therefore, the share of the cash economy in commercial and economic activities was very small and the barter economy was prevalent. Bio-energy was widely used while use of water and wind energy was limited. Social transformation was extremely slow⁴³.

The financial principles of the European states were formed during the feudal period and evolved over time. Drawn up by the government and approved by the parliament, the budget system that balances the

government's annual income and expenditure did not exist at the beginning of the Middle Ages. The government was not a separate entity from the ruler. Revenues were generated by the operation of state-owned properties. Within the hierarchy of feudalism, gifts, tribute and loot were sources of treasure⁴⁴. It was a period when, except the nobility, the vast majority of people were property less and serf. It is impossible to speak of the concept of modern taxation referring to a limited liability in return for guarantee for the protection of a person's life, honor and property. People were obliged to serve the king or feudal lords with all their physical beings, in an unrestricted manner. Unlimited obligation to the state turned into limited forced labor, which was transformed into a concept of limited tax liability with the emergence of modern state. In this respect, no matter how severe the taxes in our time are, they are based on the concept of a moderate civic duty, which is incomparable with the past.

In the United Kingdom, legal taxation and arbitrary taxation unrestricted by law were implemented together until 1640. After this date, the concept of taxation fully limited and regulated by law was introduced, which was also the same in France⁴⁵.

As the Ottoman logistics failed to solve the financial – treasury – money problems stated above, it was dependent on pre-modern understanding and lost the conditions of applicability over time. We believe that these are the factors playing a key role in the collapse of the Ottoman Empire.

References:

1. Chapman B. Geopolitics: A Guide to the Issues / Bert Chapman. – Santa Barbara, California, 2011. – P. 7.
2. For the institution of Menzil which met the basic needs of the Ottoman army such as communication, transportation, accommodation, subsistence and shipping, see: Yusuf Halaçoğlu, Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme, Ankara, 2002, p. 27 et seq. The institution of Sürsat was a financial structure established to meet the subsistence costs of the army. Due to the structural character of the Ottoman financial system, these costs were collected from the public in the form of aynı (fee). Sürsat was a basic structure organizing this important task. See: Sahillioğlu H. 17. Yüzyıl Sonunda Bolu Livası Sürsat Bedeli / Halil Sahillioğlu // Cele Dergisi. – Issue 11. – P. 15 et seq.; İnbashi M. Ukrayna'da Osmanlılar Kamianets Podolski Seferi ve Organizasyonu (1672) / Mehmet İnbashi. – İstanbul, 2004. – P. 217 et seq.
3. Şahin V. Lojistik Coğrafyası Üzerine Bir Değerlendirme / Vedat Şahin // Marmara Coğrafya Dergisi. – Issue 29 (January 2014). – P. 347.
4. Numerous studies have been carried out on the arm system which can be defined as the basic elements of Ottoman logistics. For some of these, see Mehmet İnbashi M. – op. cit. – P. 135 et seq. Özbay F. 21. Yüzyılın Başında Karadeniz'in Artan Jeopolitik Önemi ve Türkiye – Rusya İlişkilerine Etkileri / Fatih Özbay // Dünya Jeopolitiğinde Türkiye (2011). – P. 51-74; Altunan S. 18. yy.'da Silistra Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri / Sema Altunan. – OTAM. – Ankara, 2005. – Issue 18. – P. 1-20.
5. Geopolitics refers to logistics geography of national nature gaining quality on an international scale. Geopolitics is mainly concerned with the characteristics of logistics centers. Relations between countries are shaped by these logistics centers. This holds true at times of hot or cold

- wars. The importance of a logistics center depends on its capacity that allows the coordination of land, sea and river networks all together. Biçimseven B. Türkiye’de Lojistik Merkezler: Değerlendirme ve Öneriler / Barış Biçimseven // Gümrük ve Ticaret. – Issue 12 (2012). – P. 7.
6. The significance of the fortresses built in the river deltas and the Black Sea Coasts in the geopolitical system of the Ottomans has been extensively assessed by a top expert on the Ottoman Empire. The assessment in question contains critical details regarding the fortresses discussed here. See: Öztürk Y. Osmanlı Karadenizi Hakkında Bir Risale / Yücel Öztürk. – Karadeniz Araştırmaları. – 13 (Spring 2007). – P. 65 – 92.
 7. For the foundation and historical importance of the Özü Fortress, see: Işık M. XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Kalesi; Cankerman (Özü) / Mustafa Işık // Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi. – Issue 5 (Fall: 2008). – P. 55, et seq. For the Province of Özü in 18th century see: Kılıç O. 18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatu-Eyalet ve Sancak Tevcihati / Orhan Kılıç. – Elazığ 1997. – P. 49.
 8. Sema Altunan addresses the Black Sea Yalıs within the Right Arm system and even interprets it as the Crimean-Black Sea road. See: Altunan S. – op. cit. – P. 2. Though the Right Arm and the Black Sea – Crimean coastal road are regarded as a whole within the logistics system, the former is about land logistics while the latter is about sea logistics.
 9. For a copy of the edict of the Sultan dated 25 Receb 967 / 21 Nisan 1560 regarding the appointment of Ali Reis as commander in charge of soldiers on kalites and kadirgas for the safety of the Black Sea yalıs, see: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (shortened as BOA). – 3 Numaralı Mühimme Defteri. – Ankara 1993. – P. 435, Ordinance No, 973.
 10. For the coast line Black Sea castles and towns see the map below.
 11. For a well-conducted study addressing the Black Sea yalıs, Danube yalıs and terrestrial logistics centers holistically, see: Çetin C. Anadolu İskeleleri ve Kara Yolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları) / Cemal Çetin // International Journal of Social Science. – Issue 28 (Fall, II, 2014). – P. 356.
 12. The miri regime was interpreted as the Ottoman national regime. Based on the institutions of timar, administration (mukataa) and finance (defterdarlık), the miri regime also included the military and private organization. The entire province system was related to the miri regime. The provinces were administrative units directly subject to the Ottomans. The miri regime was not implemented on the states of Boğdan (Moldavia), Eflak (Wallachia), Erdel (Transylvania), the Crimean Khanate and other political structures which were indirectly subject to the Ottoman Empire, and yet financially autonomous. The miri regime also constituted the national borders of the Ottoman Empire. All the Arm systems which made up the Ottoman logistics were within the area where the miri regime was implemented. See: Öztürk M. Osmanlı Miri Rejiminin Misak-ı Milli İle Münasebetleri / Mustafa Öztürk // Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I. – Genelkurmay Basım Evi. – Ankara, 1996. – P. 186-188. This also held true for the Danube Yalıs but not for the river banks of Siret, Prut, Turla and Özü which are the river reaches of the Danube. Despite the fact that the miri regime was not applied especially in areas where the Tatar population was intense, the Tatars were not in the same status as the Eflak – Bogdan rayah (re’āya).
 13. Altuntaş C. Lojistik Kümelenme ve Lojistik Merkezler / C. Altuntaş, O. Tuna // Ankara Lojistik Üssü Dergisi. – Logitrend 13 (2014). – P. 46 et seq.
 14. For the Danube river coast line towns and castles see the map below.
 15. Yergöğü (Giorgiu) Fortress was directly tied to the Ottoman Empire, not to Walachia, even though it was located in the north of the Danube. We

- think that the Ottoman administration was keeping a fortress under control on the northern coast as it was difficult to control the region where the Danube bifurcates and the Ottoman wished to keep the principality of Walachia under control.
16. In Silistra, the Danube bifurcates in addition to the two reaches. The first of these reaches makes up a small tongue extending to Braila. The second reach (Jidetul Bralia – Judetul Tulcea) extends eastward in a slightly wider arc and joins the Danube again in the vicinity of Macin. This reach makes up a larger island in the Danube delta. Silistra located on the west and Macin and Braila located on the east of this island were the most active border and yali fortresses of the Ottoman Empire.
 17. The ordinances regarding the functions of the aforementioned logistics cluster are evaluated below.
 18. For Galati customs, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00006. – Evail-i N. 1090 / 6 Ekim 1679. – P. 9, Ordinance no, 61.
 19. For Kilia customs, see: Işık M. 25452 Numaralı Gümrük Defterine Göre Kili Nezareti Gümrüğü / Mustafa Işık // Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD). – 3/6 (July 2016). – P. 62, et seq.
 20. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00005. – Evahir-i C. Sene 1090 / 7 Ağustos 1679. – P. 7, Ordinance no, 44.
 21. Regarding the records indicating that the route in question was used for commercial purposes, see: BOA. – lk Bâb-Asâfi Yol ve Menzil. – No: 1016.
 22. During the Kamianets Podolski expeditions, the Dogan Fortress and its vicinity were fortified. For archival records in this regard, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00004. – Evail-i C. 1090 / 10 Temmuz 1679. – P. 5, Ordinance no, 27, 28.
 23. For the bases in question, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000016 – 17. – Evâ'il-i Ca. 1091 / 10 Haziran 1679. – P. 31, 32, Ordinance no, 147, 148.
 24. I sincerely thank my wife Gülcihan Öztürk and My girl Gülnur Öztürk for the preparation of the Map.
 25. For Menzil names given in more detail in Menzil books, see: İnbaşı M. – op. cit. – P. 60-61; Halaçoğlu. – op. cit. – P. 113; Altunan C. – op. cit. – P. 3.
 26. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00002. – Evahir-i Ca. 1090 8 Temmuz 1679. – P. 2, Ordinance no, 12.
 27. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00003. – Evail-i C. 1090 / 10 Temmuz 1690. – P. 4, Ordinance no, 23.
 28. BOA. – A-DVNSMHHM-00096-00086. – Evail-i C. 1089 / 21 Temmuz 1678. – P. 168, Ordinance No, 855.
 29. Despite the large number of ordinances in this regard, we did not take all of them into consideration as it was not possible within the scope of the study. For the archival document regarding the miserable situation of the people of Tulcea menzil due to the arduousness of the menzil service they were ordered to deliver and the precautions taken to alleviate this situation, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00003. – Evahir-i Ca.,1090 / 10 Haziran 1679. – P. 4, Ordinance no, 19; for the same date records concerning the negligence of Wallahian-Moldavian rayah in supplying carriages and carters, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00003. – Evahir -i Ca. 1090. – P. 3, Ordinance no, 14, 16; BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000018. – Evasıt - ı Ca. 1091 / 13 Haziran 1680. – P. 35, Ordinance no, 158; for the document regarding the determination of the negligence of the Voivode of Moldavia in the construction of a bridge on Dniester and the related warning, see: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000021. – Evail-i S. 1091 / 3 Mart 1680. – P. 41, Ordinance no, 192; There are also a number of documents that cannot be addressed here about the logistics services that were hindered by the attacks of bandits.

30. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00002. – Evâhir-i Ca, 1090 / 8 Temmuz 1679. – P. 2, Ordinance no, 5.
31. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00004. – Evasıt-i C. 1090,/ 24 Temmuz 1679. – P. 6, Ordinance no, 35.
32. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000015. – Gurre-i R. 1091 / 1 Mayıs 1680. – P. 28, Ordinance no, 137.
33. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00003. – Evail-i C. 1090 / 10 Temmuz 1679. – P. 4, Ordinance no, 22.
34. «Bundan akdem Kilia nâzırın zabtında olan şa'irden iki bin yüz elli key lşa'ır Bender menziline nakl ittirmek için fermanım irsal olunmuşken bu ana değin naklolunmaduğun Kilia nâzırını l'âm itmekle imdi emr – i şerifim vârduğu saat asla te'hir itmeyub şa'ir – i mezburu bir saat evvel Bender menziline ulaştırub kabzına memur olunanlara teslim idesiz deyu hükmler...»: BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00002. – Evasıt-i C. 1090 / 24 Temmuz 1679. – P. 1, Ordinance no, 1.
35. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00002. – Evahir-i Ca. 1090 / 8 Temmuz 1680. – P. 2, Ordinance no, 8.
36. The term «dry» port with modern logistics terminology, See: Altuntaş C., Tuna O. – op.cit. – P. 49.
37. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00002. – Evahir-i Ca. 1090 / 8 Temmuz 1680. – P. 3, Ordinance no, 12.
38. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00003. – Evahir-i Ca. 1090, 8 Temmuz 1680. – P. 3, Ordinance no, 13.
39. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-00005. – Evahir-i C. 1090 / 7 Ağustos 1679. – P. 7, Ordinance no, 43.
40. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000015. – Evail-i R. 1091 / 1 Mayıs 1680. – P. 28 – 29, Ordinance no, 138.
41. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000015. – Evail-i R. 1091 / 1 Mayıs 1680. – P. 29, Ordinance no, 139.
42. BOA. – A-DVNSMHHM-00097-000015. – Evasıt-i Ra 1091 / 15 Nisan 1680. – P. 29, Ordinance no, 140.
43. Öztürk M. General Hatlarıya Osmanlı Para Tarini / Mustafa Öztürk. – Tükler. – X. – Ankara, 2002. – P. 802-822.
44. The information regarding the registration procedures of Hazine – i Hümayun, which prospered during the reign of Mehmet II, Bayezid and Selim I, implies that the Ottoman treasure was based on treasury products rather than cash money. See: Ahmed Ata T. Tarih – i Ata I / Tayyazade Ahmed Ata. – İstanbul 1293. – P. 54, 173.
45. Tahsin A.H. İlmî Malî / Aynizade Hüseyin Tahsin. – Dersaadet Kanaat Matbaası, 1330. – P. 20, 21.

Отримано: 24.06.2017.

**Ігор Старенький,
Павло Нечитайло**
(Кам'янець-Подільський)

КОМПЛЕКС ОСМАНСЬКИХ ЗНАХІДОК З КОЛЬОРОВОГО МЕТАЛУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. З РОЗКОПОК 2016 РОКУ НА ПЛОЦІ ПОЛЬСЬКИЙ РИНОК У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Влітку-восени 2016 року на кошти міського бюджету за замовленням Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника проводилися археологічні дослідження в центральній частині Старого міста на площі Польський ринок Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П.О Нечитайло). Роботи проводилися на житлово-господарському комплексі другої половини XVII-XVIII ст.

У ході робіт виявлено значний обсяг матеріалу, який датується від Трипільської культури етапу СІ до ХХ ст. Більшу частину часу досліджувана територія використовувалася як торгівельна площа і тільки у другій половині XVII-XVIII ст. на цьому місці існувала забудова. Виявлений матеріал вражає своєю чисельністю, хронологічним діапазоном та різноплановістю. Зокрема, виявлено значну кількість фрагментованих керамічних виробів (Трипільська культура, XIII-XIV, XV-XVI, XVII-XVIII ст.), кахлів, скляних виробів, елементів прикрас (бронзові шпильки, накладки та застібки до одягу, срібні золочені та бронзові гудзики, намистини, черепашки каурі (Surgaeidae), бронзові кільця з гравіюванням та без нього, фрагменти сережок та ін.), елементи озброєння (гарди шабель, мушкетні кулі, шрапнель, чавунні гранати та бомби, кулі та гільзи японських патронів періоду Першої світової війни) тощо. Окремо виділяється велика колекція керамічних любок XVII-XVIII ст. та кавові чашечки з напівфаянсу китайського та турецького імпорту. Водночас виявлені майстерні: ливарна, косторізна.

Окремою категорією знахідок можна виділити речі османського походження другої половини XVII ст.

Серед них виділяються монети. Упродовж 1672-1699 рр. Кам'янець-Подільський входив до складу Порти і був центром Кам'янецького єялету. Зрозуміло, що в цей час у місті була турецька адміністрація, купці та військовий корпус (переважно яничари), який в окремі періоди налічував до 8000 осіб. Тож не дивним є факт знайдення дрібної османської монети, хоча упродовж попередніх археологічних сезонів такі знахідки були відсутні. Загалом знайдено 24 пара та 10 мангірів. Пара (рис. 1) відносяться до періоду правління Мехмеда IV бен Ібрагіма і викарбувані на монетному дворі Міср (Єгипет). Срібло 600°. На аверсі та реверсі сильно потерті написи, які вказують на карбування монети на монетному дворі Міср в період правління султана Мехмеда IV¹. Вага знайдених монет коливається в діапазоні 0,24-0,72 г. 5 монет мають пробиті отвори, що вказує на використання їх на початку XVIII ст., після повернення Кам'янця-Подільського під владу Речі Посполитої,

як елемента прикраси (намисто з «дукачами»). Цікаво, що яничарські полки вимагали плати саме в монетах мірського карбування,

Рис. 1.

Рис. 2.

які мали більшу вагу та пробу срібла, ніж монетного двору Константиніїє (Стамбул). Враховуючи потужну яничарську присутність у Кам'янці-Подільському останньої третини XVII ст., можемо припустити, що знайдений нумізматичний матеріал був загублений саме яничарами. Можна також припустити і наявність фальшованих монет серед пар, зокрема присутні 3 екземпляри виготовлені з мідної пластини і покриті сріблом за допомогою амальгама². Окрім того, знайдено 10 мангірівсултана Сулеймана II (рис. 2). На аверсі зображена тугра султана. На реверсі зазначено, що монета викарбувана на монетному дворі Константиніїє (Стамбул). На трьох екземплярах читається дата «1099» на Хіджрі, що відповідає 1688 року.

Монети Османської імперії з розкопу №3 на площі Польський ринок становлять 24,63% від загальної кількості монетних знахідок на ділянці.

Серед знахідок цього періоду виділяються також дві половинки бронзових кулелійок. Одна зі стулок була знайдена у квадраті Г5 на глибині -1,0-1,15 м від нуля (далі №1; рис. 3), інша – у квадраті А1-4 на глибині +0,15-0,25 м від нуля (далі №2). Початково вони були вкриті патиною, а на стулці №2 додатково був оксид заліза. При візуальному початковому огляді складалося враження, що це дві половинки однієї ливарної формочки. Проте подальший детальний аналіз спростував таку думку, адже вони мали невеликі відмінності по довжині (на 1 мм.), ширині, формі, довжині та діаметру ливарного каналу та ін. Незважаючи на ці відмінності, безсумнівно виготовлені вони в один час, за однаковою технологією та, можливо, навіть одним майстром.

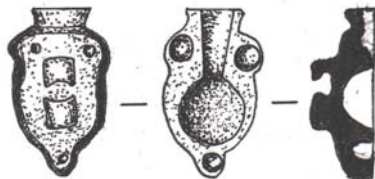

Рис. 3.

Кулелійки являють собою невеликий металевий корпус усічено-циліндричної форми з глибокою напівсферичною виїмкою всередині, до якого зверху кріпиться 1/2 частина усічено-конічної ливарної чаші («ливника») з напіввіячастою виїмкою всередині. По краях корпусу є

три вузьких, високих, розташованих трикутником виступи підциліндричної форми, з внутрішнього боку яких розташовані: в одному випадку – три маленьких, низьких, усічено-конічних шти-

рі, а в іншому випадку – три маленьких, неглибоких, напівсферичних виїмки-паза, призначених для скріплення стулок кулелійки між собою³. У нашому випадку обидві стулки мають виїмки-пази. До зовнішньої плоскої сторони корпусу кожної стулки ливарної формочки кріпиться масивне вертикальне «вушко» у вигляді товстої пластини прямокутної форми з наскрізним поперечним округлим отвором у центрі. У стулки №1 отвір проламаний ззовні в центральній частині. Крізь ці отвори просмикувалися тонкі, дротоподібні кінці спеціальних залізних шарнірних щипців, які щільно стискали стулки кулелійки в момент вилвки кулі. Саме їх залишки і виявлено на стулці №2 у вигляді окису заліза.

Загальні розміри стулки №1 становлять 2,7×1,6×1,0 см. Діаметр корпусу – 1,6 см. Висота корпусу без «вушка» – 0,6 см. Діаметр виїмок-пазів складає 0,3 см. Розміри «вушка» 1,1×0,4×0,4 см., а діаметр отвору під щипці – 0,35 см. Зовнішні розміри «ливника» 1,0×0,8×0,6 см., внутрішні – 1,0×0,5×0,25 см. Максимальний діаметр ливарного каналу 0,5 см., мінімальний – 0,25 см. Діаметр кулі, яка виготовлялася цієї кулелійкою становив 1,25 см. Вага стулки – 12,23 г.

Загальні розміри стулки №2 становлять 2,6×1,6×1,2 см. Діаметр корпусу – 1,6 см. Висота корпусу без «вушка» – 0,7 см. Діаметр виїмок-пазів – 0,3 см. Розміри «вушка» 1,0×0,5×0,3 см. Зовнішні розміри «ливника» 0,8×0,85×0,7 см., внутрішні – 0,8×0,5×0,35 см. Максимальний діаметр ливарного каналу 0,5 см., мінімальний – 0,35 см. Діаметр кулі, яку відливали в кулелійці – 1,25 см. Вага стулки 10,13 г.

Стосовно аналогій знайденим кулелійкам, то на сьогодні вони досить широко відомі. Так, І.К. Свешніков у монографії «Битва під Берестечком» (1992) подав аналогічну до знайдених нами бронзову кулелійку, датовану серединою XVII ст.⁴. Аналогічні ливарні формочки описано О. Супрунечком та Б. Павленком у статті «Деталі кулелійок XVII ст. з Черкас», датовані вони другою чвертю XVII ст.⁵, В. Шалобудовим у публікації «Кулелійки козацького часу з Придніпров'я»⁶. Схожа кулелійка з фортеці Судак описана О. Фарбеєм⁷. Аналогічними до кам'янецьких кулелійок є знайдені С. Біляєвою в турецькій фортеці Аккерман⁸. Значну кількість аналогій знаходимо в публікації Ірини Гусач «Кулелійки XVII-XVIII ст. з турецької фортеці Азак», зокрема з фортеці Азак⁹, турецької фортеці Сед-Іслам¹⁰, поселення Біле Південно-Східне¹¹, Анапи¹², Алушти, Старого Криму¹³, Східного Криму¹⁴, фортеці Судак¹⁵, Севастополя¹⁶, Аккермана¹⁷, Черкас¹⁸. За датуванням, розмірами та калібром куль найближчими аналогами до знахідки в Кам'янці-Подільському являються кулелійки з Берестечка, Богородицької фортеці, Черкас, Аккермана, Анапи та Східного Криму.

Виготовлені кулелійки за однією технологією в один час і, наймовірніше, в одній майстерні. Кулелійки могли потрапити до Кам'янця-Подільського зі Стамбулу чи Трабзону.

Окрім того, в розкопі №3 на Польському ринку виявлено 13 свинцевих куль діаметром 10-15 мм. та масою 7,15-19,56. З них 5 одиниць (рис. 4) за діаметром можуть бути виготовлені вище описаними кулелійками. Перша з них має діаметр 12,5 мм та масу 14,8 г, довжина «літника» з напливом 11 мм, отже вона мог-

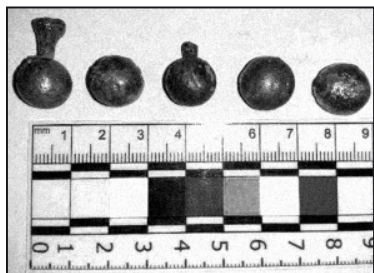

Рис. 4.

квадраті Б5 і могла бути відлита в кулелійці №2.

З високою вірогідністю до турецького періоду в історії Кам'янця-Подільського можна віднести існування майстерні з виготовлення бронзового та мідного посуду. Час її існування відноситься до другої половини XVII – початку XVIII ст. Знайдено понад 80 фрагментів відходів виробництва – обрізані пластини та стружку з міді і бронзи. Виявлено кілька фрагментів вусок та вінець посудин. Цікавою є частина мідної посудини, ймовірно миски, прикрашеної заглибленим орнаментом (рис. 5).

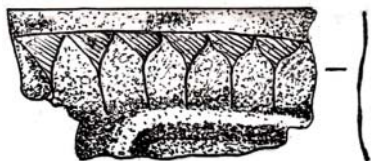

Рис. 5.

двох розеток та залишків рифлення. У квадраті А1-4 знайдено фрагмент поясної платівки, виготовленої з міді та покритої сріблом (рис. 6). Виріб прямокутної форми. Край платівки потовщений, загнутий всередину, відділений від основної частини щитка рифленою лінією. У центральній частині щиток прикрашений опуклим листоподібним зображенням майже на всю довжину щитка. Між ним та рифленою лінією ряд наскрізних отворів неправильної округлої, овальної та трикутної форми. Розміри збереженого фрагменту 3,2×2,9 см. Аналогічні поясні платівки виявлені при розкопках Аккерману¹⁹. У квадраті А1-5 знайдено поясну накладку у вигляді шестипелюсткової квітки, пелюстки якої відділені одна від одної заглибленими лініями.

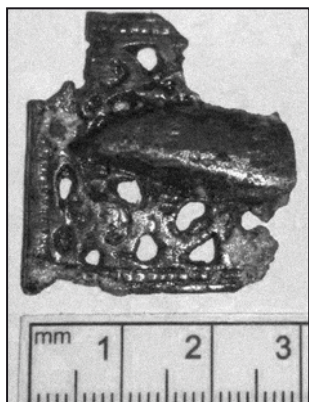

Рис. 6.

ла бути виготовлена кулелійкою №1. До того ж вона теж знайдена у квадраті Г5 на глибині – 0,8-1,0 м від нуля. Ще чотири кулі мають діаметр 12,5 мм. та масу 13,27, 12,95, 14,34 та 12,74 г. Три з них знайдені у квадраті Г6 на глибині – 0,3 від нуля. Одна з них має «літник» діаметром 3-4 мм. та висотою 5 мм. Теоретично вони теж можуть стосуватися кулелійки №1. Четверта куля знайдена у

Окремою групою виробів з кольорового металу є поясна гарнітура. Виявлено фрагмент кінця поясу (хвостовик), край якого заокруглений з гостроконечним завершенням. Орнаментація практично повністю втрачена внаслідок корозії металу, за винятком

Цікавою є бронзова поясна підвіска із завершенням у вигляді голо-

ви дракона (рис. 7). Підвіска S-подібної форми, половина втрачена. У поперечному перерізі підквадратної форми. Центральна частина розплющена, містить два лінійних діагональних вдавнення. Край поясної підвіски виконаний у вигляді голови дракона з відкритою пащею. Такі підвіски, за інформацією С.О. Біляєвої, зафіксовані в золотоординських шарах Аккерманської фортеці²⁰. Проте, за даними Ю.В. Мисько, такі ж підвіски знайдені в ході археологічних досліджень Хотинського замку і відносяться до турецького шару²¹. Це свідчить про те, що поясні підвіски такого типу з'явилися в золотоординський період, але продовжують існувати ще довгий час у тюркській культурній традиції.

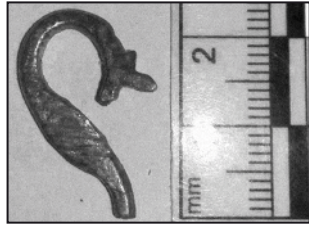

Рис. 7.

До деталей одягу відносяться знайдені на розкопі різного роду дрібні накладки та нашивки. У квадраті А6 трапилася опукла лусочка-накладка підтрикутної форми з отвором у центральній частині (рис. 8), розміром 2,2×1,5 см., що в значній кількості траплялися при розкопках Аккерманської фортеці²². Знайдено застібку для одягу, яка з двох сторін має петлі для гапликів. Поверхня виробу рифлена, з однієї зі сторін має отвір діаметром 0,1 см. Петлі з двох сторін припаяні, округлої форми, діаметром 0,5 см.

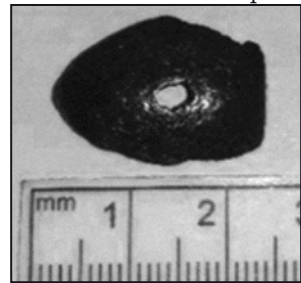

Рис. 8.

Також знайдено два гудзигирьки. Один з них відлитий з бронзи, масою 1,61 г. (рис. 9). Тулуб гудзика округлої неправильної кулястої форми. Вушко плоске, з'єднане з тулубом нерухомо, в одній площині; отвір циліндричний. На вушку помітні сліди проточки. Інший гудзик-гирька пустотілий, виготовлений зі срібла з високим вмістом мідної лігатури, поверхня вкрита золотом (рис. 10). Висота гудзика – 1,7 см. (1,0 тулуб та 0,7 вушко). Тулуб правильної кулястої форми з невеличким вістрям, його поверхня вкрита гравіюванням у вигляді геометричних орнаментів. Вушко плоске, припаяне до тулуба в одній площині.

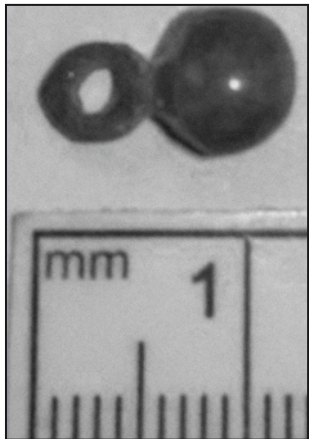

Рис. 9.

Гудзиги описаного типу мають численні аналоги на теренах України, зокрема в Аккерманській фортеці, фортеці Самарь та ін.

Серед прикрас у квадраті Г5 трапилося дві сережки округлої форми. У

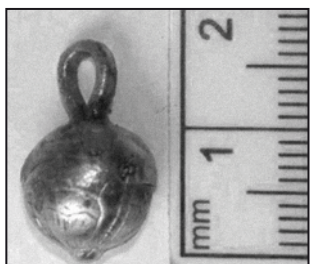

Рис. 10.

поперечному перерізі дріт круглий; позовжний переріз прямий. Обруч суцільний цілий, закінчення розіткнуте, краї рівні. Один край загнутий у вигляді петлі назовні. Виготовлені вони з бронзи.

Досить цікавою знахідкою являються османські вагові гирьки (рис. 11). Відлиті вони з міді у формі багатокутника (12-кутник). Розміри 1,2×1,25×1,25 см., маса – 15,19 г. На одній з граней збереглися сильно потерті сліди зображення, можливо султанської тугри. Аналогічні до знайдених у Кам'янці-Подільському гирьок, знайдені були археологами на Балканах у Белградській фортеці²³.

Рис. 11.

Також при дослідженнях на площі Польський ринок виявлено два наперстка. Наперстки катані, закриті. Мають усіченконічну форму, низ опуклий. Зовнішня поверхня комірчаста. Верхній край та нижня частина наперстків відділені заглибленими лініями. Край злегка потовщений.

Отже, у ході археологічних досліджень на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському було виявлено комплекс речей османського походження, які датуються другою половиною XVIIст. Серед знахідок виділяється нумізматичний матеріал (пара та мангіри), поясна гарнітура (хвостовики, платівки, підвіски, накладки), гудзики, гирьки, речі господарського призначення та ін. Всі ці знахідки свідчать про те, що залишки знайденої при дослідженнях будівлі використовувалися турками у 1672-1699 рр., коли Кам'янець-Подільський був центром еялету. Поряд з цими знахідками зібрано велику колекцію фарфорових, фаянсових та напівфаянсових чашок на кільцевому піддоні китайського та турецького виробництва та керамічних люльок. Ці факти дають змогу висловити припущення про те, що розкопаний об'єкт був поліфункціональним. До складу виявленої споруди входили металообробна майстерня та кав'ярня. Кав'ярні були не просто закладами відпочинку, а своєрідними чоловічими соціальними клубами і відігравали важливу роль в повсякденному житті турків.

Власне, досліджений об'єкт є найстарішою археологічно дослідженою кав'ярнею на теренах України.

Примітки:

1. Пивоваров С.В. Монетні знахідки з Хотинської фортеці / С.В. Пивоваров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 168-171; Янов Д.М. Історія дослідження обігу османських

- монет на території Пруто-Дністровського межиріччя / Д.М. Янов // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. Мечникова. – Одеса, 2015. – Вип. 26. – С. 216-232.
2. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивые монеты Османской империи XV-XIX веков в Северном Причерноморье / А. С. Бойко-Гагарин // Дриновский збірник. – Харків; Софія : Вид-во БАН ім. проф. Марина Дринова, 2015. – Т. VIII. – С. 101-102.
 3. Гусач И. Пулелейки XVII-XVIII вв. из турецкой крепости Азак / И. Гусач, К. Ибрагимзаде, А. Дедюлькин // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2013-2014 гг. : сб. ст. – Азов : Изд-во Азовского музея-заповедника, 2016. – Вип. 29. – С. 392.
 4. Свешніков І.К. Битва під Берестечком / І.К. Свешніков. – Львів : Слово, 1993. – С. 255.
 5. Супруненко О. Деталі кулеліюк XVII ст. з Черкас / О. Супруненко, Б. Павленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 71-74.
 6. Шалобудов В. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 122-125.
 7. Фарбей О.М. Судацька фортеця / О.М. Фарбей // Національний заповідник «Софія Київська». – К. : Балтія-Друк, 2009. – С. 222.
 8. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.): монографія / Світлана Біляєва. – К. : Ун-т «Україна», 2012. – С. 217, 236, 326, рис. 153. 2-5.
 9. Гусач И. Пулелейки XVII-XVIII вв. из турецкой крепости Азак... – С. 394-395, рис. 1.1-2; 2.1 г, 3.
 10. Там же. – С. 395, рис. 2.4.
 11. Там же. – С. 398-399, рис. 3.1-2; 4.1-2.
 12. Там же. – С. 402, рис. 5.1-4.
 13. Там же. – С. 403, рис. 6.1-4.
 14. Там же. – С. 406, рис. 7.1-4.
 15. Там же. – С. 407, 418, рис. 8.1-4; 9.1-2.
 16. Там же. – С. 418-419, рис. 9.3-6; 10. 1-6.
 17. Там же. – С. 419, рис. 10.7-10.
 18. Там же. – С. 420, рис. 11.1-3.
 19. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)... – С. 323, рис. 146.
 20. Там же. – С. 174, рис. 41.
 21. Мисько Ю.В. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011 р. / Ю.В. Мисько, С.В. Пивоваров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 369.
 22. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)... – С. 322, рис. 144.
 23. Bikic. V. Ottoman Weights from Belgrade's Fortress: a Reconsideration / Vesna Bikic // Ottoman Metalwork in the Balkans and in Hungary. – Budapest : Hungarian National Museum, 2015. – S. 44, fig. 5.5-6.

Отримано: 6.07.2017.

Ilyas Topsakal
(*Istanbul, The Republic of Turkey*)

RUSSIA-TURKEY RELATIONS IN THE OTTOMAN PERIOD

Introduction

Although we have to mention the date of 1492 for the beginning of the historical process of Turkish-Russian relations when the Moscow Principality and the Ottoman State contacted through the envoys, in fact the company of these two deep-rooted nations on the same geography in the north are dates back to much older times. The northern wing of the Turkic migrations from east to west, which started at B.C., always forced the Slavs and Turks to coexist, especially in the sub-forest areas of Ukrainian steppes. For this reason, Lev Nikolayevich Gumilyov mentions in his work «Ancient Turks» the similarities of these two co-existing nations, especially those in the Ukrainian region¹. The existence of the Turkic states in the region began with the Huns, continued with Gokturks and then with the political organizations of the Great Bulgarians, Khazar and Avar and finally with Genghis and his sons' reign. It could be possible to analyze the historical processes of these two nations who recognized the same system only through clear-cut outlines. However, it was required to choose and comment on just one subject from among these broad and long historical connections. For this reason, historical process and historicity were considered as a concept used to limit the broad history of relations between the two states. The Russians, who set up a strong organization in the north similar to the one the Ottoman Empire established in Asia and Europe, dominated the old Turkish countries, especially in Eastern Europe and Asia. In this respect, the two dominant powers had to give a struggle for existence from time to time. For example, it was possible for the Russians to integrate their natural resources to the world economy by finding a route to the south, the Black Sea and the Mediterranean while the Ottoman Empire could keep its power at its peak by strengthening an alternative political structure that directly affected the resources of Turkistan and beyond. This is why the Powerful Grand Vizier Sokullu came to Astrakhan in 1568 to stop the power he did not desire as a rival in the future, and wanted to realize the goal of facilitating logistical transportation to the Caspian by joining Volga and Don Rivers like the Or Canal.

The first diplomatic relation of the Ottoman State with the Russians started during the reign of Sultan Bayezid II when Ivan III sent his ambassador, Alexis Golovkastof, to Istanbul to expand the network of Russian trade ships². In this connection, in consideration of their power and status, the Ottomans did not accept the Duchy of Moscow as their direct respondent but notified that they would conduct their relations through the Crimean khans, which were the subjects of Ottomans. Especially with the weakening and fall of Golden Horde State³ and the collapse of its successor khanates in the XV century,

first the Khazan Khanate in 1552 and then the Astrakhan Khanate in 1556⁴ were defeated by the Russians, the Russians began to dominate Western Turkistan. Thus, by the end of the XVI century, the Russian Tsardom became a great state with the pressure on Sweden and Poland in the west and the wealth and power they accumulated in the east. If the campaign to Astrakhan launched by Sokullu Mehmet Pasha in 1568 did not stop due to the slackness of the Crimean Khan and the insufficiency of logistic facilities, it might be assumed that the power balance in the history could change. However, even the Ottoman army, which had the most important tactical and military capabilities of the period, did not have the ability to make operations in the Caucasus and beyond, and finally the Ottoman army had to go back without fighting⁵.

It can be considered that the project of joining Don and Volga and opening a door to Turkistan, which is known as Or Canal, was aiming to stop the Russians who were emerging as a new power and could be a threat to the Ottoman Empire's sovereignty in the north in future. The Grand Vizier of the Ottoman Empire Sokullu Mehmet Pasha did not give up despite his failure in the Suez Canal project against the Portuguese and, about a year later, he started the Don-Volga Canal project. According to Inalcik, this project⁶ was planned at the time of the Kanuni era and aimed at stopping the Russians who emerged in the north near Iran. The pressures on Muslim peoples in Astrakhan and its surrounding during the Kanuni period continued increasingly in the era of Selim II. Continuing to fight the Portuguese in the Indian Ocean for pilgrimage and trade routes, the Ottomans returned to the north in early 1568 and intended for the Astrakhan campaign. Thus, the project to open a canal between the Don River running to Black Sea and Volga running to the Caspian Sea has been on the agenda again. Under these conditions Sokullu Mehmet Pasha started preparations for the Astrakhan campaign. After the preparations, which continued all through the winter, they came to the area found a little north of Astrakhan in August 1569. This area was discovered by the Ancient Greeks to be shallowest ground that Don and Volga had crossed over before they flow into two separate seas. It is understood that Çerkez Kasım Pasha had also learned about the ancient times when he was exploring the region⁷. The excavation of the canal started at the area between Ilovlya branch of Don and Kamsyinka branch of Volga (now called Petroval town). The excavations continued for three months continuously. One third of the channel was opened. 30,000 Nogay Tatars were hired to work on the canal works. Historian Peştevi⁸ says that, although there was no lack of security, food and equipment, the Tatars had spread a rumor among soldiers that winter comes to the region three months earlier and it would not be possible to work in unbearable colds and, therefore, the soldiers disintegrated and returned to their hometowns. Although the edict of Selim II which orders the army to spend the winter in Astrakhan reached on the way, the army continued to withdraw. Thus, after the Suez Canal project of Sokullu, the Don-Volga Canal project was also terminated. The Don-Volga Canal was opened in 1952 after a five-year excavation of the

Soviet Union, which was carried out from two points other than the one chosen by the Ottomans.

From this date on, the Ottomans were not interested in region for about a century. However, during this time the Crimea, under the aegis of the Ottomans, continued to pressure on Moscow and to receive tax from them. In fact, the Crimean horsemen burnt down Moscow completely in 1571 aiming to keep a possible power balance under control just before its beginning. The main purpose of the Russians' expansion of their territory to the south was to acquire land suitable for agriculture and to make it possible for the poor Russian villagers trapped in the forest to reach to fertile lands. In 1502, the Crimean Khanate broke the power of the Great Horde by conquering Saray, the last fortress of the Golden Horde and they gained control over Khazan and the territory around it. The people affected by this turmoil were placed in Perskop city⁹. Therefore, the lands between Ryazan and the Crimean khanate remained empty and these lands not owned by anyone were called *Dikoye Pole* (wild lands). Kazakhs and peasants from Russia started to settle in these empty lands. Not long after the Kazakhs started to settle in Dnepr at the borders of the Crimean Khanate¹⁰. Moscow, which wanted to protect itself from the pressure of the Crimean Khanate, built military cities and fortresses in this process. They completed Belgorod, the most important southern defense line of 800 km long, in 1653. This border line did not only secure the south but it also expanded the Russian border about 100 km down to the land of the Crimean Khanate. This process caused the Russian to learn about the surrounding region towards the Ukrainian lands. Besides, with the new settlement, the Russians began to feel that their future could be possible only by possessing this region. Thus, the territory of Ukraine became primary target of the Moscow state. Despite these strategic positions of the Russians, the Turks did not see Russians as a serious threat in the 16th and 17th centuries and, therefore, did not plan to conquer the Russian territory¹¹.

From 1654 onwards, under the influence of the Cossacks, the Russians captured most of Ukraine and seized places with strategic importance against both the Crimean Khanate and the Ottomans. In the meantime, Hetman Doroshenko, the king of Ukraine, abandoned the Ottoman patronage and entered to Russian patronage. This caused the Ottoman army under the command of Mustafa Pasha, including the forces of the Crimean Khanate, to march into Ukraine's capital Cyhyryn city in 1678. It was the beginning of a new era in the history of the two neighboring states when they began to fight directly¹². According to the Bahçesaray Agreement signed between the Crimean Khanate and the Russians after this war, which ended with an absolute victory of the Ottoman army, the Russians agreed that they would continue to pay tax to Crimea. The Ottoman State continued not to accept the Russians as their respondents in this period and they were conducting their relations through the Crimean Khanate¹³.

However, the raids of the Ottomans to Poland and to north did not have the potential to fix the distorted balance of manorial system and

to establish a system of gross revenues itself. Besides, the Ukrainian lands lost their old fertility and could not bring the expected yields. For this reason, according to the general opinion of the Russian historians, despite such victory, the Ottomans gave up its interest in Ukraine and Russia and turned their attention to Central Europe leaving the region to the initiative of the Crimean Khanates. According to Russian publications, it was necessary for the Russian-Turkish relations to maintain a peace between 1670-80. A.L. Nordin-Nayokinki, who is the foreign relations officer of Tsar Aleksey Mikhailovich, estimated that a peace with Poland would also be valid for the Ottomans because the war could break out due to Poland and he warned the Russian Tsar accordingly¹⁴.

When the Ottoman Empire was defeated at the apex of its power in Vienna in 1683, Russia joined the Holy League formed by the Holy Roman (Nemetsky) Empire, Venice and Polish states upon the invitation of Poland. It was a turning point of history as Polish, who were the *casus belli* of the Ottoman against Russians, were inviting their eternal enemies to the Holy League, thereby, Central Europe and Russia joining on the same front against the Turks. Poland was also signing an agreement that she accepted Russian sovereignty on the territory of Kiev and Smolensk in return for the Russia's joining to Holy League¹⁵. For the Holy League, Russia made two campaigns to Crimea under the command of Prince Golitsin between 1687 and 1689 but could not succeed and had to retreat with great defeats¹⁶. This alliance and block movement against the Ottomans would be implemented as a new foreign policy argument by Russia and Russia would continue to advance in the southern territories where Russia wanted to descend by acting jointly with the European states in the strategies on this region.

Since Tsar Peter understood that he could not have a proper commercial and economic system without seas, he besieged the Castle of Azak located at the key point of the Black Sea with a crowded Russian army in the spring of 1695. Although the Ottoman troops repel the attack of Tsar Peter at first with the strong resistance of soldiers and the support they received from sea, Peter took over the castle on July 19, 1696¹⁷. Thus, the Russians gained a direct base in the sea trade the importance of which they had noticed beforehand. The Castle of Azak was also important as an alternative commercial route, to disseminate the richness that Russians obtained in the 17th century to different parts of the world. Especially the big merchant families would also be able to carry their fur and valuable chemical material from Siberia and its surroundings to various markets by sea.

With the signing of the Treaty of Karlowitz by the Ottoman State with the Austrian, Venice and Polish states of the Holy League on January 23, 1699¹⁸, the Russians also attempted to make a gain but they could not benefit from this agreement. With the arrival of the Russian representatives, the 'Istanbul Treaty' was signed on July 3/13, 1700. As a result of this agreement, the Russians, who could not contact with the Ottoman State directly, made a bilateral agreement with the Ottoman Empire for the first time¹⁹ and succeeded in holding an important castle like Azak in their possession²⁰. In addition, by holding a strategic com-

mercial center that will lead to the warm seas, Peter made a move that could be influential in international politics. It was also important for Russia to make this agreement at a time when the Holy League was separated. Because Russia was content to take whatever they could have, and then shifted its interest to the less risky Baltic region.

The first serious attempt by the Ottoman State to stop the progress of the Russians was possible only when the Ottoman army under the command of Baltacı Mehmet Pasha besieged the army of Peter in Prut in 1711. While Baltacı Mehmet Pasha came to an advantageous position by surrounding the Russians at the Prut River, the war ended with Peter accepting the peace offer and the Prut Agreement was signed on 21 July 1711²¹. According to the agreement, Azak Castle, previously held by Peter, would be returned to the Ottoman State. In addition, all the castles constructed by Russia on the border would be destroyed; the Russians would not be interfering with the affairs of Poland and the Cossacks of the Crimea. In addition, Karl XII would be able to return to his country and Russia would not prevent it. Apart from Russian merchants, there would be no Russian ambassador in Turkey, the prisoners of war would be returned to the Ottoman State, and Russia would pay tax to Crimean Khanate as they did in the past²². The Prut treaty can be considered as an official document that the Turks were still strong in the military sense but the resources on that period shows clearly that the military system was not as perfect as it used to be. Again, the agreement is even more important for the Russians and it is an important success of diplomacy²³. Peter prevented the possible loss of the Russian state by the maneuver that he made when he was trapped by the Prut River²⁴. Although Turkish historians consider this agreement to be an important event due to success of the Russians in their dealings, Russian historians are not convinced that their countries have signed a very successful treaty. Because, all previous achievements of the Russians were taken back with this agreement, the Zaporizhia²⁵ region was left empty and Peter I could not realize his goals. Moreover, with the border agreements made with the Russians first in 1720 and then in 1724, both parties maintained their positions²⁶.

The Ottoman State sent Nişli Mehmet Aga to Russia as a middle-ambassador to discuss the pressures on Caucasian Muslims living under the patronage of the Ottoman State and the issue of Iran. Kapıcıbaşı Nişli Mehmet Aga was the first one among ambassadors to Russia who wrote a sefaretname (recounting of journeys and experiences of an Ottoman ambassador in a foreign country). He left Istanbul in October 1722 and returned on 17 February 1723. The ambassador conveyed the alliance proposals of the Sultan regarding the partition of Iran and made warnings for the protection of the Muslim populations living in the region²⁷. After the defeat in Vienna, the Ottoman State had to give significant concessions to the Russians for a while. However, Ottoman State recovered in a short time and managed to stop its losses temporarily by establishing balance in foreign policy. The psychological superiority due to Prut victory had an important place in this success of course.

The peaceful period between Ottoman and Russian Tsardom ended in the period of Czarina of Russia Anna Ioanovna (170-40). Russian Czarina, making an agreement with Austrian emperor Karl VI, waged war against the Ottoman Empire in 1736 and they attacked the Castles of Crimea, Özi, Azak and Khotyn. In the same year, the Austrian state declared war against the Ottoman Empire in line with their commitment to Russia²⁸. The Ottoman army succeeded in this struggle against the two great countries in the course of almost three years, centering primarily on the Austrian front. With the Treaty of Belgrade signed with the Austria, the Ottoman State took back the lands it had previously lost. The agreement with the Russians consisted of fifteen articles and one conclusion part²⁹. According to this agreement, Russia was withdrawn from the territories it had invaded previously and the Castle of Azak was destroyed and the land was neutralized. The independence of the Great and Small Kabardins territories was recognized. It was decided that the Russians would stop attacks on Cossacks and that the Crimean Tatars³⁰ would stop raids on Russia. The Russians were not allowed to have naval vessels and merchant ships in the Black Sea³¹. The Belgrade Agreement in 1739 ensured the defeat of Russia in the military sense the Ottomans had their future mortgaged with the capitulations to the French in economic terms. Moreover, this agreement marked the beginning of the process in which Europe would have a role as an important factor in the relations between the two states.

After the agreement with the Russians, it was decided to send ambassadors reciprocally. In this respect, Mehmet Emni Effendi was sent to Petersburg with the title of Governor of Anatolia³². Emni Effendi, who set out in 1741, was responsible for resolving the conflicts on the implementation of the provisions of the Belgrade Agreement. Emni Effendi, who was a successful diplomat, also discussed issues such as exchange of captives and calling the Russian tsars as emperor in protocols. Emni Efendi returned in 1742 and wrote a sefaretname on this travel³³.

In the period of Yelizaveta Petrovna, who served between 1741 and 1761, although there were rivalries and frictions, there was no war and relations were at normal level. Relations between the Ottoman State and the Russian Tsardom continued through the ambassadors and Dervish Mehmet Efendi travelled from Istanbul to St. Petersburg in 1754 to inform Osman III's (1754-1757) accession to Ottoman throne and presented the letter of the Sultan to Czarina Elizabeth. Mehmet Efendi, who wrote this journey as a sefaretname, returned with the letters of the empress in 1755³⁴. When Mustafa III (1757-1774) accessed to Ottoman throne, he sent Şehdi Osman Efendi, who had previously traveled to Russia under Mehmet Emni Efendi's entourage, in the year 1757 with the title of Şikk-ı Sani Defterdarlığı (a title of high ranking finance officer) to inform the Russian stardom of his accession to throne. Returning from St. Petersburg in 1758, Şehdi Efendi gave information and detailed description on the state of Russia by writing a sefaretname³⁵.

Catherina II, wife of Tsar Peter III, (1729-1796) became the Russian czarina in 1762 and ruled the Russian Tsardom for about 36 years. She had Stanisław Poniatowski elected as the king of

Poland to succeed King August III who died after the enthronement of Catherina³⁶. With Polish refugees taking refuge in the Ottoman lands, the Russians chased after them and massacred both the refugees and the Muslims. On this occasion, Mustafa III declared war on Russian in 1768³⁷. Although, the apparent reason of the war seemed to be these incidents, there were many events and reasons accumulated in the backstage. II. Catherina's chancellor M.I. Vorontsov stated in his report dated 1762³⁸ that Russia could not be safe if the Crimea remained in the Ottoman State. After the Russian intervention in Poland and Sweden, it was very important for the Russians to keep Crimea under their pressure. In 1769, the Russian State Council recognized the independence of the Crimea and made a major move against the Ottoman Empire. In fact, with such decision, Russia abandoned the land they took by war as an element of balance. Russian historians interpret this event as a political decision taken in terms of power balance in the world and emphasize that it was very accurate. Because, according to Russian historians, the annexation of the Crimean territory could have taken the reaction of other western states, Russia could go into a war that she was unprepared to and could lose its gains completely. As a matter of fact, the Russians did not change this attitude in both the 1771 and 1774 peace agreements, in which the Ottomans were weak, and they particularly specified the independence of Crimea in the texts of the agreements³⁹. The Russian-Turkish war lasted until 1774, and the Turks, defeated both on land and at sea, had to enter peace negotiations with the Russians. Peace negotiations started in Focşani and Bucharest but no agreement could be reached due to the excessive demand of the Russians. However, as a result of the increase of the Turkish defeats, a peace was concluded on July 10-21, 1774 in Küçük Kaynarca (today Kaynardzha)⁴⁰.

This agreement, which constitutes a turning point for the Ottoman Empire, consists of twenty-eight articles and two separate provisions. This agreement, a victory of the Russians, allowed the Russians to take vast land between the Dnepr and Dniester rivers and set the Kuban River as the border⁴¹. The Treaty of Küçük Kaynarca is one of the most burdensome treaties in the history of the Ottoman Empire. The Russians, who separated the Crimea from the Ottomans and ensured its independence, had the right to control the Crimea and the Kerch Strait⁴².

History of Crime (Russian Sefaretname 1771-1775), written by Necati Efendi, an entourage of Silahtar İbrahim Pasha, deals with the wars of Russia against Crimea and narrates the Ottoman-Russian war between 1768-1774 and especially the Crimean front. According to this important work of Necati Efendi, the betrayal of the Crimean Tatars, the Agreement of Maksut Giray Han with the Russians and the counter propaganda against the Ottomans had an important role in the loss of Crimea⁴³. Both parties decided to send an envoy to discuss the problems arising out of the twenty-seventh article of the Treaty of Küçük Kaynarca. For this purpose, the Babiali (literally «sublime porte» which means Ottoman government) sent Çavuşbaşı Abdülkerim Efendi to Russia in 1775 as an ambassador with the

title of Governor of Rumelia. Mehmet Emin Nahifi Efendi, the poet and high ranking military officer (müşir), served as an entourage of Abdülkerim Pasha and explained in his sefaretname the struggles regarding the settlement of the problems arising after the agreement⁴⁴.

The Russians increased their oppression on the Crimea immediately after the Treaty of Küçük Kaynarca. With respect to Crimea issue, Aynalı kavak bond of arbitration («Aynalı kavaktenkih namesi» in Turkish) was signed between the Ottoman Empire and Russia with the mediation of France and England on 21 March 1779⁴⁵. The treaty emphasized that the Crimea was independent and the dominance of the Ottoman State over the Crimea was reduced gradually⁴⁶. After the incessant conflicts and clashes, Catherina invaded Crimea in 1783 with an army of seventy thousand soldiers, led by Potempkin. The Ottoman State, however, failed to respond to this situation and accepted the situation implicitly⁴⁷.

However, the lands of Crimea and its surrounding were one of the main sources of the Ottoman Empire not only for population but also for strategic and logistic reasons. In addition, the settlement of Russia in the region would bring about a total loss of activity in the region for the Ottoman Turkey in future. For this reason, the Ottoman Empire tried to wage war against Russia in the region successively with all its power. The Ottomans declared war again in August 1787 as a result of the increasing desire of the Russians to proceed to the south. Austria also became a party to this war as a commitment of previously signed treaty, and the Ottoman State had to fight two major states on two fronts⁴⁸. The main purpose of the Ottoman State in entering the war was to take the Crimea back and to withdraw the Russians to the borders before the signing of the Treaty of Küçük Kaynarca. The aim of Czarina Catherina was to eradicate the Ottoman Empire from the stage of history and become the sole sovereign of the Black Sea, to make the Balkans Russian subjects and to establish a Greek (Greek) state supported by herself in Istanbul⁴⁹. The Russians, who cooperated with Austria, achieved great victory in the battles against the Ottoman State. The interpretations of Russian historians also overlap with the those of Turkish historians. According to them, the Orthodox subjects in the Ottoman State and Muslims and Turkish subjects in Russia were the weakest breaking points in the relations between the two states. While the two states were fighting out with the armies outside, they were indoctrinating their religious communities inside. For this reason, it was important for Russia to nurture her desire to have the Bosphorus and to descend to the Mediterranean.

At the beginning of the war, the Ottoman State requested for support from European states of Sweden and Prussia⁵⁰ against Russia and signed an alliance with these states. However, these alliances were not successful due to the French Revolution and the Ottoman State was left alone in the war against Russians⁵¹. With the French Revolution, which shook the Europe and the world and marked the beginning of a new age, the Russians declared that they wanted to negotiate with the Ottomans but the defeated Ottoman did not accept the request for these negotiations. After Koca Yusuf Pasha's appoint-

ment to Grand Vizier, the Ottoman State, which could not get the support expected from Prussia, sent the delegation previously signing the Sistova Agreement to the Jassy town to conduct the peace negotiations. Negotiations started in November 1791 but could be completed only in January 1792 and Treaty of Jassy⁵² was signed consisting of thirteen articles and a conclusion part. According to this treaty, the Ottoman State accepted all agreements in force, i.e. the 1774 Treaty of Kaynarca, the 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi, the 1783 Trade Agreement and the annexation of the Crimea and Taman in 1784. The land on the left side of Turlawould be given to the Russians together with Ochakov Castle while Ismail, Bender, Akkerman, and Kili Castles would be given to the Ottomans. The tax debts of the Bulgarian Voivode shipwould be cancelled, the tax would not be collected for two years and public amnesty would be announced. Kuban would be the two states' borders in the Caucasus. For the peaceful relations of the two states, the governors of Cildir would not attack to Tbilisi Georgian Prince. The Russian merchant ships would be protected against the pirates of Garp Ocakları (pirates from Algeria), and Garp Ocakları would compensate any damages to such ships and the Ottoman treasure would provide such compensation if the pirates did not pay⁵³.

During these wars with the Ottoman State, the Russians achieved victory with their disciplined and qualified infantry organizations trained in the new system that had intelligent European commanders. In the Ottoman soldiers, unlike Russia, an irregularity and looseness emerged and the Janissaries, the backbone of the empire, were no longer able to fight. In result of the defeat at these wars with the Russians, Selim III understood the importance of reforming the military system and wanted to establish a military organization in the modern way. With the Treaty of Jassy, it became obvious that the system did not function well in the Ottoman Empire and the new Sultan seriously reviewed these issues⁵⁴.

During the Peloponnese and Greek revolts, the powerful states, acting in a triple alliance formed between Russia, England and France, succeeded in converting the Ottoman State's domestic affairs into a European problem. In addition to secret resistance movements they organized in Balkans, the Russians increased their harassment to the Ottoman Empire and set the Ottoman Navy on fire in Navarino (1828-1829)⁵⁵. Despite the request of the Ottoman Empire for compensation, the Russians declared war and, taking advantage of the weakness of the Ottoman Empire which had no navy, came to Edirne crossing the Black Sea. İbrahim Pasha, the son of the Governor of Egypt Mehmet Ali Pasha, abandoned the Peloponnese due to lack of support and food stock. The French took advantage of the opportunity to occupy the lands abandoned by Egyptian army and established a small Greek administration. The Russians occupied Ahiska, Kars and Erzurum under the lead of General Paskiyevic. The war ended with the Treaty of Edirne⁵⁶. The border in European lands would again be the Prut River, but the privileges of Moldavia-Wallachia and Serbia would be increased. In addition to granting full independence to Greece, Russia would be paid a substantial amount of compensation. The activities of the Russians in the

Balkans continued intensely. At the end of this process, Serbia declared its independence in 1830 with the initiatives of Russia⁵⁷. In short, the first half of the 19th century beginning with Treaty of Küçük Kaynarca, Jassy and Edirne was a process in which Russia took the Ottomans completely under a siege. The balance between the two states was ensured by Western states with this process, and the Ottoman State was condemned to survive with the support of Western countries.

The Turkish state, which had survived the Russian threat with Edirne Agreement with severe losses, had to deal with the revolt of Mehmet Ali Pasha, the rebellious governor of Egypt. M. Ali Pasha shook the Ottoman State seriously. M. Ali Pasha, who was not recognized as the governor of Syria, came to Kütahya by defeating the Ottoman armies. Mahmut II had to make an alliance with the Russians on 8 July 1833 to oppress the revolt of M. Ali Pasha. In scope of this alliance, which was known as the Treaty of Hünkâr İskelesi⁵⁸, the Russian army would help the Ottoman military and financially. In the case of war, the Ottoman State would help Russia by closing the straits to all other states. With this strategy change, the Egypt issue was now on the agenda as a topic that was of interest to all Europe and Russia. In the result of the negotiations on Egypt issue with the European States, the Straits gained an international status and the Russian privilege on the Straits was removed⁵⁹.

The Ottoman State had a quiet period after 1841 until the war of Crimea. The Russians regarded the Ottoman Empire as a sick man while taking an active role in European politics during the Nicholas I period. The Ottoman-Russian Wars began in 1853 with the Russian Trasdrom, which increased the pressure on patronage of the Christian Orthodox people in the Balkans. Britain and France joined the Ottoman Empire in these wars, called as the Crimean wars and continued until 1856. Russia, who became one of the most important forces among the European states after the Vienna congress of 1815, had a heavy defeat in the result of the Crimean Wars. The terms of the Treaty of Küçük Kaynarca were abolished with the Paris Agreement⁶⁰ signed on March 30, 1856. The Black Sea was neutralized and unarmed and a new arrangement was made with respect to the Straits. The patronage of the Russians on the Memleketeyn since 1774 (the two cities Moldavia and Wallachia) was terminated⁶¹. The Turkish-Russian struggle, which had been continuing with defeats for about 150 years in terms of the Turkish state, could be stopped with the support of European allies. However, the political, social and economic concessions given in return for the support caused irreparable consequences for the Ottoman State.

Russia could not get what they wanted from the Balkans and the Caucasus against the European powers and started to act by making use of its power on Orthodox peoples of Balkans. Moldavia and Wallachia were united under as to form the Romanian state in 1857. By interfering with the events that began in 1875 in Herzegovina after Romania, Russia started turmoil in the Balkans and further weakened the Ottoman Empire in the region⁶².

Although the fact that the Russians gained control over the Balkans and the Caucasus seems to be the reason for the battles

between 1877 and 1878, known as War of 93, the Russians actually wanted to take revenge of the defeat they suffered in the Crimea. During these wars, which had become one of the biggest defeats of its history for the Ottoman State, the Russians massacred hundreds of thousands of Muslims and came to the vicinity of Istanbul invading all the Balkans⁶³. On the Caucasian front, Kars and Erzurum were fallen. With the Treaty of San Stefano⁶⁴ signed between the two states on March 3, 1878, it was acknowledged that the Ottoman Empire lost all territories in Europe and the Caucasus. However, Britain and Austria, opposing to the Russians' ownership of the Ottoman heritage alone, were not willing to the Russians' rule on the Balkans and Central Europe and they organized the Berlin Congress (13 June – 13 July 1878). The states in the Balkans were recognized as independent⁶⁵.

In 1905, the Russians, defeated by Japan, and turned their direction back to the Balkans. Albania, Crete, Macedonia and Montenegro were the Ottoman State's biggest problems in the Balkans. Even though Russia had problems in itself, it implemented an effective policy on the Balkans both with its propaganda tools and diplomatic means. Russia was effective at the outbreak of the Balkan wars in 1912-13, which led to the loss of the first Balkan lands conquered in Rumelia. The rebellious Balkan countries entered into the war of independence against the Ottoman Empire with alliances of Serb-Bulgarian, Bulgarian-Greek, Montenegro-Serbian and Montenegro-Bulgarian. After the wars with the Balkan countries, in which the Balkan countries achieved great success in the Balkan Wars, Turkish territory was limited to today's East Thrace lands. The Balkan countries, which were separated from the Ottoman Empire and declared their independence, were now fighting for their border conflicts. After the Balkan affairs, Russians had a conflict with the Ottoman State over the Armenian politics. With a document dated February 8, 1914, two large autonomous Armenian provinces based in Van and Erzurum were founded in Eastern Anatolia under the foreign governorate inspectors⁶⁶.

References:

1. For detailed information see: Gumilyef L.N. Eski Türkler / Lev Nikolayevič Gumilyef / Translated by Ahsen Batur. – İstanbul : Selenge, 2002.
2. İnalçık H. Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512 / Halil İnalçık // Türk-Rus İlişkilerinde. 500. – Yıl 1491-1992. – Ankara : TTK, 1992. – P. 26.
3. Saray M. Altınorda Hanlığı / Mehmet Saray // DİA. – II. – 1989. – P. 538-540.
4. Saray M. Astarhan Hanlığı // Mehmet Saray. – DİA. – III. – 1991. – P. 505.
5. İnalçık H. Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Menşei. – P. 379-381; Also see: detailed information on Astarkhan campaign: Kamalov İ. Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi / İlyas Kamalov. – Ankara : TTK, 2011; Kurat A.N. Türkiye ve İdil Boyu / Akdes Nimet Kurat. – Ankara : TTK, 2011.
6. İnalçık H. Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569) / Halil İnalçık // Türk Tarih Kurumu (Separate Publication), 1948.
7. Özcan E.S. Asya'dan Afrika'ya Osmanlı'nın 16 / Emine Sonnur Özcan // Yüzyıl Kanal Projeleri TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi. – Kasım 2013. – P. 34-35.
8. Peçevi Tarihi / prepared by Bekir Sıtkı Bayka. – Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – Vol. I.

9. Safargaliyev M.G. Rspad Zolotoy Ordı / M.G. Safargaliyev. – Saransk, 1960. – P. 258-67.
10. Oreshkova S.F. Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Svete ikh geopolitičeskogo razgreniçeniya / S.F. Oreshkova // Voprosi istorii: Ejemesyaçnyy jurnal. – 2005. – №3. – P. 34-46.
11. Ibid. – P. 34.
12. Kurat N. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) / Nimet Kurat. – Ankara : TTK, 2011. – P. 9.
13. Saray M. Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi / Mehmet Saray // Millî Eğitim Basımevi. – İstanbul, 1998. – P. 41; Kurat A.N. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar / Akdes Nimet Kurat. – Ankara : TTK, 2014. – P. 252.
14. Oreshkova. – op. cit. – P. 36.
15. Polnoe sobraniye zakonov rossiskoy imperii. – Vol. II. – № 864. – Snp. 1830.
16. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) / Akdes Nimet Kurat. – Ankara : TTK, 2011. – P. 11.
17. Gürsel H.F. Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri / Haluk F. Gürsel // Ak Yayınları. – İstanbul 1968. – P. 48.
18. Özcan A. Karlofça Antlaşması / Abdülkadir Özcan. – DİA. – XXIV. – 2001. – P. 504-507.
19. Ortaylı İ. XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri / İlber Ortaylı // Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992. – Ankara : TTK, 1992. – S. 127.
20. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya... – P. 15.
21. For detailed information on Prut war and peace, see: Kurat A.N. İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye' de kaldığı amanaait Metinler ve Vesikalar / Akdes Nimet Kurat // Rıza Coşkun Matbaası. – İstanbul, 1943; Kurat A.N. Prut Seferine Barışı / Akdes Nimet Kurat. – Ankara : TTK Basımevi, 1953. – Vol. II.
22. Kocabaş S. Kuzeyden Gelen Tehdit Tarihte Türk Rus Mücadelesi / Süleyman Kocabaş // Vatan Yayınları. – İstanbul, 1989. – P. 86.
23. Saray M. Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi... – P. 59.
24. Kocabaş S. Kuzeyden Gelen Tehdit... – P. 89; There are few different views on why Baltacı Mehmet Pasha signed this treaty. Although some resources argue that Catherine, the spouse of Peter, visited Baltacı Mehmet Pasha's camp with jewelries and that Baltacı showed weakness to Catherine and the jewelries (Ayverdi S. Türk-Rus Münasebetlerine Muharebeleri / Samiha Ayverdi. – İstanbul : Kubbealtı, 2012 – P. 203), some other important studies state that Catherine never visited Baltacı Mehmet Pasha's camp but she sent jewelry as presents and those jewelries were recorded and taken as state treasury. For detailed information see: Afyoncu E. Baltacı Katerina / Erhan Afyoncu // Yeditepe Yayınları. – İstanbul, 2015.
25. Today corresponds to Ukraine's Dnipropetrovsk Oblast, as well as large part of Zaporizhia and a certain part of Kherson and Donetsk Oblast.
26. Nikiforov L.A. Formiravanie Rossijsko-Turetskoy granitsı v pervoy çetvertı XVIII v. / L.A. Nikiforov // Formiravanie granitsı Rossijsk Turtsiyey i İranom. XVII – načalo XX. vv. – M., 1952. – P. 62-88.
27. Unat F.R. Osmanlı Seferleri ve Sefaretnameleri / Faik Reşit Unat / prepared by Bekir Sıtkı Baykal. – Ankara : TTK, 2008. – P. 62; For the Sefaretname of Nişli Mehmet Ağa, see: Mertayak A. Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi Gaziosmanpaşa Üniversitesi S.B.E. / Aydın Mertayak – Tokat : Unpublished master's thesis, 2005.
28. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII / İsmail Hakkı Uzunçarşılı // Yüzyılın Sonlarına Kadar. – Ankara : TTK, 2011. – Vol. IV. – Chapter I. – P. 252-253.
29. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi. – IV... – P. 292-293.
30. Halil İnalcık H. «Kurım Hanlığı» / Halil İnalcık // DİA. – XXXV. – 2008. – P. 450.
31. Afyoncu E. Yüz Soruda Osmanlı İmparatorluğu / Erhan Afyoncu. – İstanbul : Yeditepe, 2010. – Vol. IV. – P. 64.

32. Unat F.R. Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri... – P. 74; Also see: Aktepe M. Mehmet Emni Beyefendi'nin Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi / Münir Aktepe. – Ankara : TTK, 1989.
33. Turan N.S. 18. Yüzyılda Osmanlı Elçilerinin Rusya Sefaretnameleri ve Rusya'nın Tasviri / Namık Sinan Turan // Türk Rus İlişkileri Üzerine Makaleler / ed. Yeliz Okay, Doğu Kitabevi. – İstanbul, 2012. – P. 32.
34. Unat F.R. Osmanlı Sefirleri. – P. 99-101.
35. Ibid. – P. 107-110; Also see: Polatçı T. Rusya Sefaretnamesi 1757-1758 Şehdi Osman Efendi / Türkan Polatçı. – Ankara : TTK, 2011.
36. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. – IV... – P. 356-358.
37. Kurat A.N. Rusya Tarihi... – P. 310.
38. Oreshkova. – op. cit. – P. 40.
39. Ibid. – P. 44.
40. Muahedat Mecmuası. III. – Ankara : TTK, 2008. – P. 275-284.
41. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya... – P. 27.
42. Ibid. – P. 28.
43. Turan N.S. 18. Yüzyılda Osmanlı Elçileri'nin Rusya Sefaretnameleri ve Rusya'nın Tasviri... – P. 39; Also see: Afyoncu E. Necati Efendi Tarihi Kırım Rusya Sefaretnamesi. Marmara Üniversitesi S.B.E. Master's Thesis / Erhan Afyoncu. – İstanbul, 1990.
44. Bay A. Abdülkerim Paşa'nın Rusya Sefareti ve Sefaretnamesi / Abdullah Bay // Gece Kitablığı. – Ankara, 2014. – P. 25-27; Also see: Turan N.S. 18. Yüzyılda Osmanlı Elçilerinin Rusya Sefaretnameleri ve Rusya'nın Tasviri... – P. 43.
45. Saray M. Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi... – P. 94.
46. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. – IV... – P. 452.
47. Ibid. – P. 490; Solovyev S.M. Soçineniya / S.M. Solovyev. – kn. 29. – P. 98; Polnoye sobraniye zakonov rossiskoy imperii. – Vol. 23. – No: 17003. – Snp. 1830.
48. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya... – P. 37.
49. Aksan V.H. Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870 / Virginia H. Aksan / translated by Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları. – İstanbul, 2011. – P. 173.
50. For Ottoman-Prussia alliance see: Beydilli K. 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı / Kemal Beydilli. – İstanbul : İ.Ü. Yya., 1981.
51. Kocabaş S. Kuzeyden Gelen Tehdit... – P. 15.
52. Muahedat Mecmuası IV... – P. 4-14.
53. Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Tarihi. – IV... – P. 587-595; Also see: Kuzucu S. Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları / Serhat Kuzucu // Selenge Yayınları. – İstanbul, 2013. – P. 233-236.
54. Aksan V.H. Kuşatılmış Bir İmparatorluk... – P. 183.
55. Muahedat Mecmuası IV... – P. 70-80.
56. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya... – P. 54-59.
57. Armaoğlu F. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914 / Fahir Armaoğlu. – İstanbul : Timaş Yay., 2014. – P. 278-280.
58. Muahedat Mecmuası IV... – P. 90-93.
59. Ayverdi S. Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri.. – P. 271-273.
60. Muahedat Mecmuası IV. – P. 242-258.
61. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya... – P. 68-73.
62. Ibid. – P. 75.
63. Beydilli K. Rusya. – XXXV, 2008. – P. 264.
64. Fahir Armaoğlu F. 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi... – P. 512-513.
65. Burçak R.S. Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941) / Rıfıkı Salim Burçak // Aydınlik Matbaası. – İstanbul, 1946. – P. 34-37.
66. Beydilli K. Rusya... – P. 264.

Отримано: 24.06.2017.

Hacer Topaktaş
(*Istanbul, The Republic of Turkey*)

OTTOMAN ALLOWANCE (TAYINAT) PRACTICES FOR THE POLISH ENVOYS IN THE 18TH CENTURY

Introduction

In the early modern period, Ottoman diplomacy had some characteristics that were not present in European diplomacy. At the end of the 18th century, the Sublime Porte adopted into its diplomatic system some European diplomatic practices, modifying some and eliminated others. In this manner, bilateralism and reciprocity were accepted into Ottoman diplomacy. Previously, Ottoman diplomacy was conducted in a different manner than other states. For example, Ottoman envoys who were sent to foreign capitals and foreign envoys who came to the Ottoman Empire had very splendid ceremonies upon their entry and exit. Secondly, envoys brought rich gifts and also were given them in return by the Sultan and notables in the Ottoman court. These presents were meant to exemplify the glory of the ruler. This was due to the fact that many diplomats had to prepare expensive gifts for Ottoman Sultans, Grand viziers, viziers and the other leading bureaucrats. In a similar manner, Ottomans gave many outstanding gifts to envoys of the other states. Kaftans, furs, silk fabrics were integral parts of the ceremonies.

On the other hand, the Ottomans did not have any permanent embassies in foreign capitals until 1793, when Sultan Selim III started to reform the Ottoman diplomatic system. Until the end of the 18th century Ottoman envoys were sent to other states on temporary missions. By contrast, many European states had permanent embassies in the Ottoman capital. However, especially with «renaissance diplomacy», permanent embassies and diplomatic missions spread throughout Europe. For that reason, European states no longer practiced tayinat system but the Ottoman Empire continued to practice this system to the end of the 18th century¹.

What is the tayinat in diplomacy?

According to its diplomatic rules, the Ottoman Empire generally covered the costs of envoys that were sent for some extraordinary tasks to Istanbul or the Porte paid for the expenditures of resident diplomats for the low amounts, during the first 6 months of missions². In a similar manner, a certain amount of the daily expenses of the Ottoman envoys were paid in return by host states. The amount of allowances and variety and quality of supplies varied also according to the «status» of each country and rules of reciprocity between two states. The name of this system was «tayinat» and was only found in the Ottoman Empire and many Eastern states in the 18th century but not in European states. The tenure of the tayinat system theoretically continued until the application of the principle of reciprocity in diplomacy in 1793 by Sultan Selim III. If we think about that why Ottomans applied such a kind of

system for foreign diplomats, maybe we can say that it was a simple way of the payment. Because at that time there was no banking and money transfer system. For the Ottomans, it was also a way to show their hospitality or it should be evaluated in the early modern age mentality. In the eastern tradition, and also among the Turks it was a cultural necessity to pay for or otherwise cover the expenditures of one's guests. It may have also been a way to show the greatness of the Ottoman Empire. In certain documents we find the phrase «the station and dignity of the Ottoman Empire» (şan-ı Devlet-i Aliyye), a notion upon which the tayinat system was carried out for a long time³. Other documents explain that tayinat was paid as «a kindness of the Ottoman Empire» (in'âm-ı Devlet-i Aliyye olmak üzere...) and as «a necessity of regard, honor, worth and friendship between two states» (iki devletin şan-u itibarına layık ve dostluğa şayan olan vech üzere...) ⁴. However, as many foreign diplomats saw it as their natural right, the Porte decided to do away with the system⁵. According to the Ottomans it was a courtesy or kindness of the Porte regarding the foreign envoys. Foreign diplomats saw the system as a right, but only in the Ottoman Empire and not in the other European states was there such practice. These payments caused many problems for the Porte, and so the tayinat system was eventually abolished.

As the documents show us, there were four kinds of tayinats in the Ottoman diplomatic system. The first one applied to when an envoy came to Ottoman lands. From the Ottoman border to the Ottoman capital, during their journey the envoy it was given «road tayinat/yol baha». The second was given during the first six months of an envoy's visit and called «tayinat baha». The third was given some of the extraordinary envoys to cover their home rentals «hane icaresi». And the fourth one was given when an envoy came to the Ottoman capital, and was meant to cover the cost of his furniture as «furniture tayinat/mefruşat baha». But, not all envoys were fit to receive «mefruşatbaha»⁶.

However, these were only written rules. How did this system work in practice? The tayinat system was applied in different ways in the Ottoman Empire of the 18th century. Firstly, foreign envoys received their tayinats according to their ranks. They were categorized as messengers (nameres), small envoys (küçükkelçi), envoys/ministers plenipotentiaries (ortaelçi) and ambassadors (büyükkelçi), each of which was awarded different amounts of tayinat. Secondly the items that they received were differed. Lists of tayinat were not the same for all foreign envoys. Thirdly, and most surprisingly, the durations of the tayinat varied. The Porte decided to give a foreign envoy's tayinat according to the importance of his mission, which was affected certain international developments. Ottoman documents show us that sometimes the Porte used the past cases of envoys or ambassadors to determine the amount of a tayinat that would be given⁷. This worked only when the ranks and missions of the envoys were the same, because the Porte gave foreign envoys their allowances according to their ranks and missions. The amount of tayinat did not change according to number of individuals that accompanied envoys in their suites. As a rule, firstly it was checked the last practices written in

the financial register books, it means «Başmuhasebe defterleri» and according to this records to recent envoy was paid his tayinat.

The Porte paid tayinat for extraordinary (fevkalade) envoys during their whole embassies. This amount differed for resident envoys⁸. If an envoy a mission to congratulate the new sultan for his succession to the throne, tayinat was paid to him during the duration of his embassy as a rule⁹. If an envoy was a resident envoy, it meant that his mission was of a longer duration and he received a different amount of tayinat. Generally, those envoys received less tayinat «a symbolic amount» from the Porte. The Porte gave resident envoys their tayinats generally in sums that were meant to cover for a 3 months period and paid the amount one month or later after that time had passed. The tayinats sometimes were given in kind, often as food, and sometimes were given as cash¹⁰.

Some Examples of the Polish Envoys

When we look at the Ottoman archival documents we can find the earliest register for the tayinat payments in the year of 1526¹¹. And increasingly in the 17th century many payment receipts for the Polish envoys there are. But in this paper, we will focus on the 18th century and select some payments registers as examples of Polish envoys. Polish envoys generally received from the Ottoman Porte their daily tayinats, rental costs tayinat and road tayinat. During their journeys to Ottoman capital, road tayinats generally were paid by Voivods of Moldavia and Governors of Khotyn instead of the yearly taxes of the local people. For that reason, the Porte sent fermans (decree) to the local governors. For example, in 1759 for the Józef Antoni Podoski (1759-1760) the Porte sent some fermans to cover costs of horses, carriages and food supplies of the Polish diplomats to the local governors¹².

After the Treaty of Karlovitz (1699) it means permanent peace between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth many Polish diplomats with different ranges came to the Ottoman capital. Firstly, after the Karlowitz, Rafał Leszczyński was sent to the Ottoman Empire for some arrangements between two states and according to an Ottoman register the Porte paid to Leszczyński 30409 akçe per month¹³ and while returning to his country it was given 320.000 akçe¹⁴. In the following years in 1706 a small envoy Mikołaj Milkiewicz received daily 2263 akçe (188.5 guruş) from the Ottoman Porte¹⁵.

In the 18th century Poland-Lithuania was one of the countries to send envoys to inform new sultan succession to the throne. So, in 1733 a Polish ambassador Józef Sierakowski came to Istanbul to congratulate the new Sultan after his succession to the throne and received for his daily tayinat 250, and rental cost tayinat 24 totally 250+24=274 guruş per day, while at the same time, and for the same purpose, the Venetian envoy received for his daily and rental tayinats 102 (80+22) guruş per day¹⁶.

Another example of the tayinat payments was to given Paweł Benoe who has been in the Ottoman Empire between the years 1742-1743. The Porte gave to Benoe 200 guruş per a day¹⁷. In 1756 Karol Malczewski came to Istanbul as a representative of Jan Klemens

Branicki, the Great Hetman of the Polish Lithuanian Commonwealth. According to earlier implements to Malczewski was given 12+6=18 guruş per a day¹⁸. In this case the expenditures during his return to Poland, from Tulcea (recently in Romania) to Khotyn (recently in Ukraine) in sum were 326.5 guruş. But according to regulation tayinat expenses of the items were meet by the local people in response to their yearly taxes. So, the Porte as usual practicing discount for this kind of expenses, accepted 326.5 guruş with discount 200 guruş¹⁹.

In 1756 another Polish envoy Jan Karol Mniszech came to Istanbul to congratulate the new Sultan Osman III (r. 1754-1757) and received 290 (225+65) guruş per a day according to a book register²⁰. However as in 1790 a Polish envoy (since 1791 ambassador) Potocki mentioned in his correspondences that Mniszech received as a tayinat 550 guruş per a day as an ambassador, and so he also must receive 550 guruş²¹. In 1759 after the succession to the throne of Mustafa III (r. 1757-1774), as an extra-ordinary envoy Józef Antoni Podoski came to Istanbul for the congratulation of the Sultan. The Porte paid for the daily expenses of Podoski 225 guruş for his daily tayinat and for his rental costs 76 guruş per a day, in sum 301 guruş²². Because the Porte made a raise for the rental payment of the Podoski up to 11 guruş²³. Some years later after the death of Polish King August III (r. 1734-1763), Marcin Stankiewicz was sent to Istanbul as a representative by Jan Klemens Branicki, the Great Hetman of Poland-Lithuania. Stankiewicz received 12+6=18 guruş per a day from the Ottoman treasury and his journey expenditures also covered by the Porte²⁴. If we look at the list of tayinat given to him during his return to Poland we can see these items: Bread, soul, rice, eggs, vinegar, straw, wood, olive, butter, sheep meat, horses and carriages etc²⁵. Following the Stankiewicz to inform officially to the Porte on the succession to the Polish throne of Stanisław August Poniatowski (r. 1764-1795), Tomasz Aleksandrowicz took charge in 1765. To Aleksandrowicz as documents show it was given 225 guruş tayinat per a day as his predecessors given²⁶. Before Istanbul he waited for permission of the Porte in Edirne for some months and also in Edirne tayinat was given to him. But interestingly according to the related documents he could not receive rental payments.

In 1777 another Polish envoy Karol Boscamp Lassopolski came to Ottoman capital for some arrangements between two countries and also establishment of the permanent embassy of Poland in Istanbul. Boscamp received tayinat during his journeys in the Ottoman lands and also in Istanbul. Looking the earlier practices to Boscamp by the Porte was paid 225 guruş daily tayinat and 76 guruş rental costs²⁷.

Another example was on the mission of Franciszek Piotr Potocki (1790-1792), but before that, I would like to mention about the mission of Piotr Gołkowski who was sent to Istanbul to arrange the embassy affairs of the Potocki. To Gołkowski during his mission also was given tayinat payments, 12 guruş daily tayinat and also 6 guruş for his rental costs, in sum 18 guruş per a day²⁸.

Below it is possible to see a list of tayinat given to Polish envoys in the 18th century²⁹.

Table 1

A Tayinat List of Polish Envoys in the XVIIIth Century

Bread per a day for 40 people 480 akçe	Sheep meat 20 kıyye, in 18 360 akçe	chicken 10, in 30 300 akçe	Rice 10 kıyye, in 18 180 akçe	onion 5 kıyye, in 6 30 akçe
vinegar 5 kıyye, in 3 15 akçe	Butter 6 kıyye, in 60 260 akçe	popcorne 20 kıyye, in 2 60 akçe	Fat (oil) 3 kıyye, in 45 180 akçe	egg 100 peaces, in 1 100 akçe
flour 20 kıyye, in 9 180 akçe	milk 10 kıyye, in 6 60 akçe	cheese 1 kıyye, 40 akçe	coal 100 kıyye, in 2 200 akçe	firewood 1 çeki 60 akçe
Straw 2 kantar, in 20 120 akçe	Barley 10 keyl, in 60 600 akçe	Soap 1 kıyye 60 akçe	chickpea 3 kıyye, in 15 65 akçe	Vegetables ... 200 akçe
There is no price carriage 10 peaces	Horse 40 peaces			

An Example for the Exception

In the Ottoman Empire during the 18th century, records show us that there were many exceptional cases of tayinat payments. This indicates that there were some theoretical rules during the implementation of the tayinat system, but in there were exceptions. The Sublime Porte practiced its tayinat system according to the characteristics of each case. If it was necessary, the Porte made exception to the rule in special cases, at times deciding to give tayinat for a longer period. This can be seen in the case of Polish envoy Franciszek Piotr Potocki. The Porte gave «tayinat baha» to Potocki for 30 months between the years 1790-1792. Because Potocki came to Istanbul for a special mission, and it had great importance for the Ottoman Empire, after six months the Porte decided to continue giving tayinat to Potocki. In this case there were important negotiations between Ottoman vice-Reis Efendi Raşid and Potocki for an alliance against Russia and a commercial treaty between two states³⁰. At the same time when Potocki was in Istanbul, a tayinat was given to the Spanish envoy for 11 months, so the Porte decided to cut off the tayinat for Spanish envoy Juan de Bouligny³¹. In 1790 the Porte decided to give Prussian envoy Heinrich Friedrich von Diez tayinat for 8 months, because at that time the Ottoman-Russo-Austrian War was under way and an Ottoman-Prussian alliance was signed³². Prussia's status as an important ally made this necessary³³. It means Ottoman authorities paid these allowances based on their friendship and alliance with a certain country as well as the state's status in terms of its geopolitical importance.

The rank of an envoy was also an important factor in determining their tayinat. For the same example, Polish envoy Franciszek Piotr Potocki demanded an increase of his rank from «envoy» to «ambassa-

dor», thus increasing his tayinat and claimed that former ambassador Mniszech was paid 550 guruş and he also demanded same amount³⁴. During the second year of his embassy he received the rank of ambassador. However, his tayinat amount remained the same because the Porte did not want that other envoys to follow his example³⁵. The Porte also gave some atıyyes (cash money as a present) to Potocki, perhaps in compensation of their unwillingness to increase his tayinat.

Conclusion

As many documents show us in this paper, the tayinat system was an important part of Ottoman diplomacy. The idea of the tayinat system was good, but in practice the Ottoman Empire had to solve many related problems and spend money on it. The tayinat system is a useful gage of inter-state relations. The amount of the tayinat allowance was closely connected with the relations of the other states. Ottoman authorities paid these allowances mainly based on their friendship and alliance with a country, but sometimes based on its status in terms of power, with regards to the hostility of the related state. On the other hand, the Porte evaluated every case individually when paying tayinat. The tayinat system had many rules, but there were also many exceptions. Foreign envoys had problems with their tayinat payments, sometimes relating to the amount of the tayinat, and sometimes the delays of the payments. Contrary to common knowledge, after the abolishment of the system in 1794, some examples can be found of the Porte continuing to pay tayinat to certain envoys. In fact, envoys of Eastern countries for example from Bukhara and Persia continued to receive tayinats even in the 19th century. As many archival documents show us, the «tayinat» system was a status indicator in Ottoman bilateral relations, it was the same for Ottoman-Polish relations.

If we look at the what were the kinds of foods, we can see that foreign envoys received different sorts of food supplies. For example, if we make a comparison between Russian and Polish envoys for the 18th century with regard to the food supplies, we can see some differences between them. Looking at the tayinat lists given to Russian and Polish envoys in 1740 and 1790, we can see many of the same foods but also some different kinds of foods or their amounts were different³⁶. In the list of the Polish envoy there was much more cow meat but less poultry meat than in that related to the Russian envoy. In the lists for both envoys there were fish. However, caviar was only on the list of the Polish envoy. The Russian envoy was given more eggs, sugar, coffee, and lemons than Polish envoy. However, the tayinat amount for the Russian envoy was much more than the Polish envoy; the Russian envoy was paid 494.5 guruş daily, but the Polish envoy received only 301 guruş. We can also see that some alcohol, for example raki or wine, were given to envoys.

In the 18th century more Polish envoys came to the Ottoman Empire than the Ottoman envoys who were sent to Poland-Lithuania. So, it was also a financial problem and big expenses for the Ottoman treasury. It was one of the reasons to abolishment of the tayinat practice by Selim III. There was no permanent Polish embassy in the

Ottoman Empire in the 18th century. For that reason, all of the Polish diplomatic missions had a title of extraordinary, so the Porte had to pay *tayinat* for numerous Polish diplomats.

When we compare *tayinat* payments of Polish envoys with envoys of the other states, we can say that Polish envoys could receive higher amounts *tayinats* than many envoys of other countries. For example, at the end of the 18th century, *tayinats* were given to the Venetian and Neapolitan envoys in 1790 when they came to Istanbul to congratulate the new Sultan Selim III. The Venetian envoy received 116 *guruş* per day as a *tayinat*, and the Neapolitan envoy was given 100 *guruş* per day³⁷. Prussian envoy Diez with the same mission could get 200 *guruş* per a day³⁸. So the amount of Polish envoy Potocki with his 301 *guruş* *tayinat* one of highest *tayinats*. To the mid 18th century *tayinat* amounts of Polish envoys gradually increased, after that to the end of the same century they were fixed with 301 *guruş* for the same envoys who had the same rang.

Table 2
General Information on the Tayinat Payments of the Some Polish Envoys

Year	Envoy	Rang	Amount of <i>tayinat</i> (Per a day)
1701	Rafał Leszczyński	ambassador	30409 akçe
1706	Mikołaj Milkiewicz	small envoy	2263 akçe (188.5 <i>guruş</i>)
1732-1733	Józef Sierakowski	ambassador	250+24=274 <i>guruş</i>
1742-1743	Paweł Benoe	envoy	200 <i>guruş</i>
1756	Karol Malczewski	representative	12+6=18 <i>guruş</i>
1756	Jan Karol Mniszech	ambassador	225+65= 290 <i>guruş</i>
1759-1760	Józef Antoni Podoski	envoy	225+76=301 <i>guruş</i>
1764	Marcin Stankiewicz	representative	18 <i>guruş</i>
1765-1766	Tomasz Aleksandrowicz	envoy	225 <i>guruş</i>
1777-1778	Karol Boscamp Lassopolski	envoy	225+76= 301 <i>guruş</i>
1789	Piotr Golkowski	messenger	12+6=18 <i>guruş</i>
1790-1792	Franciszek Piotr Potocki	Envoy+ambassador	225+76=301 <i>guruş</i>

References:

1. Fliter I. The Diplomats Debts: International Financial Disputes between the Ottoman Empire and Prussia at the End of the Eighteenth Century / Irena Fliter // *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. – 2016. – XLVIII. – P. 400; Topaktaş H. Osmanlı'da Elçileri Ağrlamak: Prusya Elçileri Örneğinde *Tayinat* Uygulamaları / Hacer Topaktaş // *Avrupa Tarihinde Türk Elçi Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı* / ed. Ramazan Acun, Serhat Küçük. – Ankara : Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017 – P. 272.
2. For general structure of the *tayinat* system see: Topaktaş H. Osmanlı Diplomasisinde «*Tayinat*» Sisteminin Uygulanışı ve Kaldırılışı (1794) Üzerine Bazı Tespitler / Hacer Topaktaş // *Akademik İncelemeler Dergisi*, nr. 10/1 – 2015 – P. 31-49.
3. BOA. – CH. – 97/4804.
4. BOA – CH – 20/981.

5. BOA – CH – 34/1660, 43/2108.
6. BOA – CH – 34/1660, 43/2108.
7. For example see: BOA – CH – 20/981, HAT, 266/15476, AE, SABH-I, 132/8841.
8. BOA – HAT – 266/15476.
9. BOA – HAT – 1403/56679.
10. Kütükoğlu M. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması / Mübahat Kütükoğlu // Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi – Ercüment Kuran'a Armağan, 1989. – C. XXVII/1-2. – P. 218.
11. BOA. – İE-HR-1/2.
12. BOA. – CH. – 181/9035.
13. BOA. – AE. – SMST-II, 34/3368.
14. BOA – İE-HR – 5/477.
15. BOA – AE – SAMD-III, 62/6167; 101/10023.
16. BOA. – CH. – 114/5695.
17. BOA. – CH. – 77/2841, AE, SMHD-I, 209/16514.
18. BOA. – CH. – 114/5695.
19. BOA. – CH. – 56/2792.
20. BOA. – CH. – 114/5695.
21. BOA. – CH. – 139/6946. For the tayinat items of Mniszech see: Biblioteka Czartoryskich. – rkps, 846. – P.93-96.
22. BOA. – CH. – 20/99.
23. BOA. – CH. – 114/5695.
24. BOA. – CH. – 145/7244, 16/792.
25. BOA. – CH. – 16/792.
26. BOA. – AE. – SMST-III, 292/23452, CH, 171/8518.
27. BOA. – CH. – 139/6937, 72/3569, 122/6064.
28. BOA. – CH. – 182/9081.
29. BOA. – HAT. – 257/14814-C.
30. Topaktaş H. Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793) / Hacer Topaktaş. – Ankara : TTK Yayınları, 2014. – P. 109-156.
31. BOA. – CH: 43/2134.
32. BOA. – CH: 181/9043.
33. The Polish and Prussian envoys also received tayinats for periods longer than 6 months; the Polish envoy for 30 months, Prussian envoy for 8 months. During the Russo-Ottoman War and Austrian War (1787-1792) the Porte signed an alliance with Prussia in 1790. For 1790 Ottoman-Prussian alliance see: Beydilli K. 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki) / Kemal Beydilli. – İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yay., 1984.
34. BOA. – CH. – 139/6946.
35. Topaktaş H. Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)... – P. 78-80.
36. See: Itzkowitz N. Max Mote, Mubadele, An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors / Norman Itzkowitz. – Chicago-London : Chicago University Press, 1970 – P. 28-30. Topaktaş H. Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)... – P. 69-80.
37. BOA. – CH. – 185/9233, 28/1358.
38. BOA. – CH. – 13/617.

Отримано: 15.06.2017.

KHOTIN SANJAK FROM STRATEGICAL PERSPECTIVE (1750-1800)

Khotin, which was an old castle and town of Chernovits, today is located in the western part of Ukraine is called as Xotyn in Ukrainian, Hotin in Romanian, Chocim in Polish language. First information about Khotin which is located on the right side of the River Dniester (Dinyester / Turla) in Northern Moldova, date back to 14th century. At that time it was, as a middle age castle, under the reign of Bogdan Kings. Noticing the names of castle wardens of Khotin Castle¹ in 1387 signifies the existence of military fortifications at that period. Although the date of stone castle's construction is unknown ultimately, it is estimated that it has been built in close period of Stefan II's reign. Khotin was on an important passage point of commercial ways from Middle Europe and Baltic to Istanbul. It played an important role in the struggle of domination on Bogdan between Ottomans and Poles².

Ottomans first appeared around Khotin during the reign of Stephan Cel Mare, the Bogdan King. In 1476, this castle was defended against Sultan Mehmed the Conqueror's army successfully by Vlaicu, uncle of King Stephan. In 1538, during the Ottoman-Polish joint attack against Petro Rareș, the castle was besieged by Jan Tarnowski, Polish castle commander. After a new Ottoman sanjak has been established in Bender, Khotin has been left back to Petro and the castle has been repaired and widened by Petro³.

There happened some significant developments in Bogdan towards the end of 16th century. Aron Tiranul who acquired Bogdan King with the support of the Janissary, ceased the relationship with Ottoman State in 1594, under the protection of the Pope Clément VIII, joined the holy alliance established by Austrian King, Rudolf II and Sigismund Bathory, the prince of Erdel caused a trouble some situations. The states in this alliance were supposed to defend Bogdan against Turks and Aron, as allied to the prince of Erdel would support Austria. At the end of 1594, Bogdan forces entered Dobruca. But Bathory, the prince of Erdel had King Aron killed as he suspected him. New King Stephan continued to revolt against Ottomans, but Polands also killed him. So, the alliance founded against Ottomans has been dispersed without any achievement. As Mihail Viteazul, the prince of Wallachia realized that the prince of Erdel, Bathory started a friendly relationship with the Ottomans, occupied Erdel in 1599, and then with a quick maneuver reached Khotin and captured all Moldovia in 1600. Therefore, Mihai who merged Wallachia, Moldova and Erdel acquired the title of Domn / Master of Homeland. But the following year when he was killed by Basta, an Austrian general, three principedoms were dispersed again. From the beginning of 17th century, Kingdom of Poland interfered Moldova's domestic affairs and occupied the castle of Khotin. Upon this occupation there occurred some causes which require the interference of Ottoman State⁴.

During the reign of Sultan Ahmed I, he signed a treaty to end the crisis broken out because of Kazak question between Poland and Ottoman State. But this agreement could not be permanent. As Bosnian Governor, Skender Pasha attacked Kazaks, Polish King sent the army to protect Kazaks, but without war a new peace treaty has been signed.

The crisis between the Ottomans and Poland because of Kazaks was going on when Sultan Osman II has taken over the government. While Polish were supporting Kazaks, Crimean khans were attacking Poland. Polish King has both protected Gratyani Gaspar, former Moldova seigneur, as known well for his hostility against Ottomans, and supported him with soldiers and military ammunition. On the contrary, Skender Pasha, governor of Özü has defeated Gaspar's army and enslaved many Polish seigneurs. Skender Pasha's triumph encouraged Sultan Osman II to set out for Khotin Battle⁵.

Ottoman Army under the command of Sultan Osman II, departing from Davutpasha Field on 29th April 1621, arrived Yanbolu destination via Edirne on 14th June⁶. Davud Pasha who has been appointed as the governor of Rumelia has been assigned as the pioneer of the army⁷. A news regarding the Crimean khan's attacks to Poland has been received. From the Polish war prisoners sent by the Khan, some information was collected about Polish army. On July 12, the army arrived at İsakçı Pier on July 12⁸. Passing over the bridges and destinations have been reached and the army reached Khotin Castle on 2 September. Constructing bridges over the River Dniester, battle has been broken out on 5th September. But Polish soldiers, through getting Austrian Army's support, were not be able to taken out of their place. Violent struggles occurred until 12th September, but there acquired no result. Upon the parties' attempt to make peace, there signed an agreement on 9th October 1621 based on the conditions during the reign of Suleiman the Magnificent's period⁹. According to this agreement, Polish should prevent Kazaks' attacks on Turkish territories, Ottomans would prevent Tatars' possible attacks to Poland. The River Dniester was adopted as the border. Khotin has been left to the ruling of Bogdan Kings. But because of disagreement on the determination of borders, it could be valid only 2-3 years later¹⁰. Abdulkadir Efendi, clerk of Topçular who joined that battle give important information about the course of the battle¹¹.

During the battle of Khotin in 1621, Poland-Lithuanian army under the command of Jan Karol Chodkiewicz, even with the help of Ukrainian Kazaks, resisted Ottoman army's attacks constructing new military fortifications and a perfect defense line around Khotin Castle¹².

Considering Osman II's Poland expedition, the battle broke out in front of Khotin Castle signifies the importance of the castle and during the following struggles it has been started to be used as a military base for many times.

In 1657, upon Erdel King, György Rakoczy II's insurrection and attempt to invade Poland, Ottomans interfered the crisis. Ottoman forces under the command of Melek Ahmed Pasha went to Khotin and exercised in the region. During this activity Evliya Çelebi who accompanied Melek Ahmet Pasha recorded considerably significant

information about the castle. In his travel book, *Seyahatnâme*, he described Khotin as a small castle built with stone, size of its moat and it has two large gates and contains about eighty covered towers, sixty-seventy houses and about fifty shops in it¹³.

During and after Sultan Mehmed IV's Kamianets military expedition in 1672, when Poland battles were continuing Khotin kept its function as a military base¹⁴. Conquest of the castle again by Ottomans caused Northern Moldova to be a battle field. Across Khotin there constructed a bridge over the river Dniester. Although Polish forces managed to enter into Khotin in 1673, Ottoman army under the command of Sarı Hüseyin Pasha besieged and conquered the castle. But on 11th November, Ottoman army were defeated by Polish forces under the command of Polish commander Jan Sobieski in front of Khotin. Therefore the castle was captured by Polish. The achievement Sobieski has acquired led him to be elected as the king of Poland. After Zorawna treaty signed in 1676, Ottomans' domination in the region has been settled ultimately¹⁵.

During the battles broke out in 1683, Hotin which was captured a few times by opposing forces, when they left Kamianets as a result of Karlowitz Treaty in 1699, turned to be Ottoman's most significant operation base in Eastern Europe. After 1711, its administration was taken from Moldova and transferred to direct Ottoman domination. Then its administrative status became first a small town, later a sanjak. Lipka Tatars have been settled around Khotin¹⁶.

Following the temporary Russian occupation in 1713, it was renovated and widened under the supervision of Ottoman-French technical committee sent from Istanbul. That new castle has been rebuilt in both western and Ottoman style architecture surrounding the older middle age castle, called as inner castle. Especially castle's southern side has been fortified and soldiers and ammunition have been placed in. The castle had four gates. The names of the gates were Istanbul (Iaşi), Tımsıvar, Bender / Ukraine, the fourth gate was called as water gate, as it faces toward the River Dinyestr. Within the castle two Turkish baths, two big mosques and a covered bazaar were constructed¹⁷.

Following the settlement of Lipka Tatars in 1711, Hotin's administrative status changed considerably with acquisition of sanjak status. As Ottoman administrative organization required, there had been register three times in Khotin Sanjak consecutively in 1718, 1728 and 1745 and incomes were registered. According to the register records, considerable amount of the residents in Khotin Sanjak was non-muslims. 76% of the tax paying population was non-Muslims and 24% was Muslim Lipka Tatars¹⁸.

Despite the significant fortification by Ottoman State in 1713, the castle was captured by Russian Army under the command of Marshall Münnich. The castle and the city were ruined. Having been occupied by Russians for about four months, Khotin Castle was left back to Ottomans soon after 1739 Belgrade Treaty¹⁹.

When Russia kept on its hostile acts as a result of the developments in frontiers despite Belgrade Treaty, war was declared against Russia on October 3, 1768. To prevent Ottoman Empire's activities

in that region, Russians decided to capture Khotin castle, which was an important midpoint.

Khotin was surrounded by Prince Golicyn who was a Russian commander on April 15, 1769. Meanwhile, Hüseyin Pasha who was a castle guard was killed as a result of a rebellion²⁰. Though Russians were repulsed thanks to the precautions, when Grand Vizier Moldovani Ali Pasha was defeated in the war that took place between Kamianets and Khotin, Ottoman army withdrew and the guards in Khotin Castle abandoned the castle so that the castle was taken by Russians on September 10, 1769²¹.

Abaza Mehmed Pasha was the commander in Khotin frontier during the war, and thanks to his efforts to rescue Hotin castle from Russian attacks, he was appointed as vizier in Khotin; however, when the castle was left to Russians, he was appointed as the guard of Moldova²². Again in this term, though Canikli Ali Pasha was sent to Khotin in October 1769, he withdrew without success²³. With Küçük Kaynarca Treaty in 1774, Khotin was given to Ottoman Empire again²⁴.

In Sultan I. Abdulhamid's term while they were in a war with Russia, thanks to the intermediacy of France, Aynalıkavak Treaty was signed in 1779. According to this treaty, Crimea would be sovereign, Russia would retract its soldiers from Crimea and Ottoman Empire would approve the khanate of Şahin Giray. Besides, Moldavia and Wallachia would have freedom in religion. With 1739 Belgrade Treaty, Ottoman Empire's places around Ibrail, Khotin and Bender castles would be rendered²⁵.

Khotin Castle was surrounded by the common armies of Austria and Russia during 1788-1791 wars and it was taken back from these armies in September 1788. Khotin which was given to Ottoman Empire with 1792 Iaşi Treaty, was occupied by Russians in 1806. With 1812 Bucharest Treaty, it was given to Russians together with the land between Dinyestr and Besarabya²⁶.

In 1918, Khotin and Besarabya were given to Romania. As a result of Ribbentrop-Molotov treaty, The Soviets got it in 1940. Khotin that was given back to Romania in 1941 was given to Ukraine in 1947. In this land, the people of Ukraine, Romania and Armenian and Jews lived together. Khotin is a small town today.

Özü Province; Pasha Sanjak, which was the center of Rumelia Province that was the first established administrative unit in Ottoman Empire, was in Edirne. Later, with the conquests, Pasha Sanjak was moved to Gelibolu, Monastir, Plovdiv and lastly Sofia since 16th Century. In the next years, especially near Hungary, after Buda or Budin Province was settled, several provinces were established in the Balkans and the number of Rumelia provinces decreased²⁷. However, when Özü Province was established in 1593, lots of Sanjaks in North Bulgaria were centralized with this province. In this age, the sovereignty of Ottoman Empire was being controlled by Özü Province, the center of which was Silistre. The Sanjaks of the province starts from Vidin and Nikopol and River Danube, and they extended from the north of Edirne to Bender, Akkirman and Azak castles. It was detected in the recordings that in 18th Century, Hotin was centered to

Özü Province after it was declared as a Sanjak. In those years, the center of the Province was sometimes Silistre and sometimes Özü.

Table 1
The Administrative Divisions Of Özü Province in 17th-18th. Centuries

1593 ²⁸	1632 ²⁹	1632-41 ³⁰	1700-1718 ³¹	1750-1800 ³²
Niğbolu	Niğbolu	Niğbolu	Niğbolu	Niğbolu
-	Vidin	Vidin	Vidin	Vidin
Silistre	Silistre	Silistre	Silistre	Silistre
Çirmen	Çirmen	Çirmen	Çirmen	Çirmen
Kırk Kilise	Kırk Kilise	Kırk Kilise	Kırk Kilise	Kırk Kilise
Vize	Vize	Vize	Vize	Vize
Akkirman	Akkirman	Akkirman	Tağan Geçidi	Hotin
Bender	Bender	Bender	Özi / Paşa Sancağı	Beylik-i Kal 'a-i Fethül-İslam
Kili	Azak	Azak	-	-
Kilburun	-	Kilburun	-	-
9	9	10	8	7

Kili Sanjak which was centered to the province when the province was established in 1593 was moved to another province later. Bender, Azak and Kilburun Sanjaks, which were centered to Özü between 1593-1640, were centered to Kefe province, which was established later. Tağan / Doğan Passage Sanjak which was recorded as centered to the province in 1700 was occupied by Russians in 1699. However, in XVIII. Century a different point was noticed. In the Tahvil register, it was recorded that in addition to Nikopol, Vidin, Silistre, Çirmen, Kırk Kilise, Vize Sanjaks, which were centered to Özü Province since the beginning, Khotin Sanjak was also centered to here. At the same time, with the title Beylik-i Fethül-Islam Castle, Fethül-Islam castle was also centered to this province, too.

The Administrators of Khotin Sanjak

The first recordings about Hotin Sanjak, which became sanjak in 1711 and recorded firstly in 1718, and its administrators was taken from the information in the Register which is one of the Prime Ministry Ottoman Archives Divan-ı Hümâyün Registers that are the subject of study in this paper, and in which the names of the chancellors such as viziers, governors, governors of sanjaks and provincial treasurers. The information in this register about the appointments of provinces and sanjaks and pashas in Ottoman Empire between 1755-1805 includes quite important information on understanding the second half of XVIII. Century and Ottoman Administration System. I have studied on some of the researches and analysis on the provinces in this recording before. This recording starts with the title «Der zemân-ı sadr-ı sudürü'l-vüzerâ Mustafa Paşa ve Reisü'l-küttâb Seyyid Mehmed Avni Efendi tâle bekâhümâ fi 8 L sene 1169»³³. The appointments about Hotin Sanjak recorded in register starts on 8 Şevval 1169 / 6 July 1756 and lasts for 36 years till 1 Ramazan 1206 / 21 June 1792.

In these registers the names, former positions, place of duties, assignment dates, the way assignments took place, were recorded

depicting statements like vizierness degree and, governor degree and Rumelian governor degree. The title of the person to be assigned as governor / governor of Sanjak, his kinship with bigwigs, if any, and the name were mentioned³⁴.

Khotin sanjak is recorded in governor assignments as: *liva-i mez-bure hala mutasarrıfı vezir-i mükerrem saadetli paşa hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih kılınmıştır, rütbe-i vala-yı vezaret ile ba hatt-ı hümayun tevcih olunmuş, müşarun ileyh Hotin kal'ası muhafazası şartıyla Yanya sancağı dahi ilhaken tevcih, rütbe-i vâlâ-yı vezaret ile şerefyafte-i sudûr olan hatt-ı hümayun şevketmâkrûn mucibince tevcih olunmuştur, mertebe-i vâlâ-yı vezâretle, emr-i hümayun tevcih, bâ-hatt-ı hümayun tevcih*. If he was appointed to the task and made to continue his job (*ibka*), information was given about the way he was appointed to the task as: «*bâ-hatt-ı hümayûn ibka, kemakân ibka ve mukarrer kılınmıştır*» while in the case when his duty is continuing and the administration of another place is given to him: «*müşarun ileyhe ilhaken tevcih, ber-vech-i arpalık tevcih*». As for the dates, the day of the month, months' signs, and also the year is written for short (for instance; 8 L 169, 24 Za. 177 or Selh-i L. 180, 3 N 203, 5 L. 205). The most notable point in assignments are that in accordance with Ottoman hierarchy a good part of the assignment were made in Şevval / L. However, assignments and reappointments were made in other months too.

54 appointments were made to Khotin Sanjak within the years 1756-1792. Compared to other Sanjaks in Rumelian Province, the number of the appointments made during these years are normal. Since Khotin castle was in a great strategic point especially during Ottoman-Russian wars it is seen that everyone without any exception was appointed to Khotin Sanjak after writing the statement Khotin «on condition to protect Khotin Castle». Thereby, using the statement «on condition to protect Khotin Castle» in all 54 appointments is important in that it shows the importance of the castle and region.

34 Sanjak governors were appointed and 20 times the appointed sanjak governors were reappointed and made continue their job with these 54 assignments.

The appointment of 54 sanjak governors within 36 years, between 1756 and 1792, to Khotin Sanjak, shows that there were administrative problems. In fact, among these appointed sanjak governors, there are ones who have worked less than a month. The task of former governor of Özü province, vizier Mehmet Pasha, who was appointed to Khotin Sanjak as guard and governor, has lasted just 11 days. Ağrıboz guardian Ahmed Paşa-zade Mehmed Pasha, died after governing sanjak for 17 days in 1767 and former governor of Ankara sanjak Ruşen-zade Abdullah Pasha died after governing sanjak for 20 days, and there had been reappointments. Similarly, the former Nikopol governor Recep Bey served for only 21 days in 1763. Ohirili Ahmed Pasha appointed as Khotin castle guardian in 1784 for 25 days.

The number of people serving as Khotin guardianship between 3-6 months is 5, 6-12 months is 15, 1-2 year(s) is 5. 5 of these served for 1 year while 5 served for 1-1,5 year. The number of sanjak governors

serving between 2 and 5 years was 4. Ömer Pasha, former guardian of Bender castle, who is one of the longest in service of Khotin guardianship, maintained his task for 3 years and 9 months, being reappointed 4 times³⁵. Hüseyin Pasha, who served for 4 years and 7 months between May 1769 and December 1774, had been appointed to Khotin castle guardianship after his predecessor El-Hac Hüseyin Pasha³⁶. The person who carried out the tasks of the governorship of Khotin sanjak and guardianship of Khotin castle the longest is former Kırşehir governor Osman Pasha who maintained his task for 5.5 years uninterruptedly between August 1786 and June 1792, being reappointed 3 times³⁷.

It is seen that a great deal of the governors appointed to the guardianship of Khotin sanjak and castle are vizier. Moreover, it is stated that Ruşen-zade Abdullah Pasha who was appointed as Khotin guardian in 1761 but died 20 days later, is assigned the title of Rum-ili governor³⁸.

Mehmed Pasha who served as the guardian of Khotin Castle between 1775 and 1776, former vice grand vizier, Khotin Castle and Sanjak were given under his administration, as he has known the region very well³⁹.

Jannisary master Süleyman Ağa, who had been serving as Khotin castle guardian for 7,5 months between 1782-1783, was appointed with the title of beylerbeyi⁴⁰.

It is detected that the reappointment of 9 guardians out of 34 were made 20 times. Among these guardians Ömer Pasha was 4 times, Süleyman Pasha and Osman Pasha were 3 times, Mehmed Pasha and Süleyman Pasha twice and the remaining 4 guardians were once reappointed as Khotin guardian.

Vidin, Özi, İnebahtı, and Ağrıboz sanjaks are among the places where the guardians of Khotin castle and Khotin sanjak are appointed the most and two appointments were made from the people working in each mentioned sanjak. 5 sanjak governors of Köstendil Sanjak administrators during the same period, hold the control of Khotin castle too.

It is determined that some sanjaks are additionally given to the administrators appointed as the guardian of Khotin castle and Khotin Sanjak, because of its strategic position.

Due to the strategical position of Khotin, some governors who were appointed as the guardians of Khotin Sanjak and Castle were also appointed with other additional sanjaks. Thus, in the register Khotin Castle wardens were provided with Corum⁴¹ and Kostendil⁴² sanjaks. Among the most common additional sanjaks, Yanina, Skopje⁴³ and Bozok⁴⁴ can be observed. Meanwhile, jizya⁴⁵ and rice harvest⁴⁶ revenues were also provided for the Khotin castle guardian as supplementary annual income. Two governors were observed to be appointed as Khotin guardians while still continuing other positions. One of them was governor of Inebahtı Süleyman Pasha, who continued to be Khotin guardian while he was also appointed with another sanjak over a year between April 1777 and May 1778. Similarly, from late 1784 to early 1785, Khotin guardian Gullu Ali Pasazade İsmail Pasha was also governing Inebahtı Sanjak⁴⁷. The same is also true for Dukakin Sanjak⁴⁸.

Khotin guardians were appointed among 7 sanjaks and 2 provinces from Anatolian side while 18 sanjaks from Rumelia. Due to

the importance of Hotin castle, all the appointee were specified with their missions as guardians.

Those who were appointed twice as Khotin Sancak and Castle guardians had the previous appointments in Rumelia, among which Ozi province, Vidin, Bender, Nigbolu, Kostendil, Yanina, Skopje, Tirhala, Ohrid and Elbasan. Additionally, Agriboz and Hanya guardians were also appointed as the governors and guardians for the territory.

Especially after the second half of the 18th century, since Ottoman lands around Danube River and its north were affected by the wars between the Ottomans and Russians, many army commanders were appointed for the security of the region. Khotin was especially strategically prominent for this matter.

Provincial treasurers who were appointed to Khotin between 1756 and 1792 were also determined. Old Vidin Defterdar, Seyyid Ali Bey was appointed to Khotin revenue office and remained in office from 26 September 1756 to 25 August 1759. He was succeeded by Mehmet Emin Bey till 2 August 1761. Mehmet Efendi, who was appointed to the position on 23 July 1762 remained till 1768⁴⁹. For treasurer appointments to be done on the first day of the month Muharram, as the first day of the hegira calendar is financially significant.

Due to wars, governors, who were not only appointed as Khotin guardians but also as the government of other important castles of the region such as Bender castle, Kilburun castle⁵⁰, Vidin castle⁵¹, Akkerman castle⁵², Özi castle⁵³, Silistre castle⁵⁴ and Rusçuk castle⁵⁵. Sanjakbeys were held responsible not only for the administration of sanjaks but also for the security of these castles.

Consequently, Khotin castle was subject to a significant struggle among Ottoman State, Russia and Poland, and remained to be a strategical Ottoman castle till early 19th century. Even during the 18th century economical depression of the Russo-Ottoman wars, Ottomans defended Hotin, a castle that had long been an Ottoman land, against Poland and Russia. Especially starting from the 19th century, following the Russian wars, the strategical Khotin was lost. Khotin lives on as a town and its castle still stands today.

References:

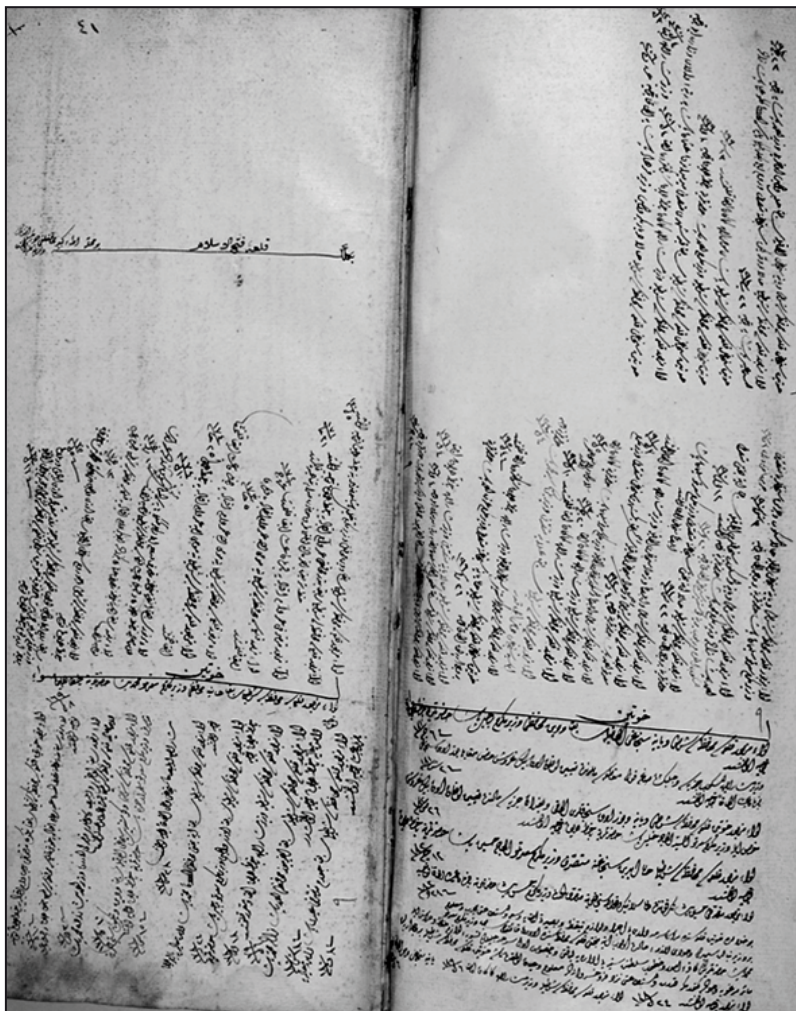
1. Bıyık Ö. Osmanlı-Rus Hududunda Bir Kale: XVIII. Yüzyılda Hotin / Ömer Bıyık // *Tarih İncelemeleri Dergisi*. – XXIX / 2. – İzmir, 2014. – P. 489.
2. Kolodziejczyk D. Hotin / Dariusz Kolodziejczyk. – *DİA*. – 18. – P. 253.
3. Kolodziejczyk D. Hotin... – P.253; Heywood C. Khotin / C. Heywood // *EI*². – V. – P.39-40; Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Tarihi II / İ. Hakkı Uzunçarşılı. – Ankara, 1983. – P. 342-343.
4. Abdülkadir Özcan A. Boğdan / Abdülkadir Özcan // *DİA*. – 6. – P. 270.
5. Gündüz T. II. Osman'ın Hotin Seferi (1621) / Tufan Gündüz // *Osmanlı I / ed. Güler Eren*. – Ankara 1999. – P. 465-468.
6. İnbası M. Ukrayna'da Osmanlılar; Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672) / Mehmet İnbası. – İstanbul, 2004. – P.39-40.
7. Nezihi Aykut N. Davud Paşa, Kara / Nezihi Aykut // *DİA*. – 9 – P. 36-37.
8. İnbası M. Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu ve Menziller (XVII. Asır) / Mehmet İnbası // *Türkiye-Ukrayna İlişkileri; Kazak Dönemi (1500-1800) / Ed. V. Menlik, M. Alpargu, Y. Öztürk vd.* – İstanbul, 2015. – S. 267-270.

9. Öztürk Y. Özü'den Tuna'ya Kazaklar / Yücel Öztürk. – İstanbul, 2004. – P. 358-361.
10. İnbaşı M. Ukrayna'da Osmanlılar... – S. 39-40; Öztürk Y. Kazaklar... – P. 363.
11. Kâtibi T. Abdülkadir (Kadrî) Efendi / Topçular Kâtibi / Ed. Ziya Yılmaz, Ankara, 2003 – P. 692-705; Yılmaz Z. Abdülkadir Efendi-Topçular kâtibi / Ziya Yılmaz // DİA. – 1. – P. 234.
12. Kolodziejczyk D. Hotin... – 253-254; Decei A. / Hotin / A. Decei // IA. – V/1. – P. 567-570;
13. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 253-254.
14. İnbaşı M. Kamanıçe Seferi... – P. 39, 41, 63, 65-66.
15. Ibid. – P. 193-197; Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254.
16. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254; Bıyık Ö. XVIII. Yüzyılda Hotin... – P. 497-498.
17. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254; Bıyık Ö. XVIII. Yüzyılda Hotin... – P. 493-494.
18. Bıyık Ö. XVIII. Yüzyılda Hotin... – P. 494-497.
19. Kolodziejczyk D. Hotin. – P. 254; Bıyık Ö. XVIII. Yüzyılda Hotin... – P. 503-504.
20. According to the recordings, El-Hac Huseyin Pasha was appointed to guard Hotin Castle while he was governing Aydın. From October 1768 till May 4 1769 when he died, he worked almost 6.5 months, and when he died as a martyr, Huseyin Pasha who was the tenant of Selonica and Kavala regions was appointed instead of him. This issue was recorded in the archives as «Liva-i mezbur mutasarrıfı Hüseyin Paşa'nın fevtinde...». – BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
21. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254; Bıyık Ö. XVIII. Yüzyılda Hotin... – P. 507-509.
22. İlgürel M. Abaza Mehmed Paşa / Mücteba İlgürel // DİA. – 1. – P. 11.
23. Mert Ö. Canikli Ali Paşa / Özcan Mert // DİA. – 7. – P. 151.
24. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254.
25. Aktepe M. Abdülhamid I / Münir Aktepe // DİA. – 1. – P. 215.
26. Kolodziejczyk D. Hotin... – P. 254.
27. Gökbilgin M.T. Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları / M. Tayyib Gökbilgin // Belleten. – 20 (77-80). – 1956. – P. 248.
28. Temel Öztürk T. Özü / Temel Öztürk // DİA. – 34. – P. 133-134.
29. Turan S. XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı / Şerafettin Turan // Atatürk Üniversitesi. – 1961. – Yıllığı, Ankara, 1963. – P. 212-213.
30. Kunt. Sancaktan Eyalet. – P. 186-187
31. Kılıç O. 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı / Orhan Kılıç. – Elazığ, 1997. – P. 49-50.
32. BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 34-41.
33. BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 1.
34. BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.
35. «Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla sabıkâ Bender muhafızı, dame ikbaluhuya bâ hatt-ı hümayun tevcih. Hattı şerife ahir madde olmağla taraf-ı hazreti sadaret-penahide kalmıştır. Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla yine muma ileyh dame ikbaluhuya bâ ferman-ı âli ibka kılınmıştır»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
36. «Liva-i mezbur mutasarrıfı Hüseyin Paşa'nın fevtinde hala Selanik ve Kavala sancaklarına mutasarrıf olan vezir-i mükerrem, hazretlerine bâ ferman-ı âli ihlaken tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.

37. «Hotin sancağı kal'ası muhafazası şartıyla sabıka Kırşehir mutasarrıfı mir-mirandan rütbe-i vâlâ-yı vezaret ile tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
38. «Liva-i mezbur sabıkâ Ankara sancağına mutasarrıf ve Rum-ili beylerbeyliği payesi ile, dâme meâlühuya bâ hatt-ı hümayun ve bâ ferman-ı âli kal'ası muhafazası şartıyla tevcih olunmuştur. Müteveffa»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
39. «...Kaimmakam-ı sabık vezir-i mükerrerrem saadetlü hazretlerinin kâffe-i umur ve hutub-ı saltanat-ı seniyye-i idareye liyakati ve ba-husus ol-serhadd-i celilde tesviye-i levazım-ı hıfz u hıraseti ile measir-i... vücüd getirmeğe kudret ve istid'âtu nezd ü ferd ü hüsrevanede ma'lum ve 'ayan olmaktan nâşi Hotin kal'ası muhafazası şartıyla ber-vech-i arpalık liva-i mezbur tevcih olunmuştur»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
40. BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – 40-41.
41. Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Çorum sancağı ilhakıyla sabıkâ Özi valisi vezir-i mükerrerrem hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih, mukaddemce Özi Eyaleti verilen vezir-i mükerrerrem saadetlü, hazretlerine Hotin Sancağı kal'ası muhafazası şartıyla ve Çorum Sancağı ilhakıyla ber-vech-i arpalık»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
42. Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Köstendil sancağı ilhakıyla sabıkâ Vidin ve Niğbolu sancaklarına mutasarrıf vezir-i mükerrerrem saadetlü, hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih olunmuştur. Müşarun ileyhe İlbasan sancağı dahi ilhaken tevcih olunmuştur»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
43. Vezir-i müşarun ileyhe Üsküb cizyesi ve Çeltik sağ kol mukataası mallarından tayin olunan on bin guruş hassı mukabili Bozok sancağı bâ ferman-ı âli ilhaken verilmiştir», «Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Yanya ve Bozok sancakları ilhakı ve Boğdan cizyesi malından tayin olunan on bin guruş has ile vezir-i mükerrerrem saadetlü, hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih olunmuştur», «Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla ve Yanya sancağı ilhakıyla hala Üsküb ve Çirmen sancakları mutasarrıfı.»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41
44. «On bin guruş hassı mukabili Bozok sancağı bâ ferman-ı âli ilhaken verilmiştir»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 40-41.
45. «Boğdan cizyesi malından tayin olunan on bin guruş has ile vezir-i mükerrerrem saadetlü, hazretlerine bâ hatt-ı hümayun tevcih olunmuştur. Üsküb cizyesi ve Çeltik»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Defteri 16. – P. 40-41.
46. «Çeltik sağ kol mukataası mallarından tayin olunan on bin guruş hassı mukabili»: BOA. – Tahvil Register, 16. – P. 40-41.
47. «Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla hala İnebahtı sancağına mutasarrıfı vezir-i mükerrerrem saadetlü hazretlerine ber-vech-i ilhak tevcih. Liva-i mezbur kal'ası muhafazası şartıyla İlbasan ve Tırhala sancakları ilhakıyla vezir-i müşarun ileyhe kemakân ibka olunmuştur»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P.40-41.
48. «Hotin sancağı kal'ası muhafazası şartıyla hala Dukakin sancağına mutasarrıf ve Rum-ili beylerbeyliği payesi olan tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P.40-41.
49. BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 250.
50. «Karesi sancağına mutasarrıf Kılburun kal'ası muhafazası şartıyla Abdullah Paşa'ya ilhaken tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.
51. «Vidin muhafızı vezir-i mükerrerrem Ahmed Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya hazretlerine ilhaken tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.
52. «Hacı Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya kemakân me'mur olduğu Akkirman muhafazasında kıyam şartıyla»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.

53. «Liva-i mezbur Özi kal'ası muhafazası şartıyla ve Hüdavendigâr sancağı ilhakıyla vezir Çatalcalı el-Hac Ali Paşa hazretlerine tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.
54. «...Silistre muhafazasında kıyam eylemek şartıyla sabıka Tırhala mutasarrıfı vezir-i mükerrerem Süleyman Paşa hazretlerine ber-vech-i arpalık tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.
55. «Liva-i mezbur Rusçuk muhafızı olup Rum-ili payesi olan Mehmed Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya tevcih»: BOA. – A.DVN. NŞT. – Tahvil Register 16. – P. 3-4.

Appendix

BOA. A.DVN. NŞT. 16

Khotin Castle

The Siege of Khotin Castle

Отримано: 15.06.2017.

OBSERVATIONS ON THE OTTOMAN POLITICAL VISION IN THE EASTERN EUROPE

The Ottoman Empire (1299-1923) was one of the largest and longest-lived empires in history, and it represented one of the greatest civilizations. Its territories, at its height, included Anatolia, the Arabian Peninsula, parts of East and North Africa, and south eastern Europe, comprising a total area of more than 22 million square kilometers (about 8.5 million square miles).

The Ottoman state was established by a tribe of Oghuz Turks as one of many small Turkish principalities that emerged in Anatolia during the Mongolian breakdown of the Anatolian Seljuk State. Situated on the borders of the tottering Byzantine Empire, the founder Osman I (ca. 1258-1324) quickly became a warrior of Islam.

In the early 1360s the Byzantium city of Edirne in Thrace fell to Turkish forces. Serving as a base for further expansion into the Balkans. Hence by 1387 large parts of the Balkan Peninsula come under Turkish rule. In 1453 Mehmed II besieged Constantinople and the Byzantine capital fell to the Ottomans in May 29, which marked an important turning point in world history.

After Constantinople, the expansion continued by annexing Serbia and More a the Genoese colonies on the Black Sea coast, several islands in the Aegean Sea, and Albania. Bosnia-Moldavia (a region in present-day Romania and Moldova) was forced to pay tribute, and the Khanete of the Crimea (in Ukraine) was made an Ottoman vassal state.

Towards the end of the XVth century Herzegovina and Moldavia were fully added to the empire.

Under Süleyman, (ca. 1494-1566), Belgrade and most of Hungary were absorbed after the Battle of Mohacs (1526). In 1540 Hungary became an Ottoman province. Süleyman died in 1566 while besieging the castle of Zigetvar in Hungary, and his son, Selim II (ca. 1524-1574), succeeded him.

Süleyman was undoubtedly the most powerful ruler in the world at the time. During his reign, the Ottoman Empire expanded greatly, both to the east and west, and threatened to overrun the heart of Europe. He was also a major player in European politics. He aimed to ensure that no state became powerful enough to unify Europe. To this end, Süleyman financially supported Protestant countries when European Christianity split Europe between Catholics and Protestants. It can be argued that Protestantism would never have succeeded but for Ottoman support.

In 1683 the grand vizier Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1634-1683), besieged Vienna for a second time. But the siege proved disastrous and the European coalition defeated the Ottoman army. The Treaty of Karlowitz to end the war was signed in 1699, marking the beginning of the Ottoman withdrawal from Europe.

The Ottomans also began to lose control of strategic trade routes, upon which their wealth had largely depended. Traders from the east to the west had by now changed their route, bypassing Ottoman lands. The northern trade route also had to be abandoned after Russia took control of Kazan (1552) and Astrakhan (1556).

The Pruth war (1711) with Russia was the last opportunity for the Ottomans to regain lands lost at the beginning of the eighteenth century. The Treaty was signed after a Russian defeat brought the Castle of Azak in the Black Sea region back to the Ottomans. This development kept Russia from expanding towards the Mediterranean.

In XVII and XVIIIth century the Ottomans abstained from the Seven Years' War (1756-1763) in Europe and did not participate in the scheme of alliances and counter-alliances that ensued. Russia, on the other hand, continued the policy of seeking access to the Mediterranean and formed an alliance with Austria against the Ottomans.

Hence wars that occurred between 1768 and 1774 and from 1787 and 1792 with Russia were to prove devastating for the Ottomans. Crimea was first separated from the Ottoman Empire in 1774 by the Treaty of Küçük Kaynarca; the region was then annexed by the Russians. The Ottomans also had to renounce their claims to Moldavia and Walachia. Thus, Russia once again had a free hand in the Black Sea.

A new development in Europe, namely, Napoléon Bonaparte's (1769-1821) emergence soon altered the entire situation. The Ottomans had entered a new century that was to be dominated by European wars and expansion, and by the notions of the «Eastern question».

The Eastern question basically, centered around one issue: If and when the Ottoman Empire disappeared, what should happen to its territories (especially the European ones)? Not surprisingly, the Ottoman Empire became a focus for European politics, and the European powers generally formulated their positions based on developments within the Ottoman Empire.

XIth century started with burdensome for the Ottomans. The wars with the Greeks and later the Russians were devastating. Greece declared its independence with the European support and the Russians gained lands in eastern Anatolia.

The Russians started another war, the Crimean War, in 1853. It was during this conflict that the Ottoman Empire came to be called the «sick man of Europe». Britain and France sided with the Ottomans primarily for their own purposes namely, to check Russian ambitions. In fact, the Crimean War was a European conflict that was fought on Ottoman territory, rather than an exclusively Ottoman-motivated war.

The War ended in 1856 with the Treaty of Paris, which guaranteed the territorial integrity of the Ottoman Empire and recognized it as a member of the concert of Europe. But this recognition depended in part on the application of promised Ottoman reforms, which in turn gave the European powers the right to interfere in the domestic matters of the Ottoman state.

Another war with Russia took place 20 years later which ended with a catastrophic defeat for the Ottomans. The Treaty of Yesilkoy,

signed in 1878, made it clear that Romania and Montenegro had become independent; in addition, Bosnia was left to Austria, and Bulgaria declared its autonomy. Apart from Macedonia and some other regions, the Ottoman hold over the Balkans Eastern Europe had ended.

The aftermath of World War I fundamentally changed the political, cultural, and social order of the world. The empires disappeared and new countries were formed.

The victorious powers saved the worst treatment for the Ottomans. Their lands were divided, with a small region in central and northern Anatolia left for the Turks.

In the light of above the Ottoman interest towards the Eastern European region goes back to as early as to the 15th century. Following the capture of Constantinople, in 1475 the Ottomans effectively turned the Black Sea into an Ottoman lake. This was significant especially for the empire building not only because of its strategic importance but also all sorts of economic resources it availed. Soon in 1484 the gates of Danube and Diniaster, Kili and Akkerman were also integrated into the borders. Naturally the lands at the north of the Black Sea were of utmost importance for the vision of the Ottomans. They preferred to set up provincial rule in the region and the Crimeans were the upper hand in implementing the imperial politics.

Until the late 18th century, the region was more or less under the Ottoman rule and its vassal, the Crimean Khanate. They provided the basis of the Ottoman strategy towards lands further North, the Central-Eastern Europe and Caucasus-Volga regions. It was also constituted the basic orientation of the Ottoman policy of controlling the Russian threat. The alliance with the Crimeans for the Ottomans was to prove remarkably important. It was mutually beneficial for both parties not only in securing the northern frontiers, but also as a source for skilled cavalry. By this way The Ottomans were able to turn their attention especially to Central Europe and the Mediterranean.

During the 17th century, the lands of Ukraine were subject to wars between the Ottomans, the Polish-Lithuanian Commonwealth and Russia. In this period the Khanate of Crimea of course played a crucial role against the PLC, and Russia. The turning point was in 1654. With the union of the Dnieper Cossacks with Russia, which constituted a major threat to the Crimeans and the Ottomans and their claims of suzerainty over the Ukrainian steppe.

The Ottoman military power was ultimately broken decisively during the disastrous War of 1684-1699. This enabled Russia an opportunity on which Tsar Peter I quickly seized. He led an attack with his allies against the Ottoman fortress of Azov at the centre of the Crimea, and captured it in 1696. This signaled the beginning of a new era and soon Russia's dominance over the entire region was to be assured.

References:

1. Goffman D. The Ottoman Empire and Early Modern Europe / Daniel Goffman. – Cambridge, U.K. : Cambridge University Press, 2002.
2. İnalçik H. An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914. / Halil İnalçik, Donald Quataert. – Cambridge, U.K. : Cambridge University Press, 1994.

3. Macfie A.L. The Eastern Question, 1774-1923 / A.L. Macfie. – London ; New York : Longman, 1989. Rev. ed., 1996.
4. Özcan A. «Empire, Ottoman» / Özcan Azmi // Encyclopedia of Western Colonialism since 1450 / edited by Thomas Benjamin. – Macmillan Reference USA, 2007. – Vol. 1. – P. 407-416.
5. Yapp M.E. The Making of the Modern Near East, 1792-1923 / M.E. Yapp. – London : Longman, 1987.
6. Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Preliminary Considerations / A. Fisher // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 3/4 (1979-1980). – P. 215-226.
7. Kortepeter C.M. Gazi Giray II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-94 / C.M. Kortepeter // The Slavonic and East European Review 44. – No. 102 (1966). – P. 139-166.
8. Scott H.M. The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775 / H.M. Scott. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – P. 232.
9. Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681 / Victor Ostapchuk // European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / eds. Gábor Kámrán, Lovro Kunčević. – Leiden ; Boston : Brill, 2013. – P. 123-52.

Отримано: 15.06.2017.

Світлана Каюк
(Дніпро)

РОСІЙСЬКЕ VS ОСМАНСЬКЕ ДІЛОВОДСТВО: КОЗАЦЬКІ ПРИКОРДОННІ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ ІМПЕРІЙ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ ст.

Остання чверть ХVІІІ ст. позначилася значним загостренням зовнішньополітичних протиріч у стосунках Російської та Османської імперій. Дві невдалі (для османської сторони) війни, втрата Північного Причорномор'я та Приазов'я, а найголовніше – Криму, болісно позначилися на становищі Османської імперії, поглибивши її кризу¹. В той же час Російська імперія насолоджувалася своїми завоюваннями, підтримуючи та забезпечуючи їх на всіх фронтах: дипломатичному, ідеологічному, інформаційному тощо. Отже, своєрідна «гібридна війна» вдало здійснювалася російськими урядовцями упродовж останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Відомий «грецький проект» князя О. Безбородька щодо відновлення Візантійської імперії на північних берегах Чорного моря, схвалення православної церкви і відповідна офіційна риторика щодо захисту «поневолених» православних народів у межах мусульманської імперії забезпечували ідеологічну підтримку російських завоювань. Важливу роль відігравали російські дипломати, які зобов'язані були створювати відповідний фон: в європейських країнах забезпечувати «правильне» сприйняття політиками і суспільством самого права на завоювання, в Османській імперії – всіляко відволікати постійними дрібницями і натяками на неспроможність турків контролювати свої прикордонні тери-

торії (та, відповідно, дотримуватися міжнародних угод) від головного – завоювання Росією Криму. Саме таку місію було покладено на російських послів у Стамбулі: спочатку О.С. Стахієва (посол у Стамбулі 1775-1781 рр.), а потім Я.І. Булгакова (російський посол та повноважний міністр при Порті у 1781-1789 рр.).

Головним завданням О.С. Стахієва було досягнення реалізації Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р., адже Порта не визнавала незалежності Кримського ханства, перешкоджала проході російських кораблів через протоки². Тож влітку 1778 р. О.С. Стахієв оголосив припинення дипломатичних відносин і з усією російською місією виїхав зі Стамбулу. Такий вдалий дипломатичний крок додав сумнівів турецьким урядовцям щодо відправки військової експедиції до Криму. А вже 21 березня 1779 р. завдяки зусиллям О.С. Стахієва була підписана Айналі-Кавакська конвенція, яка доповнювала й розвивала Кючук-Кайнарджийський мир³. Головним питанням конвенції, безумовно, було незалежне від Османської імперії існування Кримського ханства, невтручання у справи татар, а відтак відповідна підготовка до завоювання Криму Російською імперією. Тому перші артикули конвенції були присвячені врегулюванню татарських справ. Однак вже у V артикулі, присвяченому Очаківській області та її новому статусу в межах Османської імперії (тобто, достатньо важливим територіальним змінам) йшлося про запорозьких козаків, які після знищення Нової Січі у 1775 р. перейшли до Османської імперії.

Отже, вирішення «козацького питання» для російських дипломатів було важливішим, ніж становище християн у Молдавському та Волоському князівствах (арт. VII) та, навіть, вільного проході кораблів з Чорного до Білого морів (арт. VI). Тож цей V артикул, особливо його 3 пункт, вартий уваги: «Для избежания всяких новых замешательств между обеими Империями, Блистательная Порта обещает во удовлетворение второго артикула мирного трактата, выдать Российскому Императорскому Двору перебежавших в ея области Запорожских казаков, ежели они похотят воспользоваться амнистией, жадуемой им из единого беспримерного великодушия и человеколюбия Ея Императорского Величества, Всепресветлейшей и Всемилосерднейшей Самодержицы Всероссийской; а в противном случае Оттоманское Правительство обязуется оных Запорожских казаков по сю сторону Дуная перевести, и поселить внутри Турецких областей столь далеко, сколь возможно будет от Черного моря»⁴.

Така амністія дійсно відбулася, інформацію щодо неї було передано колишнім запорозьким козакам, які відтепер перетворювалися на задунайських: вже 5 травня 1779 р. Катерина II видала маніфест «О выводе воинских нижних чинов, крестьян и поселилтых людей, самовольно отлучившихся за границу»⁵. Імператриця оголошувала амністію і прощення всіх російських підданих (втікачів і дезертирів), якщо вони упродовж року повернуться на батьківщину. Пункт другий маніфесту спеціально пояснював, на які саме категорії населення поширювалася влада цього документу, називаючи і запорозьких козаків. У 3 пункті маніфесту їм обіцялися воля і власний

вибір занять: військова служба чи вільне поселення в будь-яких місцях, «чего ради бывших Запорожских казаков и других ушедших из Малой России и Новороссийской и Азовской губерний заграницы до состояния сего указа, начинаются в последних двух губерниях довольные и несомненно плодоносие обещающие земли, при всех к пропитанию и продаже избытков своих достаточных способах, легкости и безопасности»⁶. Однак сам факт, що у 1780 р. амністія була повторена, свідчить про небажання запорожців повертатися до Російської імперії⁷. Навпаки, саме у ці роки спостерігаємо збільшення уваги російських урядовців, прикордонних чиновників, а відтак й агентів та шпигунів до місць перебування запорозьких козаків у турецьких володіннях, де їхня кількість постійно збільшувалася⁸.

Не менш важливим для розуміння подальших прикордонних суперечок та участі у них російських дипломатів є посилення у Айналі-Кавакській конвенції на другий артикул мирного трактату. Мова йде про Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р., 2 артикул якого обумовлював знаходження на території імперії злодіїв, зрадників та інших подібних людей з іншого боку кордону: «таковые ни под каким претекстом не должны быть приняты, ниже охранены, но непосредственно должны быть возвращены, или по крайней мере выгнаны из области той Державы, в коей они укрылись ... исключая только тех, кои в Российской Империи приняли Христианский закон, а в Оттоманской Империи приняли закон Магометанский. Равным образом, если некоторые из подданных обеих Империй, как Християне, так и Магометане, учиня какое либо преступление, или иное что, по какой бы то причине не было из одной Империи прибегнут в другую, таковые, когда будут требованы, непосредственно должны быть возвращены»⁹. Подібне зауваження було вигідне російській стороні: упродовж XVIII ст. спостерігалися як масові переселення (як, наприклад, некрасовців), так й поодиноких втікачів з Російської до Османської імперії, яка для прикордонного населення виглядала більш привабливою¹⁰. Отже, до розв'язання «козацького питання» на дипломатичному рівні Російська імперія підготувалася завчасно, до того моменту, як це питання гостро постало після знищення Нової Січі у червні 1775 р. Російські дипломати мали можливість розв'язання аналогічних питань, посилаючись на відповідні артикули міжнародних договорів.

Підготувалася до дипломатичного «розв'язання» питання щодо територій Північного Причорномор'я й Порта, залишивши у договорах багато сумнівних висловів, які дозволяли втручатися у внутрішнє життя Кримського ханства, маневрувати щодо нових прикордонних земель¹¹. Однак в цілому зі своїм завданням О.С. Стахіїв блискуче впорався: 1778 р. Османська імперія лише відправила до Кримського півострова свою ескадру, але ніяких військових дій не розпочала. А вже 1779 р. була підписана Айналі-Кавакська конвенція і пристрасті на деякий час вгамувалися. Наступні два роки перебування О.С. Стахіїєва у Константинополі були присвячені дипломатичній підготовці захоплення Криму Росією. Він підтримував тісні контакти з російським військовим керівництвом, яке

продовжувало знаходитися у південноукраїнському регіоні, та дипломатичним представництвом у Бахчисараї¹².

1781 р. у Стамбулі з'явився новий російський посол Я.І. Булгаков – досвідчений дипломат, який мав багато відповідних кар'єрних досягнень: під керівництвом М.В. Рєпніна брав участь у підготовці розподілів Речі Посполитої у Варшаві, а 1774 р. – у підготовці та укладенні Кючук-Кайнарджийського договору. 1777 р. Я.І. Булгаков супроводжував М. В. Рєпніна на конгресі у Тешині, що відбувався у справах Баварії. А вже 1781 р. разом з Г.О. Потьомкіним підписав акт розмежування Новоросійської губернії з польською Україною. Отже, призначення Я.І. Булгакова на посаду російського посла в Османській імперії підкреслювало надзвичайну важливість місії, яка на нього покладалася найвищими урядовцями Російської імперії. До завдань Я.І. Булгакова входило не тільки закріпити успіхи, яких досягла Росія у попередні роки, а й підготувати відповідну реакцію Порти на завоювання Криму, а відтак максимально відтягнути нову війну. Найголовнішим і найскладнішим завданням було послабити враження або відволікти увагу від захоплення Кримського ханства у 1783 р. Тож Я.І. Булгакову знадобилися неабиякі зусилля й талант, щоб такої мети досягнути. Для досягнення мети використовувалися всі засоби дипломата: підкуп османських урядовців, справжня акторська гра із задіянням представників дипломатичних місій Англії та Франції, ризик при демонстрації військових можливостей Росії, яких насправді не було. Не обходилося й без фальсифікації даних щодо порушень мирних домовленостей османською стороною. Останнє стає зрозумілим, якщо порівняти листи-донесення російського посла до Порти щодо прикордонних порушень.

Колосальні інформаційні можливості для українських істориків при введенні до наукового обігу османських документів неодноразово підкреслювалися на численних конференціях. Нарешті, довгоочікуване стало можливим передусім завдяки публікації О. Середою документів з фондів Урядового Османського архіву в Стамбулі¹³. Так, 01.03.1778 р. датується телхіс (короткий виклад, письмова доповідь великого везіря перед султаном) щодо розміщення козаків на Делігьолі (Тілігул), ініційована, ймовірно, відповідним донесенням-скаргою О.С. Стахієва. В ньому йшлося про запорозьких козаків, яких в Османській імперії часто називали «поткали козакі», які здійснювали крадіжки і злочини неподалік Очакова. Частина запорозьких козаків дійсно у цей час знаходилася там. Такі їхні дії є цілком можливими і передбачуваними, як завжди на кордоні, особливо у той час, коли цей кордон точно не встановлений. У них могли брати участь будь-які люди, не обов'язково козаки, а й місцеве населення, й російські військові або дезертири, які легко перетинали умовний кордон з метою наживи і контрабанди. Тож не вдаючись до деталей, не з'ясовуючи часто, хто насправді є ці люди, російські урядовці відразу відносили їх до козаків. Однак у даному випадку цікавим є наступні спостереження великого везіря: «З цього приводу були написані звинувачувальні документи сумнівної до-

стовірності й відправлені від нього особисто. Таким чином [росіяни] постійно нас турбують. При всіх випадках згадуваний [російський офіцер] знову може проводити розпитування і потребуватиме відповіді, відповідно нагляду над згадуваним озером зі сторони Очакова»¹⁴. Тож великий везір пропонував покласти нагляд над озером на коменданта фортеці. У даному випадку цікавим є те, що такий дрібний епізод, яких безліч трапляється на будь-якому кордоні, був доведений до відома і викликав відповідну увагу з боку найвищих османських чиновників. Це було безсумнівним успіхом російських дипломатів. Тим більше, що передчуття везіря стосовно сумнівності цих даних, виявилися вірними.

Використання російськими дипломатами прикордонних непорозумінь для вирішення більш важливих зовнішньополітичних питань, особливо з метою дорікнути у неможливості контролювати прикордонні терени, а відтак, насправді, просто відволікти увагу на дрібниці, особливо помітні завдяки наступному документу, який наводить О. Середя. Це лист-донесення російського посла в Стамбулі Я.І. Булгакова до Високої Порти, який орієнтовно датований березнем 1785 р. і який стосується інцидентів на російсько-турецькому кордоні на Південному Бузі. Російський посол звинувачував османських чиновників у нерозв'язанні і непокаранні розбійних нападів, які начебто здійснювали запорозькі козаки, що в той час служили турецькому султану.

У своєму листі Я.І. Булгаков доводив, що запорозькі козаки та подібного роду розбійники з турецької сторони пограбували «будинок торговця на ім'я Кабр (Фабр), який є підданим Росії, що проживає на російській території на протилежному березі ріки, а після цього ще й будинок єврея, підданого Росії, й вони ж вбили людину»¹⁵. Однак, за повідомленням Я.І. Булгакова, ці розбійники не тільки не були покарані, але й продовжували влаштовувати подібне, а саме: більша частина розбійників-козаків переходить в очереті на очаківській стороні р. Буг, якщо територія не охоронялася, вони швидко переправлялися і влаштовували свої злочини. Начебто, всі ці повідомлення російський посол отримав від прикордонного генерала. Тому він черговий раз наголошував: «Всупереч тому, що вимагалося повернути награбоване майно і [здійснити] вигнання тих розбійників, які перебували на протилежному [російському] березі ріки, у цей раз знову [необхідно] наголосити на виконанні умов і вимог договірних угод, за якими згадувані козаки і подібного роду розбійники мають бути вигнані з тих районів»¹⁶. Очевидно, що Я.І. Булгаков нарікав на невиконання Кючук-Кайнарджийського договору та Айналі-Кавакської конвенції.

Це донесення російського посла в Стамбулі цікаво порівняти з дещо схожим за змістом і персонажами справи документом, але складеним з іншого боку кордону – російського, ймовірно, тим самим генералом, про якого згадував Я.І. Булгаков. Це є рапорт російського генерал-поручика П.А. Текелія до генерал-губернатора і головного господаря всієї Південної України Г.О. Потьомкіна, який зберігається в Російському державному військово-історичному ар-

хіві (далі – РДВІА)¹⁷. Подібний інцидент на кордоні дійсно мав місце, з єдиним застереженням: в ньому не брали участі колишні запорозькі козаки. П.А. Текелій, який свого часу керував операцією знищення Запорозької Січі влітку 1775 р., умів відрізнити козаків від інших людей прикордоння. Більше того, детально переказуючі суть справи – напад на будинок француза Фабера, інформацію свідків, він зазначив, що у пограбуванні брали участь інші люди (прізвища яких чітко вказані), які проживали з російського боку кордону. Серед них були й колишні російські військові у відставці, що мешкали неподалік і добре знали потерпілого або працювали на нього. Сам П.А. Текелій називає їх гайдамаками. Так, у своєму рапорті Г.О. Потьомкіну П.А. Текелій переказував свідчення садівника Фабера, який розпізнав серед нападників «живущий наперед сею у отставного порутчика Ткачика при рыбной ловле Яков Литвин, а у Фабера отставной пикинер Алексей Чернов...»¹⁸. Жодної згадки про запорозьких козаків у даному документі немає. Тобто мова йшла про звичайну кримінальну справу у прикордонному російському регіоні, у якій брали участь і російські, і турецькі піддані (визначення абсолютно умовні), і яких могло бути безліч щодня.

Але саме цій справі, невідомо з яких причин, довелося стати приводом до міжнародного розголосу настільки, щоб зберегтися навки. Добре, що надто бюрократизована російська діловодна система зберегла на століття такі дрібниці, щоб сьогодні стало можливим спростувати фальсифікації та ідеологічні конструкції минулих століть. В даному випадку російському послу не пощастило у звинуваченні козацтва. Жодного запорожця серед нападників не було. Хоча насправді прикордонних сутичок, за участю колишніх російських (теперішніх турецьких) запорожців, кримінального характеру в той час було чимало. Подібні приклади збереглися в тих же російських архівах, але свідчили вони більше про повсякденні реалії прикордонного життя, ніж про високу політику.

Очевидним є й той факт, що російський посол у Стамбулі Я.І. Булгаков подібні свідчення спеціально збирав з метою використовувати їх у якості шантажу османських урядовців. Розібратися у прикордонних реаліях, до того ж обтяжених постійним перебуванням військових, встановленням і частою зміною державних кордонів, неупорядкованістю насправді не турецьких, а ново захоплених російських територій було важко. Практично неможливим було встановити приналежність людини до запорозького товариства (після знищення Нової Січі минуло 10 років). Однак дипломату вигідно було дорікнути щодо нерозв'язання османською стороною саме «козацького питання», очевидно, більш болючого і знакового для російської сторони. Тож навіть російський консул в Яссах І.І. Северин мав надавати інформацію такого ж характеру.

Саме 1785 роком датується справа з відповідною назвою з Архіву зовнішньої політики Росії (далі – АЗПР) «Переписка Генерального консула Северина с посланником в Константинополе Я.И. Булгаковым»¹⁹. В одному з таких листів повідомлялося про напад у серпні 1784 р. на рибалок, які знаходилися на Аккерманському

лимані, розбійників «из Дунаю из Гедерлезкого богаза на двух лодках 40 человек бывших запорожцев и с ними два эсаула, один называемый Игнат Шууга, а другой Николай Таран...»²⁰. Прізвища запорожців дійсно відомі як такі, що стосуються задунайського козацтва. Достовірність подібного нападу не з'ясована. Про нього відомо зі скарг потерпілих, які зверталися по допомогу до російського генерального консула в Яссах І.І. Северина. Очевидно лише одне, що консул вважав необхідним повідомити про подібний інцидент російському послу Я.І. Булгакову.

Отже, зіставлення інформації з документів, що збереглися у турецьких та російських архівах, дають можливість не тільки перевірити достовірність інформації, а й зрозуміти сенс її використання тодішніми російськими та османськими урядовцями. Очевидно, що донесення російського посла Я.І. Булгакова Порті у березні 1785 р. не може бути достовірним для вивчення історії задунайського (запорозького) козацтва. Однак при співставленні з аналогічними за змістом документами з внутрішніх російських ділових справ, це донесення може демонструвати дипломатичну гру, яку здійснювали з іншою метою. У даному випадку мова йшла про відволікання уваги від найбільш важливих питань – захоплення Криму, відтягування чергової російсько-турецької війни. Однак той факт, що в якості об'єкта фальсифікації обиралися саме запорозькі козаки, теж вартий уваги і свідчить про бюлючість цього питання для російських урядовців.

Примітки:

1. Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса / М.С. Мейер. – М. : Наука, 1991; История Османского государства, общества и цивилизации / под ред. Э. Ихсаноглу ; пер. с тур. – М. : Восточная литература РАН, 2006. – Т. 2.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: с 1649 по 1825 гг. (далее ПСЗ РИ) – СПб., 1830. – Т. XIX. – №14164. – С. 957-967.
3. Там же. – Т. XX. – №14851. – С. 800-805.
4. Там же. – С. 803.
5. Там же. – № 14870. – С.817-819.
6. Там же. – С. 818.
7. Там же. – № 15006. – С. 932-933.
8. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 91-93; Каюк С. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території / С. Каюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. – Вип. VIII. – С. 255-259.
9. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XIX. – №14164. – С. 958.
10. Могульова С. (Каюк С.) «Запорожець за Дунаєм»: чужинець чи в своєму природному середовищі? / С. Могульова (С. Каюк) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. – Секції III, IV, V. – С. 75-79.
11. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России / В.Д. Смирнов ; отв. ред. С.С. Орешкова. – М. : Изд. дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. 2. – С.175-191.

12. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения : в 4 т. / под ред. Н. Дубровина. – СПб. : Тип. Имп. Ан. – Т. 3. 1779-1780 гг. – 1887. – XXII. – 741 с.; Т. 4. 1781-1782 гг. – 1889. – XXVIII. – 1004 с.
13. Серета О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. / Олександр Серета. – Одеса : Астропринт, 2015.
14. Серета О. Османсько-українське степове порубіжжя ... – С. 258-259.
15. Там само. – С. 296.
16. Там само.
17. РДВІА, ф. 52, оп. 1/134, спр. 315, ч. 2.
18. Там же, арк. 82.
19. АЗПР, ф. 69, оп. 69/1, спр. 41.
20. Там же, арк. 83.

Отримано: 29.06.2017.

Олена Бачинська
(Одеса)

ГЛОБАЛЬНЕ ТА ЛОКАЛЬНЕ В ПОЛІТИЦІ: ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ МІЖ ТРЬОМА ІМПЕРІЯМИ – ОСМАНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ, АВСТРІЙСЬКОЮ (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)

Османська, Російська й Австрійська імперії – творці глобальних планів, гравці міжнародної політики та війн, країни, що здійснювали переділ кордонів у Центральній, Східній та Південній Європі наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. Однак глобальні – стратегічні плани мають реалізовуватися через систему заходів, наприклад, тактичних операцій, використання місцевої спеціфіки та локальних особливостей. В глобальному геополітичному розподілі, що відбувався в зазначений період, в досягненні своїх планів три імперії мали враховувати таку локальну місцеву особливість – на території, де мали відбуватися військово-політичні події перебували українські козаки. І хоча в кінці XVIII ст. вони вже були такою значною бойовою одиницею, як у XVII ст., але могли значно вплинути на хід російсько-османського протистояння. Визначимо основні аспекти такого локального впливу.

Перший аспект – оселення та освоєння прикордонної території запорожцями. Вихід значної кількості запорожців з Російської імперії після зруйнування Запорозької Січі 3-5 червня 1775 р. у межі Очаківської округи, межиріччя Дністра та Дунаю, тобто території, що належала на той час Османській імперії, став визначальним фактором цього аспекту. Інша частина козаків розійшлася південноукраїнськими землями, що перебували на той час у складі Російської імперії. І хоча, в першу чергу, самим козакам тепер у межах двох імперій потрібно було визначати своє місце в нових умовах життя, а в Османській імперії ще й, за можливістю, відтворити власну організацію – Січ. Росія та Османська держава також з обережністю спостерігали за новою ситуацією.

Вихід запорожців викликав неабияку стурбованість російського уряду – за відомостями прикордонної адміністрації султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих. Таким чином, Порта могла чинити тиск на Росію. По-перше, міжнародною спільнотою, як мусульманська держава, що дала притулок православному (за Кючук-Кайнарджийським миром Росія отримувала право захисту православного населення Османської імперії, що давало їй можливість втручатися у внутрішні справи Порти); по-друге, османський уряд одержував підтримку в боротьбі з місцевими феодалами, які виступали проти державної влади та її реформ, розпочатих в імперії у 1774 р.; по-третє, запорожці добре знали місцевість і могли, в разі війни з Росією, скласти ефективне поповнення турецької армії; по-четверте, існування задунайського козацтва в Османській імперії фактично декларувало невизнання територіальних надбань Росії і вважалося російською адміністрацією ворожим актом. Це відповідно визначило і ставлення російської влади до запорожців, що відбилось і в їхній назві – в російських документах такі козаки називались «невірними» турецькими або запорожцями з-за Дунаю, в історичній літературі вони отримали ще назву – задунайські запорожці, турецькі запорожці або задунайці.

За таких умов стратегічною метою російської політики стало припинити подальший вихід козаків за кордон і перебування запорожців в Османській імперії взагалі. В цей час російський уряд вживав до турецьких запорожців, здебільшого, тактику «приватних запрошень», не ставлячи питання повернення козаків офіційно перед султаном. Він обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли. Проте реальних наслідків не було¹. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон з Російською імперією й агітували селян, козаків, солдатів переходити до них. Як правило, такими агітаторами були козаки, які пішли в монастирі Молдавського князівства та потім повертались до Росії, начебто для збирання милостині, а в дійсності для «підмови» до втеч за Дунай².

У перші роки після зруйнування Січі запорожці не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, Нижнього Дунаю. Вже через деякий час вони намагаються відтворити власну організацію. Підтвердженням цього можуть бути факти, що пов'язані з приїздом запорожців упродовж 1776-1778 рр. до французького консула у Гданську, до султана і константинопольського патріарха з проханням прийняти їх у підданство і надати землі під заснування Січі³. У серпні 1778 р. питання про політичне становище козаків було вирішене: султанський уряд, незважаючи на протести Росії, офіційно прийняв козаків під свою юрисдикцію. У вересні 1778 р. полковник П.Репнинський повідомляв до Росії про те, що османська влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого «місце визначене між Бендерами й Аккерманом», козакам надавались озброєння та коні, але до реального заснування Січі, як автономної організації, справа не дійшла.

Враховуючи зазначені вище події, уряд Катерини II передав послу Російської імперії в Константинополі О. Стахіву інструкції, в

яких вимагав домагатися у султана видачі запорожців, як російських утікачів. У разі відмови, О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Портою Очаківської області, переселити запорожців за Дунай. Російська пропозиція була прийнята Османською імперією. За п'ятим артикулом Айнали-Каваської конвенції від 10 (21) березня 1779 р. султанський уряд зобов'язувався видати Російському імператорському двору запорожців, які втекли до її областей, якщо вони забажають скористатися амністією», що оголошувалась їм, «а в противному випадку Оттоманський уряд зобов'язувався запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря»⁴. Зауважимо, що вже те, що конвенція була підписана в достатньо складній міжнародній ситуації, мала вирішити, здебільшого, суперечки двох країн навколо Кримського ханства, і те, що до неї було внесено окремим параграфом переселення запорожців, свідчило про серйозне занепокоєння російського уряду. Як зауважила дослідниця Олена Дружиніна «значення цієї статті визначалось вже не стратегічними, а соціальними міркуваннями. Російський уряд розумів, що оселення запорожців на прикордонній з Росією території Туреччини створило б привабливий центр для селян-утікачів та для усіх незадоволених елементів»⁵.

За рішенням турецької адміністрації запорожці мали оселятися в Румелії «у віддалених від чорноморського берега селах, від трьох до п'яти чоловік на село». Між тим, ці накази цілком виконані не були. Хоча частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували перебувати на Очаківщині, навколо Тилігульських лиманів і пониззя Дністра і на початку 80-х рр. XVIII ст. Умови, в яких опинились задунайські запорожці, а також низка заходів російського уряду, спрямованих на виклик козаків у Росію (зокрема, амністія 1779 р., агітація російських агентів), призвели до того, що окремі групи задунайців почали повертатися в російські межі. Вплинуло на вихід козаків у Росію й оголошення про створення із колишніх запорожців «Війська вірних козаків» (згодом – Чорноморське козацьке військо).

Через таку складну ситуацію в турецьких землях спостерігаємо вихід запорожців не лише до Росії, але й до інших територій і країн, зокрема, Молдавське князівство і Австрійську імперію. У Молдавському князівстві вже перебувала частина запорожців. Не виключено, що упродовж 80-х років XVIII ст. вона поповнювалась не лише за рахунок козаків, але й інших категорій населення. В Австрійській імперії запорожці опинялись саме через молдавські і волоські землі. Оселялись вони на Військовому кордоні, території, де ще з кінця XV ст. мілітаризоване населення – граничари мали захищати кордони королівства з Османською імперією. 25 квітня 1785 р. австрійський імператор Йосиф II прийняв на службу запорожців і наказав оселити їх по обох берегах р. Тиси, в районі Темишварського Банату та у Бачківській жупанії. Загальна кількість козаків, які вступили на австрійську службу, становила близько тисячі осіб. Вони перебували на службі у складі різних команд (разом з сербами, німцями

ми, уторцями, молдованами) кінноти, піхоти та флотилії на Дунаї під керівництвом офіцерів австрійської армії; забезпечувались обмундируванням, провіантом та фуражем. На території розміщення команд козаки проживали в будинках-казармах («куренях»)⁶.

Другий аспект – наявність власної окремої адміністративно-територіальної та військово-господарської одиниці – Задунайської Січі. Можна вважати це визнанням особливості самого статусу задунайських або турецьких козаків та наявність у них власної військово-господарської організації – Задунайської Січі. В османській традиції християнські народи могли служити в армійських структурах лише якщо ставали мусульманами, або у вигляді допоміжних обслуговуючих військових частин: інженерні, шляхові тощо (лагумджи, мюселлеми та інші). Як правило такі частини формувались з представників християнських народів, що проживали на завойованих османами територіях. Існувати ще кавалерійські частини провінцій, що оплачувались керівниками цих провінцій, формувались вони в разі необхідності. Серед них були такі, що складались з місцевих жителів для охорони прикордонних міст (джюнджюли) та такі, що складались з кримських татар, жителів Молдови, Волощини та Трансильванії, які виконували різні військово-тактичні завдання. На нашу думку, до такого типу іррегулярної кавалерії належали козаки після організації ними Січі. Саме на такому становищі вони могли бути вписані до існуючої структури османської армії, яка з 1789 р. модернізувалась султаном Селімом III.

Міграції із османських володінь викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, для Османської імперії було вкрай небажане. В зв'язку з цим запорожцям знов дозволялось створити власну військово-адміністративну організацію – Січ, яка мала певну автономію. Ймовірно вже з середини 80-х рр. XVIII ст. Задунайська Січ знаходилась у с. Катирлез в гирлі Дунаю (Катерлез, Катрелез. Розміщений на протоці Едерле, ліворуч Георгіївського гирла Дунаю, біля виходу його в Чорне море. Тепер с. Сфінту Георге (Sfintu Gheorghe) у повіті Тульча (Румунія)).

Відтепер козаки мали підпорядковуватись сілійстринському паші, але через його віддаленість від козацького центру, вони підлягали керівництву браїльського назиря (керівник округи) або інших фортець. Більшість колишніх козаків, незадоволених своїм становищем у російських, османських, молдавських, австрійських землях, почали стягуватись довкола Січі. Збільшення кількості козацького населення поблизу кордону продовжувало непокоїти владні кола Російської імперії. Внаслідок використовувались заходи, які були апробовані у попередні роки – «амністії», «приватні запрошення», «засилання агітаторів». Так, саме із завданням перевести задунайський Кіш у Росію неодноразово їздив у 90-х рр. XVIII ст. до Катирлезу елизаветградський купець Є. Кльонов. За свою місію він отримував неабиякі пільги та винагороди від уряду. Є. Кльонов використовував різні прийоми – переговори з кошовим отаманом, священником козаків, купував рибальські заводи, щоб таким чином

на човнах перевозити таємно від турецької влади козаків на російський бік тощо. Козаки за свій перехід вимагали, в першу чергу, гарантій безпеки, відсутність переслідувань та землі, зокрема, «пусті землі, що знаходяться поблизу міста Одеси»⁷. Внаслідок цих агітацій з-за Дунаю вийшло 42 запорожця. Однак не всі козаки з приємністю сприймали пропозиції про рееміграцію. Так, навесні 1794 р. через намір перевести «весь Кіш» до Росії ледь не втратив життя кошовий отаман Трохим Помело, що перебував на посаді з 1791 р. Проти нього виступили козаки протурецьких настроїв, вночі оточили його будинок і, не знайшовши отамана, який встиг втекти, пограбували майно. Т. Помело перейшов до Росії, де за співробітництво отримав звання секунд-майора й грошову винагороду⁸.

У процесі заселення та освоєння пониззя Дунаю запорозькі козаки зустріли значний опір козаків-некрасівців, з якими нещодавно разом брали участь у російсько-турецькій війні на боці Порти. Останні прийшли з Дону внаслідок переслідувань з боку російської офіційної влади, в тому числі й на релігійному підґрунті (більшість з них була так званими старообрядцями). У 1780-х рр. вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Разом з ними оселялось й російське, переважно селянсько-старообрядницьке населення, яке отримало в Буджаку назву липованське або пилипонське. Активна розбудова Січі задунайцями і пов'язаний з нею перерозподіл земель, як засіб існування, мав неодмінно призвести до конфлікту з некрасівцями. Перш за все, у суперечках між двома групами козаків значення мала вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали також їхні різні релігійні традиції. Султанський уряд та місцева влада не втручалась у конфлікт між козаками, вирішивши, що «ода гяур-ода гяур («і ті невірні, і ті невірні»)… коли маєте силу – бийтеся собі». Доки турецький уряд не реагував на цей конфлікт, дійшло до кривавих розправ. Турецька адміністрація змушена була наказати задунайцям перейти в район Сеймен Ісакчинської округи (тепер в с. Юртасі в повіті Констанца (Румунія)).

Вплинула на стосунки між запорожцями і некрасівцями й кризова ситуація в середині османських володінь 1780-х – початку XIX ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма III та великого візира Алемдара Мустафи паші (Байрактара) в управлінні, економіці, армії. З'явилися яни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ були у Сілістрі – Йилікоглу Сулейман-ага, у Відіні – Осман Пазвандоглу, в Ізмаїлі – Ібрагім Пеглеван, за призьвіськом Баба-паша («батько»). Задунайські запорожці боролися у складі турецьких урядових частин із зазначеними феодалами понад вісім років і підпорядковувалися назирю фортеці Браїла. У свою чергу, некрасівські козаки підтримували І.Пеглевана та інших. Османські документи дозволяють припустити, що територією, з якої збирали податки на утримання козаків упродовж 1800-1804 рр. була територія воєводи Волощини (Eflak voyvodasi). Так, наприклад, воєвода Волощини у березні 1802 р. надавав гроші для закупівлі продовольства двом тисячам козаків, а у

липні 1803 р. він мав забезпечити усім необхідним тисячу мобілізованих козаків і тисячу солдатів-мусульман⁹.

Внаслідок цих подій, напередодні російсько-турецької війни 1806-1812 рр., задунайці змушені були перебратися до Браїли під захист паші через те, що некрасівці у складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез, спалили житла запорожців і багатьох порубали. У листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїли. За наказом браїльського назиря стягувались до фортеці й інші задунайські частини, які розміщувались в Кілії, Вилковому, Галаці, Бальчику, Мачині, Галаці, Рущуку, островах Дунайського гирла.

Козаки служили і в турецькій річковій флотилії. Вони відрізнялись високою боездатністю і, що особливо важливо, знанням зручних переходів через Дунай. Граф О. Ланжерон, який командував корпусом на Дунаї, вважав, що задунайці могли «завдавати шкоди більш, ніж турки і татари», тому що знали зручні місця плавання по Дунаю¹⁰. Тому російське командування мало вжити всіх можливих заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм пільги, якими користувалися чорноморці на Кубані. Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи як таємні листування, так і офіційні заклики.

П'ятого грудня 1806 р. губернатор Е. де Рішельє відправив в район Кілії колишнього дипломатичного агента в Галаці П. Ренського із завданням «залучити запорожців та інших російських людей тамтешніх до переходу на наш бік». Він повинен був запевнити «тих людей, що отримають вони всі пільги і будуть оселені з їх братами Тамані» (тобто чорноморцями на Кубані – О.Б.). 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє звернувся до Гната Коваля: «Превосходительный, высокочтимый господин запорожский кошовый атаман, любезный друг мой Игнатий [...], Вашему превосходительству и всему единоверному христианскому войску начальства вашего превосходительства свидетельствую сим мое усердное почтение» (дано мовою оригіналу – О.Б.), надалі губернатор пропонував перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв «на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому» присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура (Майдабура), який сам згодом перейшов на російській бік. Поряд з цим, граф О. Ланжерон у січні 1807 р. надіслав «поважного громадянина» купця Є. Кльонова в пониззя Дунаю, який вже у 1793 р. перебував у Катирлезі з подібною місією, щоб він «підмовив... запорожців і некрасівців, аби їх можна було на наш бік перевести і використати з вигодою»¹¹.

Враховуючи попередній досвід формування Чорноморського війська, командуючий Молдавською армією І. Міхельсон і новоросійський генерал-губернатор Е. де Рішельє запроектували створити на Дунаї козацьке військо, «дати йому найменування Усть-Дунайського, подаючи надії, що воно може отримати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, це заслужить».

20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджене указом Олександра I¹². Центрами його формування призначалися Кілія і Гадац. Однак значного успіху у зарахуванні до нього задунайців не було.

По завершенню війни у 1812 р. задунайські запорожці отримали поповнення з України і в Катирлезі почали будувати нову церкву, але Січ не поновили. Вони вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній Дунавець на Георгіївському гірлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець в повіті Тульча (Румунія)). З 1813 по 1828 рр. саме тут існувала Задунайська Січ. Нова організація здебільшого зберігала особливості Запорозької Січі в соціальному та військовому побуті. За різними даними населення, що підлягало Дунавецькій Січі, становило від 15 до 20 тисяч осіб¹³.

Дунавецька Січ з її землями користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилась Січі, звільнялась від податків з господарства. Козаки займались землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Козаки не сплачували податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військової. Османський уряд надавав задунайцям так звані «кормові гроші», що складалися з платні та продовольства. Існування Дунавецької Січі продовжувало дратувати російській уряд і він вимагав від Оттоманської Порти переселити задунайців подалі від кордонів, або, як і раніше, надавав пільги, оголошував амністію тим задунайцям, які перейдуть на російській бік. Цим, як і раніше, вона провокувала поділ козаків на дві течії – проросійську та протурецьку. Зацікавлений у швидкому заселенні прикордонної території межиріччя Дністра та Дунаю, російській уряд офіційно дозволив козакам селитися в Бессарабії та надав їм пільги в поселенні та сплаті податків. За деякими відомостями в ній вже проживало понад 1300 усть-дунайських, задунайських і чорноморських козаків.

Не лише агітація проросійськи налаштованої старшини або пільги призводили до переходу задунайців. Із Задунайської Січі у 1820-х рр. почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане спробами Османської імперії використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Сербії та Греції. Зауважимо також, що за період свого існування Дунавецька Січ поповнювалась, здебільшого, за рахунок утікачів з України та Росії: колишніх козаків, кріпаків, дезертирів російської армії та інших. Поступово козацький елемент, який дотримувався запорозьких традицій, зменшувався, а це призводило до відповідних змін і суперечок в середині Січі і до трансформації самої мети та завдань існування козацтва¹⁴.

Третій аспект – військово-тактичний. Упродовж 20-х років XIX ст. через кризу в Османській імперії і складну міжнародну ситуацію, султанський уряд планував перенести Задунайську Січ подалі від кордонів з Росією. Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підви-

щену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників, була незначна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та ерики, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії¹⁵.

Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором М. Воронцовим у 1826 р. Так, І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці «можуть завдати в тилу армії значної шкоди у випадку руху її до Варни та Шумли», надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів «на випадок війни з турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках». На цей запит М. Воронцов відповів: «Ми маємо в Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію.... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути кращої дрібної флотилії, ніж з їх човнів»¹⁶.

Отже, обидві держави – Росія та Османська імперія напередодні нової війни намагалися різними засобами підпорядкувати собі козаків. Османський уряд збільшив платню козакам і посилив за ними нагляд. Російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С.О. Тучкова розпочались таємні переговори з кошовим отаманом про можливість переходу задунайців. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Більшість була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переводити Січ на інші османські землі.

На початку нової російсько-турецької війни 1828-1829 рр. султанський уряд оголосив мобілізацію козаків і вимагав їхньої переміщення до Сілістри. Частина задунайців (близько двох тисяч) була мобілізована в турецьку армію і пішла до Сілістри. Здебільшого це були козаки, які дотримувались протурецьких настроїв. Після того кошовий отаман повернувся на Січ і в травні 1828 р. перевів іншу частину козаків через Дунай до російської армії. Вони принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчуки, булаву. Це дало можливість говорити про повернення в межі російської держави не окремого підрозділу, а всього козацького Коша. Подія, що сталася, поклала край небезпечній в усіх аспектах для імперій Дунавецької Січі. Січ султанський уряд заборонив відновлювати. Частина козаків оселилася в різних містах і селищах Добруджі, навіть служила у залогах османських фортець.

Таким чином, упродовж кінця XVIII – першої третини XIX ст. Османська, Російська та Австрійська імперії свої стратегічні плани в пониззі Дунаю мали узгоджувати з існуванням на цій території українського козацтва. Їх військово-господарська організація – Задунайська Січ локально впливала на глобальну політику трьох імперій. Цей вплив можна визначити як колонізуєчий, територіально-адміністративний та військово-тактичний.

Примітки:

1. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис / А.Д. Бачинський. – Одеса : МП «Гермес», 1994. – С. 19.
2. Иванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи / П.К. Иванов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1904. – Т. XXV. – С. 26-29.
3. Могульова С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини / С.М. Могульова // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 1996. – № 2. – С. 111.
4. Айналы-Кавакская конвенция 10 (21) марта 1779 г. // ПСЗ РИ.І. – Т. XX. [1775-1780]. – СПб., 1830. – №14851.
5. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 г... – С. 332.
6. Мільчев В. Запорозці на військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали) / В. Мільчев. – Запоріжжя : Ра «Тандем-У», 2007. – С. 39-82.
7. Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. III: Хаджибей-Одеса та українське козацтво. (1415-1797 роки). – Одеса, 1999. – Док. V.39. – С. 289.
8. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис... – С. 29-32.
9. Vaşbakanlık Osmanlı Arşivleri (далі – BOA). – Fon adı: C.AS. – Dosya №409. – Gömlek № 16908. – Sof.4; BOA. – Fon adı: C.AS. – Dosya №505. – Gömlek № 21087. – Sof.4; BOA. – Fon adı: NAT. – Dosya №50. – Gömlek № 2355A. – Sof. 4.
10. Записки графа А.Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 г. // Русская старина. – 1907. – Кн. 2, июнь. – С. 613.
11. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис... – С. 30.
12. Бачинський А. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII – початку XIX ст. / А. Бачинський // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №4. – С. 65-73; Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса : Друк, 2000. – С. 120-137.
13. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр. : історико-документальний нарис... – С. 85-97.
14. Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. 1828-1865 рр. / Л.М. Маленко // Козацтво на Півдні Україні. Кінець XVIII – XIX ст. – Одеса : Друк, 2000. – С. 139.
15. Кухарук О. Задунайські козаки в планах російського командування в війну 1828-1829 рр. / О. Кухарук // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Нижньодунайський регіон в XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації», 7-11 травня 2008 р. – Одеса, 2008. – С. 71-75.
16. Держархів Одеської області, ф. 218, спр. 17 за 1826 р., арк. 115.

Отримано: 30.06.2017.

Тарас Гончарук
(Одеса)

«ОДЕСЬКИЙ ТРАНЗИТ» ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ЛАНКА ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА СХОДУ ЧАСІВ «КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ БЛОКАДИ»

«Континентальна блокада» 1806-1814 рр., порушивши старі морські маршрути європейської торгівлі зі Сходом, змусила держави Центральної Європи шукати нових, зокрема, сухопутних шляхів для цієї торгівлі. Транзиту європейських та азійських товарів через українські терени зазначеного періоду вже приділялася увага в історіографії. Передусім у працях 1920-х рр. О. Оглобина¹. У цій розвідці ми спробуємо узагальнити відомості про так званий «одеський транзит» за часів «Континентальної блокади».

Влаштуванню транзитної торгівлі у цей час сприяв визначний одеський градоначальник (а згодом – і генерал-губернатор краю) А.Е. Рішельє, що мав певний вплив як на царя Олександра I, так і на міністра комерції М. Румянцева. Як наслідок, 5 березня 1804 р. було підписано указ «Про одеській транзит», яким дозволявся транзит незаборонених для ввезення в країну товарів з Одеси до кордонів Молдавії та Волощини (через Дубоссарську та Могилів-Подільську митниці), Австрії (через Радзивишівську митницю) та Пруссії (через Кринську митницю) й у зворотному напрямку зі сплатою 1/8 частини мита². Одночасно з указом про транзит було підписано указ про створення в Одесі «вільних складів» для безмитного переховування транзитних товарів упродовж 1,5 року³. Історики часто розглядали їх як «маленьке порто-франко» – прообраз майбутнього одеського порто-франко (1819-1859 рр.)⁴.

Згідно з указом «Про одеський транзит» належало «у тих місцях, де за цим призначенням транзит має проходити, керівникам губерній визначити дороги та міністра комерції про те повідомити». Визначення маршрутів затримало впровадження транзиту майже на рік. 28 червня 1804 р. міністр комерції М. Румянцев звернувся з листом до херсонського військового губернатора А. Ессена, в якому зазначаючи, що хоча транзит і проголошено, «але оскільки шляхи для транзиту не призначені... купецтво цією монаршою милістю скористатися не може», просив прискорити визначення шляхів для транзиту в краї⁵. Такі ж листи отримали губернатори Подільської, Волинської та інших губерній, через які мали проходити шляхи транзиту. Слід відзначити, що А. Ессен майже одразу після отримання тексту вищезгаданого указу 24 березня 1804 р. наказав Тираспольському, Єлисаветградському та Ольвіопольському земським судам зайнятись визначенням доріг для транзиту у своїх повітах⁶. Найскладнішим це було зробити в Тираспольському повіті, де мали сходитись всі транзитні шляхи. Місцеве керівництво було погано обізнане щодо тих торгових шляхів, якими користувалося населення. Тираспольський земський суд 15 червня 1804 р. повідомив, що від Одеси до кордонів губернії – міст Дубоссари та Балта

транзит краще встановити «знов призначеним одеським поштовим трактом», який проходив через села Павлаівку та Візірянівку і вздовж річки Кучурган. Однак пізніше виявилось, що «транспорти з товарами та різними продуктами... до Балти від Одеси більшою мірою прямують... іншою дорогою», яка проходила через Пересип, Куюльник, населенні пункти Северинівку, Ширяєво, Ананьїв, Великоцулово та ін. і була в досить непоганому стані («як восени так і навесні труднощів не траплялося»)⁷. 7 травня 1804 р. про цей останній маршрут повідомляв тираспольський повітовий маршалок, пропонуючи його як «найкоротший шлях від Одеси до Балти» (протяжністю 180 верст). Нарешті на ньому вирішили і зупинитися. Що ж стосується річкового маршруту Дністром, то його довжина від Овідіополя до Дубоссарської митниці за відомостями того ж повітового маршалка була 458 верст⁸. 6 серпня 1804 р. подільський губернатор повідомив про визначення транзитних доріг в своїй губернії. Було встановлено два шляхи: від Балти до Могилів-Подільського (турецький кордон) та від Балти до селища Злинки (Волинська губернія)⁹. До 22 серпня 1804 р. було визначено шляхи у Волинській губернії. Там також було встановлено два маршрути: від Злинки до Радзивилівської митниці та від Злинки до села Мокрани Гродненської губернії (далі на прусський кордон)¹⁰.

Важливим при організації транзиту було визначити пункти перевірки товарів під час їх слідування теренами імперії. А.Е. Рішельє намагався зробити регламентацію необтяжливою. 25 вересня 1804 р. у листі до А.Г. Розенберга він пропонував перевіряти товари на маршруті «від Одеси до Австрії, Молдови та Волощини лише в одному пункті – м. Балті». «І, здається, більше не треба, – писав А.Е. Рішельє, – бо весь шлях проходить через внутрішні простори місць неблизьких до кордонів»¹¹. Ця пропозиція була підтримана міністром комерції. Тому указом імператора від 25 вересня 1805 р. Міністру комерції цар визначив для «одеського транзиту» до Австрії та Пруссії місцем перевірки товару м. Балту. При тому зазначалося: «перевірку цю проводити без усіляких зволікань»¹². Царем тоді ж були визначені 5 маршрутів одеського транзиту (чотири сухопутних: до Молдавії та Волощини, Австрії та Пруссії та один річковий зі сухопутною ділянкою: Дністром та Огинським каналом до Пруссії). Згідно із розкладом доріг транзитні товари мали прямувати через десятки населених пунктів українського Правобережжя. Найдовшими, звичайно, були два транзитні шляхи до Пруссії (до митниці в Кринках та Огинського каналу через українські та білоруські терени), проте найуспішнішим виявився шлях до Радзивилова на австрійському кордоні. Навпроти Радзивилова було розташоване «вільне місто» Броди¹³ (з потужним, переважно єврейським, купецтвом)¹⁴, від якого відгалужувався шлях до Лейпцигу з його знаменитими ярмарками. Транзитний шлях Одеса – Радзивилів прямував проголошеною 1803 р. «великою поштовою дорогою на Радзивилів» й у Херсонській губернії проходив через 8 селищ (в тому числі майбутній повітовий центр Ананьїв); у Подільській губернії – через 28 селищ, 3 містечка (Вільховку, Тульчин та Воронцовку) та 8 міст (Балту, Ольгопіль, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Проскурів); у Волинській губернії – через 5 селищ, містечко Радзивилів та місто Крем'янець¹⁵. Для контролю за рухом товарів по Дністру «хоча б і на

правах транзиту» указом 17 березня 1805 р. було влаштовано митну заставу в Маяках¹⁶.

Отже, позитивом початку запровадження «одеського транзиту» було те, що урядовці звернули увагу на сухопутні шляхи, якими здійснювалася торгівля Правобережжя, проте суттєво покращувати їхній стан можновладці не збиралися. Так, 6 травня 1805 р. подільський військовий губернатор писав міністру комерції, що шляхи на одній з ділянок транзиту Одеса – Дністер – Огинський канал – Пруссія, в районі м. Проскурава, через весняну повінь значно пошкоджені («мости та гаті зовсім знесені й навіть одну гору сильно підмило... що виправити... інакше... неможливо, хіба мости, греблі та гаті збудувати знов кам'яні, а розмиту гору вимостити камінням»). Губернатор не прагнув асигнувань на ремонт шляхів, що вартувало б скарбниці та подільським мешканцям «значних витрат», він лише просив дозволу змінити в тому районі маршрут транзиту¹⁷. М. Румянцев та А.Е. Рішельє підтримали цю пропозицію¹⁸ і 4 серпня 1805 р. цар видав указ про відповідне корегування маршруту міжнародного транзиту¹⁹.

Ситуація в Європі й, зокрема, збитки торгівлі через війну та «Континентальну систему», спонукали російський уряд у 1808 р. піти на безпрецедентні заходи у транзитній торгівлі. Указом від 2 жовтня 1808 р. було дозволено транзит через Одесу до вищезгаданих країн навіть для заборонених до ввезення в імперію товарів, за винятком англійських (необхідна данина «Континентальній блокаді»), й зроблено деякі інші полегшення для купців, щоправда зі збереженням жорсткого контролю задля запобігання контрабанди²⁰. В цей же час сприятливим було ставлення влади і до купців м. Бродів. Зокрема, на прохання «подане бродівським купцем Гильберштамом» 1808 р. волинському губернатору від імені купців-євреїв, в тому числі пов'язаних з транзитної торгівлею, було значно полегшено процедуру продовження їхнього терміну перебування в Російській імперії²¹, а 22 травня 1808 р., завдяки клопотанню А.Е. Рішельє, було видано указ, яким дозволялося іноземцям вирушати з Одеси до Радзивилова з паспортами, виданими херсонським військовим губернатором (тобто самим А.Е. Рішельє)²².

Зазначені пільги та наслідки «Континентальної системи» сприяли надзвичайному піднесенню «одеського транзиту», особливо (як вже зазначалося) його найуспішнішого маршруту: Броди – Радзивилів – Одеса – Стамбул. Серед сучасників найповніші відомості про «одеський транзит» доби «Континентальної блокади» зібрав та опублікував в своїх «листах» негоціант К. Сікар. Він доводив безперечні переваги одеського транзиту Броди – Одеса перед усіма іншими сухопутними маршрутами, що зв'язували за часів «Континентальної блокади» Європу та Азію, зокрема, перед транзитними шляхами через Балкани. «Найбільше, – зазначає К. Сікар, – відправлення товарів сухим шляхом у 1808 році було зі Смірни до Артаки; невелика лише частина йшла до Радосто, що розташований на протилежному березі Артаки, звідти прямувала через Роменію, Болгарію та Угорщину до Відня; інша частина була привезена морем до Варни й звідти йшла далі майже тим самим шляхом, як і та, що прямувала з Радосто. Враховуючи сучасний стан цих земель,

можна собі уявити, які надмірні витрати, різноманітні перешкоди, псування товарів й втрата часу мають зазнавати купці, що прямують цими шляхами. Насправді багато товарів поспувалося, а решта перебувала у дорозі надто довго. Досвід довів перевагу для транзитну шляху через Одесу! Нема, здається потреби доводити це... Транзитні товари, прибувши до Одеси, витримують тут карантин, й потім дозволяється негоціанту взяти їх до свого магазину для відправлення зі штемпелем митниці до Молдавії, або до Відня через Броди...»²³. Тому, за словами К. Сікара, коли вступили в силу укази від 5 травня 1804 р. та особливо, від 2 жовтня 1808 р., які «знищили усі перешкоди» на шляху «одеського транзиту», обсяги та мережа маршрутів останнього значно зросли (лише головних видів таких маршрутів негоціант нарахував 17).

К. Сікар вказував на широкий асортимент товарів, переважно промислових, що вивозилися з Європи до Азії через Одесу: «сукна, ковпаки, фески, шовкові, золоті та срібні тканини, галуни, мережива, галантерейні вироби й взагалі усі коштовні товари, необхідні для азійської торгівлі»²⁴. Серед товарів, що ввозилися через Одесу з Азії до Європи, переважала сировина для промисловості, передусім бавовна. Для її транспортування сухоходом потрібна була значна кількість возів, людей, а також великі витрати. Лише перекриття морських комунікацій внаслідок війни могло спричинити сухопутне перевезення цього товару на такі великі відстані. Але «транзитний довіз» бавовною не обмежувався. До нього входили й інші азійські товари, достатньо легкі та коштовні, щоб компенсувати суходільне транспортування. Щодо його асортименту К. Сікар, зокрема, писав: «ми отримуємо у транзит бавовну, не прядену та прядену, білу та червону, козячий пух, вовну ангорських овець; сирець та спучений шовк; турецькі та персидські тканини, аптекарські припаси, пряне зілля та коріння, ароматні речовини й взагалі усі коштовні речі, що варті перевезення сухим шляхом з Одеси до західних країн»²⁵. Детально розглядаючи найуспішніший для транзитної торгівлі 1808 р., К. Сікар доводив, що з 10 787 320 крб. загальної вартості транзитного довозу з Азії через Одесу до Європи 8 561 920 крб. складала вартість 33 131 кип бавовни, що мали вагу 265 048 пудів; 875 400 крб. – вартість 1791 кипи бавовняного білого та червоного прядива, що мали вагу 8754 пуди; 400 000 крб. – медикаменти; 950 000 крб. – прянощі, тканини та інші азійські вироби.

К. Сікар, як досвідчений негоціант, підраховував загальний чистий прибуток купців від «одеського транзиту». За його підрахунками привіз азійських товарів Леванту мав принести «барису» більше ніж у 981 тис. крб., а вивіз у зворотному напрямку європейських товарів – 245 тис. крб. Говорячи про загальний прибуток негоціантів Одеси, К. Сікар зазначав: «Біля двох третин цієї суми, або 817,868 крб., залишилися на місці; решта розійшлася в околицях й по дорогах до Бродів та Молдавії». Між іншим, К. Сікар вказував, що 399 суден, які привезли до Одеси лише левантських транзитних товарів на 10 млн. крб., натомість завантажилися значною кількістю місцевих виробів, притому не лише тих, що належали до традиційних статей експорту, але й таких,

«котрі раніше з Одеси ще не відправлялися». Отже, транзит явно сприяв розвитку експорту та місцевого виробництва²⁶.

Однак успіхи транзиту Броди – Одеса часів «Континентальної блокади» не були тривалими. Досить скоро російський уряд вдався до суттєвих змін своєї зовнішньоторговельної політики. Причини, що до них спонукали, полягали не тільки у зовнішньополітичній ситуації, але й у економічних факторах. Російський уряд був вельми стурбований збільшенням довозу до країни й втратами через це російської промисловості та скарбниці. Все це спричинило появу «Положення про нейтральну торгівлю на 1811 р...» від 19 грудня 1810 р., що встановили цілу низку обмежень імпорту²⁷. Згідно одного з пункту «Положень» транзитна торгівля мала бути «узгоджена» зі зміною загальної митної політики країни. Таке «узгодження» було здійснено указом від 24 березня 1810 р. «Про транзитний торг через Одесу». Згідно указу формально транзит Броди – Радзивишів — Одеса (на відміну від скасованого «одеського транзиту» до Пруссії та ін.) міг функціонувати, але заборона ввезення більшості видів транзитних товарів та збільшення митних формальностей фактично зводила його нанівець²⁸. Не дивно, що сучасники та історики вважали зазначений указ припиненням дії транзиту.

Скасування пільг транзиту завдало значних збитків негоціантам. К. Сікар у «Додатках» до своїх «Листів про Одесу», зокрема, писав: «указом 24 березня [1810 р.] несподівано було скасовано транзит через Одесу усіх товарів, заборонених до ввезення до імперії, внаслідок чого велику кількість цих товарів, що були надіслані з різних місць Європи до Бродів, або там вже знаходилися для відправлення до Туреччини через Одесу, й навпаки, потрібно було відправити назад з надзвичайними витратами й шукати для їхнього збуту нових шляхів». К. Сікар вказував на нерозумність заборони транзиту, бо край втратив значні кошти, віддавши їх іншим країнам, до яких «тік» транзитний маршрут, зокрема, іллірійській провінції Наполеона («постанова ця задовольнила бажання Франції, яка вживала усіх заходів, щоб відвернути від Одеси транзит та спрямувати його на Боснію через Іллірію. Заборона ця завдала великих збитків Європі, а Одесі, зокрема, – до двох мільйонів щорічно»), а також на те, що цю заборону було здійснено вельми некоректно щодо інтересів купецтва, яке не було попереджене про неї заздалегідь²⁹.

Пізніше, оцінюючи успіхи «одеського транзиту» часів «Континентальної блокади», деякі історики вважали, що саме тоді Одеса вперше заявила про себе, як торговельний пункт загальноєвропейського значення. Так, А. Скальковський писав, що вищезгаданий транзит навігації 1808-1809 рр., «коли куплені у Смірні та інших місцях Туреччини товари завантажувалися у Артачі або Радосто (на Мармуровому морі) на нейтральні кораблі й Чорним морем доходили до Одеси. Звідси через західні губернії досягали Франції, Австрії й навіть Бельгії» – наочно довів усій Європі, що Одеса є надзвичайно важливим транзитним пунктом³⁰. О. Оглобин звертав увагу, що не лише Одеса, але й інші українські землі виграли завдяки транзиту: «За континентальної блокади одеський транзит швидко зростає. Одеса й Правобережжя опинилися в центрі транзитного торгу. Головні шляхи

торговельні між європейським континентом і Сходом через Україну пройшли, і транзит Одеса – Броди набуває міжнародної ваги»³¹.

Одеські неогоціанти добре запам'ятали «незабутній 1808 р.» (визначення К. Сікара), що спонукало їх у подальшому докладати зусиль задля відродження транзиту. Це певною мірою вдалося за часів дії одеського порто-франко, коли (особливо упродовж 1821-1831 рр.) Одеса стала ланкою транзитної торгівлі між Центральною Європою та Закавказзям і Персією³². Проте і в цьому разі на заваді транзитної торгівлі врешті стала російська протекціоністська митна політика (скасування митних пільг Закавказзя у 1831 р.). Як відомо, проекти транзиту товарів між Заходом та Сходом через Одесу (зокрема, по маршруту Одеса – Броди) розробляються і сьогодні.

Примітки:

1. Див.: Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX століття / О. Оглоблін // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 12. – С. 234-252; Кн. 15. – С. 166-195.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1 – Т. 28. – № 21.196. – С. 192-195.
3. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – №21.197. – С. 195-197.
4. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. – Одесса, 1881. – С. 29.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 220 (1804 р.), спр. 13, арк. 13.
6. Там само, арк. 33.
7. Там само, арк. 29, 30.
8. Там само, арк. 31.
9. Там само, арк. 27.
10. Там само, арк. 25.
11. Там само, арк. 40.
12. Там само, арк. 43.
13. Baracz X.S. Wolne miasto handlowe Brody / X.S Baracz. – Lwow, 1865. – С. 113-114.
14. Балабан М. Броды / М. Балабан // Еврейская энциклопедия. – СПб., б. г. – Т. 5. – С. 26.
15. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – №21. 530. – С. 712.
16. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – №21. 670. – С. 900.
17. ДАОО, ф. 1, оп. 220 (1804 р.), спр. 13, арк. 53.
18. Там само, арк. 52, 55.
19. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 28. – № 21. 864. – С. 1153; ДАОО, ф. 1, оп. 220 (1804 р.), спр. 13, арк. 56.
20. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30. – №23. 292. – С. 595-598.
21. Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 19, арк. 41, 42, 171, 397.
22. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 30. – № 23.005. – С. 264
23. Сикар Г. Письма об Одессе / Г. Сикар. – СПб., 1818. – С. 67.
24. Там само. – С. 68, 69.
25. Там само. – С. 66.
26. Там само. – С. 38, 64-73.
27. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 31. – №24.464. – С. 486-491.
28. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 31. – № 24.565. – С. 592.
29. Сикар Г. Вказана праця. – С. 128-129.
30. Скальковский А.А. Записки о промышленных и торговых силах Одессы / А.А. Скальковский. – СПб., 1865. – С. 49.

31. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні / О. Оглоблін. – Харків ; К., 1931. – С. 37-38.
32. Див: Оглоблін О. Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX ст. / О. Оглоблін // Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України при ВУАН. – К., 1931. – Вип. 1. – С. 279-294.

Отримано: 29.06.2017.

Mustafa Öztürk
(Elâzığ, The Republic of Turkey)

TURKEY AND UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

Introduction

Until the World War I, history of Ukraine went through great milestones. Ukraine was both a zone of influence and conflict between Russia, Poland, Lithuania and Ottoman Empire, and sometimes divided between Russia, Ottoman Empire, and Poland. Ukraine had to tackle with these three strong neighbors. Ukraine was under the dominance of Russian Tsardom between 1775-1918. National consciousness started to arise with the modern nationalism in the 19th century. Revolutions of 1848-1849 had a strong nationalist reflection in Western Ukraine. The opinion that Ukrainian people constitute a separate nation from the Russians is the result of these nationalist activities. World War I also brought significant changes to this situation. The collapse of Russian Tsardom with the October Revolution in 1917 and the emergence of a civil war provided the long-awaited opportunity to Ukrainians to announce their independence. Ukrainian Central Rada, which gathered on March 17th, 1917 begun to work. Finally, on December 26th, 1918, Ukrainian People's Republic was announced¹. Although it is claimed that Turkish-Ukrainian relations were based on hostility during this process, on the contrary, Turkish-Ukrainian relations were mostly amicable².

World War I is a war which affected the world history very significantly in every aspect. It had economic, political, social, and cultural consequences which we could not go into the details here. Borders of most of the countries were redrawn, a new world order was tried to be established. Of course, it should never be considered that this new world order adhered to equitable principles. This is also clearly revealed by the new order and drawn borders. This unnatural sharing of land brought new issues, and the world gradually drifted into a second war. One should look into the new world order established after the World War I to find the basis of the World War II and the extant issues.

1. Turkey-Ukraine Relations During the First World War

Turkey-Ukraine relations, the subject of our paper, coincide with this problematic period. Until then, Ukraine was under the invasion of Poland, Russia, and a region in the Western part of the country was under the invasion of Austria although for a short period.

Cossacks are an important factor in Ukrainian history. Ukraine was under the dominance of Russian Tsardom during the World War I, and gained independence only towards the end of the war with October Revolution in 1917 and country borders were demarcated. However, as a nation, Ukrainians always remained Ukrainian. Throughout their history, they mainly clashed with the Russians.

During the World War I, the first political and economic relations between Turkey and Ukraine were reflected in Turkish archives. We are going to evaluate Turkey-Ukraine relations based on these archived documents.

1.1. Political Relations

Political relations between Turkey and Ukraine during this period is focused on the Treaty of Brest-Litovsk on 3 March 1918, mutual confirmation and presentation of the agreements, and the establishment of Ukrainian Embassy and Consulate in Turkey.

According to the treaty signed on 9 February 1918 in Brest-Litovsk between Ottoman Empire, Germany, Austro-Hungarian Empire, Bulgaria and Ukrainian People's Republic, it was declared that the state of war between these countries ended³. According to the end article of this treaty, between Austro-Hungarian government on one side and Ukrainian People's Republic on the other side, if the two countries share borders, the border between Russia and Austro-Hungarian Empire before the war will be valid.

Other borders of Ukraine were defined as follows: More towards the North, the border of Ukrainian People's Republic starts from Tarnograd and generally follows the line through Bilgoraj – Tzcebrzsyn – Krasnostav – Pogaszow – Radin – Meshiretschie – Sarnaki – Melnik – Wysolio-Litovsk – Karmanietz Litovsk – Pruchany – Wygonowskojesce. The details of this border will be determined by a mixed Commission based on the ethnographic state and the wishes of the natives⁴. According to the Treaty of Brest-Litovsk on 3 March 1918, Ukraine's borders were more accurately defined. Liyoland and Istiland will not be adjourned and be evicted by the Russian armies and Red Guard Soldiers (Russian Red Army). Eastern border of Istiland is generally along the river Narva. Liyoland's Eastern border generally goes all the way until Tuna river, from Paypos Lake until Piskof Lake on the Southwest end, and along the line of Luban Lake and Liyonherf. The safety of this land will be maintained by Private Land Service and will be invaded by a German Security Force until the estimation of government regulation. Russia will release those from Liyoland and Istiland who are arrested and were forced to migrate and will ensure the safe return of those who were forced to migrate (See Appendix 1).

The treaty by which Russia withdrew from our provinces in Eastern Anatolia was signed on 3 March 1918 in Brest-Litovsk between Ottoman Empire and Russia, Austro-Hungarian Empire, Bulgaria. Since Ukraine was under the dominance of Russia, it was not considered as a separate state, but the provinces it comprises were defined in the 6th article. According to that; Russia undertook to make peace immediately with Ukrainian People's Republic and recognizing the peace contract between the aforesaid Republic and

four allied countries. Ukrainian land would be immediately evicted by the Russian armies and Russian Red Guard Soldiers. Russia would end all sorts of provocations and incentives against Ukrainian People's Republic and general organization⁵.

It could be understood from Talat Pasha's report dated 19 January 1918, which states that Ottoman Empire recognizes Ukraine as a distinct state. In the telegram he sent to the Prime Minister's Office, Talat Pasha states that; «Previous day we signed a special agreement with the Ukrainian commissioners and declared that we regard our joint ancient history not a war history but a history of old friends, and stated that our politic relations with Russia and Ukraine are equivalent, but Ukraine is considered an independent state by us for now, and if the peace treaty takes its final shape and our allies agree with us, a treaty can be signed with Ukraine as an independent state. Secondly, understanding the political borders of Ukraine is important for us, and this is important as we need to clearly identify the party to discuss the problems regarding the Black Sea...⁶.

Treaty of Brest-Litovsk and its appendices were accepted in the convention held with allies on 4 April 1918 and with Ukraine on the same date Ottoman Parliament and Upper House, and was accepted as a law with the decree of Sultan Reshad⁷ (See Appendix 2). Ukrainian People's Republic was also recognized by Argentina via the treaty between Ukraine and Argentina on 5 March 1921⁸.

a. Establishment of Ukrainian Embassy and Consulate

As an important step to improve the relations between the two countries, diplomatic activities were started. In this regard, Ukraine requested the appointment of the appointed Ambassador to İstanbul and attempted to establish two consulates in Jerusalem and Batum. In a telegram from Batum Governor Cemil Bey to the Foreign Secretary Fethi Bey, it was stated that Ojen Rasbavko, the appointed consulate of Batum, was recognized by the government but have not taken office yet⁹. Monsieur Jan Nukami, appointed by Ukraine in 1918, was recognized as the Ambassador of Ukraine¹⁰. Finally, in 1921, Ukraine established a consulate in İstanbul¹¹. In the letter by Muhtar Bey, who was appointed to carry out the foreign relations of Turkey in Ukraine, dated 6 November 1918, it was reported that upon the resignation of Monsieur Kistiyafoski, the appointed Ambassador of Ukraine in İstanbul, Monsieur Michel Sokovik was appointed as the emergency envoy. The letter from the Foreign Ministry confirm that this appointment is suitable was presented and the action of the Sultan was expected¹². In addition, considering that there are no mail and telegram correspondences between the two countries, Ukraine was asked to establish this correspondence. After the confirmation of the Treaty of Brest-Litovsk signed between the allies, the treaty was discussed in Vienna on 22 August 1918. Based on the fourth article of the treaty, as the establishment of an international telegram line between the two countries would be useful, a conference meeting to discuss the execution of the postal services was proposed¹³. However, the establishment of a mail and telegram line between the two countries was only possible after a few months.

2. Establishment of Economic Relations

In the appendix of the Treaty of Brest-Litovsk, an economic cooperation treaty was signed. Based on this; the parties would begin to improve mutual trade relations, and until July 1918, essential agricultural products would be mutually exchanged according to the requirement. A mixed commission would be established to decide on the type and quantity of these products and would be in effect after the signature of the peace treaty. There had been negotiations for the joint action of Germany, Austro-Hungarian Empire and Turkey to begin economic relations with various regions of the fallen Russia in Berlin on 27 April 1918, and as a result of these negotiations, decisions on economic relations were made¹⁴. These decisions determined the nature of the exchange between the parties, the price of livestock and grains, how the trade will be performed, and how much percentage will be obtained.

In this agreement, the exchange rates between the domestic currencies of the states were clearly stated. Based on this; 100 German Gold Marks = 462 Ukrainian People's Republic Gold Karbovanets = Gold Rouble of the fallen Russian Empire (1 Rouble 1/15 Royal Imperial) or 1000 Austro-Hungarian Gold Kronen = 393 Ukrainian People's Republic Gold Karbovanets and 78 cents = 393 Roubles and 78 kopeks of the fallen Russian Empire (1 Rouble = 1/15 Imperial)¹⁵ (See Appendix 3).

Moreover, in an arranged protocol, every agricultural and industrial trade between the parties would be encouraged, required conveniences for transit trade would be provided, navigation of the ships would be regulated, and mutual customs tariffs would be determined¹⁶.

3. Ukrainian Captives and Ukrainian Liberation Association

At the end of each war, the state and exchange of captives have always been an important issue. The same issue was faced after the World War I. There were Ukrainian captives of unstated number in the camps near Manyas and Konya in Turkey. However, since Ukrainian captives were kept at the same place with the Russian captives, after the appeal by the Ukrainians, they were separated from the Russians. There is a significant issue here.

Ukrainian Liberation Association founded by the Ukrainians was working for the independence of Ukraine. In a letter from the Intelligence Department Submanager Staff District Governor to the Sultan on 9 December 1914; the purpose of Ukrainian Liberation Association was summarized as follows: Ukrainians, who inhabit the lands extending from the Carpathian Mountain to Don River and even to the Black Sea, taking advantage of the state of war and the invasion of these regions by the Austrian army, established an Association to found an Independent Ukrainian Government to rescue their thirty million citizens suffering under Russian oppression. The essence of their strategy is to enlighten the Ukrainians under Russian jurisdiction and provoke them against the Russians. Their first goal in this strategy is towards the isolation of the Ukrainians among the Russian captives in Austrian and Ottoman armies and their enlightenment. The committee's application for this purpose was taken into military consideration and Ukrainian captives in İzmit were separated from the

Russians and the document that includes their declaration and dates was presented to the Prime Minister's Office¹⁷ (See Appendix 4).

However, in the letter from the Interior Minister on behalf of the Deputy Commander-in-Chief to Sultan on 29 October 1914, it was stated that there were no buildings suitable for the inhabitation of the Ukrainian captives in İzmit, and that the only building suitable was the French School, and it was requested that orders should be given to authorities so that the School is left to the Captives Commission Directorate¹⁸.

In the letter by the Police General Manager to the Ministry of the Interior on 7 February 1915; it was stated that Russian citizen and Jewish Leiba Evelev Babok transferred his printing house in Kurshunlu Han in Galata to the head of Ukrainian Association Monsieur Melenski, and that he would leave together with his wife Şine who is 40 years old, his son Moize who is 16 years old, his son David who is 14 years old, his child Bezalestel who is 7 years old, and his daughters Anna and Zina who are 12 and 10 years old respectively, and the required documents were discussed and the bills could be found in his file, and necessary permissions should be given¹⁹. So, it can be understood that by this way, the printing house Babok transferred to Ukrainian Association significantly contributed to the printing-publishing activities of the Ukrainians in Turkey.

In the answer provided by the Police Governor to the Ministry of Interior on 9 January 1915, it was stated that Ukrainian captives were indeed separated from the Russian captives by a special commission and placed in a separate section in the shipyard, there weren't any students in the French School, and that the evacuation and allotment of Galatasaray High School was not possible since the second year boarders were staying there at night and they were in a building in the interior of the Palace but were evacuated from there and the students of Numune School were transferred to the French School²⁰.

Ukrainian Independence Association requested that the leading men of the association go to Manyas Lake and Konya in order to encourage the Ukrainians placed there to acquire Ottoman citizenship²¹. After this request, Ukrainian and Russian captives were separated from each other and the activities of the Association were allowed²² (See Appendix 5). In the letter by staff head Brausard on behalf of Deputy Commander-in-Chief to the Ministry of the Interior on 17 May 1915, Andreas Çuk and Marko Motifiski, who will encourage the Ukrainians located at Manyas and Konya, were allowed to go there for this matter²³.

There are explanatory documents on how to treat the captives. In the letter of the Ministry of the Interior on 21 April 1918, in summary; regarding the confirmation of the peace agreement with the Russian and Ukrainian governments, letter from the Ministry of the Interior on immediate determination of the treatment of civilian captives under these governments was discussed and based on this discussion, it was stated that Ukrainian civilian captives should be released and those who wish to return their home countries should be evicted via an empty ship travelling to Odessa from here, and for those who need help, the travel expenses from the neighborhood they currently reside to their previous settlement should be covered such that this would be consistent with the articles of the peace agreement with Ukraine, and that maximum

care should be taken to confirm the nationality of those who wish to go back to their countries so that they are actually Ukrainian citizens but not Russian citizens. The treatment of aforementioned civilian captives was determined and also the treatment of Ukrainian civilian captives and Ukrainian war captives was requested from the Ministry of War.

About the Russian civilian captives, according to the peace treaty between Ottomans and Russians signed on 3 March 1918 in Brest-Litovsk, the article on the aforementioned civilian captives was the same as the article in the treaty with Ukraine: «Civilian captives will be immediately released. The party that captivated and took them prisoner is obliged to pay their travel expenses from the locations they were placed in their actual places of residence, that is, the place they used to live in before they were taken prisoner²⁴». According to this, Ukrainian and Russian captives would be released and necessary means will be provided for those who wish to go back to their countries and their travel expenses would be covered by us.

As it is with all treaties, the aforementioned treaty was signed according to the reciprocity principle. The obligations of Turkey were also valid for Ukraine and Russia. However, regarding this subject, not enough information was provided by the Russian government about the number, place, and state of the Turkish captives in Russia. Continuing from the same letter, the statement; «Since there are no information on the state of civilian Ottoman captives in Russia and whether Russia released them and covered their travel expenses from the locations they were placed in their actual places of residence, that is, the place they used to live in before they were taken prisoner, and the acquired information on the means of the Russian Government to cover the transfer of the Ottoman captives in Siberia and other provinces to their original residences is not confirmed, in summary, the request that without obtaining information based on evidence on the state of the Ottoman civilian captives in Russia, the state of the Russian civilian captives in Ottoman Empire should not be provided and the treatment of Ukrainians is not suitable for Russia as there are many Ottoman citizens in Russia, is presented to the relevant ministry in advance» asks the number and locations of the Turkish captives in Russia, and states that how many Turkish captives were exiled to Siberia or other places are not known and Russia does not provide any answers on this matter, and thus the decision on the Ukrainian captives is not requested for the Russian captives so they should not be treated as the Ukrainians.

Conclusion

Since the dominance of the Ottoman Empire on the North, mostly amicable relations were established with the people of Ukraine. Ukrainian lands had always been a land of crossing during the Russo-Turkish war, which started from the beginning of 18th century and always changed hands between the two sides. Due to its geographical location, Ukraine has been under the influence of great powers and thus could not find the opportunity to develop as a separate state for a long time.

However, one of the first countries to recognize Ukraine, which gained independence from Russia after the World War I, was Turkey. As could be seen in the documents, amicable relations with Ukraine

was established even during the period of war. Diplomatic, economic and social relations were established between Ukraine and Turkey even during the period of war. During the war, Ukrainian captives in Turkey were treated differently from the Russian captives. It should especially be remembered that Ukrainian Liberation Association perhaps performed its first activity freely in Turkey.

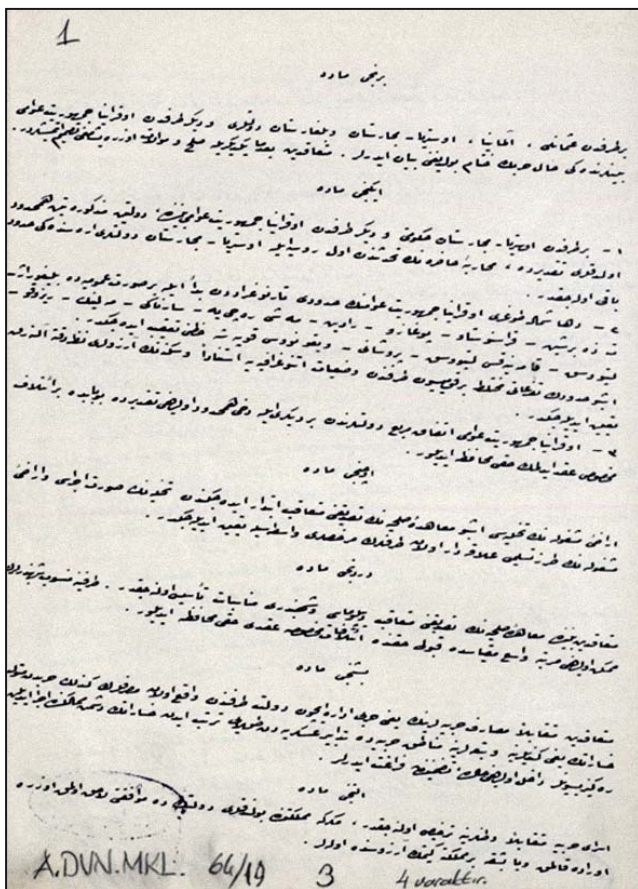
During the Soviet Union era, which was established after the Bolshevik Revolution in Russia, these bilateral relations continued, and Treaty of Friendship and Cooperation was signed between Ukraine and Turkey in 1922. These relations established throughout the history form the historical basis which brings the two countries together. This historical basis should be fundamental for the development of top quality relations in every area, today and in the future.

References:

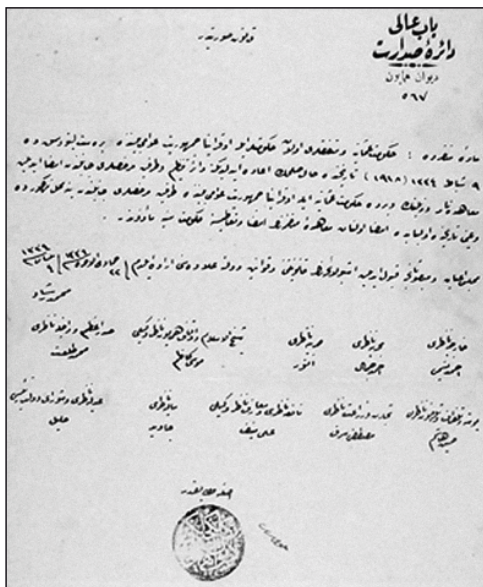
1. For more information on the historical course of Ukraine, see: Öztürk Y. *Ukraine / Yücel Öztürk // DİA. – XLII. – Ankara, 2002. – P. 73-75.*
2. Öztürk Y. *Kazak Tarihi ile Türk Tarihinin Ortak Dinamikleri / Yücel Öztürk // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler, [International Turkey-Ukraine Relations Symposium: Cossack Period (1500-1800) Reports / (editors: Volodimir Melnik-Mehmet, Alpargu-Yücel Öztürk-Ferhat, Turanlı-M. Bilal Çelik)]. – İstanbul : Çamlıca press, 2015. – P. 311-330.*
3. *The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (BOA). – A)DVN. MKL.00064.00019.003 (Treaty on 9 February 1918).*
4. The spelling of these place names in Latin letters is given in the document dated 28 June 1922 and numbered HR.HMŞ.İŞO 00123.00034.001, which is the rough draft of the Treaty of Brest-Litovsk.
5. *BOA (The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office). – A)DVN. MKL.00064.00019.001 (Treaty of Brest-Litovsk dated 3 March 1918) (BOA will not be used from here on).*
6. *HR.SYS.02295-0002-20. For the spelling of these place names in Latin letters see: HR.SYS.02295-0002-34.*
7. *HR.SYS.002295-0003-15 (Copy of the Act 567 of Bâb-ı Âli Daire-i Saderet-Divân-ı Hümayun: Repeated item: Ottoman Government is responsible for the signing and exchanging of the Treaty and appendix between the Ottoman Government, its allied governments and Ukrainian People's Republic signed by the representatives of the two parties on the reconstitution of the state of peace in Brest-Litovsk on 9 February 1918, and also the signing and exchanging of the treaty signed in the same place on the same date. I ordered the legality and the addition of the hereby proposal accepted by the Upper House and Parliament to the laws of State governance. Date 4 April 1334. Mehmed Reshad – Grand Vizier and Minister of Domestic Affairs Talat- Sheikh ul-Islam and Imperial Evkaf Ministry Musa Kazım-formerly Minister of War Enver-Naval Minister Ahmed Cemal- Minister of Foreign Affairs Ahmed Nesimi-Minister of Justice ve Chief of Justice Halil-Finance Minister Cavid-The Minister of Public Works ve Deputy Minister of Education Ali Münif- Minister of Trade and Agriculture Mustafa Sheref-Minister of Mail ad Telegraph and Telephone Hüseyin Hashim).*
8. *HR. – HMŞ.İŞO.00123.00017.001(French).002 (from Berlin Embassy, 27 June 1337-27 June 1921).*
9. *DH.İ.UM. – 20/20 13-34 (telegram dating 22 October 1918).*
10. *HR.HMŞ.İŞO – 123 19 (11 February 1921).*
11. *HR.HMŞ.İŞO – 123 18 (22 April 1921).*
12. *MV – 00295.00145.001.*

- 13. HR.HMŞ.İŞO 123/48 (23 December 1918), and HR. HŞM.İŞO 123/49 (3 May 1918).
- 14. HR.SFR.04.00038.0062.002 (printed).
- 15. ADVN. MKL. 0064.003.
- 16. ADVN. MKL. 00064.00019.003 (treaty on 9 February 1918).
- 17. DH.EUM.2. – Şb. 7/17.
- 18. DH.EUM.2. – Şb. 7/16.
- 19. DH.EUM.2. – Şb.00007.00017.017.
- 20. DH.EUM.2. – Şb. 7/17.
- 21. DH.EUM.2. – Şb. 7/17 (19 May 1915) and DH.EUM.2.Şb 0007.00017-0025 (13 May 1915).
- 22. DH.EUM.2 – Şb. 0007-003 (9 December 1914).
- 23. DH.EUM.2. – Şb. 7/17/2.
- 24. HR.HMŞ.İŞO.00123.00030.004.002.

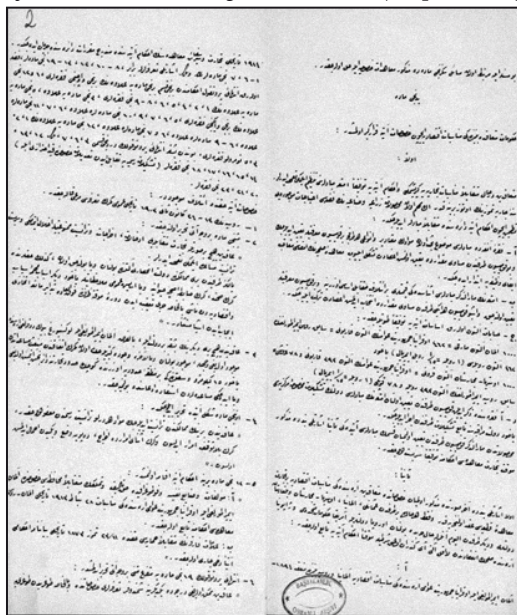
Appendix

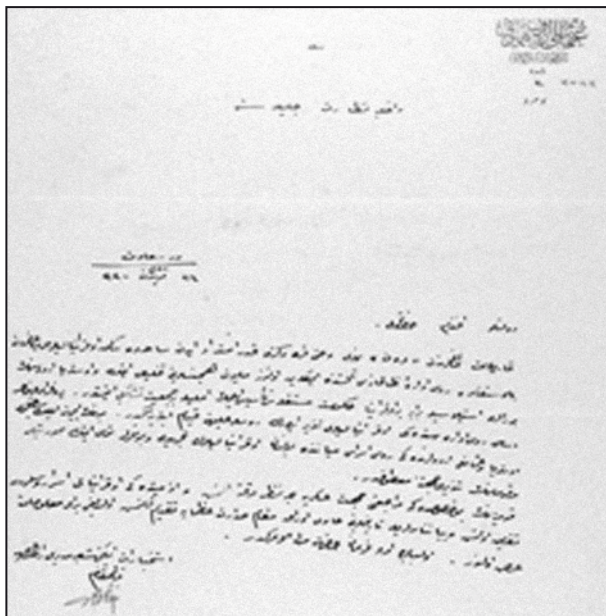
Appendix 1. Articles of Brest-Litovsk Treaty Which Demarcate Ukraine's Borders

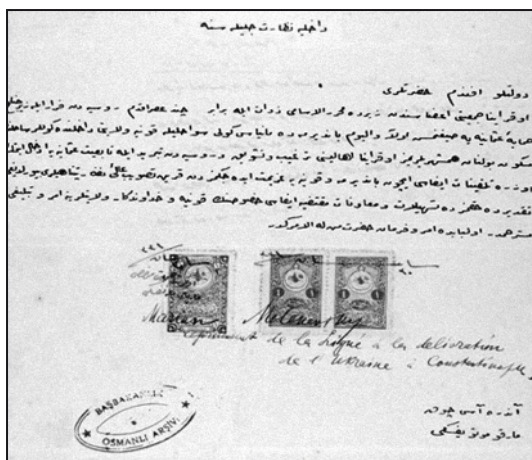
Appendix 2. Act on the Confirmation of Brest-Litovsk Treaty with Ukraine (4 April 1918)

Appendix 3. Resolutions on Economic Relations Between The Parties

Appendix 4. Submission from the Intelligence Department Submanager for the Information of Ministry of the Interior About the Society Ukrainians Founded and the Separation of the Ukrainian Captives from the Russian Captives

Appendix 5. Submission for the Information of Ministry of the Interior About the Society Ukrainians Founded

Отримано: 15.06.2017.

Артем Грачов
(Кам'янець-Подільський)

ДАРДАНЕЛЛЬСЬКА МОРСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 РОКУ: СПРОБА ЗДІЙСНЕННЯ ТА ПРИЧИНИ ПРОВАЛУ

Військові події 1915 р. в Дарданеллах були і залишаються важливим уроком історії. В той же час, висвітлення цієї проблеми в українській історичній науці є вкрай недостатнім. Хоча подібні дослідження дозволять вітчизняним військовим фахівцям ознайомитися з важливим досвідом стратегічних морських операцій.

Найбільше Дарданелльська операція представлена у західній історіографії. Зокрема, це робота австралійського військового кореспондента та письменника Алана Мурхеда¹, праці британських військових істориків Генрі Ліддел-Гарта² та Герберта Вільсона³. Проблему вивчали також Раймонд Адамс⁴, Кейт Айзекс⁵, Філіп Мейлінджер⁶, Джордж Паттон⁷. В радянській історичній науці операція представлена дослідженням військового історика, генерал-лейтенанта Червоної Армії Олександра Колєнковського⁸.

Операція в Дарданеллах знайшла відображення в широкому колі джерел. Серед них мемуари безпосереднього учасника подій Георга Коппа⁹ – радиста німецького крейсера «Гебен», спогади французького президента Раймона Пуанкаре¹⁰, повідомлення журналістів Еліса Ашмеда-Бартлетта¹¹ та Генрі Невінсона¹², американського посла в Туреччині Генрі Моргентау¹³, публікації в газетах, «*Otago Witness*»¹⁴, «*Timaru Herald*»¹⁵, «*Dominion*»¹⁶, «*Evening Post*»¹⁷.

Здійснення морської операції в Дарданеллах було зумовлене: позиційною війною на основних театрах бойових дій, що спонукало ворогуючі сторони до пошуку альтернативних прямому зіткненню рішень¹⁸; необхідністю вивести з війни Османську імперію; важливістю для Антанти зберегти зв'язок та забезпечити від супротивника колонії Африки та Сходу, насамперед Єгипет та Месопотамію¹⁹; потребою вирішити питання про повенний статус Проток та Константинополя та випередити росіян у здобутті міста; бажанням встановити морський зв'язок Франції та Англії з Росією для обміну продовольством, озброєнням, боеприпасами²⁰.

Крім того, скрутна ситуація на Кавказькому фронті штовхнула російське військове командування 2 січня 1915 р. звернутись до союзників з проханням провести демонстрацію поблизу Константинополя з метою відволікти турецькі війська²¹.

Британське військове командування, спільно із французькими та російськими штабами, прийняло рішення провести операцію розроблену на основі пропозиції військово-морського міністра Уїнстона Черчілля. Загальне керівництво мав здійснювати командуючий англійським Середземноморським флотом адмірал Секвіл Карден. Задум операції полягав у виведенні Османської імперії з війни силами самого лише флоту – руйнуванням укріплень ззовні та всередині проток й атакою Стамбулу. Припускалось навіть, що сам флот наближення до столиці призведе до революції в Туреччині. Крім того, військова машина Османської імперії була дуже вразливою че-

рез розташування обох її заводів з виготовлення боеприпасів – вони знаходились у Константинополі, поблизу узбережжя²².

19 лютого 1915 р. англо-французький флот почав бомбардування Дарданелл. Обстріл було здійснено 12 кораблями²³ з дистанції в 12 000 м, без будь-якої загрози для флоту з боку фортів²⁴: кораблі вели вогонь з-за лінії горизонту, спостерігачі повітряної кулі з судна «Manica» (першого британського корабля, що застосовував аеростати для артилерійської розвідки) шукали наземні цілі, про які повідомляли на «Manica», а звідки – на артилерійські кораблі²⁵. Загалом, було обстріляно фортеці Хеллес, Текке-Бурну, Седд-ель-Бар (європейський берег), Орканіє, Кум-Кале (азійський берег)²⁶. Спочатку було повідомлено про успіх, але опівдні повітряна розвідка, здійснена з гідролітака, виявила, що всі батареї на Кум-Кале, Седд-ель-Бар та Орканіє залишилися цілими²⁷. До 15:50 командуючі флотом вважали, що фортеці знищені. Але коли о 17 год. «Vengeance» підійшов ближче, по кораблю відкрила вогонь артилерія з Кум-Кале та Хеллесу, потім – Седд-ель-Бару та Орканіє. Лише о 17:15 вогонь з «Inflexible» завдав деякої шкоди фортеці Орканіє²⁸.

У турків з ладу було виведено лише одну гармату на Кум-Кале. Втрат серед особового складу майже не було – поки кораблі були за межами досяжності фортів, вони відвели особовий склад гарнізонів в укриття²⁹. Вогонь корабельної артилерії виявився неефективним проти наземних укріплень³⁰. Між тим, Пуанкаре писав: «...перші вісті, одержані нами із Дарданелл, були задовільними. Повністю знищено два форти на європейському березі та два форти на азійському березі»³¹.

На заході сонця Карден оголосив відбій. Далі ж бойові дії було перервано через погану погоду³². 25 лютого бомбардування було продовжено, але через сильний вітер неможливо було здійснити перед обстрілом повітряну розвідку³³.

Згідно нового плану кораблі «Vengeance», «Cornwallis», «Suffren», «Charlemagne» мали стріляти на ходу, «Agamemnon», «Irresistable», «Gaulois», «Queen Elizabeth» – з дальніх дистанцій з якоря, декільком кораблям було доручено корегувати вогонь³⁴. О 10 год. 25 лютого знову розпочався обстріл. До 15 год. форти змовкли. Цього разу майже всі турецькі гармати було виведено з ладу, третину – на тривалий строк. Форти Хеллес, Седд-ель-Бар, Кум-Кале, Орканіє турки залишили. З боку флоту «Agamemnon» отримав 9 пробоїн й втратив 3 моряки вбитими та 9 пораненими, на «Gaulois» загинуло 9 осіб, значна кількість членів команди було поранено³⁵.

26 лютого флот почав тралити вхід в протоку. Слідом за тральщиками рушили лінкори «Triumph», «Albion» та «Majestic» щоб придушити батареї всередині Дарданелл³⁶. Лінкори розпочали обстріл внутрішніх укріплень та групи фортів Дарданос, що прикривала вогнем мінні поля. Коли флот пройшов усередину протоки на 4 милях, вперше дали про себе знати турецькі польові батареї³⁷. З 8 до 15 год. операція йшла за планом, але потім «Majestic» та «Albion» потрапили під обстріл німецьких гаубиць калібру 152 та 210 мм, що вели вогонь із закритих позицій, й коли «Majestic» отримав попадання нижче ватерлінії, лінкорів й тральщиків від-

кликали. В цей день британці висадили невеликі підрозділи на берег й знищили гармати в залишених зовнішніх фортах³⁸.

Новий обстріл 1 березня теж не дав результату: рухома польова артилерія турків не давала можливості кораблям стати на якір, щоб вести вогонь точніше. В ніч на 2 березня флот ледь не зазнав перших втрат – тральщикам вдалося вийти з-під обстрілу турків лише завдяки димовій завісі³⁹ та підходу есмінців й крейсера «Amethyst».

4 березня союзники висадили 150 осіб на азіатський берег протоки для остаточного знищення форту Кум-Кале, але акція завершилась боєм – десанту довелось відступити з втратами 17 осіб убитими, 24 пораненими та 3 зниклими безвісти. Невдалою була й висадка на європейський берег, там втрати склали 3 вбитими та 1 поранений⁴⁰.

У наступні кілька днів відбулися нові артилерійські дуелі між британськими кораблями та турецькими батареями, але без відчутного ефекту для жодної зі сторін. Проте, вночі 10 березня один з тральщиків був підірваний міною, інші змушені були відступити під вогнем турків⁴¹.

11 березня адмірал Карден отримав телеграму Черчілля з вказівкою перейти до вирішальних дій, оскільки «прорив через Чанак може вирішити результат всієї операції», а «результати, яких слід домогтись, достатньо великі, щоб виправдати втрати в кораблях та особовому складі, якщо не можна досягти успіху інакше»⁴². Як наслідок, здійснено нову спробу знешкодити міни але знову без особливого результату. Натомість 4 тральщики вийшли з ладу, легкий крейсер «Amethyst» отримав значні пошкодження й втратив 27 осіб вбитими та 45 пораненими.

16 березня Карден захворів й був відправлений на Мальту, а командування перейшло до його помічника, віце-адміраа Джона Де Робека. Нову атаку було призначено на 18 березня. На той момент флот отримав підкріплення, кількість лінокрів збільшилася до 17 кораблів. Турки теж посилили оборону Дарданела, 6 головних фортів тепер мали 42 гармати калібром від 203 мм та більше. Було непомітно для союзників встановлено десяту лінію мінних загороджень із 20-26 мін⁴³. Її було встановлено далеко попереду основного мінного поля, паралельно бухті затоки Ерєнкій⁴⁴.

Британський флот був розділений та три групи (всього – 18 кораблів). Стратегічний задум передбачав такі етапи операції: 1. перша група кораблів з відстані в 70 кабельових від фортів Чанаку, поза межами досяжності турецьких гармат, відкриє вогонь, щоб нейтралізувати вогневі позиції цих укріплень; 2. третя група проходить крізь лінію першої майже впритул до мінного поля, яке мало бути розміноване в межах двох годин; 3. третю групу змінює друга та діє впродовж чотирьох годин – за цей час має бути прокладено фарватер у загородженнях завширшки 900 м; 4. флот форсує протоку⁴⁵. Усім кораблям слід було рухатись, оскільки ставати на якір було занадто небезпечно.

Атака розпочалась о 10:30. Об 11:25 перша група кораблів відкрила вогонь по чанакських укріпленнях. Форти не відповіли, але кораблі потрапили під сильний вогонь внутрішніх батарей та отримали пошкодження⁴⁶. О 11:50 стався потужний вибух у Чанаці⁴⁷. О 12:30 третя група пройшла через стрій 1-ї та з від-

стані 50 кабельтових почала обстріл внутрішніх батарей⁴⁸. Їй було наказано рушити вперед та почати руйнування фортів з близької дистанції. Кораблі теж потрапили під вогонь внутрішніх батарей різних калібрів, чимало з яких вели вогонь вперше. Тральщики почали тралити фарватер, одночасно в результаті обстрілу турецької артилерії лінкор «Suffren» отримав значні пошкодження.

О 14:30 третя група зробила півоберт, щоб відійти назад. Однак нерухожими залишилися «Charlemagne» та «Suffren», а «Gaulois» наткнувся на міну та змушений був повернутися до о. Тенедос⁴⁹. Французький «Vou-vet» отримав незначні пошкодження та був виведений з зони обстрілу, але невдовзі наштовхнувся на міну в бухті Еренкій та затонув за 2 хвилини з екіпажем (639 осіб)⁵⁰. Близько 16 год. кораблі «Inflexible» та «Irresistable» майже одночасно наштовхнулися на міни. «Inflexible» став дрейфувати за течією – лінкор отримав сильні пошкодження й ледь не потонув, прийнявши 2 тис. т води. «Irresistable», що наштовхнувся на дві міни, був потоплений вогнем турецьких батарей. Корабель «Ocean», відправлений на допомогу «Irresistable», теж натрапив на міну, отримав пошкодження від снарядів. В лінкора з'явився крен до 15°, через пошкодження керма «Ocean» став плавати колами по протоці⁵¹. Команда встигла залишити корабель, а через декілька годин він затонув⁵². О 18:00 Де Робек віддав наказ відступати⁵³.

У результаті операції 18 березня з 18 кораблів флотилії три затонули: «Vou-vet», «Irresistable», «Ocean», чотири зазнали серйозних пошкоджень: «Charlemagne», «Suffren», «Inflexible» та «Agamemnon»⁵⁴.

З турецького боку втрати склали 8 гармат, 4 з них було виведено з ладу остаточно. Для відновлення боєздатності фортів потрібно було лише декілька тижнів. Втрати особового складу нараховували 40 убитих та 74 поранених, в тому числі 18 німців⁵⁵. За спогадами Пуанкаре, йому повідомили, що з ладу вийшла узагалі лише одна гармата.

Аналізуючи причини невдачі атак, слід насамперед підкреслити, що організатори операції не врахували, що флот пристосований для боротьби з флотом – відкритими цілями на морі, а не закритими на суходолі. На невеликій дистанції, під час бою всередині протоки, кораблі були в зоні досяжності численної турецької артилерії дрібних та середніх калібрів. О. Коленковський звернув увагу на важливу деталь: влучний постріл з корабля здатний був вивести з ладу 1-2 гармати, натомість влучний постріл в корабель виводив його з ладу цілком, разом із 8-9 гарматами⁵⁶. При цьому навіть якби кораблям вдалось пройти всередину протоки, вони були б під вогнем артилерії та в зоні торпедних атак з обох берегів.

Помилковими виявилися розрахунки ефективності корабельного вогню, які британське адміралтейство робило на основі успіхів німецьких 420-мм гаубиць, які руйнували бельгійські фортеці⁵⁷. Британський військово-морський історик Герберт Вільсон, досліджуючи морську операцію, писав, що висновок про ефективність гармат калібру 381 мм «Queen Elizabeth» проти фортифікацій було зроблено без урахування того, що гарматам лінкору, на відміну від німецьких та австрійських гаубиць, слід було стріляти з рухомої платформи, кут їх стрільби складав не більше 22°, а вогонь був вкрай неточним.

Перебіг операції продемонстрував, що потужності двигунів тральщиків не вистачало, щоб йти проти сильної течії Дарданелл й знешкодити мінні поля. Помилковою виявилась і думка Черчилля, що придушити наземні сили можна виключно обстрілом з моря⁵⁸. Не мали атаки й очікуваних політичних наслідків. Хоча наближення флоту Антанти серйозно деморалізувало турків, очікуваного перевороту в Константинополі не відбулось.

Водночас, турки витратили більше половини боєприпасів. Не було більше мін – дійшло до того, що турки вилучували російські міни в Чорному морі та переправляли їх до Дарданелл⁵⁹. В роботі американського генерал-лейтенанта Паттона йдеться, що після 18 березня в турків було близько 22 600 снарядів, проте для гармат калібром 210 та 280 мм їх залишалось близько 30-40 на гармату⁶⁰. Британський Історик Алан Мурхед писав про наявність лише 30 бронейних снарядів для важких гармат – лише такими можна було вразити англійські лінкори. Вільсон вказував, що дефіцитними були снаряди для нових гармат. Георг Копп, радист з корабля «Гебен», згадував, що у форті Гамідіє залишилось тільки 4 снаряди великого калібру, і який флот продовжив операцію, турки могли б зазнати поразки⁶¹. Генрі Моргентау, посол США в Туреччині (1913-1916 рр.) взагалі повідомляв, що турки не лише відчували гострий дефіцит боєприпасів, але й з приходом флоту в протоки, були за крок до здійснення перевороту в Константинополі⁶².

Звідси можна припустити, що іншою помилкою сил Антанти була непослідовність, яка загалом проходить червоною ниткою крізь усю історію Галліполійської кампанії. Проте такий висновок можливий лише з відстані більш як століття від часу операції, в той час як ситуація, якою її бачили адмірал Де Робек та його підлеглі, мала видаватись їм зовсім інакшою: придушити польову артилерію та форти не вдалось, натомість флот, ще до того, як було прокладено фарватер через мінні поля, уже зазнав серйозних втрат, які в подальшому могли лише збільшуватись.

Провал морської операції мав несприятливі політичні наслідки для союзників. В Греції знову прийшли до влади прихильники союзу із Німеччиною. Антанта намагалась залучити Афін до війни обіцянками Смірни та Кіпру, але марно. Болгарія відхилила пропозиції про приєднання до Антанти, а в Італії посилювались позиції прихильників нейтралітету⁶³.

Отже, Дарданельська морська операція яскраво засвідчила брак досвіду проведення подібних військових акцій, наочно показала, наскільки теоретичні плани і розрахунки не отримали підтвердження на практиці. Також досі дискусійним залишається питання про те, чи варто було союзникам, незважаючи на значні втрати, продовжувати її.

Примітки:

1. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / А. Мурхед ; пер. с англ. А.С. Цыпенкова. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 383 с.
2. Лиддел Гарт Г.Б. 1914. Правда о Первой мировой. [Електронний ресурс] / Г.Б. Лиддел Гарт. – М. : Эксмо, 2009. – 480 с. – Режим доступу: <http://www.e-reading.link/book.php?book=147083>.

3. Вильсон Х. Линкоры в бою. 1914-1918 гг. [Електронний ресурс] / Х. Вильсон. – М. : Издграфус, ЭКСМО, 2002. – 432 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/wilson_h2/index.html.
4. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means / R. Adams // Joint Force Quarterly 79, 4th Quarter 2015. – P. 96-101.
5. Isaacs K. Wings Over Gallipoli / K. Isaacs // Defence Force Journal. – No. 81 March/April, 1990. – P. 5-18.
6. Meilinger P.S. Second Fronts. Factors in Success and Failure and Implication for the Future / P.S. Meilinger // Joint Force Quarterly 70, 3rd Quarter. – 2013. – P. 100-107.
7. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli / G.J. Patton (Jr). – Headquarters, Hawaiian Department. August 31, 1936. – 70 p.
8. Коленковский А.К. Дарданельская операция / А.К. Коленковский. – М. ; Л. : Гиз, 1930. – 112 с.
9. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Електронний ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/ мемо/german/kopp_g/index.html.
10. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары / Р. Пуанкаре. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, 2002. – 784 с.
11. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
12. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Електронний ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
13. U.S. Ambassador on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Електронний ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступу: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_morgenthau.htm.
14. Bombardment Of The Dardanelles // Otago Witness, 24 February 1915. – P. 27.
15. State Of Constantinople // Timaru Herald, Volume CII, 9 March 1915. – P. 7.
16. Attack On The Dardanelles // Dominion, Volume 8, 8 March 1915. – P. 5.
17. At The Dardanelles // Evening Post, Volume LXXXIX, 30 April 1915. – P. 3.
18. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 32-33.
19. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and... – P. 97.
20. Лиддел Гарт Г. Б. – Вказана праця.
21. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 17.
22. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 4; Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 37-38.
23. Isaacs K. Wings Over Gallipoli... – P. 5.
24. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 5.
25. Ibid... – P. 5-6; Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 109-110.
26. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 26.
27. Там же. – С. 27.
28. Там же.
29. Там же. – С. 28.
30. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
31. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары... – С. 491.
32. Patton G.S. (Jr.) The Defense of Gallipoli... – P. 5.
33. Коленковский А.К. Дарданельская операция... – С. 29.
34. At The Dardanelles // Evening Post, Volume LXXXIX, 30 April 1915. – P. 3.

35. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 29.
36. История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / под редакцией И.И. Ростунова. – М. : Наука, 1975. – Т. 2. – С. 108.
37. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 29.
38. Там же. – С. 30.
39. Там же.
40. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Электронный ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
41. Вильсон Х. Линкоры в бою. 1914-1918 гг. [Электронный ресурс] / Х. Вильсон. – М. : Изографус, ЭКСМО, 2002. – 432 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/wilson_h2/index.html.
42. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 58.
43. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 108-110.
44. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and... – Р. 98.
45. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 62.
46. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 38.
47. Bombardment Of The Dardanelles // Otago Witness, 24 February 1915. – P. 27.
48. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 110.
49. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915: Воспоминания. Мемуары... – С. 552.
50. Гончаров А.Г. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914-1918 гг. / А.Г. Гончаров, Б.А. Денисов. – М. ; Л. : Военмориздат НКВМФ СССР, 1940. – С. 123.
51. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 69.
52. Henry Nevinson on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915. [Электронный ресурс] // firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_nevinson.htm.
53. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Электронный ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/german/kopp_g/index.html.
54. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means... – Р. 98.
55. Коленковский А.К. Дарданелльская операция... – С. 40.
56. Там же – С. 42-43.
57. Там же – С. 45-46.
58. Adams R. The Gallipoli Campaign. Learning from a Mismatch of Strategic Ends and Means... – Р. 97.
59. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой... – С. 76.
60. Our Difficulties in the Dardanelles // Daily Sketch. – №1912. – 26 April 1915. – P. 5.
61. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». [Электронный ресурс] / Г. Копп. – СПб. : Корабли и сражения, 2002. – 104 с.– Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/german/kopp_g/index.html.
62. U.S. Ambassador on the Allied Setback at the Dardanelles, 18 March 1915// firstworldwar.com – a multimedia history of world war one. – Режим доступа: http://www.firstworldwar.com/source/dardanelles_morgenthau.htm.
63. История Первой мировой войны 1914-1918 гг... – С. 111.

Отримано: 17.09.2017.

УДК 355.48(436:44)«1809»

Сергій Олійник
(Кам'янець-Подільський)

АВСТРІЙСЬКО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА 1809 РОКУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

В статті розглядається малодосліджена сторінка української історії, пов'язана з австрійсько-французькою війною 1809 року. Автор з'ясовує політичні аспекти ведення війни в Галичині, перебіг бойових дій на території регіону, результати війни для українських земель.

Ключові слова: австрійсько-французька війна, Варшавське герцогство, Галичина, Російська імперія, Ю. Понятовський, Олександр I, Наполеон.

Наполеонівська епоха справедливо асоціюється з цілою низкою війн. Однією із них є австрійсько-французька 1809 року. У порівнянні з іншими війнами їй приділяють дещо менше уваги, переважно констатують перебіг війни на Дунаї, умови Шенбрунського миру, зрідка звертаються до подій на східноєвропейському театрі бойових дій. Ця війна мала безпосередній стосунок до України, так як перебіг бойових дій торкнувся Галичини, яка у той час входила до складу Австрійської імперії, а мирна угода стосувалася встановлення нових кордонів між імперіями Габсбургів та Романових. Загалом, український аспект війни 1809 року, за певними винятками¹, практично залишився поза увагою істориків, що й спонукало до появи даної публікації.

Існуючі австрійсько-французькі протиріччя призвели до розгортання в 1809 році війни між двома імперіями. Кожна зі сторін відводила Галичині друго- чи навіть третьорядну роль у майбутньому конфлікті. Союзником Наполеона у війні стало Варшавське герцогство, яке мало відтягнути на себе сили австрійців (за певних сприятливих обставин французи могли б направити на допомогу Варшаві незначну підтримку). Втім поляки не мали плану оборони, вони навпаки готувалися вести активні наступальні дії в Галичині, сподіваючись на підтримку місцевих поляків. В той же час, австрійське командування вважало, що бойові дії будуть обмежені теренами герцогства, а тому Галичину в розрахунок не брали. Ще одним прямим, чи непрямым учасником війни мала стати Росія. Виконуючи попередні домовленості з Наполеоном, Олександр I мав виступити в разі французько-австрійського конфлікту на його боці. Однак, російська сторона не була заці-

кавлена в розгромі Австрії, і навіть пообіцяла останній демонстративний характер участі на боці Франції. Передбачалося, що навіть якщо і доведеться вступити у війну, то буде використано мінімальну кількість військ, яка загрози Відню не становитиме².

9 квітня 1809 року Австрія оголосила війну Франції, а 15 квітня її 30-ти тисячна армія, очолювана ерцгерцогом Фердинандом, перетнула кордон Варшавського герцогства³. Звістка про наступ австрійців зробила неможливим наступ на Галичину. Польській стороні довелося оборонятися. Втрата Варшави не вивела поляків з війни. Навпаки вона змусила їх зібратися, і наприкінці квітня стався перелом у війні. Польські війська вступили до Галичини. Ця подія супроводжувалася напливом добровольців з числа галицьких поляків⁴. Тоді ж при польській армії було створено перший підрозділ із мешканців Галичини – «Хоругва кінних гідів при особі головнокомандувача», очолювана капітаном С. Мойночинським, що нараховувала 79 бійців. Вони використовувалися для перевезення рапортів і наказів та відрізнялися особливим обмундируванням зеленого кольору з карманзиновими випушками та комірами. Більшість цих вояків походила з родовитих шляхетських родин. Цей підрозділ, за задумом командуючого польської армії Ю. Понятовського, мав стати зародком майбутніх військових формувань в Галичині⁵. 14 травня польські війська тріумфально вступили в Люблін. До польського штабу почали прибувати делегації з проханням приєднати галицькі землі⁶.

Такий розвиток подій в Галичині, навіть попри відсутність згоди на приєднання краю, викликали в Олександра I серйозне занепокоєння. Щоправда, попри те, що на кордоні з Австрією знаходився потужний військовий контингент (70 тис. осіб), російський імператор не поспішав зі вступом у війну, адже у його плани не входив розгром Австрії⁷. Лише 27 квітня Олександр I віддав наказ головнокомандуючому угруповання російських військ, призначеному для війни з Австрією, генералу С. Голіцину про перехід кордону. Поляки з нетерпінням чекали на російські війська, сподіваючись на підтримку. Але в цьому вони дуже помилилися. Аби узгодити спільні дії, Ю. Понятовський скерував до С. Голіцина свого ад'ютанта з проханням вказати якими силами і в яких пунктах відбудеться перетин кордону. Однак відповідь була розпливчата. Повільність росіян ставала дедалі підозрілішою, породжуючи сумніви щодо виконання Росією своїх союзницьких зобов'язань⁸. Відповідно до наказів С. Голіцин розпочав зосередження підпорядкованих йому військ в районах Бресту, Слоніма та Острога. Після завершення концентрації війська передбачалося, що піхота направиться до Любліна, а кавалерія – до Львова. Лише 3 червня 1809 року російські війська трьома колонами перейшли Буг. Вони опинилися в тилу поляків, які рухалися на південь. Внаслідок цього шляхи союзних армій переплелися і росіяни змішалися з польськими обозами та маршовим поповненням. Все це призвело до безладу і могло спричинити конфлікти між росіянами і поляками⁹.

Командуючий австрійськими військами ерцгерцог Фердинанд, не вбачаючи можливості захистити Галичину, і в той же час не ба-

жаючи виводити австрійські війська з Варшавського герцогства (а тим більше з Варшави), задумав передати край росіянам і зосередитися на подальшій обороні. Проте 6 травня йому було запропоновано план наступу, згідно якого передбачалося оточити поляків навколо Любліна. План було схвалено. Однак він провалився. Більше того, довелося залишити Варшаву. Залишалося захищати Галичину. В той же час Ю. Понятовський розпочав наступ на південь. Серед його командирів поширилася ейфорія від успіхів. Вони навіть пропонували Ю. Понятовському скасувати австрійську владу в Галичині і приєднати територію краю до Варшавського герцогства. Але польський головнокомандуючий на такі авантюрні кроки не пішов. Адже потрібно було враховувати наявність все ще потужного війська в австрійців та реакцію на такий крок росіян. Однак розпочав наступ двома колонами на Ярослав та Львів. Перший було здобуто без бою. В другому, з одного боку, наростала паніка серед австрійських чиновників, а з другого – вираження радості з боку місцевих поляків. Львівський гарнізон хоч і нараховував 4 тис. вояків, але не відзначався боездатністю¹⁰.

Не маючи змоги протистояти полякам, австрійці 23 травня 1809 року розпочали вихід зі Львова. Разом з військовими місто залишив його губернатор граф Вумзер. Серед польського населення міста царювало піднесення, а серед австрійського – занепокоєння долею. Львів готувався до урочистої зустрічі польського війська. 27 травня у місто увійшло польське військо (невеликий підрозділ поручника Є. Старшинського)¹¹. Лунали вигуки на честь Наполеона та Польщі. Австрійську символіку почали змінювати на польську¹². До Генералів Рожнецького та Камінського, що тріумфально прибули ввечері 28 травня у місто, потягнулися різноманітні делегації місцевих мешканців. Однак від католицького архієпископа та греко-католицького митрополита делегації не було, церковні ієрархи залишилися вірними австрійській владі. Генерал Рожнецький розпочав реорганізацію міської, крайової та губернської адміністрації, створив тимчасовий уряд. Від імені Ю. Понятовського він самочинно видав відозву «До поляків – мешканців Галичини», якою видав мету поляків приєднання краю до Варшавського герцогства, чим скомпрометував головнокомандувача польського війська. Разом з тим австрійські мешканці міста мали побоювання за особисте життя. Зі Львова до Любліна було відправлено заручників з колишніх австрійських чиновників¹³.

Займаючись адміністративними справами, генерал велику увагу приділяв військовій, зокрема створенню і наповненню складів для польської армії¹⁴. З львівських добровольців планувалося створити львівський полк. Головна увага генерала Рожнецького була прикута переважно до західного напрямку, звідки він очікував можливого контрудару з боку австрійців. У той же час поступово розпочалося взяття під контроль населених пунктів Галичини (Сокаль, Тернопіль та ін.) та виправа на опанування берегів Збруча та Дністра¹⁵. На місцеве населення було покладено завдання забезпечення польської армії, що не могло викликати у нього захвату. Так,

лише Теремовля віддало на потреби польського війська 272 кварта гречаних круп, 58 фунтів м'яса, 219 буханок хліба та ін.¹⁶. За невиконання наказів передбачалася смертна кара. Польські підрозділи вдавалися і до реквізицій¹⁷.

На початку червня 1809 року генерал Рожнецький, отримавши розпорядження від Ю. Понятовського, вирушив зі Львова, залишивши суто символічний гарнізон – 50 піхотинців.

Австрійське командування вирішило виправити ситуацію на сході. Враховуючи, що їхня армія, попри наявність численних польських добровольців, все одно переважала противника, залишення Варшави позбавляло необхідності тримання у місті чисельного гарнізону. Крім того, через мляві дії росіян було прийнято рішення розпочати наступ. Для відбиття Львова було сформовано мобільну групу. Ситуацію поляків ускладнила ініціатива генерала Рожнецького. Росіяни розцінили такі дії прогнозовано негативно. Генерал С. Голіцин навіть направив Ю. Понятовському відповідного листа. Враховуючи те, що дії Рожнецького знайшли відгук не лише в львів'ян, а й в усій Галичині, Ю. Понятовський вдався до компромісу.

2 червня він видав наказ про створення Центрального Тимчасового уряду Обох Галичин під протекцією Наполеона. Але ці дії не лише не врегулювали ситуацію, а викликали невдоволення у французької та російської сторін. Більше того, французи зобов'язали поляків організувати присягу на ім'я імператора Наполеона. Якщо з поляками, серед яких не вистачало фахівців управлінців, проблеми загалом не було, то австрійські чиновники присягу приймати категорично відмовлялися, а росіяни просто проігнорували наказ, і на зайнятих ними територіях оперлися на колишню австрійську адміністрацію. Слід зазначити, що ще перед початком воєнних дій Олександр I особисто віддав розпорядження головнокомандуючому не кривдити місцевих жителів й докладати зусиль для повернення їх на бік Росії. У документі також наголошувалося на необхідності використання всіх можливостей, які з'являться, для того, щоб вселити в місцевих жителів думку, що діючи проти Австрії, Росія бажає гарантувати їх безпеку¹⁸. У свою чергу, С. Голіцин запевнив Олександра I, що повернення на бік Росії населення Галичини шляхом покращення їх становища і «корисних переконань» буде предметом його постійних турбот¹⁹.

Ще одним фактом, який свідчить про вагомість галицького питання для Російської імперії, може слугувати те, що командири трьох дивізій отримали по 400 друкованих прокламацій до населення краю, в яких, від імені головнокомандуючого російської армії в Галичині, заявлялось, що Росія не є їх ворогом, вона буде забезпечувати особисту безпеку і недоторканість власності місцевих жителів²⁰. Якщо взяти до уваги вказані факти, пов'язані із підготовкою до війни, та згадку Шильдера про зародження під час Ерфуртської наради 1809 року у російського імператора ідеї розширення кордонів до Карпат, можна зробити припущення про існування у Олександра I далекоглядних планів щодо Галичини, навіть до приєднання регіону до Російської імперії²¹.

Російський імператор наказав С. Голіцину активно впроваджувати на зайнятій території російську адміністрацію. До цього процесу планувалося залучати надійних галичан, а у випадку їх відсутності, ставити на адміністративні посади росіян²². Звістки про наявність підтримки з боку частини галичан підсилювали у Олександра I переконання у правильності своїх дій. У разі прихильного ставлення поляків до росіян, навіть визріла ідея включити герцогство Варшавське та князівство Галицьке в об'єднане Королівство Польське до складу Російської імперії²³. Водночас російська сторона намагалася маніпулювати галицьким питанням у взаєминах з Францією²⁴.

Наприкінці травня 1809 року розпочався штурм австрійцями Сандомиру. Однак, незабаром ерцгерцог Фердинанд вирішив припинити штурм і кинути сили на Львів. Стримати противника в Галичині полякам сил не вистачало. А тому Ю. Понятовський намагався заручитися підтримкою росіян через Наполеона та особисте листування з С. Голіциним. Запевнення в підтримці поляків з боку росіян ввело в оману Ю. Понятовського і зіграли негативну роль у червневих боях. Російські війська, знаходячись поблизу місця боїв, не проявляли жодної активності. Ситуацію ускладнювали особисті амбіції польських генералів Домбровського та Зайончека, які призвели до дошкульних поразок. Все це та відхід Ю. Понятовського за Сян дозволили австрійцям завершити розпочату справу щодо здобуття Сандомирської фортеці, що й сталося 19 червня. Після цього зусилля австрійців були спрямовані на Львів. Серед львівських поляків почали з'являтися панічні настрої. Чимало «патріотів» вирішило перечекати події за містом. Паралельно з цим відбулися бої між поляками та австрійцями під Заліщиками.

15 червня австрійський авангард розгромив польські пікети під Улановим і, переслідуючи відступаючих, зіткнувся з ескадронами російських гусар, які підійшли на підмогу полякам. Виявивши росіян, австрійці відступили. Наступного ранку відбулася зустріч австрійських та російських представників. Австрійці вибачилися за інцидент, вказуючи на те, що вважали їх поляками. Вибачення були прийняті. Цьому посприяли й незначні втрати росіян: 1 вбитий і 3 поранених²⁵, за іншими даними – 2 вбитих та один поранений²⁶.

18 червня польський гарнізон почав вихід зі Львова, наступного дня місто залишила польська влада. 21 червня в місто вступили австрійські війська, відновили австрійську владу²⁷. Щоправда через кілька днів його залишили. 26 червня 1809 року до Львова ввійшли російські війська. Вся влада зосередилася у військового губернатора генерал-майора барона Міллера-Закомельського. В окупованих росіянами містах створювалася російська адміністрація. Одночасно російська влада робила все, щоб ідея проголошення польським королем Олександра I знаходила все більше і більше прихильників. Згідно рапорту головнокомандувача російському імператору, датованого кінцем червня, така прихильність мала місце²⁸. Російське панування в головному місті Галичини тривало до початку грудня 1809 року, а 15 грудня у місті відновилася австрійська влада²⁹.

Воєнні дії з боку росіян велися неквапливо, попри це вони просувалися в західному напрямку. Лише після перемоги

Наполеона під Ваграмом вони прискорили рух. 15 липня російська армія здобула Краків³⁰.

14 жовтня 1809 року між Австрією і Францією було підписано Шенбрунську мирну угоду, в якій була стаття, згідно якої Росія отримувала частину Східної Галичини, але без м. Броди, з населенням 400 тис. осіб²⁸. Проте з огляду на те, що герцогство Варшавське отримало більшу частину Галичини (Західну) (що створювало передумови для відновлення Польського королівства), договір став серйозним ударом по амбіціях Олександра I, котрий, згідно обіцянки Наполеона, сподівався на включення до складу Росії території по р. Сян та Львова²⁹. Окрім того, російські війська на той час контролювали значно більшу територію ніж ту, яку мала отримати Росія³⁰.

Відповідно до Шенбрунської угоди наприкінці жовтня 1809 року було сформовано комісії щодо передачі Росії частини Галичини. Головним уповноваженим з розмежування кордону з Австрією було призначено С. Голіцина. З огляду на прийняті рішення, російські війська у грудні 1809 року залишили Львів і передислокувалися до Тернопільського та Заіщанського округів, де залишилася лише 9-а дивізія (решта війська відійшла в Росію)³¹.

Процес передачі земель відбувався в складних умовах. Австрійська сторона не хотіла віддавати росіянам Залозці, де знаходилася велика суконна фабрика, та прагнула передати Росії якнайменше населення. При обрахунках загальної кількості населення виникли труднощі. В інструкціях С. Голіцину, які надходили від Олександра I та М. Румянцева (міністра закордонних справ Росії), наказувалося зробити все, щоб до складу Росії перейшли Тернопільський, Заліщицький, Чернівецький і Станіславівський райони. Однак при обрахунках 400 тис. населення виявилось, що претензії Росії значно перевищують встановлену квоту населення. Тому, врешті-решт, до Росії відійшли Тернопільський та Заліщицький округи. Визначену квоту заповнили за рахунок частини Золочівського округу (але реально, як показала ревізія населення, до цієї кількості не вистачало 80 тис. осіб). Врешті, у березні 1810 р. було підписано демаркаційну угоду. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 11 квітня 1810 року в Львові. Логічним завершенням процесу стала поява 29 квітня цього ж року Маніфесту Олександра I, в якому оголошувалося про приєднання частини Галичини до Росії. Однак, акт формальної передачі цих земель відбувся лише в червні цього ж року³².

Таким чином, австрійсько-французька війна 1809 року мала безпосередній стосунок до України. Адже, попри те, що Галичині відводилася друго- чи навіть третьорядна роль у майбутній війні, терени краю стали ареною бойових дій. Окрім воєнного аспекту мав місце і політичний. Майбутнє Галичини тісно переплелося з польським питанням. Варшавське герцогство, справедливо сподіваючись на підтримку місцевих поляків, виношувало надію на приєднання галицького регіону до відроджуваної Польщі. Із введенням своїх військ в Галичину Ю. Понятовський, як головнокомандувач польської армії, розпочав відповідні кроки. Однак йому потрібно було зважати на позицію в цьому питанні Австрії (яка не хотіла

втрачати ці території) та Росії (яка не бажала відновлення профранцузької Польщі). Війна завершилася підписанням Шенбрунського миру, згідно якого Східна Галичина залишилася в складі Австрії, а Тернопільський округ відійшов до Росії. Останнє мало неабияке значення, так як російська сторона отримувала можливість посилити свої позиції в Галичині та на Правобережжі України.

Примітки:

1. Гошко Ю.Г. Тернопільщина в складі Росії (1810-1815 рр.) : доповідь на засіданні науково-методичної ради / Ю.Г. Гошко. – Львів : Обл. друкарня, 1951. – 31 с.; Мочніков Ю. 1809. Битва за Галичину / Ю. Мочніков // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Рік 2010. – Частина 1(3). – С. 4-20; Рік 2010. – Частина 2 (4). – С. 4-24; Рік 2011. – Частина 1(5). – С. 4-22; Рік 2011. – Частина 2(6). – С. 4-19; Рік 2013. – Частина 1(9). – С. 4-19; Олійник С.В. «Тернопільський край» у складі Російської імперії (1810-1815 рр.): приємна несподіванка чи важкий тягар / С.В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 15: На пошану професора М.Б. Петрова. С. 441-447; Białynia Cholodecki J. Lwów w XIX stuleciu / Białynia Cholodecki J. – Lwów, 1928. – 36 s.; Białynia Cholodecki J. Lwów w czasie wojen Napoleona Wielkiego w latach 1809-1814 / Białynia Cholodecki J. – Lwów, 1927; Leszczyński J. Rzady Rosyjskie w kraju Tarnopolskim / J. Leszczyński. – Kraków-Warszawa, 1903. – 271 s.; Pawłowski B. Historia wojny polsko-austriackiej 1809 roku / B. Pawłowski. – Warszawa, 1935. – 552 s.
2. Мочніков Ю. 1809. Битва за Галичину / Ю. Мочніков // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Рік 2010. – Частина 1(3). – С. 4-15.
3. Sokolnicki M. Wojna roku 1809 / M. Sokolnicki. – Kraków, 1910. – S. 15.
4. Мочніков Ю. 1809. Битва за Галичину / Ю. Мочніков // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Рік 2010. – Частина 2 (4). – С. 16.
5. Там само. – С. 17.
6. Там само. – С.16.
7. Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование : в 4 т. / Н.К. Шильдер. – СПб. : Издание А.С. Суворина, 1867. – Т. 2. – С. 240.
8. Мочніков Ю. 1809. Битва за Галичину/ Ю. Мочніков // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Рік 2011. – Частина 1 (5). – С. 4-5.
9. Там само. – С. 5.
10. Pawłowski B. Historia wojny polsko-austriackiej 1809 roku / B. Pawłowski. – Warszawa 1935. – S. 55.
11. Białynia Cholodecki J. Lwów w XIX stuleciu / J. Białynia Cholodecki. – Lwów, 1928. – S. 16.
12. Białynia Cholodecki J. Lwów w czasie wojen Napoleona Wielkiego w latach 1809-1814... – S. 4.
13. Там само. – С. 9.
14. Там само. – С. 7.
15. Gustaw O. Rok 1809 z cyklu boje polskie / O. Gustaw. – Poznan, 1918. – Т. V. – S. 91.
16. Гошко Ю. Тернопільщина в складі Росії (1810-1815 рр.) / Ю. Гошко. – С. 5.
17. Там само.
18. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия первая. 1801-1815. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1967. – Т. 5. – С. 43.

19. Там само. – С. 655.
20. Там само.
21. Олійник С.В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I / С.В. Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Т.21: На пошану професора О.М. Завальнюка. – С. 502-503.
22. Внешняя политика России XIX и начала XX века. – Т. 5... – С. 103.
23. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия его времени : в 6 т. / М.И. Богданович. – Спб. : Типография Ф. Сушинского, 1869. – Т. 2. – С. 446-447.
24. Олійник С.В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I... – С. 504-505.
25. Мочніков Ю. 1809. Битва за Галичину / Ю. Мочніков // Цитаделя. – Рік 2013. – Частина 1(9). – С. 14.
26. Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование : в 4 т. / Н.К. Шильдер. – Спб. : Издание А.С. Суворина, 1867. – Т. 2. – С. 241.
27. Białynia Cholodecki J. Lwów w czasie wojen Napoleona Wielkiego w latach 1809-1814... – S. 12.
28. Олійник С.В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I... – С. 503-504.
29. Białynia Cholodecki J. Lwów w XIX stuleciu / Białynia Cholodecki J. – Lwów, 1928. – S. 17.
30. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия его времени : в 6 т. / М.И. Богданович. – Спб. : Типография Ф. Сушинского, 1869. – Т. 2. – С. 439.
31. Олійник С.В. Галичина в зовнішній політиці Олександра I... – С. 505.
32. Олійник С.В. «Тернопільський край» у складі Російської імперії (1810-1815 рр.): приємна несподіванка чи важкий тягар... – С.443.

Sergey Oliynyk

AUSTRIAN-FRENCH WAR 1809 YEAR: UKRAINIAN MEASURING

The little known page of Ukrainian history is examined in the article. It relates with Austrian-French war in 1809 year. An author finds out the political aspects of war in Galicia, motion of battle actions in a region, results of war for Ukrainian lands.

Key words: *Austrian-French war 1809 year, Warsaw dukedom, Galicia, Russian empire, Yu. Poniatovsky, Alexander I, Napoleon.*

Сергей Олийных

АВСТРИЙСКО-ФРАНЦУЗСКАЯ ВОЙНА 1809 ГОДА: УКРАИНСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

В статье рассматривается малоисследованная страница украинской истории, связана с австрийско-французской войной 1809 года. Автор выясняет политические аспекты ведения войны в Галиции, ход боевых действий в регионе, результаты войны для украинских земель.

Ключевые слова: *австрийско-французская война 1809 года, Варшавское герцогство, Галиция, Российская империя, Ю. Понятовский, Александр I, Наполеон.*

Отримано: 12.09.2017.

**Олександр Кравчук,
Артем Михайлов**
(Вінниця)

Ю. І. ПОП ЯК ДОСЛІДНИК ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ ЧЕСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто праці Ю.І. Попа, в яких проаналізовано розвиток чеського робітничого руху, чеської соціал-демократичної партії на тлі політичних процесів у Австро-Угорщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також з проблем чеської політичної програми 1914-1918 рр., чеської історіографії ідеї слов'янської єдності.

Ключові слова: українська богемістика, Ю.І. Поп, робітничий рух в Австро-Угорщині, чеська соціал-демократія, національне питання.

Серед завдань сучасної вітчизняної історичної науки важливе місце посідає дослідження розвитку її різних галузей в Україні, зокрема, богемістичних студій. Значний внесок в її розвиток здійснив доктор історичних наук, професор Юрій Іванович Поп. Один із небагатьох українських фахівців зі всесвітньої історії, він насамперед відомий як автор підручника «Нова історія країн Азії і Африки (ХVІ – поч. ХХ ст.) (2012 р.)¹. Проте вивчення історії чеських земель започаткувало його шлях в науку і належить до його наукових інтересів. Доробок науковця у дослідження цієї тематики частково висвітлено у працях С. Калитка і О. Кравчука², О. Неприцького³, І. Попа⁴, О. Рабенчука⁵. Також відомості про богемістичну спадщину дослідника містяться у бібліографічних покажчиках Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського за 1991-2011 рр.⁶.

У богемістиці коло наукових інтересів Ю. Попа охоплює проблеми розвитку робітничого і соціалістичного рухів в чеських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., національні взаємини у Першій Чехословацькій республіці, чесько-українські та чесько-російські зв'язки.

Мета статті – висвітлити доробок Ю. Попа з історії чеських земель початку ХХ ст.

Історик і педагог Юрій Іванович Поп народився 5 березня 1936 р. у с. Страбичово Мукачевського округу Чехословацької республіки (нині – Мукачівський район Закарпатської області). Інтерес до історії у Юрія Івановича сформувався ще в юнацькі роки⁷. Вищу освіту отримав на історичному факультеті Ужгородського державного університету (1959-1964). Викладав у середніх школах (1964-1970), працював журналістом на Одещині (1967-1969). У 1970-1973 рр. – аспірант кафедри нової і новітньої історії Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Кандидатську дисертацію захистив в 1976 р. (Ужгородський державний університет), докторську – в 1997 р. (Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича)⁸. Із 19 листопада 1973 р. до 26 квітня 2015 р.

працював у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського старшим викладачем (1973-1980), доцентом (1980-2000), професором кафедри всесвітньої історії (2000-2015). У 2001-2011 рр. – завідувач кафедри всесвітньої історії.

Дослідження історії Чехії Ю. Поп розпочав у аспірантурі під керівництвом доктора історичних наук, професора К. Петряєва, працюючи над підготовкою кандидатської дисертації на тему «Австрійська соціал-демократія і чеське питання в кінці XIX – на початку XX ст.».

Після захисту кандидатської дисертації Ю. Поп продовжував студіювати розвиток соціалістичного руху та інші проблеми історії Чехії. Побачили світ праці про діяльність чеського радикального демократа Й. Фріча⁹, чеський буржуазно-ліберальний рух наприкінці XIX – на початку XX ст.¹⁰, дослідження науковцями Чехо-Словаччини Жовтневої революції 1917 р. в Росії¹¹, поширення марксизму в чеському робітничому русі¹².

Підсумок комплексного аналізу історії чеського робітничого руху наприкінці XIX – на початку XX ст. Ю. Поп у 1996 р. виклав у трьох монографіях: «Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX століття», «Чеський робітничий рух на початку XX століття (1900-1914 роки)», «Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки першої світової війни»¹³. Перша з них присвячена ідейній полеміці у чеському робітничому і соціалістичному русі з питань стратегії і тактики у національно-визвольній боротьбі в Габсбурзькій монархії у 90-х рр. XIX ст. Висвітлено боротьбу за широкі демократичні права і, насамперед, за загальне виборче право – одне з головних завдань чеських соціал-демократів в монархії Габсбургів. Незважаючи на обмежений результат цієї боротьби, зауважує Ю. Поп, вона «поставила партію в центр боротьби за політичні права і перетворила її в реальний фактор внутріполітичного життя монархії Габсбургів», надала можливість соціал-демократам вперше взяти участь у виборах до парламенту Ціслейтанії у 1897 р.¹⁴.

У другій монографії розкрито піднесення робітничого руху в чеських землях на початку XX ст. у взаємозв'язку та взаємовпливах внутрішніх і зовнішніх чинників, ідейний розвиток чеського робітничого руху в 1900-1914 рр., ставлення Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії до національних проблем у Австро-Угорщині. Загалом, стверджував Ю. Поп, керівництво «соціал-демократичної партії, як і інших робітничих партій ... кінцеву мету – соціалізм – залишило на далеке майбутнє і фактично перетворилося у партію реформ, які стояли на ґрунті капіталістичного суспільства»¹⁵.

Висвітлюючи диференціацію сил у чеському політичному таборі, автор зупинився на характеристиці Чеської національно-соціалістичної партії, яку очолював В. Клофач. Вчений відзначив, що ця партія «відкидала революційні методи боротьби, виступала за класовий мир, ставила на перше місце національні вимоги». Її соціалізм був швидше етичним ідеалом, «а це означало, що питання переходу до соціалістичного суспільства це в першу чергу питання виховання і перевиховання людей»¹⁶.

Докладно проаналізовано ідею «кооперативного соціалізму» Ф. Модрачека, погляди Б. Шмерала щодо австромарксистської

програми культурно-національної автономії, поділ профспілок за національною ознакою у загальноавстрійській соціал-демократії у 1910 р.¹⁷.

Ю. Поп показав суперництво у боротьбі за вплив на робітників чеських соціал-демократів та Чеської народної партії (реалістів). Лідера реалістів Т.Г. Масарика охарактеризовано як критика марксизму, прихильника реформістської моделі суспільного розвитку: «Соціальну перебудову Масарик зв'язував з технологічним, політичним і загальним прогресом». Дослідник зауважив, що політична програма Масарика ґрунтувалася на поєднанні природних та історичних прав чеської нації, він виступав за демократизацію всіх сфер життя чеської нації, федералізацію Австрії, розв'язання соціального питання¹⁸.

У третій монографії проаналізовано ставлення чеських соціал-демократів до Першої світової війни. Її початок ознаменувався лояльними заявами, але перехід до позиційної війни спричинив перегляд чеськими соціал-демократами своїх поміркованих позицій і призвів до заяви «про необхідність відновлення державності своїх народів» [Австро-Угорщини – авт.]¹⁹. У праці також розкрито радикалізацію чеської політики у 1917-1918 рр., розпад Австро-Угорщини і виникнення Чехословацької республіки. Під впливом ідей Т.Г. Масарика Чехослов'янська соціал-демократична робітничча партія розробила теорію демократичного і гуманного соціалізму, який враховував національні особливості країни²⁰. Виникнення незалежної ЧСР у 1918 р. Ю. Поп оцінив як тріумфальну перемогу «концепції Масарика і Антанти для вирішення чеського питання» і лідери всіх партій, у тому числі соціал-демократи, «визнали примат ідей чеської політичної еміграції»²¹. Таким чином, науковець розкрив роль Т.Г. Масарика у консолідації чеського політикуму наприкінці Першої світової війни.

У зазначених монографіях викладено зміст докторської дисертації Ю. Попа «Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XIX – на початку XX ст. (1890-1918)»²².

Також Ю. Поп проаналізував чеську, німецьку та австрійську історіографію ідейних процесів у чеському робітничому русі наприкінці XIX – на початку XX ст. «в тісному взаємозв'язку з розвитком робітничого руху в Австро-Угорщині, з діяльністю його лідерів у Другому Інтернаціоналі, на фоні активізації пролетарських виступів, широкую розмагу національно-визвольної боротьби в кінці XIX – на початку XX ст. в монархії Габсбургів»²³.

Ю. Поп докладно висвітлив перетворення австрійської соціал-демократичної партії «у вільну федерацію національних соціал-демократичних партій, зв'язаних програмою і організаційною надбудовою як координаційним центром». Автор відзначив, що «чеські соціал-демократи вимагали федералізації партії, щоб в робітничому русі захищати чеські національні інтереси. Німецькі соціал-демократи підкреслювали, що соціал-демократія в Австрії повинна бути інтернаціональною. Але пропагований інтернаціоналізм насправді виявився націоналізмом, ігнорувалася сама суть національного питання». Його ігнорування за ситуації дійсної нерівноправності «ненімецьких народів було ... грубою помилкою»²⁴.

Розкриваючи ставлення російської дипломатії на початку ХХ ст. до чеського питання, Ю. Поп дійшов висновку, що «уряд Росії, хоча і уважно спостерігав за розвитком внутрішньої ситуації в Австро-Угорщині ... був далекий від думки підтримати національні рухи пригнічених народів». У той час Росія не бажала розпаду Дунайської монархії, «розуміючи, що це викличе ускладнення і небажане для них перекроювання Центральної Європи»²⁵.

Докладно досліджено сприйняття слов'янського і, зокрема, чеського, питання російськими публіцистами кінця ХІХ – початку ХХ ст. На думку науковця, «Численні публікації свідчать, що через призму робітничого питання кореспонденти та аналітики підходили до більшості національних проблем багатонаціональної імперії, насамперед до слов'янського питання. Аналіз поглядів, представлених у статтях, дозволяє визнати, що, незважаючи на різноманітність висновків, російські оглядачі однозначно оцінювали всю гостроту національного питання в Австрії, яке згубно впливало на розвиток багатонаціонального робітничого і соціалістичного рухів»²⁶. Ю. Поп вказує, що більшість авторів розглядала слов'янську проблему у двох аспектах – з точки зору слов'янських народів монархії Габсбургів та з позиції інтересів Росії²⁷. Дослідник стверджує, що «російські публіцисти комплекс національних проблем в монархії Габсбургів бачили глибше і точніше, ніж їх австрійські колеги. Головне полягало в тому, що вони дивилися на багатонаціональну державу очима зовнішнього спостерігача, який непідвладний тиску однієї зі сторін у внутрішньо-політичному протистоянні в Австрії. Вони були майже однастайні в тому, що порятунок багатонаціональної імперії у глибоких соціальних, економічних та політичних реформах, хоча не бачили сил, які здатні були розробити і здійснити національно-державні реформи»²⁸.

Національні програми австромарксистів, зокрема, з чеських земель, висвітлено в статті Ю. Попа у співавторстві з О. Кравчуком²⁹. За висновком авторів, «історія засвідчила лише часткову життєздатність національних концепцій австромарксизму. За часів монархії Габсбургів у Ціслейтанії вони були здійснені лише в питанні загального виборчого права, а в повоєнній Австрії – в питанні демократизації та федеративного устрою країни». Країни Центрально-Східної Європи, в яких були реалізовані деякі елементи австромарксизму (національно-культурна автономія) – ЧСР, Югославія, частково Польща не уникли національних проблем і розпаду, правда, за вирішальною «допомогою» зовнішніх чинників. І Т.І. Масарик, і Е. Бенеш (ЧСР), і Ю. Пілсудський (Польща), і король Олександр (Югославія), як і лідери довоєнної Австрії, не використали державно-правову складову австромарксизму (положення про територіальну автономію, етнічний федералізм). Таким чином, політики новостворених держав Центральної Європи повторили помилки національної політики Австрії. В цьому розумінні національні концепції австромарксистів дійсно стали втраченим шансом національно-політичної стабільності Центральної Європи»³⁰.

В іншій статті, ці ж автори з'ясували політичні погляди одного з лідерів чеських соціал-демократів Б. Шмерала напередодні

Першої світової війни. Відзначено, що врешті «ставка на Австро-Угорщину не виправдалась». Причини полягали у двох принципових помилках: «По перше, вона рахувалась тільки з еволюційним розвитком даних відносин, не враховувала можливість виникнення світової війни та революції, що створюють зовсім нову ситуацію, в якій передвоєнні плани ... безнадійно застаріють. По друге, вона виходила із передумови, що Австро-Угорщину можна еволюційним шляхом реформувати, перетворити в демократичну ... рівноправну для всіх народів державу. Але це була ілюзія. Характер і політика правлячої еліти Габсбурзької монархії, їх станові інтереси, глибина національних суперечностей, загарбницькі амбіції як Австро-Угорщини, так і її могутнього союзника Німеччини виключали можливість, що в Центральній Європі виникне демократичне, федеративне об'єднання націй»³¹.

Низку статей Ю. Поп присвятив аналізу чеської політичної програми у 1914-1918 рр. та процесу включення до неї словацького питання³². Аналізуючи чеську програму, Ю. Поп погоджується з думкою істориків Чехо-Словацьчини про причини успішності концепції державно-історичного права порівняно з австромарксизмом. Автор наголошує, що «чеське державне історичне право включало в себе вимогу утворення чеської держави і тому змогло стати основою при формуванні програмних цілей, які відповідали тенденціям історичного розвитку – розпаду Австро-Угорщини і виникнення національних держав. Натомість, австромарксизм і зв'язані з ним документи Чехо-Слов'янської соціал-демократичної робітничої партії не рахувались з утворенням незалежної чехо-словацької держави, а вимагали реформи існуючого, тобто Австро-Угорщини. І тому Чехо-Слов'янська соціал-демократична партія виявилась нездатною розробити самостійну програму, виставити свою альтернативу політичній і соціальній реконструкції Центральної Європи і взяла програму, яка була розроблена на ґрунті буржуазної політики»³³.

Науковець докладно проаналізував включення до чеської програми словацького питання. Вчений зауважив, торкаючись позиції Т.Г. Масарика у цій справі, що він «поміщав ідею чехословацької єдності у більш широкий геополітичний історичний контекст», розглядав її як своєрідний крок на шляху до ідеалу слов'янської єдності»³⁴.

В історичному доробку Юрія Івановича також представлена стаття про вивчення у 50-70-х рр. ХХ ст. істориками Чехословацьчини ідеї слов'янської єдності, що її поширювали діячі національного відродження слов'янських народів у ХІХ – початку ХХ ст.³⁵. Вчений дійшов висновку, що чехословацькі історики прагнули всебічно проаналізувати погляди відомих громадсько-політичних і культурних діячів стосовно ідей слов'янської єдності. Історія свідчить, відзначив автор, що «не було єдиної, об'єднуючої ідеї, яка б відповідала національним амбіціям і прагматичним потребам росіян, чехів, словаків, сербів, болгар, поляків, українців, словінців, білорусів, хорватів. Її не могло бути – в силу різних висхідних умов, потужного культурного і політичного впливу Заходу на слов'янські народи, жорстких внутрішніх протиріч і міжетнічних конфліктів. Але феномен пан-

славізму – всеслов'янства, в якій би формі він не був виражений, відноситься до яскравих геополітичних і культурних цінностей, які належать історії всіх слов'янських народів»³⁶.

Аналізуючи чесько-російські та словацько-російські зв'язки у XIX – початку XX ст. в працях чехословацьких науковців у 1950-1973 рр., Ю. Поп дійшов висновку, «що історики ЧСФР часто зверталися до вивчення взаємин між чехами і словаками з одного боку, та росіянами і українцями з іншого. Як правило, ці взаємозв'язки розглядалися в контексті слов'янської ідеї – єднання слов'янських народів в боротьбі за національну незалежність»³⁷.

Отже, Ю. Поп аналітично підходить до суперечливих і складних питань чеської історії початку XX ст. Важливий внесок вченого у дослідження чеських земель кінця XIX – першої половини XX ст. слугуватиме подальшому розвитку богемістичних студій.

Примітки:

1. Поп Ю.І. Нова історія країн Азії і Африки (XVI – поч. XX ст.) : підручник / Ю.І. Поп. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 376 с.
2. Калитко С. Вивчення історії Чехії в Україні / С. Калитко, О. Кравчук // Зінько Ю.А., Каалитко С.А., Кравчук О.М., Поп І.І. Нариси історії Чехії : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 348.
3. Неприцький О. Из Закарпаття на Поділля з хистом і душею / О. Неприцький // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). – Вінниця, 2011. – С. 278-280.
4. Поп Юрій // Енциклопедія Подкарпатской Руси. – Ужгород : ПП «Повч Р.М.», 2006. – С. 300.
5. Рабенчук О. Поп Юрій Іванович / О. Рабенчук // Українські історичні XX століття : бібліографічний довідник. – К., 2006. – Вип. 2, частина 3. – С. 195. – (Серія «Українські історичні»).
6. Бібліографічний покажчик друкованих праць співробітників Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. – Вінниця, 1991. – С. 67-69; Бібліографічний покажчик наукових праць викладачів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (2002-2006 рр.). – Вінниця, 2009. – Вип. 5. – Частина 2. – С. 67-69; Бібліографічний покажчик наукових праць викладачів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (2007-2011 рр.). – Вінниця, 2013. – Вип. 6. – Частина 2. – С. 54-55.
7. Лановчук О. «Силою студента не візьмеш!» / О. Лановчук // Студентська територія. – 2007. – № 7 (9). – Листопад. – С. 2.
8. Поп Юрій // Поп І. Енциклопедія Подкарпатской Руси... – С. 300.
9. Поп Ю.И. Й.В. Фрич во взаимосвязях с польскими революционерами / Ю.И. Поп // Революционно-демократическое движение в странах Восточной Европы второй половины XIX в. и его роль в развитии интернациональных связей : тез. докл. и сообщ. resp. науч. симпоз. Львов, 30 окт. – 2 нояб. 1985 г. – Львов, 1985. – С. 134-136.
10. Поп Ю.И. Чешское буржуазно-либеральное движение в конце XIX – начале XX в. / Ю.И. Поп // Узловые вопросы советского славяноведения : тез. докл. и сообщ. IX Всесоюз. науч. конф. историков-славистов. 21-23 сент. 1982 г. – Ужгород, 1982. – С. 190-192.

11. Поп Ю.И. Великая Октябрьская социалистическая революция на страницах чехословацких исторических журналов (1950-1975 гг.) / Ю.И. Поп // Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч.-практ. конф. по пробл. «Великая Октябрьская социалистическая революция и освещение ее всемирно-исторического значения в преподавании общественных наук и исторических дисциплин в высшей педагогической школе. (Москва, 13-15 сент. 1977 г.)». – М., 1977. – С. 64-66.
12. Поп Ю.И. Борьба марксизма против оппортунизма в чешском рабочем движении 70-80-х годов XIX века / Ю.И. Поп // Советское славяноведение. – 1989. – № 5. – С. 35-46.
13. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни / Ю.І. Поп. – Вінниця : Центр нових інформаційних технологій Вінницького державного медичного університету, 1996. – 95 с.; Поп Ю.І. Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX століття / Ю.І. Поп. – Вінниця : Центр нових інформаційних технологій Вінницького державного медичного університету, 1996. – 92 с. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку XX ст. (1900-1914 роки). / Ю.І. Поп – Вінниця : «Альянс-СВ», 1996. – 102 с.
14. Поп Ю.І. Чеський робітничий і соціалістичний рух в 90-х роках XIX століття... – С. 12, 14.
15. Поп Ю.І. Чеський робітничий рух на початку XX ст. ... – С. 1.
16. Поп Ю.І. Там само... – С. 13.
17. Поп Ю.І. Там само... – С. 13, 19-23, 25-30, 53.
18. Поп Ю.І. Там само... – С. 24-25, 43.
19. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в роки Першої світової війни... – С. 19.
20. Поп Ю.І. Там само... – С. 60.
21. Поп Ю.І. Там само... – С. 75, 87.
22. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XIX – на початку XX ст. (1890-1918) : автореф. дис. ... д. і. н. / Ю.І. Поп ; Чернівецький держ. ун-т, 1996. – 44 с.
23. Поп Ю.І. Ідейний розвиток чеського робітничого руху в кінці XIX – на початку XX ст.: зарубіжна історіографія / Ю.І. Поп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 194-198. – С. 194.
24. Поп Ю.І. Деякі аспекти ідейного розвитку робітничого руху чеських земель в 90-х роках XIX ст. / Ю.І. Поп // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 452-461. – С. 459.
25. Поп Ю.І. Російська дипломатія і чеське питання в кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.І. Поп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С. 54.
26. Поп Ю.І. Питання австрійського робітничого та соціалістичного руху в кінці XIX – на початку XX ст. на сторінках російських періодичних видань / Ю.І. Поп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – Вип. 7. – С. 212.
27. Поп Ю.І. Слов'янське питання в політиці Австро-Угорщини в останній третині XIX – на початку XX ст. на сторінках російських періодичних видань «Вестник Европы», «Русская мысль» та «Русское богатство» / Ю.І. Поп // Історична наука: проблеми розвитку. Секція «Всесвітня

- історія» : матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). – Луганськ, 2002. – С. 112.
28. Поп Ю.І. Національні проблеми Австро-Угорщини кінця XIX – початку XX ст. в російській публіцистиці / Ю.І. Поп // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 205-212.
29. Поп Ю.І. Національні програми австромарксистів у 1899-1938 рр.: втрачений шанс Центральної Європи? / Ю.І. Поп, О.М. Кравчук // Київська старовина. – 2007. – № 5. – С. 78-92.
30. Там само... – С. 92.
31. Поп Ю.І. Чеське питання у поглядах Б. Шмерала напередодні Першої світової війни / Ю.І. Поп, О.М. Кравчук // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 35.
32. Поп Ю.І. Перша світова війна і чеська політична програма / Ю.І. Поп // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 201-206; Поп Ю.І. Словацьке питання в чеській політичній програмі в роки Першої світової війни / Ю.І. Поп, І.В. Мазило // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003. – С. 138-142; Поп Ю. Словацьке питання в чеській політичній програмі в роки Першої світової війни / Ю.І. Поп // Університет. – К., 2005. – № 6. – С. 25-39.
33. Поп Ю.І. Перша світова війна і чеська політична програма ... – С. 205-206.
34. Поп Ю. Словацьке питання в чеській політичній програмі в роки Першої світової війни... – С. 25-39.
35. Поп Ю. Чехословацькі історики про ідею слов'янської єдності чеських і словацьких діячів національного відродження та політиків XIX – початку XX ст. / Ю.І. Поп // Науковий вісник Чернівецького ун-ту «Історія, Політичні науки, Міжнародні відносини». – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 123-124. – С. 47-56.
36. Там само... – С. 55.
37. Поп Ю.І. Чесько-російські та словацько-російські зв'язки XIX – початку XX століття на сторінках чехословацьких історичних журналів (1950-1973 рр.) / Ю.І. Поп // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 184-190. – С. 190.

**Olexandr Kravchuk,
Artem Mykhailov**

**YU. I. POP SUCH A RESEARCHER OF PROBLEMS OF HISTORY
OF CZECH LANDS IN THE BEGINNING OF XXTH CENTURY**

The article presents the works of Yu. I. Pop in which he analyzes development of the Czech labor movement and Czech Social-Democratic Party on the background of the political processes in Austria-Hungary of the late XIX – early XX century, as well as focuses on the problems of the Czech 1914-1918 political program, Czech historiography and the idea of Slavic unity.

Key words: *Ukrainian bohemianism, Yu.I. Pop, labor movement in Austria-Hungary, Czech Social-Democracy, national question.*

**Александр Кравчук,
Артем Михайлов**

**Ю.И. ПОП КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ПРОБЛЕМ ИСТОРИИ
ЧЕШСКИХ ЗЕМЕЛЬ НАЧАЛА XX ВЕКА**

В статье рассмотрены работы Ю.И. Попа, в которых проанализировано развитие чешского рабочего движения, чешской социал-демократической партии на фоне политических процессов в Австро-Венгрии в конце XIX – начале XX вв., а также с проблемой чешской политической программы 1914-1918 гг., чешской историографии идеи славянского единства.

Ключевые слова: украинская богемистика, Ю.И. Поп, рабочее движение в Австро-Венгрии, чешская социал-демократия, национальный вопрос.

Отримано: 8.09.2017.

УДК 94:796.011.1(477.87)«1918/1938»

Peter Bučka
(Žilina, Slovenská Republika)

**TELOVÝHOVA NA PODKARPATSKEJ RUSI V OBDOBÍ PRVEJ
ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY**

У статті проаналізовано динамічний розвиток фізкультурного виховання на Закарпатті у період Першої Чехословацької республіки. Розкрито історичні передумови функціонування та простежено діяльність фізкультурних спілок Сокіл, Католицький Орел, Союз робітничих фізкультурних товариств, Макабі.

Ключові слова: фізкультурні товариства, з'їзд, Чехословаччина, Підкарпатська Русь, Сокіл, Католицький Орел.

Napriek tomu, že Česko, Slovensko a Podkarpadská Rus (poz. autora – dobovo Uhorská Rus) boli ešte pred vznikom Československa súčasťou jedného štátneho útvaru. Mali svoje osobitosti, ktoré sa premietli aj v oblasti spoločenského vývoja. Podľa ústavy prijatej vo februári roku 1861 (poz. autora – jej úplnejšia podoba vznikla v decembri 1867) došlo k prijatiu spolkového zákona, ktorý rozvíjal a spresnil niektoré všeobecné ústavné zásady¹. V Uhorsku po rakúsko – uhorskom vyrovnaní platil zákon ministerstva vnútra z 2. mája 1875 č. 1508/1875 B.M., ktorý bol spolu s občianskym zákonníkom implementovaný do nového práva platného na území Slovenska a Podkarparskej Rusi. Ekonomický a spoločenský život v Uhorsku sa po uzákonení dualizmu v roku 1867 začal čoraz viac odlišovať od rakúskych pomerov. Uhorskí politici začali presadzovať ideu budovania štátu na princípe jednotného politického národa (princíp jeden štát – jeden národ – jeden jazyk), ktorá bola zakotvená aj v národnostnom zákone z roku 1868. Diskriminácia nemaďarov našla svoj výraz aj pri uplatňovaní vrchnostenského práva nad spolkami. Základným predpisom sa stalo spomínané nariadenie ministerstva vnútra č. 1508/1875, ktoré odrážalo celkovú spoločensko-politickú nerovnosť systému etnickou a sociálnou diskrimináciou². V praxi to zna-

menalo, že spolky vrátane telovýchovných a športových mohli vznikati len v maďarskom variante³.

Po skončení prvej svetovej vojny došlo k rozpadu Rakúsko-Uhorska na jeho troskách začali vznikať nové národnostné štáty. Geopolitický vývoj v regióne a prisľub autonómie zo strany predstaviteľov rodiaceho sa Československa napokon rozhodli, že u politických reprezentantov rusínsko-krajinského obyvateľstva zvíťazila koncepcia pripojenia k Československu. Tento proces však neprebíhal bezproblémovo. Predovšetkým to bola opakovaná povojnová snaha predstaviteľov Maďarska udržať územnú integritu Uhorska, ktorá vyvrcholila v júni 1919 vojenskou anexiou východnej časti Československa. Ďalej to bola otázka stanovenia vzájomných hraníc medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou, ktorá skončila pre predstaviteľov Podkarpatskej Rusi veľkým sklamaním. Najcitlivejšou bola však otázka autonómie, ktorá sa napriek sľubom ústrednej vlády až do roku 1938 odkladala. Zložitá a miestami až chaotická povojnová situácia sa postupne normalizovala a koniec roku 1919 sa už niesol v znamení upevňovania novej republiky a to aj s územím Podkarpatskej Rusi. Československá republika sa musela zaviazat' medzinárodnému spoločenstvu, reprezentovanému Spoločnosťou národov, že Podkarpatskej Rusi poskytne a dodrží všetky práva autonómneho vývoja. Všetky záväzky boli zahrnuté do Generálneho štatútu pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi, ako znel oficiálny názov dokumentu. Generálny štatút ministerská rada prijala 7. novembra pod číslom 26536/1919 a 18. novembra ho na území Podkarpatskej Rusi vyhlásil generál Hennoque. Okrem otázok, týkajúcich sa správy územia, tu boli definované hranice i úradný jazyk, no Generálny štatút sa vyhol definovaniu národa na území Podkarpatskej Rusi. Definitívne rozhodnutie o pripojení Podkarpatskej Rusi k Československu bolo potvrdené trianonskou mierovou zmluvou zo 4. júna 1920, ktorou Maďarsko priznávalo Československu územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi a uznávalo jeho nezávislosť a územnú nedotknuteľnosť. V čase, keď sa Podkarpatská Rus stala súčasťou československého štátu, mala rozlohu 12 617 km², na ktorej sa nachádzalo 487 obcí s 604 593 obyvateľmi. Z nich 372 500 patrilo k rusínsko-ukrajinskej národnosti (v štatistikách sa uvádza ako ruská národnosť), 103 690 k maďarskej, 79 715 k židovskej, 19 775 k slovenskej a českej (v štatistikách sa uvádza ako československá národnosť), a 2 2051 obyvateľov k iným národom (nemeckej, poľskej, rumunskej)⁴. Z pohľadu náboženského bolo zloženie nasledujúce: gréko-katolíkov 372 799, rímskych-katolíkov 48 240, reformných evanjelikov 64 102 a izraelitov 84 697⁵.

Vznik Československej republiky znamenal pre východné časti spoločného štátu nové možnosti v oblasti hospodárskeho i kultúrneho vývoja. Do oblasti kultúry patrila aj telesná kultúra. Až do päťdesiatych rokov XX. storočia tvorili telovýchova a šport relatívne samostatné zložky. Zatiaľ, čo šport reprezentovali športové kluby združené do národných a nadnárodných asociácií. Telovýchova bola reprezentovaná telovýchovnými organizáciami.

K založeniu prvého moderného športového klubu pod názvom Nagyszöllös sporttegyesület došlo na Podkarpatskej Rusi v roku 1907. Okrem futbalu, tenisu sa v klube pestovala aj gymnastika a v zime kor-

čuľovanie⁶. Vôbec prvá telovýchovná organizácia bola založená pod názvom Ungvári Torna egyesület v roku 1912⁷. Tento oneskorený nástup spolkového života bol zapríčinený s oneskoreným procesom industrializácie, ktorá bola po celé obdobie existencie Uhorska na veľmi nízkej úrovni. V našom príspevku sa budeme venovať oblasti telovýchovnej.

Začlenenie Podkarpadskej Rusi do novovzniknutého štátu si vyžiadalo príchod veľkého počtu vojakov, četníkov, učiteľov a úradníkov najmä zo západnej časti štátu. S nimi prišla aj sokolská myšlienka, ktorá dostávala organizačnú podobu. Vôbec prvá sokolská jednota bola založená v novembri 1919 v Užhorode. Počiatkom roku 1920 boli založené v Berehove, Mukačeve, Veľkom Sevljuši a Tjačeve a v priebehu roku ešte vo Veľkej Berezne, Prečine, Svaljave a Hustu. S ohľadom na veľké vzdialenosti a k národnostným hraniciam bola na podnet Východoslovenskej župy založená župa Podkarpadskej Rusi. Ustanovujúca schôdza sa uskutočnila 21. novembra 1921⁸. Na podporu uvedeného zámeru bol v máji 1921 zorganizovaný zájazd moravských sokolských jednôt na Podkarpadskú Rus⁹. Ďalšie zájazdy boli zorganizované v rokoch 1927, 1928, 1933 a 1936¹⁰. Napriek snahe zakladateľov Sokola na Podkarpadskej Rusi predať vedenie organizácii do rúk miestnej inteligencie sa táto snaha nestretla spočiatku s pochopením¹¹. V roku 1936 po poslednom zájazde moravských jednôt konštatoval jeden z organizátor zájazdu, že aktivity Sokola oslovili len mestskú inteligenciu¹². V roku 1937 tvorilo členskú základňu Sokola na Podkarpadskej Rusi 5 676 členov v 23 jednotách a 3 odbočkách¹³. V decembri 1922 bola v Mukačove založená aj prvá organizácia katolíckeho Orla. Členskú základňu tvorili obyvatelia rímsko-katolíckeho vierovyznania maďarskej národnosti, čo sa stalo predmetom kritiky zo strany československých periodík¹⁴. Situáciu sa podarilo výraznejšie zmeniť až na konci tridsiatych rokov a to za príspevku grékokatolíckeho kňaza Msgr. Alexandra Stojku, ktorý priamo participoval na organizácii branných kurzov v Užhorode a Michalovciach. Za jeden mesiac bolo na Podkarpadskej Rusi založených 43 jednôt Orla, čo viedlo na VII. zjazde Orla, ktorý sa uskutočnil v 10.4.1938 v Brne k odsúhlaseniu vzniku Grékokatolíckej župy so sídlom v Užhorode¹⁵. (do tej doby patrila jednota v Mukačeve do Bernolákovej župy so sídlom v Košiciach – pozn. autora). Do novembra 1938 bolo založených ďalších 17 jednôt. Celkový stav členstva Orla na Podkarpadskej Rusi v roku 1938 predstavoval 7 896. Podľa štatistiky vydanéj po prijatí záverov arbitrážnej konferencie vo Viedni bola väčšina jednôt založená na území s prevahou ruskú-slovensko-ukrajinskej národnosti. Po odstúpení časti územia Maďarsku mala Grékokatolícka župa 6 236 členov v 54 organizáciách. Na rozdiel od Orla sa sionisticky ladená Makabi mohla na Podkarpadskej Rusi oprieť o početnú židovskú menšinu, ktorá bola ale výrazne ortodoxná a preto sa myšlienky sionizmu nemohli na východe republiky dlho presadiť¹⁶. Prvá telovýchovná a športová organizácia Makabi bola založená až v marci 1936 v Užhorode. Krátko na to boli zložené organizácie Makabi aj v Berehove a Mukačeve¹⁷. Uvedené jednoty patrili organizačne do Východoslovenskej župy Makabi so sídlom v Košiciach¹⁸. Identický problém ako Orol mal aj Zväz robotníckych telovýchovných jednôt nakoľko medzi 604 593 obyvateľmi Podkarpadskej Rusi mali najväčšie zastúpenie maloročníci¹⁹. Prvá robotnícka telovýchovná jed-

nota bola na Podkarpadskej Rusi založená 28.11.1936 v Užhorodu²⁰. Vo februári 1937 uskutočnil náčelník Zväzu robotníckych telovýchovných jednotô propagačnú cestu, ktorá vyústila 10.3.1937 do zorganizovania konferencie za účelom prejednávania ďalších možností rozvinutia telovýchovnej činnosti. Na konferencii sa prijalo uznesenie, že nové jednoty na Podkarpadskej Rusi budú niesť názov «Robotníči ruchankova tovaryšstva»²¹. Podľa dochovanej štatistiky boli do konca roku 1937 založené jednoty v Sevljuši a Tjačeve. Organizačne patrili do 49. okresu so sídlom v Košiciach²².

Máloktoľrá oblasť strednej Európy prešla takým zložitým a rozporuplným vývojom ako Podkarpatská Rus a jej obyvatelia. Toto územie patrilo v 20. storočí do viacerých štátnych útvarov a malo v nich aj rozličné postavenie, spravidla nie také, aké si želalo jeho obyvateľstvo. Toto tvrdenie platí aj pre obdobie rokov 1919-1938. Napriek uvedenému konštatovaniu znamenalo začlenenie Podkarpatskej Rusi do nového štátneho útvaru pre väčštinové obyvateľstvo kvalitatívnu zmenu minimálne v oblasti kultúry a školstva. Nakoľko sa Československo podpísaním saintgermainskej mierovej zmluvy v júli 1919 zaviazalo poskytnúť národnostným menšinám možnosť autonómneho vývoja v oblasti kultúry a školstva. Telovýchova bola chápaná ako súčasť kultúry. Na rozdiel od športu sa telovýchovné organizácie importované na Podkarpatskú Rus zo západnej časti spoločného štátu sa nevedela tak výrazne presadiť. Podpísal sa pod to nielen vysoký stupeň asimilácie, ale aj ďalšie špecifiká vyplývajúce z konfesia a sociálnej skladby. V prípade inteligencie aj istý stupeň nedôvery po nenaplnení sľubov ústrednej vlády a jej orgánov.

Примітки:

1. New Page 1. – URL: <http://www.sweb.cz/obeckozejedy/historiespolku.htm>
2. Pecze F. Spolkové a zhromažďovacie právo v Uhorsku za dualizmu / F. Pesze, L. Bianchi // Historický časopis. – 1963. – Ročník 11 – článok 3. – S. 389-397.
3. Grexa J. Naši olympionici / J. Grexa, M. Novák. – Bratislava : Šport SNT, 1978. – S. 10.
4. Švorc P. Zakliata krajina. Podkarpatská Rus / P. Švorc. – Prešov : Universum, 1996. – S. 3-52.
5. Sokol. – 1921. – článok 11-12. – S. 234.
6. Meisl L. Sportalmanach. / L. Meisl. – Košice : Athenaeum, 1923. – S. 32-35, 40-44.
7. Siklóssy L. A magyar sport ezer éve I., II., III. – I. Díel. – Budapest, 1927. – S. 688.
8. Sokol. – 1922. – č. 6-7. – S. 155.
9. Sokol. – 1922. – č. 11-12. – S. 237.
10. Dolanský J. Sto deset let Sokola 1862-1972. / J. Dolanský. – Praha : Olympia, 1973. – S. 83.
11. Sokol. – 1922. – č. 6-7. – S. 156.
12. Sokol. – 1936. – č. 11. – S. 253-254.
13. Sokol. – 1939. – č. 1. – S. 11.
14. Slovenský východ. – 1922. – č. 286. – S. 4.
15. Orel. – 1938. – č. 5. – S. 62.
16. Jelinek J.A. Karpatská diaspora. / J.A. Jelinek. – Užhorod : P. Paďaka, 2010. – S. 129-229.
17. Židovské zprávy. – 1936. – č. 13. – S. 7.
18. Židovské zprávy. – 1937. – č. 9. – S. 4.
19. Konečný Z. Zástupci Podkarpatské Rusi v poslanecké sněmovně / Z. Konečný // Sborník prac F.F. Univerzity v Brně. – 1970. – S. 3.

20. Tělocvičný ruch. – 1937. – č.1. – S. 4-5.
21. Tělocvičný ruch. – 1937. – č.7. – S. 70-71.
22. Perútka J. Robotnícke telovýchovné hnutie na Slovensku. / J. Perútka. – Bratislava : Epoque, 1971. – S. 243.

Peter Buchka

ATHLETIC EDUCATION ON SUBCARPATHIAN RUS IN THE PERIOD OF THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC

The author of the article analyses dynamic development of athletic education on Transcarpathian in the period of the First Czechoslovakia republic. He exposes historical pre-conditions of functioning and traces the activity of athletic unions Falcon, Catholic Eagle, Union athletic societies of workers, Makabi.

Keywords: athletic societies, congress, Czechoslovakia, Subcarpathian Rus, Falcon, Catholic Eagle.

Петер Бучка

ФИЗКУЛЬТУРНОЕ ВОСПИТАНИЕ НА ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье проанализировано динамическое развитие физкультурного воспитания на Закарпатье в период Первой Чехословацкой республики. Раскрыты исторические предпосылки функционирования и прослежена деятельность физкультурных союзов Сокол, Католический Орел, Союз рабочих физкультурных обществ, Макаби.

Ключевые слова: физкультурные общества, съезд, Чехословакия, Подкарпатская Русь, Сокол, Католический Орел.

Отримано: 28.04.2017.

УДК 94:35.071.5](477.83/.86)«1919-1939»

Зіновій Маланій
(Львів)

ВІДГОМІН ГАБСБУРЗЬКИХ УПРАВЛІНСЬКИХ ПРАКТИК В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ВОЄВОДСТВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1919-1939)

У статті порушено проблему присутності габсбурзьких практик управління в адміністрації південно-східних воєводств Польської держави. Розкрито труднощі інтеграції галицьких службовців в нову державну систему, перебіг їхніх стосунків із центральним урядом у Варшаві. Проаналізовано постать воеводи у суспільних уявленнях мешканців Галичини в контексті імперської спадщини, окреслено спорідненість його образу із особою галицького намісника.

Ключові слова: влада, Галичина, габсбурзька спадщина, Польська держава, воевода, намісник, управління, південно-східні воєводства, адміністрація.

З пункту бачення традиційної історіографії процеси реорганізації влади у міжвоєнній Центрально-Східній Європі описувалися винятково у рамках повальної деконструкції імперських управ-

лінських систем та успішної побудови єдиної національної адміністрації¹. Останнім часом окремі дослідники піддали сумніву схожі оцінки та спробували відкоригувати предмет розгляду: чи можна переконливо стверджувати про категоричну «націоналізацію» постімперського простору та масштабне витіснення імперських надбань у нових державах регіону? У цьому контексті продуктивним виглядає звернення до проблеми публічного дискурсу влади у південно-східних воєводствах Польської держави (колишній габсбурзькій провінції Галичина) для того, щоб перевірити ступінь прив'язаності уявлень тамтешнього населення до імперських владних моделей. Основне завдання статті – розглянути зміни у становищі службовців та виокремити роль воєводи на перетині габсбурзьких моделей і реформістських програм національних урядів, охарактеризувати суспільне сприйняття місцевих воєводських адміністрацій. Джерельну базу публікації склали головним чином матеріали преси та документи Державного архіву Львівської області (ДАЛО).

«Галицька» адміністрація після 1918 року: труднощі інтеграції в загальнопольську систему управління

У суспільній свідомості Галичини концепція влади ґрунтувалася на «персональному» стилі управління Франца Йозефа (1848-1916), адаптованому до особливостей місцевої автономії². Згідно з класичним національним нарративом, передача управління краєм до місцевих еліт після 1867 року призвела до ситуації, коли чітка «польська» (пізніше, і руська/українська) самосвідомість та високофаховий «австрійський» вишкіл витворили образ «службовця-патріота», що справно залагоджував справи, виконував розпорядження Відня та, водночас, успішно відстоював провінційні інтереси³. Для кожного службовця були створені належні умови: володіння ступенем в службовій класифікації (з 1873 року – одинадцятирангова ієрархія), спеціальний урядовий титул, регулярна платня з різноманітними надбавками, система соціального забезпечення (право на відпустку, пільги на проїзд транспортом, навчання власних дітей, а зрештою, призначення пенсії)⁴. Не дивно, що у масовій свідомості закріпила думка про престиж службовця, який повинен був відповідати високим стандартам публічної та приватної поведінки, а взаємн вимагав належної пошани та авторитету до себе як носія влади⁵. Ідеальним зразком такої моделі довгий час вважали намісника Агенора Ґолуховського (1849-1859, 1866-1868, 1871-1875), який вміло поєднував працю на благо краю, пильний контроль за справами в намісництві, сміливість брати відповідальність та ухвалювати непрості рішення із одночасно понадполітичною позицією вірного виконавця волі монарха, рішучістю та прагматичністю у щоденних справах⁶.

«Галичина підкорилася центральному урядові, але затримала зрештою свою попередню адміністрацію, щоправда, польську, але на австрійських зразках оперту, і не задоволена зі змін, які тут центральний уряд запроваджує», – скаржився у 1919 році колишній галицький намісник Міхал Бобжинський (1908-1913)⁷. Головна причина нарікань коринилася у помітному упослідженні станови-

ща постгабсбурзьких службовців. З одного боку, центральна влада у Варшаві не поспішала кардинально змінювати звичну тут модель управління, а також позірно схвалювала позицію галицьких урядовців як «піонерів... до всіх дільниць Польщі», кваліфікованих працівників, хранителів суспільного порядку та безпеки⁸. Досвідчений урядовець Тадеуш Спіс згадував, яку визначну роль відіграли його колеги на початках державотворення⁹. Однак, загальнопольське законодавство від 1922 року – реформувавши рангову систему (відтепер 12 рангів, поділ службовців на три категорії, залежно від освіти), знизивши платню, позбавивши деяких пільг та скоротивши терміни відпусток – викликало шквал критики в регіональній пресі. «Бідний як урядовець», – з жалем констатував неназваний дописувач до професійного часопису «Голос урядовця» появу нової фольклорної приповідки¹⁰. На шпальтах цього видання регулярно порушували проблему матеріальної скрути посадовців. Управлінці «Малопольщі» (так офіційно польська влада перейменувала Галичину) регулярно зверталися зі скаргами та пропозиціями до численних владних та фахових інституцій задля усунення «кривд»¹¹. Особливо несправедливим здавалося тимчасове скасування принципу «автоматичного авансу» (тобто, невпинного просування кар'єрною ієрархією відповідно до робочого стажу) для деяких категорій працівників, що збільшило розшарування за прибутками та підвищило соціальну напругу¹². У статті «Постулат класифікації» до варшавського часопису «Життя урядовця» автор під псевдонімом «St. M.» акцентував увагу на відтепер складній ситуації «малопольських» службовців, які, в імперський час призвичаєні до стабільної праці та достатньо благополучного життя, вважали поточну політику варшавського уряду щодо них дискримінаційною¹³. За зізнаннями, «автоматичний аванс був регулятором службових стосунків і результатом винахідливих соціальних принципів, так само корисних для Держави, яка мала спокій з проблемами службовців»¹⁴. «Жадаємо часового авансу (автоматики)», – з таким гаслом виступали на шпальтах періодичного видання «Державний урядовець»¹⁵.

Службовці південно-східних воєводств, в свою чергу, зіткнулися з неоднозначною позицією варшавських владних кіл та преси. У статті «Нечувані варшавські нападки на галицьких урядовців» їх звинуватили у «консервуванні» негативних рис габсбурзької бюрократичної машини – повільності, корисливості, схильності до формалізму, титуломанії, тобто духовній закостенілості¹⁶. Шанований титул «радци» чи «надрадци» ризикував перетворитися на позначення «горезвісних гофратів і їх послужливих референтів»¹⁷. «Знають лише аванс, пенсію та усміх пана» – висловлювання такого роду плямували репутацію тамтешньої адміністрації¹⁸. Загалом, центральна влада часто була невисокої думки стосовно «польськості» постгабсбурзьких службовців. Наприклад, прикметну історію розповів М. Бобжинський: якось при зустрічі з Леоном Білінським, колишнім міністром скарбу у Габсбурзькій державі, польський прем'єр Ігнацій Падеревський здивувався, де його співрозмовник так добре навчився [sic!] польської мови¹⁹.

Громадськість південно-східних воєводств протестувала проти таких закидів, проте загалом визнала існування «галицької» спе-

цифіки. За переконаннями Т. Спісса, недосвідчені «російські» критики, малознайомі з цією польською дільницею, «багато виявів того життя не могли зрозуміти»²⁰. «Малопольща [тобто Галичина] від сілезького пограниччя аж до Покуття являє собою логічну територіальну одиницю... повинна управлятися як ціле і мати спільне самоврядування». «Не є це жодним покликанням до австрійської-галицької традиції [курсив З.М.], а вкрай необхідне для блага держави через витворену різницю» – наголошувалося у анонімному дописі до популярного часопису «Ілюстрований кур'єр щоденний»²¹. Зберегти імперські кордони пропонував і вже згаданий М. Бобжинський: згідно з його проектом, територію Польської держави потрібно було розділити на три автономні округи з центрами, відповідно, у Варшаві, Познані та Львові²². В свою чергу «ендецький» активіст Владислав Студніцький обстоював проект утворення семи великих країв²³. Головна причина подібних ініціатив полягала в тому, що в суспільній уяві імперська «адміністрація була достатньо справна і майже зовсім безпристрасна»²⁴, а тому її не потрібно було безслідно ліквідувати. У цьому дусі можна також розуміти полеміку на шпальтах популярного українського часопису «Діла» стосовно чуток про «великі зміни» в регіоні – йшлося про можливе об'єднання трьох воєводств (львівського, станиславівського і тарнопольського) у 1931 році, що виглядало корисним як для українських, так і польських мешканців, бо «будуть мати до діла з одною владою, а не трьома та і одною політикою, а не трьома»²⁵.

Дискусії навколо «інакшості», виокремлення цих територій ілюструє поширення на сторінках періодичних видань сталих зворотів «галицьке воєводство», «галицький воєвода» на охоплення краківської, львівської, станиславівської і тарнопольської адміністративно-територіальних одиниць. Наприклад, у публікації під назвою «Зміни на становищах галицьких воєводів» повідомлялося про переміщення на воєводських урядах у Кракові, Львові, Станиславові і Тарнополі²⁶. Так само висловлювався не підписаний автор допису «Конференції малопольських воєвод у Варшаві» до польськомовного часопису «Хвиля»²⁷.

Чому «імперська» влада краща: суспільні уявлення про адміністрацію

«Галицький воєвода» очолював загальну адміністрацію другої інстанції, що на практиці відповідала «владі загального крайового органу»²⁸. Анонімний автор у статті «Кадрові зміни в адміністрації» визнавав, що внутрішня організація південно-східних воєводств «збудована на австрійських взірцях і управляється виключно методами з часів колишнього Намісництва»²⁹. Як в імперський час, існував однозначний поділ апарату службовців: воєвода утримував за собою вирішальне слово в усіх гадузях, а безпосередню діяльність провадили спеціалісти з необхідною фаховою підготовкою³⁰.

Організація різноманітних урядів продовжувала покликатися на габсбурзький етос поведінки. Неповторний опис консервативних устоїв влади можна відшукати в зображенні референдарських

службовців: «Йде така шишка надута як ніби її накачано повітрям, голова задерта, кожному, хто на один ступінь вище, ввічливо, нерідко низько, кланяється, нижчих урядовців, зокрема інших категорій, як правило, не бачить, на їх поклони відповідає легеньким, поблагливым кивком голови». За рівних собі вважає лише службовців з університетською освітою, демонстративно ухиляється від участі в професійних організаціях, «бо так каже ц.[ісарська] і к.[оролівська] традиція»³¹. Галицьких урядовців постійно звинувачували у «середньовічних» прийомах відстоювання власних інтересів – розділення на численні дрібні угруповання, часту відмову долучитися до загальнопольських інституцій³². Про «шляхетські» пережитки в адміністрації свідчив і «Балаган в титулатурі», що полягав в одночасному співіснуванні як колишніх австрійських, так і сучасних польських номінацій, які часто «суперечать між собою», а «радци», тепер вже «радники воеводства» (*radca wojewodztwa*), додатково укріплювали в суспільній свідомості згадку про минулі часи³³.

«Пан Воевода змінює свій «Amt» [нім. – посаду] на намісника у Львові» – таке неофіційне гасло міжвоєнного двадцятиліття популярно пояснювало становище можновладця у колишній австрійській дільниці³⁴. «В тім краю треба адміністрації рішучої, чуткої і обережної», тому що тільки за допомогою «сильної руки» можна було навести порядок³⁵. Відомий український політик та публіцист Степан Баран констатував той факт, що «у воевідстві [править] сам воевода, причому поодинокі самоуправні установи мають лише декоративне значіння»³⁶. На сторінках преси пильну увагу приділяли характеристиці воевод, оцінювали їхню поведінку та дії, відповідно до місцевого еталону. Наприклад, з симпатією описували краківського воеводу Людвіка Даровського (1926-1928) за його наміри провадити рішучу політику у напрямку покращення матеріального становища службовців. Як відзначив анонімний дописувач: «Пан Даровський мальованим воеводою не є, урядовці у ньому знайшли не тільки начальника, але й опікуна»³⁷. Правильну позицію обрав львівський воевода Альфред Білик (1937-1939), який змушений «ставши на чолі повіреного йому уряду, стежити за безпекою, спокоєм та порядком...»³⁸. Натомість, у часописі «Кур'єр Львівський» у якості негативного зразка зображено діяльність львівського воеводи Казімежа Грабовського (1921-1924). Як вказувалося у статті, високопосадовець відверто знехтував проголошеними раніше принципами управління: «замість безпартійності» – завзята партійність, «замість сильної руки» – «неміч», «дріб'язковість». К. Грабовського також гостро критикували за порушення субординації стосовно центральної влади у Варшаві, що підважувало його репутацію серед підлеглих, адже «така сама до рога п. Воеводи до мене, як мені до нього»³⁹.

В масовій свідомості публічна репрезентація воеводи апелювала до символічного статусу габсбурзького намісника. На особливому становищі А. Білика як новоспеченого львівського воеводи акцентував його давній шкільний приятель: «В давньому палаці намісника на вул. Чарнецького [нині вул. Винниченка – прим. З.М.],

де розмішувалися графи і шляхетні австрійські генерали – тут засідає як Володар Воєводства мій Товариш»⁴⁰. Відповідно, повноваження та вплив «галицького воєводи» нерідко трактувалися саме на цій підставі. У фондах ДАЛО містяться підбірки звернень та клопотань громадян до тамтешніх воєвод, що дають змогу дослідити суспільні уявлення про персону можновладця. У якості типового зразка розглянемо лист вчительки з гміни Ірена (Люблінське воєводство) Стефанії Валерії Волощаківни до львівського воєводи Владислава Беліни-Прахмовського (1933-1937) за 10 лютого 1935 року, яка домагалась службового перенесення до рідної Галичини. «Ясновельможний Пане Воєводо!» – таку форму звертання використала адресант. «Тому що всі мої намагання, спрямовані на полагодження дуже важливої для мене справи, закінчилися нічим, лишається мені тільки апелювати до небайдужості Ясновельможного Пана Воєводи, просячи про підтримку справи», – пояснила власні сподівання С.В. Волощаківна. З огляду на відсутність відповіді з боку шкільної влади, автор листа «глибоко вірить, якщо не змогла відшукати...доброзичливості в такій важливій для мене справі у нікого, то точно знайду її у співчутливому серці Ясновельможного Пана Воєводи». На завершення, у випадку допомоги посадовця, вона пообіцяла на «ціле життя» «найбільшу вдячність для Особи Ясновельможного Пана Воєводи і оповісти її іншим [людям]»⁴¹. Клопотання С.В. Волощаківни демонструє, наскільки важливим видавалося особисте втручання воєводи для досягнення конкретної цілі, і наскільки «старосвітські» манери збереглися в адміністрації. У проаналізованих листах повсюдно використовувалися подібні інскрипції: «Нехай вибачить Вельмишановний Пане Воєводо, що насмівився писати до тебе. Завдяки Тобі Пане Воєводо мої мрії здійснилися», «Так як Ясновельможний Пан Воєвода залишив в Кракові по собі повагу і марку невтомного борця за справедливість і, знаючи особисто Ясновельможного Пана Воєводу звідти, тому дозволю Собі ввічливо просити про благодатне втручання в згадану справу», «тільки-но завдяки особистому втручання Львівського Воєводи В.П. Беліни-Прахмовського» вдалося поладнати термінову проблему»⁴². «Австрійську» форму звернення застосувала канцелярія Греко-католицького єпископського Ординаріату в Перемішлі у вітанні на адресу львівського воєводи Павла Гарапіха (1882-1957): «Ваша Ексцеленціє!... Висказуючи при сій нагоді мої найширшії желання прошу Бога, щоби Він кріпив Вашу Ексцеленцію на сім високім і незвичайно важнім становищі обильними своїми небесними дарами»⁴³. Показово, що, згідно зі службовими інструкціями, потрібно було вживати зворот «воєводська влада загальної адміністрації», а не «воєвода» чи «воєводський уряд»⁴⁴, однак пересічні адресанти нехтували цим приписом, щоб виразити належні почесті «галицькому воєводі».

Підсумки

Згідно з ustalеними історіографічними схемами, після краху Габсбурзької держави адміністрацію Галичини безперешкодно та успішно інтегрували до нової загальнопольської системи, що в

свою чергу означало ліквідацію усіх імперських владних практик. Насправді, процес уніфікації не був таким однозначним. З одного боку, важка матеріальна ситуація галицьких службовців, недовіра з боку центрального уряду у Варшаві до їхнього «австрійського бюрократизму» породжувала своєрідну відособленість цього регіону. З іншого, у публічному просторі влада дає сприймали кризь призму імперської моделі «сильної руки», тому особлива увага була прикута до воєводи як «наступника» галицького намісника. Від воєводи вимагали діяти в тих самих рамках: здійснювати верховний нагляд за краєм, утримувати лад, займати об'єктивну позицію у політичних суперечках тощо. Місцеві жителі постійно зверталися до нього, відповідно до імперського монаршого етикету, з різноманітними проблемами і турботами, апелюючи до його правових компетенцій та вагомого авторитету як «володаря краю». Відтак, у суспільній свідомості мешканців південно-східних воєводств Польської держави габсбурзький досвід управління не був зневаженим, а радше продовжував діяти, бо, як влучно висловився один тамтешній автор: «Австрія була цісарська. І ми цісарські»⁴⁵.

Примітки:

1. Наприклад, див. показову узагальнюючу працю: Rothschild J. East Central Europe Between the Two World Wars / J. Rothschild. – University of Washington Press, 1974. – 420 p. Критику таких історіографічних підходів можна знайти тут: Bucur M. Introduction / M. Bucur, N. Wingfield // Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present / M. Bucur, N. Wingfield [ed.]. – West Lafayette, Indiana : Purdue University, 2001. – P. 1-12. Kozuchowski A. The Afterlife of Austria-Hungary : The Image of the Habsburg Monarchy in interwar Europe / A. Kozuchowski. – Pittsburgh, Pennsylvania : University of Pittsburgh Press, 2013. – 219 p.
2. Hołda R. «Dobry Władca»: studium antropologiczne o Franciszku Jozefie I. / R. Hołda. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008. – S. 19-54, Pamiętniki Urzędników Galicyjskich / I. Homola [red.]. – Krakow : Wydawn. Liter., 1978. – S. 21., Kurtzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie / S. Kurtzeba. – Lwów, Warszawa : Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego, Gebethner i Wolff, 1920. – Tom 4 (po rozbiarach cz. 2). – S. 223.
3. Аркуша О. Польські патріоти в австрійських державних мундирах / О. Аркуша // Історія державної служби в Україні / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій ; НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 335-349.
4. Heindl W. Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich 1848-1914 / W. Heindl. – Wien : Böhlau, 2013. – S. 131-146; Моряк-Протопопова Х. Статус державного службовця за австрійським законодавством другої половини XIX – початку XX століття (на прикладі Галицького Намісництва) / Х. Моряк-Протопопова // Вісник Львівського університету. – Серія юридична, 2015. – Вип. 61. – С. 178-189.
5. Röska-Rydel I. Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772-1918: kariery zawodowe – środowisko – akulturacja i asymilacja / I. Ro'skau-Rydel. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. – S. 66, 69.
6. Łazuga W. Galicja jako «polski» mit / W. Łazuga // Mit Galicji. – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2014. – S. 110, Łoziński B. Agencja hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1846-1859 / B. Łoziński. – Lwów : H. Altenberg, 1901. – S. 3, 60, 109, 110.

7. Bobrzyński M. O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej/ M. Bobrzyński. – Kraków : Nakł. Krakowskiej sp-ki wydawniczej, 1919. – S. 4.
8. Mejbaum W. Walka z inteligencją/ W. Mejbaum// Ziemia Rzeszowska i Jarosławska: czasopismo narodowe, 1922. – Nr. 49. – S. 1, Odpis memorjału. Towarzystwo małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych do Zarządu Głównego Stowarzyszenia Urzędników Skarbowych // Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1928. – Nr. 4. – S. 3; Lasocki Z. Wspomnienia szefa administracji P. K. L. i K. Rz. / Z. Lasocki. – Kraków : nakł. aut., 1931. – S. 89-90.
9. Spiss T. Ze wspomnień c.k. urzędnika politycznego/ T. Spiss. – Rzeszów : Rejtan, 1936. – S. 94, 101, 105-106.
10. St. M. W obliczu katastrofy/ St. M.// Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1929. – Nr. 3. – S. 6.
11. Odpis memorjału. Towarzystwo małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych... – S. 3, Розпорядження Міністерства внутрішніх справ про реорганізацію штату адміністративної влади і переписки Краєвого Союзу канцелярських службовців з цього приводу // Центральний Державний історичний архів у Львові (далі як ЦДІАЛ), ф. 146, оп. 8, стр. 4003, арк. 2-4, 6, 8.
12. Przetocki Mr. J. Sprawa awansow małopolskich urzędników administracyjnych / Mr. J. Przetocki // Życie Urzędnicze: biuletyn Zarządu Głównego Stowarzyszenia Urzędników Państwowych, 1926. Nr 7. – S. 244-246, Odpis memorjału. Towarzystwo małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych... S. 3; St. M. Nowe perspektywy / St. M. // Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1929. – Nr. 5. – S. 1-2.
13. St. M. Postulat zaszeregowania / St. M. // Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1928. – Nr. 12. – S. 3-4.
14. Sigma. W aktualnej kwestji / Sigma // Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1928. – Nr. 8. – S. 2.
15. Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy, 1926. – Nr. 1. – S. 3.
16. Nieslychana napasc warszawska na galicyjskich urzędników // Ilustrowany Kurjer Codzienny, 1919. – Nr. 208. – S. 1.
17. Manteuffel Ig. Achillesowa pieta naszej administracji Panstw / Ig. Manteuffel // Gazeta Administracji i Policji Państwowej, 1922. – Nr. 18. – S. 9.
18. Nieslychana napasc warszawska na galicyjskich urzędników... – S. 1.
19. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego szkic historyczny / M. Bobrzyński. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1925. – T. 2. – S. 130.
20. Spiss T. Ze wspomnień c.k. urzędnika politycznego... – S. 4.
21. Polskie południe stanowi calosc geograficzna // Ilustrowany Kurjer Codzienny, 1929. – Nr. 206. – S. 2.
22. Bobrzyński M. O zespoleniu dzielnic Rzeczypospolitej... – S. 6, 7, 17.
23. Studnicki W. Zagadnienie ustrojowe: projekt konstytucji decentralistycznej / W. Studnicki. – Warszawa : Skł. Gł. Księg. Hoesicka, 1929. – S. 5-7.
24. Witos W. Moje Wspomnienia / W. Witos. – Paryż : Instytut Literacki, 1964. – T. 2. – S. 11.
25. «Великі зміни» у Сх. Галичині // Діло, 1931. – № 151. – С. 1.
26. Зміни на становищах галицьких воєводів // Діло, 1935. – № 3. – С. 6.
27. Konferencje wojewodów małopolskich w Warszawie // Chwila. – 1930. – Nr. 3900. – S. 7.
28. Hausner R. Organizacja i zakres działania władz administracji ogólnej / R. Hausner // Gazeta Administracji i Policji Państwowej: miesięcznik wydawany przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – 1928. – Nr 2. – S. 3.
29. Zmiany osobowe w administracji // Urzędnik Państwowy : niezależny organ urzędniczy, 1927. – Nr 4. – S. 4.

30. Hausner R. Pierwsze dwudziestolecie administracji spraw wewnętrznych / R. Hausner. – Warszawa : Drukarnia Gaz. Adm. i P.P., 1939. – S. 35.
31. Dziwni ludzie // Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy, 1927. – Nr. 4. – S. 7.
32. Przeciw sztucznemu podtrzymywaniu seperatyizmu dzielnicowego // Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy, 1926. – Nr. 2. – S. 8; Organizacje średniowiecze // Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy, 1926. – Nr. 3. – S. 6; Urzędnicy wszystkich kategorii i resortów łącznie się! // Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy. – 1927. – Nr. 6. – S. 2.
33. Bałagan w tytulaturze // Głos Urzędniczy: organ małopolskich urzędników rachunkowo-kasowych, 1927. – Nr 9a. – S. 2; Донесення, листування, звіти та ін. документи Таємного діловодства Президентського відділу // ЦДАА, ф. 146, оп. 6, спр. 1406, арк. 117-119; Протокол засідання воєводського відділу, що відбулося 23 лютого 1934 року у воєводському управлінні у Львові // Державний архів Львівської області (далі як ДАЛО), ф. 1, оп. 3, спр. 1200, арк. 1.
34. Привітання приватних осіб з новим призначенням на пост воєводи Білика Альфреда // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 2076, арк. 17.
35. З польських справ. «Східно-галицький» день польського союму // Діло. – 1922. – № 23. – С. 4.
36. Баран С. Самоуправа у практиці / С. Баран // Діло. – 1937. – № 220. – С. 2.
37. Pierwsze kroki Pana Wojewody Darowskiego // Urzędnik Państwowy: niezależny organ urzędniczy, 1926. – Nr 1. – S. 6.
38. Листи і заяви громадян, громадських організацій на ім'я воєводи // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 1597, арк. 9.
39. Zaslužony nekrolog za życia. Działalność p. wojewody Grabowskiego // Kurier Lwowski, 1922. – Nr. 22. – S. 2; «Ukrzepiamy władzę państwową» // Gazeta lwowska, 1922. – Nr.42. – S. 1.
40. Привітання приватних осіб з новим призначенням на пост воєводи Білика Альфреда // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 2076, арк. 9.
41. Переписка з повітовими староствами, громадськими, приватними особами та іншими у питаннях, пов'язаних з діяльністю Львівського воєводи Беліни-Пражмовського // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 194, арк. 53-54.
42. Там само, арк. 15; Листи до воєводи з особистих питань // Там само, спр. 1096, арк. 69, 4.
43. Переписка з воєводами Польщі про їхню співпрацю у зв'язку з призначенням на пост воєводи // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 161, арк. 162; Заяви і листи громадян, і громадських організацій на ім'я воєводи // ДАЛО, ф. 1, оп. 3, спр. 1730, арк. 96.
44. Kozyra W. Polityka administracyjna Ministrów spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1939 / W. Kozyra. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2009. – S. 505.
45. Все ще старі австрійки // Службовик, 1923. – № 7. – С. 7.

Zinovii Malanii

**REPERCUSSION OF HABSBERG PRACTICES OF MANAGEMENT
IN THE PUBLIC PERCEPTION OF INHABITANTS OF THE SOUTH-EASTERN
«VOIVODESHIPS» OF THE POLISH REPUBLIC (1919-1939)**

The article deals with the problem of the presence of the Habsburg practices of power in the activity of the administration of south-eastern «voivodeships» of the Polish Republic during the interwar period. The author reveals the difficulties that were created by the integration of Galician officials in the new state system. In this context, he focuses

on their relations with the central government in Warsaw. The figure of the «voivoda» and its public representation and perception in Galicia were analyzed considering the imperial heritage. The author concludes, that the images of the «voivoda» and the Habsburg-period governor of Galicia became strongly related and were perceived quite similar.

Key words: power, Galicia, Habsburglegacy, interwar Polish Republic, voivoda, governor, management, south-eastern voivodships, administration.

Зиновій Маланий

ОТЗВУКИ ГАБСБУРГСКИХ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПРАКТИК В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ ЖИТЕЛЕЙ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ВОЕВОДСТВ ПОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА (1919-1939)

В статье затронута проблема присутствия габсбургских практик управления в администрации юго-восточных воеводств Польского государства. Раскрыто трудности интеграции галицких чиновников в новую государственную систему, ход их отношений с центральным правительством в Варшаве. Проанализирована фигура воеводы в общественном сознании жителей Галичины в контексте имперского наследия, определено родство его образа с галицким наместником.

Ключевые слова: власть, Галичина, габсбургское наследие, Польское государство, воевода, наместник, управление, юго-восточные воеводства, администрация.

Отримано: 8.09.2017.

УДК 94(437.3)«192»:172.15

Олександр Кравчук
(Вінниця)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ Т. Г. МАСАРИКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.

У статті висвітлено національну політику президента Чехословацької республіки Т.Г. Масарика щодо словаків і судетських німців у другій половині 1920-х рр., її головні напрямки і результати, зокрема, утворення чесько-словацько-німецької урядової коаліції.

Ключові слова: Чехословацька республіка, Т.Г. Масарик, національна політика, словаки, судетські німці.

Питання співжиття різних національностей є актуальною політичною проблемою сучасності, що обумовлює необхідність аналізу відповідного історичного досвіду. Особливою гостроти зазначені питання набули у ХХ ст., коли етнотерористична структура Європи зазнала суттєвих трансформацій, що супроводжувалися утворенням різноманітних поліетнічних держав, зокрема, Чехословацької республіки. Важливою частиною політичної історії цієї країни було національне питання, особливо його найважливіші складові – словацька і судето-німецька проблеми. У цьому контексті викликає

науковий інтерес ініційована президентом ЧСР Т.Г. Масариком чехословацька модель регулювання національних відносин, що реально втілювалася у життя в 1926-1929 рр. зі створенням чесько-словацько-німецької урядової коаліції¹. В українській історіографії відсутні узагальнюючі дослідження національної політики Т.Г. Масарика в другій половині 1920-хх рр. Лише окремі її аспекти висвітлити І. Боровець², О. Кравчук³, Т. Піковська⁴, І. Шніцер⁵. При цьому, національна політика Т.Г. Масарика оцінюється неоднозначно. Це притаманно й працям зарубіжних дослідників історії ЧСР (А. Барглова⁶, Й. Брюгель⁷, М. Вашш⁸, К. Гаян⁹, Я. Опат¹⁰, Я. Ріхлік¹¹, С. Кретінін¹², Д. Ротшильд¹³, М. Сладек¹⁴, Є. Фірсов¹⁵, Р. Хмел¹⁶ та ін.). Враховуючи все вищезазначене, мета автора – проаналізувати політику президента ЧСР Т.Г. Масарика щодо словацької та судето-німецької проблем у другій половині 1920-х рр.

Національна політика ЧСР, як парламентсько-президентської держави, була результатом співпраці і взаємовпливу різних органів влади. На регулювання національних відносин впливали політичні партії, уряд, що був відповідальний перед законодавчим органом, та президент. Відзначимо, що загальночехословацькі політичні партії, у яких домінувала чеська еліта, в певній мірі недооцінювали національне питання, вважали його вже вирішеним в умовах демократичного ладу¹⁷. Як зауважив Е. Бенеш, лідери ЧСР слідували «простому послідовному здійсненню режиму свободи і демократії, яка мала і могла бути єдиною справедливою гарантією національної рівності»¹⁸.

Політика Праги щодо словаків виходила з доктрини політичної «чехословацької» нації, згідно з якою словаки, як і чехи, розглядалися у якості одного із етнічних державотворчих елементів ЧСР. «Чехословацька» нація налічувала 65,50% (50,77% – чехи, 14,73% – словаки) населення країни. Власне, зі створенням ЧСР словацьке питання вважалося розв'язаним. Від 2-х до 4-х словацьких політиків брало участь у роботі урядів ЧСР¹⁹. Словацькі символи стали частиною загальнодержавних. Патріотична словацька пісня «Над Татрою блискає» стала частиною чехословацького державного гімну, синя смуга словацького трьохколірного прапора у формі клину була розміщена на державному прапорі ЧСР, словацький подвійний хрест на трьох вершинах разом з чеським левом утворили державний герб країни²⁰. Водночас, день прийняття «Декларації Словацької Національної Ради» – 30 жовтня – не вважався державним святом на відміну від 28 жовтня, що було проявом певного «прагоцентризму» в чехословацькому державотворенні²¹. Загалом, домінуюча у новоствореній державі чеська політична еліта будувала її на унітарному принципі. Чеські політики розглядали словацьку проблему не як політичну, а як адміністративну²². Підкреслювалися також економічна та культурна складові словацького питання. Але єдиної концепції розвитку чехословацьких взаємин політики ЧСР не мали. Першу концепцію – націоналістичну – представляв лідер національно-демократичної партії К. Крамарж. Вона схилялася до етнічної «чехословацької» національної єдності. Другу концепцію чесько-словацьких відносин – де-

мократичну – сформулював Т.Г. Масарик, перший президент ЧСР у 1918-1935 рр. Вона передбачала утворення єдиної політичної нації, що матиме дві культурно-етнічні традиції, об'єднана спільними політичними інституціями²³. Ця концепція не була спрямована проти словацької самобутності. Словацький історик М. Вашш зауважив, що «Масарик зі своїм демократизмом наближався до сучасного розуміння нації, яке було засноване на концепції рівності всіх представників нації як членів громадянського суспільства»²⁴.

Громадяни ЧСР, які не належали до чеської або словацької нації, офіційно розглядалися як національні меншини (34,50% населення). Найчисельнішими серед них були судетські німці, які становили 23, 35 % населення ЧСР у 1921 р.²⁵. Чеські політики загалом підтримували щодо меншин демократичну концепцію національної політики.

Конституційне законодавство Чехословаччини 1920 р. закріпило демократичні основи національної політики. Представникам всіх націй країни надавалися рівні громадянські права. Це забезпечувало словакам і представникам меншин можливості всебічного розвитку. Водночас, у преамбулі основного закону містилася згадка про «чехословацьку» націю, а в конституційному мовному законі йшлося про «чехословацьку» мову. Поняття «чехословацька» нація означало політичну націю – сукупність осіб певної державної приналежності. Термін «чехословацька» мова використовувався як доцільна конструкція, що дозволяла врахувати зобов'язання ЧСР за Сен-Жерменським договором про меншини (1919 р.) щодо проголошення однієї офіційної мови і, водночас, закріпити як за чеською, та і словацькою мовами статус державних. Зокрема, мовний закон 1920 р. встановлював, що управлінські структури в чеських землях використовують чеську, а у Словаччині – словацьку мови²⁶. Державно-правові засоби національної політики (територіальна автономія) гарантувалися лише русинам Закарпаття. Згідно закону про жупи (1920 р.) словаки і судетські німці могли отримати лише широке місцеве самоврядування.

Це було проявом певного дисбалансу законодавчих основ національної політики. Чисельні національні спільноти – словаки, німці та угорці – залишилися без територіальної автономії, а порівняно менша – русини – отримали таке право²⁷. Ситуацію ускладнювало те, що представники судетських німців і угорців, як і русинів та поляків не брали участі у підготовці основного закону. Самі ж погляди політиків судетських німців і русинів-українців у питанні державного устрою ЧСР відбивали їх прагнення до федералізму. До цього ж схилялася Словацька народна партія. Втім, дискредитована спробою А. Глінки винести словацьке питання на Паризьку мирну конференцію у вересні 1919 р., і, власне, з огляду на невідготовленість словацької нації до автономії, вона підтримала закріплення в конституції унітарного державного устрою ЧСР.

У першій половині 1920-х рр. конституційна етнонаціональна модель державного устрою Чехословаччини була реалізована неповністю. Зокрема, закон про жупи, запроваджений в Словаччині та в Підкарпатській Русі (без втілення, хоч і з об'єктивних причин, авто-

номії краю), у чеських землях не вступив в дію. Утворення двох жуп (областей), де кількісно переважало німецьке населення розглядалося націонал-демократами як потенційне зародження неприйнятної німецької автономії, що сприймалося як загроза державної цілісності²⁸. Реакцією судето-німецьких партій стала політика «негативізму» – відмова від співробітництва з владою ЧСР. У їхніх програмах ставилася вимога права на самовизначення для судетських німців, мінімум якого розумівся як політична автономія в складі ЧСР.

Входження словаків до ЧСР, здійснене, як висловився словацький вчений Р. Хмел, «через свого роду «напівдержавність», коли словацька нація формально не мала визнання своєї національної ідентичності, а нюанси між політичним і етнічним розумінням «чехословацької» нації у Словаччині не усвідомлювалися, вело словацьких політиків до прагнення виправити цей стан²⁹. Головним представником автономістського руху стала Словацька народна партія (із жовтня 1925 р. – Глінкова Словацька народна партія). Вона представляла новітній словацький націоналізм, який можна визначити як національний рух культурного походження з етнічно-релігійним оборонним спрямуванням³⁰. Відзначимо, що Словацька народна партія намагалася в межах конституції розв'язати словацьке питання. Однак запропонований парламенту 25 січня 1922 р. проєкт СНП щодо політичної автономії Словаччини був відхилений конституційно-правовим комітетом³¹. Розв'язання словацького питання було тісно пов'язане з врегулюванням становища меншин. Для проурядових депутатів найбільшою перешкодою розв'язання словацького питання у формі автономії була наявність великої німецької меншини, чисельно більшої за словаків, яка, згідно владних чеських еліт, з огляду на свою чисельність теоретично також мала право на автономію³².

Поява проєктів зміни державно-правового статусу словаків і німецької меншини стала свідченням незгоди з курсом уряду ЧСР в галузі національної політики. Неприйняття автономістських прагнень словаків і судетських німців спричинило значну напруженість у міжнаціональних відносинах. Національна боротьба стала стрижнем політичного життя і водночас – джерелом постійної внутрішньополітичної дестабілізації.

У таких умовах значну увагу міжнаціональним відносинам приділяв президент Т.Г. Масарик. Він став інтегруючою постаттю угруповання «Град», що об'єднувало представників еліти країни – прихильників програми розбудови демократичної держави. Т.Г. Масарик виступав за забезпечення представників усіх націй ЧСР рівними громадянськими правами та налагодження їхньої співпраці у розбудові спільної демократичної держави³³. Розглядаючи словаків як частину політичної «чехословацької» нації із забезпеченими громадянськими та національно-культурними правами, головною національною проблемою в ЧСР Т.Г. Масарик вважав судето-німецьке питання, у розв'язанні якого вбачав передумову врегулювання інших проблем меншин. Президенту було важливо подолати «негативізм» судето-німецьких політиків і залучити їх до урядо-

вої співпраці. При цьому Т.Г. Масарик підкреслював, що з політики обох сторін, чеської та німецької, мусить бути видучений будь-який шовінізм³⁴. Т.Г. Масарик неодноразово прагнув залучити судето-німецькі партії до урядової коаліції. Проте відповідні пропозиції у 1920-1925 рр. німецькі депутати парламенту ЧСР відхиляли у силу різних причин, зокрема, у зв'язку з економічною політикою Праги, що часто була невігідною для німецькомовних громадян країни³⁵. Сам Т.Г. Масарик толерантним ставленням до чехословацьких німців, своїми численними відвідуваннями прикордонних регіонів, особистими бесідами зі судетськими політиками створив передумови для їх переходу на позиції «активізму» і фактичного визнання держави³⁶. З метою зміцнення єдності держави та авторитету республіки та демократії серед національних меншин, Т.Г. Масарик у листі прем'єру А. Швеглі 30 листопада 1923 р. навіть висловив ідею розробки нового державного гімну представниками усіх націй країни³⁷. Але, уряд ЧСР не взяв до уваги зазначену пропозицію.

Важливість національного чинника у розвитку держави чехів і словаків підтвердили парламентські вибори 15 листопада 1925 р., які вперше проводилися одночасно на всій території ЧСР. Вибори засвідчили зростання популярності регіональних національних партій. Серед них однією з найсильніших стала ГСНП, яка вдвічі збільшила свій електорат і здобула 51% голосів словацьких виборців. ГСНП опиралася на католицьку громаду краю. Прикметно, що 1 лютого 1925 р. словацькі католицькі єпископи оприлюднили пастирський лист, у якому засерігали віруючих під загрозою відлучення від церкви брати участь у «антихристиянських спілках анархістів, нігілістів, соціалістів чи комуністів»³⁸. Серед результатів виборів також варто відзначити зміцнення позицій судето-німецьких партій, що підтримували «активізм» (аграрії, соціал-демократи, християнсько-соціальна партія). Зі своїм виборчим гаслом «Німці до уряду – ми до революції» втратила голоси провідна чехословацька націоналістична партія – націонал-демократи. Її лідер К. Крамарж категорично відкидав включення судето-німецьких політиків до уряду ЧСР³⁹.

Після виборів розпочався процес створення нової парламентської більшості. Лідер аграріїв А. Швегла спробував у листопаді 1925 р. відновити «загальнонаціональну» коаліцію із залученням до неї представників партії А. Глінки. Таке розширення коаліції підтримували й націонал-демократи. К. Крамарж найважливішим внутрішньополітичним питанням вважав словацьку проблему, розв'язання якої вбачав у запровадженні земського устрою в Словаччині та залученні представників ГСНП до урядової коаліції⁴⁰. Тоді сторони не дійшли згоди. Але розширена за рахунок ремісничої партії «загальнонаціональна» коаліція (включала також представників аграрної, національно-соціалістичної, народної, національно-демократичної, соціал-демократичної партій) стабільною не була. Переговори про розширення коаліції з представниками судетських «активістських» партій і ГСНП у січні-лютому 1926 р. продовжив словацький аграрій М. Годжа. Із розпадом у березні 1926 р. «загальнонаціональної» коаліції, після виходу із неї че-

хословацьких соціалістичних партій, знову виникла урядова криза. У цих умовах подальша стабілізація політичної системи в межах парламентських можливостей здійснювалася шляхом налагодження співробітництва у сфері влади представників загальночехословацьких і регіональних правих партій, незважаючи на прагнення окремих політиків націоналістичного та праворадикального налаштування завадити цьому. Безпосередні консультації з правими національними партіями щодо утворення коаліції нового типу, без участі соціалістичних партій, здійснював М. Годжа, оскільки А. Швегла у цей час лікувався за кордоном. В основі співробітництва загальночехословацьких і регіональних національних партій були взаємні економічні та політичні інтереси.

Чехословацькі праві партії, ГСНП, німецькі аграрії та представники християнсько-соціальної партії були зацікавлені у позитивному вирішенні питань про зернові мита і конгруа (державна підтримка духівництва), прагнули покращити соціальний стан репрезентованих ними верств населення. Всі праві партії побоювалися виборчого успіху комуністів. Політичним інтересом німецьких партій було попередити створення «славновісної системи чеської загальнонаціональної коаліції»⁴¹.

Створення міжнаціональної коаліційної більшості в парламенті підтвердило ухвалення 12 і 19 червня 1926 р. законів про запровадження твердих аграрних мит і про збільшення державної підтримки духівництву. Після підписання цих законів президентом 6 і 10 липня 1926 р., консультації між чехословацькими та німецькими правими партіями, ГСНП про створення коаліції продовжилися. На завершальному етапі їх здійснював А. Швегла. ГСНП головною умовою участі у новій коаліції висунула поширення на Словаччину земського устрою, який розглядала як перехідний етап на шляху до автономії⁴². Більшість чеських політиків, зокрема й Т.Г. Масарик, підтримали запровадження земського устрою в Словаччині, але вважали його практичним втіленням не політичної, а адміністративної автономії регіону⁴³. Оскільки лідер партії А. Глінка в цей час перебував у США, остаточне рішення було відкладено до його повернення. Для ГСНП в уряді було зарезервовано 2 міністерські посади.

На переговорах зі судетско-німецькими політиками Ф. Кржепеком і Ф. Спіною лідер аграріїв А. Швегла обіцяв надати судетським німцям дві міністерські посади, відкрити ширший доступ німецьким представникам до державної адміністрації, надати шкільну автономію, забезпечити участь німецького населення у поділі великих земельних маєтків⁴⁴. Загалом було домовлено про «принципове припинення національних завоювань чехословацької більшості шляхом обмеження позицій німецького населення»⁴⁵.

Президент неодноразово висловлювався за включення судетонімецьких політиків до урядової коаліції. Зокрема, в інтерв'ю виданню «*Národní osvobození*» 27 червня 1926 р. він назвав судетонімецьке питання найважливішою політичною проблемою ЧСР і підкреслив обов'язок керівників держави його розв'язати⁴⁶. А на початку вересня 1926 р. в інтерв'ю газети «*Prager Tagblatt*» прези-

дент заявив, що німці в Чехословаччині мають не тільки право, але і обов'язок в інтересах республіки брати участь в роботі уряду⁴⁷.

Наприкінці вересня – на початку жовтня 1926 р. кандидатури судето-німецьких міністрів А. Швегла узгодив з Т.Г. Масариком. 12 жовтня 1926 р. президент призначив новий уряд на чолі з А. Швеглом. До громадянської коаліції увійшли праві чехословацькі партії (аграрна, народна, ремісницька) і судето-німецькі (аграрії та християнсько-соціальна партія). Загалом коаліцію підтримували 163 депутати⁴⁸. Німецький аграрій Ф. Спіна став міністром громадських робіт, а представник християнсько-соціальної партії Р. Майр-Хартінг – міністром юстиції. Також Т.Г. Масарик призначив міністрами словаків – прихильників доктрини політичної «чехословацької» нації (аграрій М. Годжа став міністром шкіл і народної освіти і до 15 січня 1927 р. керував міністерством з уніфікації законів і організації управління). Міністерство з повною владою для управління Словаччиною очолив аграрій Й. Калай⁴⁹.

ГСНП спочатку просто підтримували кабінет, очікуючи повернення А. Глінки з тривалої подорожі до Америки. 15 січня 1927 р. Масарик призначив представників ГСНП на посаду міністра охорони здоров'я (Й. Тісо) і міністра з уніфікації законів і організації управління (М. Гажік). Президент не вважав вступ представників ГСНП до уряду вирішенням словацького питання, а розширенням соціальної бази коаліції⁵⁰.

Словаки і судетські німці були представлені й у керівництві парламентау. Так, німецький аграрій В. Зієргут 15 жовтня 1926 р. став заступником голови Палати депутатів, а 16 грудня 1926 р. – таку ж посаду обійняв представник ГСНП Й. Будай. Аналогічні посади у Сенаті посіли німецький клерикал Й. Бьохр та член ГСНП – К. Крчмера⁵¹.

З входженням до уряду німці були представлені не тільки у законодавчій владі, але й у виконавчій. Німецькі урядові партії представляли більш ніж 52,2% судетських виборців. Примирення з німцями підтримала також більшість громадян ЧСР⁵².

Створення міжнаціональної коаліції було безперечним успіхом національної політики президента Т.Г. Масарика і голови уряду А. Швегла. Вступ німецьких міністрів до уряду був винятковим явищем у Центральній Європі, де представники меншини вперше стали членами кабінету міністрів⁵³. Чеський автор П. Пітхард назвав це «малим великим чудом», з чим погодився російський історик Є. Фірсов, який вважає, що це був «відхід від колишніх відносин у дусі відомого принципу національної німецько-чеської полярності і перехід до спільного творчого зусилля в межах функціонуючої урядової коаліції». Згідно з Є. Фірсовим, це означало подолання крайнього націоналізму з обох сторін і початок реальної політичної практики коаліційного плюралізму⁵⁴.

Національно-політичне значення утворення нового коаліційного уряду підкреслювали й лідери ЧСР. «Вступ двох німецьких партій, аграрної і католицької, до урядової більшості і ліквідація загальнонаціональної чехословацької коаліції були безсумнівно великою внутрішньополітичною подією і одночасно доказом, що чехи і

словаки мають щирий намір дати меншинам і на практиці те, що їм гарантує конституція» – писав міністр закордонних справ ЧСР Е. Бенеш⁵⁵. Президент, як він заявив в інтерв'ю газеті «Deutsche Presse» 26 листопада 1926 р., оцінював вступ німецьких міністрів до уряду ЧСР як вдалий початок розв'язання судето-німецького питання⁵⁶. Зокрема, президент відзначив: «Принципово я з демократичної позиції за автономію, разом з природною централізацією, яку з собою приносить модерна державність». На питання про шкільну автономію Масарик відповів принциповою згодою. Також президент зауважив, що не вважає прагнення до автономії таким, що політично суперечить державі. «Так до цього часу не говорив жодний чеський політик» – підкреслив судето-німецький історик Й. Брюгель, акцентуючи увагу на висловлюванні президента про проблематику автономії⁵⁷. Водночас, в інтерв'ю газеті «Le Matin» 18 грудня 1926 р. президент висловив думку, що «запрошення до урядової співпраці німців в Чехії була насамперед мотивоване фінансовою і економічною необхідністю». Також Масарик наголосив, що «фінансові та промислові інтереси німецькі і чеські є тісно пов'язані і загалом невіддільні, Співпраця була неминучою ... », – зробив висновок президент⁵⁸.

Одним зі свідчень чехословацько-німецького співробітництва стали вибори президента республіки 27 травня 1927 р. На них переобрання Т.Г. Масарика підтримали 274 депутатів із 432. На відміну від 1920 р., три чверті німецьких депутатів та сенаторів підтримали його. Без цього Масарик не міг бути переобраний. Водночас, серед 104 депутатів, які не заповнили бюлетені, були німецькі та угорські «негативісти», представники ГСНП⁵⁹. Останні пояснювали свої дії нереалізованістю Пітсбурзької угоди 1918 р.⁶⁰. Такий крок ГСНП як урядової партії президента розчарував⁶¹.

Чехословацько-німецька урядова співпраця проявилася насамперед у внутрішній політиці ЧСР. Парламентська коаліція ухвалила вигідні всім національним спільнотам закони у різних сферах життя. Зокрема, 8 квітня 1927 р. ухвалено закон про тимчасове позбавлення виборчого права військових і жандармів на період їх служби. Цим актом було ліквідовано можливості порушення етнічного балансу під час виборів у національно-змішаних районах за допомогою голосів чеських службовців цих структур.

Економічні загальнодержавні заходи позитивно вплинули на розвиток господарства Словаччини і національних меншин. Німецькомовні громадяни ЧСР отримали можливість скористатися аграрною реформою. Станом на 31 грудня 1931 р. 45 808 представників німецької меншини отримали 52 565 га (7,15% розділеної землі)⁶². Реформа поліпшила і стабілізувала соціальне становище судето-німецького села⁶³.

У червні 1927 р. в інтересах підприємців ЧСР всіх національностей були ухвалені закони про пільги у сплаті податків при злитті підприємств, що сприяло посиленню процесу концентрації промисловості та банків та уніфікації норм податкової системи⁶⁴. Одержавлення у другій половині 20-х років ХХ ст. 46 приватних

залізниць, переважно в Словаччині і в північній Чехії⁶⁵, і так звана мала тарифна реформа 1928 р. значно покращила функціонування транспорту⁶⁶. У Словаччині значних результатів було досягнуто в електрифікації⁶⁷. Певні успіхи у регіоні мав процес урбанізації. Поважний ріст демонструвала Братислава, чисельність населення якої у 1921-1930 рр. збільшилася з 98,9 тис. до 142,4 тис. осіб. Братислава стала четвертим найбільшим містом ЧСР⁶⁸. У цей час у Словаччині витрати ЧСР були більшими за податкові надходження з регіону. У 1926-1929 рр. замість запланованих 3 751 222 533 крон, у регіоні було витрачено 4 300 300 306 крон. Різниця – 549 077 773 крони – покривалася з податкових надходжень із чеських земель⁶⁹. Незважаючи на те, що оптимізм словацьких автономістів ці дані значно б скорегували, їх оприлюднення Т.Г. Масарик і А. Швегла вважали неможливим з огляду на громадську думку серед чехів і судетських німців⁷⁰.

Особисто Т.Г. Масарик найбільшими досягненнями ЧСР у Словаччині вважав земельну реформу і розвиток освіти. Ще 29 серпня 1926 р. у своєму вступі на Мартинських святкуваннях президент ЧСР висловив бажання, щоб Словаччина «була успішна духовно і матеріально, щоб вірно виконувала заповіт своїх будителів у царині релігійній та моральній, щоб гідно себе репрезентувала шляхетною освітою і прагненням до справжнього прогресу». Ключовою цінністю для Словаччини і всієї словацької нації Масарик вважав їх свободу в умовах ЧСР. Закликав присутніх до спільної діяльності на користь нації і держави⁷¹. Зокрема, у виступі на честь 10-ї річниці ЧСР, Т.Г. Масарик відзначив велику культурну роботу з будівництва «системи шкільної освіти в Словаччині, де до перевероту не було жодної державної словацької школи. Сьогодні в Словаччині понад 4000 шкіл, з них більше 3200 ведуть викладання словацькою мовою» – вказував Масарик⁷². Серед інших важливих заходів освітньої політики було запровадження вперше в історії Словаччини восьмирічного обов'язкового навчання із 1927/1928 н. р. Завдяки цим заходам освіченість словаків піднялась на 10% і сягнула у 1930 р. рівня 90%⁷³.

Одним із найважливіших заходів нової коаліції було ухвалення закону про реформу місцевого управління від 14 липня 1927 р. Він запроваджував новий адміністративний поділ ЧСР на землі (Чеська, Моравсько-Сілезька, Словацька і Підкарпаторусинська) і райони. Поряд зі збереженням централізованої системи управління, на рівні земель і районів запроваджувалося самоврядування, що означало розширення демократичного ладу держави⁷⁴. Закон не був реалізацією глінківської концепції автономії Словаччини, але для регіону мав важливе значення. Згідно закону, вперше у своїй історії Словаччина стала однією адміністративною одиницею. У перспективі, це уможливило створити інші загальнословацькі інституції, зміцнити усвідомлення відмінності від чехів, завершити процес перетворення в одну з європейських націй⁷⁵.

Новий поділ ЧСР на землі та райони залишав німецьку меншину з таким відсотком в структурі населення адміністративних одиниць, який уможлилював її представникам користування рідною мовою

в органах самоврядування. Розпорядження про використання мов в земських і районних представництвах від 29 грудня 1928 р. забезпечувало у місцевостях з високою часткою меншин фактичну мовну рівноправність. Німецьку мову як мову звернення до установ могли використовувати 2 943 644 німців, які жили в 107 районах ЧСР, а двомовний режим (чесько-німецький) звернення – 753 220 німців, які проживали в 34 змішаних районах⁷⁶. Сприятливими залишалися культурно-освітні умови розвитку німецької меншини.

Водночас, не всі чесько-судетські домовленості були реалізовані. Незважаючи на представлення М. Годжею в уряді у листопаді 1926 р. проекту шкільної автономії, кабінет міністрів не підтримав його, а з відходом А. Швегла від політичної діяльності, справу відклали⁷⁷. У зв'язку з цим, 14 травня 1929 р. низка судето-німецьких партій, зокрема, й урядових, висловили у меморандумі кабінету міністрів протест⁷⁸.

Загалом, розстановка політичних сил і розвиток економіки у другій половині 20-х років створили сприятливі передумови для поглиблення тенденції національного примирення. 28-29 січня 1928 р. в передмісті Праги Сміхові відбувся спільний з'їзд соціал-демократів всіх національних спільнот ЧСР, який почав перехід від конфронтації до співробітництва з владою⁷⁹. Певне символічне примирення чеських і судето-німецьких підприємців відбулося 18 вересня 1928 р. До Центрального союзу чехословацьких промисловців увійшло Центральне об'єднання німецької промисловості⁸⁰.

Зазнали змін і погляди Т.І. Масарика в національній політиці. Так, у жовтні 1928 р. президент визнав право національних спільнот країни на територіальну автономію, хоча воно не було закріплене в законодавстві. У розмові з редактором газети «*Berliner Tagblatt*» 29 вересня 1929 р. Масарик поставив під сумнів навіть те, чи можна говорити про німців чехословацької держави як про меншину. Президент відзначив: «Німці в Чехії, це не є меншина, вони є занадто чисельні, занадто сильні, щоб їх так визначати. Це є особлива проблема»⁸¹.

Однак подальша діяльність міжнаціональної коаліції виявилась неможливою у зв'язку з економічними суперечностями загальночехословацьких партій з одного боку, і скандалом навколо заступника голови ГСНП В. Туки – з іншого. Тука представляв праворадикальне крило в ГСНП, яке орієнтувалось на праворадикальні сили в Європі і мало зв'язки з іредентою в Угорщині. Із наближенням десятої річниці ЧСР В. Тука 1 січня 1928 р. опублікував статтю під назвою «У десятий рік Мартинської декларації». У ній необгрунтовано стверджувалося, що словацькі лідери, які 30 жовтня 1918 р. проголосили союз з чехами, у таємній статті обмежили його 10-річним періодом, після якого наступить правовий вакуум (припинення дії усіх попередніх угод і законів). Відтак, словаки повернуть свій суверенітет і право переглянути свій політичний статус⁸². Цим була поставлена під сумнів єдність ЧСР⁸³. Твердження про таємну статтю не відповідало дійсності. Декларуючи свою підтримку ідеї створення спільної держави з чехами 30 жовтня 1918 р., сло-

вацькі політики ще не знали про події у Празі 28 жовтня⁸⁴. Відомо, що тоді на зборах Словацької національної ради Е. Стодола припустив можливість реалізації автономного статусу краю тільки через 10 років, необхідних для подолання наслідків мадяризації⁸⁵. Словацькі представники від опозиційних партій, а також словацький національний демократ М. Іванка звинуватили в парламенті В. Туку в державній зраді⁸⁶. В. Туку позбавили парламентсько-імунітету й на початку 1929 р. заарештували. 5 жовтня 1929 р. у Братиславі було оголошено вирок суду. Головним аргументом звинувачення була не скандальна стаття⁸⁷. В. Туку засуджено до 15 років позбавлення волі за шпигунство, за намір відокремлення Словаччини від республіки та організацію збройних загонів («Родобрана») для цього. Висловлюючи протест, 8 жовтня 1929 р. ГСНП заявила про свій вихід з коаліції. У разі перемоги на виборах, ГСНП планувала бойкотувати роботу представницьких органів влади усіх рівнів доти, поки до конституції держави не будуть внесені гарантії автономії Словаччини⁸⁸.

Після втрати коаліцією більшості у парламенті, президент прийняв рішення провести нові парламентські вибори, які відбулись 27 жовтня 1929 р. Напередодні виборів Т.Г. Масарик висловив своє бачення партійного складу коаліційного уряду, основою якого мали стати чехословацькі (аграрна, соціал-демократична, національно-соціалістична і народна) і судето-німецькі «активістські» партії. Також президент не виключав залучення до уряду ГСНП⁸⁹. У підсумку, за підтримки угруповання «Град», була сформована «широка» коаліція за участі лівих і правих чехословацьких і судето-німецьких партій (аграрна, національно-соціалістична, соціал-демократична, національно-демократична, ремісничо-торгівельна, народна, німецька соціал-демократична, німецька аграрна). 7 грудня 1929 р. аграрій Ф. Удржал сформував уряд, що діяв до 29 жовтня 1932 р. Всім коаліційним партій контролювали 206 місць у Палаті депутатів. Представник німецьких соціал-демократів (здобули 6,9% голосів виборців) Л. Чех отримав посаду міністра соціального забезпечення. Німецькі аграрії та їхні нові союзники з «Німецького робітничого і економічного об'єднання» А. Роше (5,4% голосів), залишилися в уряді, представлені міністром охорони здоров'я Ф. Спіною. Отже, в модифікованому вигляді і надалі продовжилася «позитивна державницька діяльність німецьких політичних партій» в умовах чехословацької парламентської моделі⁹⁰. Німецькі християнські соціалісти (4,7% голосів) не були запрошені до уряду, але не стали на «негативістські» позиції. Загалом, із 66 судето-німецьких депутатів, 55 – належали до «активістських» партій⁹¹.

Т.Г. Масарик призначив до уряду також міністрів словаків – прихильників доктрини «чехословацької» політичної нації. Так, міністром шкіл і народної освіти став І. Дерер (соціал-демократ), міністром внутрішніх справ Ю. Славік (аграрій)⁹².

Під час формування коаліції, за ініціативою прем'єра Ф. Удржала, жодні переговори з ГСНП, що втратила на виборах третину голосів, не велись. Остання стала опозиційною. На дум-

ку українського історика І. Боровця, розбіжності в стратегічних цілях центральної влади Чехословаччини та ГСНП «були настільки глибокі і політично яскраві, що довготривала і конструктивна взаємодія виявилася нереальною справою»⁹³. Пріоритетність для ГСНП національних питань, за умов нечіткого формування концепції політичної «чехословацької» нації, запрограмували конфліктні ситуації у чесько-словацьких відносинах. Зауважимо неоднозначність соціальної бази «широкої коаліції» за національно-регіональним зрізом результатів виборів 1929 р. Так, незважаючи на зниження у 1925-1929 рр. впливу словацьких автономістів з 51% до 44%⁹⁴, без ГСНП коаліція не мала підтримки більшості виборців власне серед словаків. Загалом, 1929 р. за прореспубліканські партії проголосувало 73% чехів (у 1925 р. – 69%), 71% судетських німців (1925 р. – 69%), 45% словаків (у 1925 р. – 34%).

Т.Г. Масарик оптимістично оцінював стан національних відносин у ЧСР. Президент був переконаний, що поступово вдасться створити чехословацький тип врегулювання національної проблеми⁹⁵. «Національний мир, релігійна толерантність, економічна гармонія є передумовою нашого успіху» – стверджував Т.Г. Масарик в одній з промов у Лученці (Словаччина) 13 вересня 1930 р.⁹⁶.

Отже, в національній політиці президент Чехословаччини Т.Г. Масарик виходив із демократичних принципів. Розв'язання національних проблем у ЧСР він вбачав у налагодженні урядового співробітництва національних спільнот з метою розбудови демократичної держави, наданні їх представникам рівних громадянських прав, свободи національно-культурного розвитку, забезпеченні економічного добробуту. Ця програма, завдяки президентській наполегливості, систематичній політичній діяльності стало дійсністю у другій половині 1920-х рр. Безперечною історичною заслугою Т.Г. Масарика було те, що він довів можливість нормалізації чесько-словацьких і чесько-судето-німецьких відносин на основі лояльної співпраці в будівництві спільної демократичної держави. Водночас, ігнорування державно-правових засобів національного примирення робило чехословацьку етнополітичну модель вразливою від економічної стабільності, що підтверджують події 1930-х рр.

Примітки:

1. Opat J. Národnostní politika prezidenta T.G. Masaryka a její odkaz dnešku / J. Opat // Českoslovenství – součást evropanství. – Brno : Konvoj, 1996. – S. 47.
2. Боровець І.І. Між співпрацею та конфронтацією: чехословацька влада та словацькі автономісти у 1920-х рр. / І.І. Боровець // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. XIII. – С. 105-114; Боровець І. Словацька держава 1939-1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку / І. Боровець – Кам'янець-Подільський : ІПП «Медобори-2006», 2012. – 352 с.
3. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. / О.М. Кравчук. – Вінниця : Едельвейс, 2008. – 248 с.; Кравчук О.М. Національні відносини в Чехословаччині 1918-1935 рр.: погляд Т.Г. Масарика / О.М. Кравчук // Проблеми історії країн Центральної

- та Східної Європи : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 162-181; Кравчук О.М. Словацькі політики в урядах ЧСР у 1918-1929 рр. / О.М. Кравчук // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2010. – С. 269-272.
4. Піковська Т.В. Національне питання в програмах політичних партій Першої Чехословацької республіки (1918-1938 рр.) : автореф. дис. ... к.і.н. / Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.
 5. Шніцер І. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. : монографія / І. Шніцер – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. – 168 с.
 6. Bartlová A. Slovenska otázka a slovenské štátoprávne snahy v rokoch 1919-1938 / A. Bartlová // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1. – S. 171-175.
 7. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938. / J.W. Brugel. – Praha : Academia, 2006. – 848 s.
 8. Vašš M. Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918-1938) / M. Vašš // Studia Academica Slovaca. 40. Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. – Bratislava : Univerzita Komenského, 2011. – S. 319-335; Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR / M. Vašš // Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kolektiv. T.G. Masaryk a Slované. – Praha : Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. – S. 175-187.
 9. Gajan K. Vzťah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935). / K. Gajan // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historický ústav AV ČR, 1999. – Sv. 2. – S. 629-639.
 10. Opat J. Masarykiana a jiné studie II. / J. Opat – Praha : Ústav T.G. Masaryka, o. p. s., 2006. – 228 s; Opat J. Národnostní politika prezidenta T.G. Masaryka a její odkaz dnešku. / J. Opat // Českoslovenství – součást evropanství. – Brno : Konvoj, 1996. – S. 44-48; Opat J. Národnostní filozofie a politika T.G. Masaryka nejen pro Československo / J. Opat // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historický ústav AV ČR, 1999. – Sv. 2. – S. 457-468; Opat J. Průvodce životem a dílem T.G. Masaryka. Česká otázka včera a dnes. / J. Opat – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 2003. – 536 s.
 11. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945. / J. Rychlík. – Bratislava : AEP, 1997. – 360 s.
 12. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918–1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2000. – 320 с.
 13. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд ; пер. з англ. В.П. Канаша. – К. : Мергайт, 2001. – 495 с.
 14. Sládek M. Němci v čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha : Pragma, 2002. – 208 s.
 15. Firsov J. T.G. Masaryk a význam česko-německého koaličního dorozumění v ČSR / J. Firsov // Češi a Němci v pojetí a politice T.G. Masaryka. Sborník z mezinárodní konference pořádané Masarykovým ústavem AV ČR dne 6. prosince 2002 v Praze. – Praha, 2004. – S. 136-147.
 16. Хмел Р. Словацкий вопрос в 20-м веке / Р. Хмел // Опыт демократических преобразований Словакии. – Братислава : Ин-т общественных проблем, 2007. – С. 9-23.
 17. Піковська Т.В. Національне питання в програмах політичних партій Першої Чехословацької республіки (1918-1938 рр.)... – С. 8, 14.
 18. Beneš E. Německo a Československo / E. Beneš – Praha : Masarykův ústav AV ČR, 2005. – S. 190.

19. Кравчук О.М. Словацькі політики в урядах ЧСР у 1918-1929 рр. ... – С. 267-269.
20. Липтак Л. Словакия в XX веке / Л. Липтак // История Словакии. – М. : Евролинц, 2003. – С. 311.
21. Hájková D. 28. říjen a jeho podoby / D. Hájková // 1918: Model komplexního transformačního procesu? L. Kostrbová – J. Malinská a kol. – Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2010. – S. 220-221.
22. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historický ústav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 38.
23. Піковська Т.В. Вказана праця – С. 7.
24. Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímání problémů Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR ... – S. 184.
25. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. – С. 228.
26. Там само. – С. 71, 73.
27. Там само. – С. 81.
28. Kvaček R. Ke vzniku Československa ... – S. 37.
29. Хмел П. Словацкий вопрос в 20-м веке ... – С. 13; Vašš M. Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918-1938) ... – S. 321, 323.
30. Durica M. Nazionalismus v historickom vyvoji Slovakov / M. Durica // Historický zborník 8 (1998). – 1999. – S. 43.
31. Шніцер І. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. ... – С. 57; Bartlová A. Slovenska otázka a slovenské štátoprávne snahy v rokoch 1919-1938 ... – S. 175.
32. Шніцер І. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. ... – С. 57; Vašš M. Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918-1938) ... – S. 325.
33. Opat J. Masarykiana a jiné studie II. ... – S. 76; Opat J. Národnostní filozofie a politika T. G. Masaryka nejen pro Československo ... – S. 461.
34. Masaryk T.G. Cesta demokracie III. / T.G. Masaryk – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 1994. – S. 329.
35. Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918–1935) ... – S. 631-632.
36. Firsov J. T.G. Masaryk a význam česko–německého koaličního dorozumění v ČSR ... – S. 138.
37. Korespondence T.G. Masaryk – Antonín Švehla / editorky E. Broklová, V. Quagliatová. – Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2012. – S. 77.
38. Durica M.S. Dejiny Slovenska a Slovákov / M. Durica. – Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. – S. 122.
39. Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918–1935) ... – S. 633.
40. Národní archiv, Praha. – Fond Ministerstvo zahraničních věcí. – Výstřížkový archiv. – Karton 1722. – Složka 14. Slovensko.
41. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 139.
42. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами ... – С. 144.
43. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 178.
44. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 141.
45. Beneš E. Německo a Československo ... – S. 174.
46. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 137.
47. Ibidem. – S. 159.
48. Miller D.E. Antonín Švehla – mistr politických kompromisů / D.E. Miller. – Praha : Argo, 2001. – S. 188.

49. Olivová V. Dějiny první republiky / V. Olivová. – Praha : Karolilinium, 2000. – S. 314.
50. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 201; Кравчук О.М. Національні відносини в Чехословаччині 1918-1935 рр.: погляд Т.Г. Масарика ... – С. 169.
51. Dějiny státu a práva na území Československa v období kapitalizmu. II. 1918-1945. – Bratislava : VSAV, 1973. – S. 727.
52. Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935) ... – S. 634.
53. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 142; Masaryk T.G., Cesta demokracie III ... – S. 172.
54. Fírsov J. T.G. Masaryk a význam česko-německého koaličního dorozumění v ČSR – S. 136-141.
55. Beneš E. Německo a Československo ... – S. 173;
56. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 170.
57. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 ... – S. 263.
58. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 172.
59. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами ... – С. 142-143.
60. Kovař P. Obraz T.G. Masaryka v ľudáckej medzivijnovej tlači / P. Kovař // Vratislav Doubek – Ladislav Hladký – Radomír Vlček a kolektiv, T.G. Masaryk a Slované. – Praha : Historický ústav AV ČR, v. v. i. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. – S. 201.
61. Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR ... – S. 180.
62. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 160.
63. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929) / Z. Kárník. – Praha : Libri, 2003. – S. 487-488.
64. Гомонай В.В. Досвід правового регулювання господарської діяльності в першій Чехословацькій республіці для України / В.В. Гомонай, Ю.М. Бисара. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 70.
65. Lacina V. Zlatá léta československého hospodářství (1918-1929) / V. Lacina. – Praha : Historický ústav AVČR, 2000. – S. 192.
66. Ibidem. – S. 43.
67. Ibidem. – S. 88-89.
68. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938) ... – S. 297, 508, 509.
69. Národní archiv, Praha. – Fond Nejvyšší účetní a kontrolní úrad. – Karton 2327. – Složka 1. Sumáře 1919-1932, 1919-1933, 1919-1934, 1919-1935.
70. Vašš M. T.G. Masaryk a jeho vnímanie problémov Slovenska vo funkcii prezidenta ČSR ... – S. 182.
71. Ibidem. – S. 179-180.
72. Masaryk T.G. Cesta demokracie III ... – S. 331.
73. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 148.
74. Там само – С. 157.
75. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1945 ... – S. 113; Kováč D. Česko-slovenská štátnost v kontexte slovenských dejín / D. Kováč // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historický ústav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 27.
76. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 140.
77. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 ... – S. 256, 749.
78. César J. Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918-1938. Díl I (1918-1929) / J. César, B. Černý. – Praha : Nakladatelství ČSAV, 1962. – S. 418.

79. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918–1945 гг. ... – С. 99.
80. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938) ... – S. 426.
81. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 59.
82. Шніцер І. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр... – С. 57.
83. Hájková D. 28. říjen a jeho podoby / D. Hájková // 1918: Model komplexního transformačního procesu? L. Kostrbová – J. Malinská a kol. – Praha : Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2010. – S. 223.
84. Durica M.S. Dejiny Slovenska a Slovákov ... – S. 104.
85. Masaryk T.G. Cesta demokracie III. – S. 57.
86. Ibidem. – S. 116.
87. Боровець І.І. Між співпрацею та конфронтацією: чехословацька влада та словацькі автономісти у 1920-х рр... – С. 112.
88. Шніцер І. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр... – С. 84.
89. Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918-1929 рр. ... – С. 172.
90. Firsov J. T.G. Masaryk a význam česko-německého koaličního dorozumění v ČSR ... – S. 141.
91. Zimmermann H.D. Dějinné sousedství Čechů a Němců. / H.D. Zimmermann. – Praha : Ústav T.G. Masaryka, 2012. – S. 194-195.
92. Кравчук О.М. Словацькі політики в урядах ЧСР у 1918-1929 рр... – С. 269.
93. Боровець І.І. Між співпрацею та конфронтацією: чехословацька влада та словацькі автономісти у 1920-х рр... – С. 112.
94. Olivová V. Dějiny první republiky... – S. 334-335.
95. Кравчук О.М. Національні відносини в Чехословаччині 1918-1935 рр.: погляд Т.Г. Масарика... – С. 176.
96. Masaryk T.G. Cesta demokracie III... – S. 134.

Olexandr Kravchuk

**THE NATIONAL POLICY BY THE PRESIDENT OF CZECHOSLOVAKIA
T.G. MASARIK IN THE SECOND HALF OF 1920TH**

In the article the author discussed the national policy of the president of Czechoslovakian Republic T.G. Masaryk in regard to Slovaks and Sudeten Germans in the second part of 1920-s, it's main aspects and results, specifically the forms of the Czech-Slovak-German government coalition.

Key words: Czechoslovakian Republic, T.G. Masaryk, national policy, Slovaks, Sudeten Germans.

Александр Кравчук

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАКИИ
Т. Г. МАСАРИКА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1920-х гг.**

В статье отражена национальная политика президента Чехословацкой республики Т.Г. Масарика относительно словаков и судетских немцев во второй половине 1920-х гг., ее главные направления и результаты, в частности, образование чешско-словацко-немецкой правительственной коалиции.

Ключевые слова: Чехословацкая республика, Т.Г. Масарик, национальная политика, словаки, судетские немцы.

Отримано: 29.08.2017.

Андрій Слесаренко
(Рівне)

МАРСЕЛЬ СТРИКО ТА КОШИЦЬКЕ АНДЕГРАУНДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ У СЛОВАЧЧИНІ

У статті аналізується життєвий та творчий шлях словацького філософа і митця Марселя Стрико, лідера кошицького культурно-андеграунду. Визначено, що вирішальним способом на становлення особистості Стрико вплинули події «Празької весни» та подальша окупація Чехословаччини 1968 р. Молодий митець брав активну участь у виданні самвидавничого збірника «Тринадцята кімната» (I-IV, 1978-1980 рр.). Стрико став співзасновником музичної групи «Lesní srevaci», пізніше – «The Nasc». Наголошується, що у полікультурному Кошице розвинулася своєрідна релігійно-містична модель андеграунду. Відзначено, що кошицькі незалежні митці підтримували зв'язки з мистецькими колами неконформістської культури Праги.

Проаналізовано філософські твори Стрико. У царині філософії Стрико розглядав такі теми, як субстанційні основи буття, релігія у сучасному світі, егоцентризм, егоїзм суспільний та індивідуальний тощо. Також висвітлено суспільно-політичну діяльність Стрико наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Митець став одним із символів «ніжної» революції у Словаччині 1989 р.

Ключові слова: Марсель Стрико, андеграунд, філософія, Кошице, Словаччина.

До когорти знакових постатей словацької культури другої половини ХХ ст. належить Марсель Стрико (словацькою – Marcel Strýko, 22 червня 1955 р., Зборов – 3 грудня 1994 р., Кошице) – філософ, митець, поет, дисидент і політик. З його ім'ям пов'язані виникнення та розвиток східнославацького культурного андеграунду з центром у місті Кошице. На міжнародній конференції очільників парламентів посткомуністичних держав «Шлях без пут» у 2009 р. президент Чеської Республіки Вацлав Гавел назвав ім'я Стрико серед тих «непомітних робітників опозиції», які виборили свободу.

Життєвий та творчий шлях М. Стрико є предметом дослідження насамперед сучасних словацьких та чеських істориків, філософів, літераторів та мистецтвознавців (Р. Копсова, Р. Лесняк, Я. Лец, М. Вондражка, П. Яшекта ін.)¹. Кошицькому андеграунду присвячена серія з документального серіалу Чеського телебачення «Феномен андеграунд» під назвою «Дикий схід – як і чим жив андеграунд щонайдалі від столиці?» (режисер Бржетіслав Рихлік, 2014 р.)².

Метою публікації є ознайомлення з основними віхами діяльності М. Стрико, невідомої у вітчизняній славістиці постаті. При підготовці статті використано праці М. Стрико, публікації про нього та інтернет-матеріали.

Народився М. Стрико у Зборові в районі Бардейов. Його батьками були колишній військовий Імріх Стрико та вчителька Божена Стрикова. Родина переселилася у Кошице, у друге за кількістю жителів місто Словаччини, де Марсель відвідував середню школу.

Вирішальним способом на становлення особистості Стрико, як і його ровесників, вплинули події «Празької весни» та подальшої окупації Чехословаччини 1968 р. У Кошице радянські окупаційні вояки вбили кількох громадян. Його приятель Еріх Грох згадував, що коли тринадцятилітній Стрико у вересні прийшов до школи з чехословацьким триколом на грудях, то на знак протесту проти окупації він знищив підручник російської мови та відмовився її вивчати. Після закінчення середньої школи Стрико перебував на військовій службі. Через невиконання наказів був госпіталізований до шпиталю і дочасно повернувся до цивільного життя. Потім він працював технічним працівником Чехословацького телебачення в Кошице та робітником на залізниці.

Молодий митець займався самоосвітою. У 1977 р. Стрико вдалося відвідати Францію як художнику-аматору, зокрема місто Вінцента ван Гога Арлі. Після повернення з Франції Стрико почав видавати у самвидаві свої перші тексти. Брав активну участь у створенні та виданні самвидавничого збірника «Тринадцята кімната» (*Trinásta komnata*) (I-IV, 1978-1980 pp.), який виходив накладом 30 примірників³.

У одному з перших текстів «Ми і суспільство» 1978 р., який можна назвати маніфестом кошицького андеграунду, Стрико, роздумуючи над тим, чому молоді люди, прагненням яких є лише життя «поза» офіційним суспільним устроєм і які програмово не прагнуть робити світ кращим, не можуть оминати репресій та переслідувань з боку комуністичного режиму, зазначав, що андеграундна дисидентська екзистенція є сильнішою, ніж класична революційна діяльність, і суспільство нездатне «вирішити її» за допомогою пропаганди, а лише терором⁴.

Цього ж року Стрико став співзасновником музичної групи «Lesní srevasi», яку творили Йозеф Фурман, Славо Сігелнік, Ян Гіршнер («Гіро»), Одрей Юрін, Ярослав Толді, Мілан Мадяр і поет Іван Юрчишин. Пізніше приєдналися поет Ерік Грох і перекладач Костянтин Фечурка («Сергій»). Група імпровізувала, її музичними інструментами були різні предмети, що видавали звуки. Дозволялося грати кожному, хто був присутнім і мав бажання грати. Згодом назва музичної групи змінилася на «The Nace». Філософія групи орієнтувалася на китайську даоїстську концепцію «невтручання» до світу. Музика була для них своєрідною здатністю природи, «що йде до духу». Прагнучи справжньої автентичності, учасники групи не записували свої мелодії на плівку. Ось зразки творчості музикантів «The Nace», рядки написані Стрико:

Pod plotom sedí tučný muž
Kedy že začne pracovať už
veďsa už konečne vzmúž
ten hnusný rum nepí už
v spoločnosti uplatnísa už
a s pracovným kolektívom sa združ

Somnamol

Somnamolista
Nerád počúvamo polnoci Franca Liszta

čo to tam daktodristá
ci ancikrista
si jak ateista
smrt' sa stále na teba chystá⁵

До речі, кошицький музикант Йозеф Фурман був присутнім на пам'ятному концерті легенд чеського андеґраунду Святоплука Карасека і Карла Соукупа («Чарлі») і оприлюдненні тексту Івана Мартіна Їроуса («Магора») «Повідомлення про третє чеське музичне відродження» («Zpráva o třetím českém hudebním obrození»), що відбулося 13 грудня 1975 р. у Пржештїцях. Фурман ознайомив з програмним документом чеського андеґраунду своїх друзів.

Кошицький андеґраунд організовувався за принципом модерних авангардних мистецьких рухів, створюючи власне коло поціновувачів. За відсутності і небажання конструювати певну «політичну» програму, митці зосереджувалися на прагненні дистанціювання від мейнстрімової культури та соціалістичного суспільства, віруючи, за словами Стрико, у «надприродну силу мистецтва». У тексті про мистецтво «На крилах мовчання», який Стрико написав разом з Е. Грохом, питання «навіщо жити» Стрико переносить до сфери мистецтва: «якщо не знаємо навіщо живемо, не можемо знати навіщо потрібне мистецтво». Мистецтво, вважали Стрико і Грох, не є метою життя, а також річчю в собі, а є інструментом самотворення (людини).

Окрім членів групи «The Nasc», до кошицького андеґраундного середовища входили художник Петер Калмус, поетеса Зузана Кузмова, фотограф Павол Мінь, а також Йозеф Сокол, Юрай Руснак, Мірослав Бакош, Ігор Гїбод, Іван Пісак, Штефан Квіч, Міла Стрічка та ін. Загалом кошицьке андеґраундне середовище об'єднувало 30-50 активних учасників.

У полікультурному Кошице, де були присутні сильні угорські, ромські, русинсько-українські культурні впливи, розвинулася своєрідна модель андеґраунду, яку можна назвати релігійно-містичною. На своїх зібраннях митці розглядали, дискутували на філософські, релігійні та музичні теми, займалися метидацією. Цікавили їх як християнство, так і східні релігійно-філософські доктрини: йога, дзен-буддизм, китайська філософія, хасидизм тощо. Стрико разом з Толді переклали тексти культової рок-опери «Ісус Христос Суперзірка» і текст буддійської школи Чиста земля⁶.

Свої філософські твори Стрико видавав самостійно машинописом накладом 8-10 примірників, деякі з них передруковувалися у різних самвидавничих збірниках. У самвидаві він також оприлюднював свою поезію та есе на суспільні та мистецькі теми.

Учасники групи «The Nasc» перебували під перманентним контролем з боку Державної Безпеки. У 1980-х роках із Стрико проводили 282 затримання, допити, слідчі дії! Це своєрідний чехословацький рекорд, навіть словацькі «політичні» дисиденти зазнавали меншої «турботи» з боку влади. У 1984 р. Держбезпека у межах «проблематики вільної молоді» відкрила справу під назвою «Комуна» на Стрико, яку провадила до кінця існування комуністичного режиму⁷. Комуністична таємна поліція розглядала музику

«The Nace» як таку, що немає нічого спільного зі соціалістичною музичною культурою. У зведеннях співробітників Держбезпеки наголошувалося, що музика і тексти «The Nace» є подібними до чеської андеграундної групи «The Plastic People of the Universe», вони є дво-значними, такими, що паплюжать провідних діячів міжнародного робітничого і комуністичного рухів. Стрико згідно з даними документами «визначною мірою вплинув на створення у Кошице неформальної вільної молоді, що орієнтується на прозахідне занепадництво, соціальний та музичний стиль, тзв. андеграунд»⁸.

З початку 1980-х років, кошицькі автори та митці підтримували зв'язки з мистецькими колами нонконформістської культури Праги. Зокрема, брали участь у нелегальних домашніх наукових семінарах під керівництвом Мілана Балабана, Егона Бонди і Мілана Маховца. У березні 1984 р. Стрико представив у Празі свою доповідь на тему: «З чим до нас сьогодні може звернутися Аврелій Августин?» У контексті тоталітарної влади тоді згадав актуальну думку Августина, що «держава не є справедливою, якщо вона виникла зі злої волі... зло «нормалізації» (назва політичного режиму, що існував у Чехословаччині у 1969-1989 рр., після придушення Празької весни 1968 р. – А.С.) є можливим лише тому, що люди були апатичними, байдужими, наляканими – їх неучасть (неучасть «їх» добра) сприяла утвердженню зла в державі».

Також Стрико комунікував з представниками Комітету захисту незаконно переслідуваних, відомими дисидентами Петером Улом та Вацлавом Гавелом. Мав зустріч і з празьким архієпископом, кардиналом Франтішеком Томашеком. Члени групи «The Nace» мали зв'язки з нонконформістською Джазовою секцією Союзу музикантів ЧСР з Праги. Група надрукувала у їх Бюлетені сучасної музики 1980 р. текст про свою музику.

Полемізуючи з «гуру» чеського андеграунду Егоном Бонди, Стрико своєрідно коментував його знаменитий роман «Інвалідні брати і сестри»: «Цей роман є катехізисом чехословацького андеграунду. Якщо у США чи Західній Європі андеграунд – це такий собі лимонадний напій... Там андеграунд набув форми певної інтелектуально-артистичної девіації з привабливим і приємним обсягом. У нас же (у Чехословаччині – А.С.) андеграунд – це підпілля з усіма його реальними атрибутами: ненавистю сусідів до диваків, що не бажали брати участь у безглуздії і недолугій, проте безболісній культурі істеблішменту. І ця ненависть далі поглиблювалася офіційною пропагандою, що підготувала придатну атмосферу для морального і юридичного засудження підпільного мистецтва «нормалізованим» суспільством. Філософським стовпом андеграунду була теза, що він мусить сам для себе створити культуру, цілком незалежну від офіційної. Йшлося про самодостатність у духовній царині і звільнення від пропозицій тоталітарної надбудови»⁹.

Перу Стрико належать такі основні твори:

- Ми і суспільство // Тринадцята кімната. I. – Кошице : Самвидав, 1978.
- Іманентною складовою нашої філософії є ... Егоцентризм – егоїзм // Тринадцята кімната. II. – Кошице : Самвидав, 1979.

- Про неіснування маси. П'ятий розмір // Тринадцята кімната. III. – Кошице : Самвидав, 1980.
- Свобода чи данність? // Тринадцята кімната. IV. – Кошице : Самвидав, 1980.
- Музика та «The Nase». – Кошице : Самвидав, 1980.
- Поема про перспективу людства. – Рукопис, 1982.
- Нарис проблеми причинності без субстанції. – Кошице : Самвидав, 1983.
- З чим до нас сьогодні може звернутися Аврелій Августин? – Кошице : Самвидав, 1984.
- Між смертю та брехнею. – Кошице : Видавництво Тімотей, 1996. (видавець Ерік Грох посмертно опублікував шість есе).
- За власне життя. – Кошице : Фонд Славоміра Страчара, 1996. (зібрання есе, статей і спогадів)¹⁰.

У царині філософії Стрико розглядав такі теми, як субстанційні основи буття, релігія у сучасному світі, егоцентризм, егоїзм суспільний та індивідуальний тощо. Стрико належав до тих християн-католиків, які не боялися обмірковувати, змінювати чи коригувати свої власні переконання. Проте їх зусилля саморефлексії не були причиною переходу до релятивізму чи нігілізму. У тексті, що був написаний під враженням паломництва до святих місць у Левочі (липень 1986 р., 250 тисяч прочан), Стрико говорить: «Хода як протест є без іронії новим внеском нашого східного суспільства до скарбниці світової релігійності. Новим є те, що багато невіруючих знову прагнуть християнства, хо́да відобразила прагнення людини до справедливості». У есе «Між смертю та брехнею» філософ оригінально інтерпретував відповідь на типове запитання щодо безвихідної ситуації, в якій в кінці життя опиняється кожна віруюча людина (брехня) і атеїст (смерть).

28 листопада 1987 р. Стрико взяв участь у Празі у другому форумі правозахисного об'єднання «Хартії-77», який мав на меті поживлення комунікації між її підписантами у зв'язку з демаршем молодшого покоління хартистів, очолюваних Франтішеком Стареком Чунасом.

У серпні 1988 р. у господі «У дванадцяти апостолів» у Кошице Стрико разом з К. Фечуркою, Е. Грохом, Я. Плацаком і А. Станковичем заснував літературний «східнословачько-празький альянс», який мав видати збірник «Притишена кліка» («Ztichla klika»). Перший номер цього збірника мав вийти у 1989 р., проте листопадові події відтермінували подію на 1990 р. Від червня 1988 р. до весни 1989 р. Стрико у ательє художника Юрая Бартуша читав цикл лекцій з античної філософії. Серед їх слухачів були здебільшого молоді люди, «нові обличчя».

Наприкінці 1989 р. Стрико спільно зі Славоміром Страчарем, Яном Беерем, Штевом Лазорішаком, Мартіном Гвоздікем та іншими активістами в ательє Збінека Прокопа заснував за празьким зразком «Громадянський форум у Кошице» – єдиний у Словаччині. Це в черговий раз засвідчило політичну близькість та орієнтацію неконформістів східної Словаччини до Праги та деяке дистанціювання від Братислави. На початку своєї політичної

кар'єри Стрико висловлювався критично щодо словацького революційного об'єднання «Громадськість проти насилля» та націоналістичної політики. Поряд з братиславськими активістами – Яном Будаєм, актором Міланом Княжаком, соціологом Федором Галом, дисидентом Яном Чарногурським – Марсель Стрико став символом «ніжної» революції у Словаччині.

У 1990 р. Стрико став як співзасновник Громадянського форуму у Кошице кооптованим депутатом Словацької Національної Ради і заступником голови Словацької ради «Громадськості проти насилля». На перших постреволуційних виборах мандат депутата СНР підтвердив і працював у комітеті оборони та безпеки парламенту. Виразно виступав проти поділу Чехословаччини, вимагаючи проведення з цього приводу всенародного референдуму.

На парламентських виборах 1992 р. Стрико був висунутий кандидатом від Громадянсько-демократичної унії, в якій був членом керівництва. Проте до парламенту його не обрали. Далі працював заступником торговельної фірми. У 1993 р. з причин несприйняття реалій і наслідків «ніжної» революції впав у глибоку депресію. У 1994 р. написав свою останню літературну роботу, присвячену антисемітизму. Помер у своєму будинку у Кошице між 3-5 грудня 1994 р.¹¹.

Підсумовуючи, зауважимо, що у 2012 р. Стрико отримав помертно словацьку громадянську премію «Біла ворона» за вагомий внесок у розбудову вільного демократичного суспільства. Філософ Мартін Шімечка, який передав премію синові Стрико – Мартину, охарактеризував андеграундного лауреата у дусі теології святого Августина Блаженного як справедливого віруючого, який як староста Божої громади стежить за громадою земною.

Примітки:

1. Kopsová R. Biele miesta v slovenskej filozofii alebo «kto sčíta čísla strát?» / R. Kopsová // *Filozofia*. – 1996. – № 10. – S. 724-726; Kopsová R. *Filozofický disident na Slovensku v 70. a 80. rokoch* / R. Kopsová // *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. – Bratislava, 1999. – S. 380-384, 386; *Listy z podzemia: Suborna dokumentácia kresťanskej samizdatovej publicistiky na Slovensku v pokoch 1945-1989* / Zost. R. Lesňák. – Bratislava : Uspo vydavateľstvo, 1998. – 487 s.; Letz J. M. S. [Marcel Strýko] / J. Letz // *Slovenská kresťanská filozofia 20. storočia a jej perspektivy*. – Kraków : Towarzystwo Slovakow w Polce, 2010. – S. 298-299, 355; Vondražka M. Marcel Strýko. *Príbeh radžajogoveho kněze košicke Komuny* / M. Vondražka // *Paměť dějiny*. – 2015. – № 3. – S. 82-90; Jašek P. Marcel Strýko pod dohledom Štátnej bezpečnosti / P. Jašek // *Paměť dějiny*. – 2015. – № 3. – S. 71-81.
2. *Divoký východ – Jak a čím žil underground nejdál od hlavního města. Česka Republika. Česká televize*. Režie Břetislav Rychlík, 2014. – 52 min.
3. Marcel Strýko. – URL: http://www.sk.wikipedia.org/wiki/marcel_stryko
4. Strýko M. *My a společnost* / M. Strýko. – URL: <http://www.memorykontrol.org/marcel-stryko>.
5. Strýko. *Košický invalidný surodeneč*. – URL: <http://www.inforoznava.sk/autorske-rubriky>.
6. Vondražka M. Marcel Strýko. *Príbeh radžajogoveho kněze košicke Komuny* / M. Vondražka // *Paměť dějiny*. – 2015. – № 3. – S. 86.
7. Jašek P. Marcel Strýko pod dohledom Štátnej bezpečnosti / P. Jašek // *Paměť dějiny*. – 2015. – № 3. – S. 72.

8. Vondražka M. – Op. cit. – S. 85.
9. Stryko. Košický invalidný surodeneec. – URL: <http://www.inforoznava.sk/autorske-rubriky>
10. Marcel Stryko. – URL: http://www.sk.wikipedia.org/wiki/marcel_stryko
11. Ibidem.

Andriy Slesarenko

MARSEILLE STRYKO AND KOSICE UNDERGROUND ENVIRONMENT IN SLOVAKIA

The life and career path of a Slovak philosopher and artist, Marseille Stryko, the leader of Kosice underground, is being analyzed in this article. It is defined that the subsequent occupation of Czechoslovakia 1968 and the events of the «Prague spring» had a decisive influence on Stryko's personality. Young artist took part in samizdat publication of «The Thirteenth Room» digest (I-IV, 1978-1980). Stryko became a co-founder of a music band «Lesni spevaci», later called «The Nace».

It is emphasized that a peculiar religious and mystical model of underground had developed in Kosice. Kosice independent artists kept connections with artistic circles of non-conformist Prague culture.

Philosophical works of Stryko are also analyzed in this article. In the sphere of philosophy, Stryko examined such subjects as substantial basis of being, religion in modern world, egocentrism, social and individual selfishness and others. Stryko's social and political activities in late 1980s – early 1990s are as well reviewed in this work. The artist became one of the symbols of «tender» revolution in Slovakia in 1989.

Key words: Marseille Stryko, philosophy, underground, Kosice, Slovakia.

Андрей Слесаренко

МАРСЕЛЬ СТРИКО И КОШИЦКОЕ АНДЕГРАУНДНОЕ СООБЩЕСТВО В СЛОВАКИИ

В статье анализируется жизненный и творческий путь словацкого философа и художника Марселя Стрыко, лидера кошицкого культурного андеграунда. Определено, что решительным способом на становление личности Стрыко повлияли события «Пражской весны» и последующая оккупация Чехословакии 1968 г. Молодой художник принимал активное участие в издании самиздатовского сборника «Тринадцатая комната» (I – IV, 1978 – 1980 гг.). Стрыко стал одним из основателей музыкальной группы «Lesni spevaci», позже – «The Nace». Подчеркивается, что в политическом Кошице образовалась своеобразная религиозно-мистическая модель андеграунда. Определено, что кошицкие независимые художники поддерживали связи с деятелями неконформистской культуры Праги.

Проанализированы философские работы Стрыко. В области философии Стрыко рассматривал такие темы, как субстанционные основы бытия, религия в современном мире, эгоцентризм, эгоизм общественный и индивидуальный и пр. Также показана общественно-политическая деятельность Стрыко в конце 1980-х – в начале 1990-х годов. Художник стал одним из символов «нежной» революции в Словакии 1989 г.

Ключевые слова: Марсель Стрыко, философия, андеграунд, Кошице, Словакия.

Отримано: 20.10.2016.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бачинська Олена Анатоліївна (м. Одеса), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Брехуненко Віктор Анатолійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділом актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Бучка Петер (м. Жіліна, Словацька Республіка), доктор філософії, педагог Жілінської середньої школи санаторного типу.

Гончарук Тарас Григорович (м. Одеса), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Грачов Артем Янович (м. Кам'янець-Подільський), магістрант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дмитрук Анастасія Михайлівна (м. Кам'янець-Подільський), магістрант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Інбаші Мехмет (м. Кайсері, Республіка Туреччина), доктор наук, професор кафедри історії філологічного факультету Університету Ерджіс.

Ішік Мустафа (м. Антак'я, Республіка Туреччина), доцент кафедри історії філологічного факультету Університету імені Мустафи Кемаля.

Кавак Нурі (м. Ескішехір, Республіка Туреччина), доктор наук, доцент кафедри історії факультету гуманітарних наук Ескішехірського університету Османгазі.

Калакура Ярослав Степанович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Калитко Сергій Леонідович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Каюк Світлана Миколаївна (м. Дніпро), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Кіліч Орхан (м. Елязиг, Республіка Туреччина), доктор наук, професор кафедри історії факультету гуманітарних та соціальних наук Університету Фірат.

Ковальчук Марія Іванівна (м. Київ), аспірант Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Маланій Зіновій Михайлович (м. Львів), аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мацьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Михайлов Артем Валентинович (м. Вінниця), магістрант Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу актових археографій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Нечитайло Павло Олександрович (м. Київ), кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ.

Озджан Азмі (м. Адапазари, Республіка Туреччина), доктор наук, професор кафедри історії філологічного факультету Університету Сакар'я.

Озтюрк Мустафа (м. Елязиг, Республіка Туреччина), доктор наук, професор кафедри історії факультету гуманітарних та соціальних наук Університету Фірат.

Озтюрк Юджед (м. Адапазари, Республіка Туреччина), доктор наук, професор кафедри історії філологічного факультету Університету Сакар'я.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Поп Іван Іванович (м. Хеб, Чеська Республіка), доктор історичних наук, професор, лауреат премії «Shola Ludus» і премії імені Антона Годінки (Угорщина).

Серкан Аджар (м. Ізмір, Республіка Туреччина), доктор наук, доцент кафедри історії філологічного факультету Егейського університету.

Слесаренко Андрій В'ячеславович (м. Рівне), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Старенький Ігор Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, співробітник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Топакташ Хаджер (м. Стамбул, Республіка Туреччина), доктор наук, доцент кафедри слов'янознавства філологічного факультету Університету Стамбулу.

Топсакал Іл'яс (м. Стамбул, Республіка Туреччина), доктор наук, доцент теологічного факультету Університету Стамбулу.

Туранли Фергад Гардашкан Оглу (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства факультету гуманітарних наук Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Черкас Борис Володимирович (м. Київ), доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Чухліб Тарас Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, директор науково-дослідного інституту козацтва.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 6

НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА Л. А. КОВАЛЕНКА

Підписано до друку 05.10.2017 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 20,1. Обл.-вид. арк. 26.
Тираж 100. Зам. № 785.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.